

Шарк юлдузи

Ўзбекистон Ёзувчилар
союзининг органи

ОЙЛИК АДАБИЙ-БАДИИЙ,
ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖУРНАЛ

■
49-ЯИЛ ЧИҚИШИ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САЊАТ
НАШРИЁТИ

1981 12

МУНДАРИЖА

Уткир Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. Қисса	3
А. Исроилов. Ишқ кўшиғи. Шеърлар	83
А. Тошхўжаев. Яхши ният билан... Шеърлар	87
З. Аълам. Эркин, Усма кетар, қош қолар... Икки ҳикоя	90
Е. Евтушенко. Сантьяго кабутари. Шеърӣ қисса	126
Н. Гацзунаев. Оркестрли фортепьяно учун концерт. Фан-тастик қисса	151
Умар Ҳайём. Рубоийлар	176
Ҳ. Мурод. Барҳаёт сиймолар. Лавҳалар	182

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

И. Фафуров. Лаҳзаларнинг қиммати	189
Т. Тўла. Замон зарби билан ураётган юрак, мисралари	194
Н. Грибачёв. Ҳаётбахш оби ҳаёт	196
Н. Хазрий. Рамз — дўстлик рамзи	197
Ҳ. Фулом. «Шеърим, дарё бўлиб оқ!»	198
О. Матжон. «Сайёҳ ўз бахтини йўлда синайди...»	200
М. Юнусов. Шоир реализмининг романтик қаноти	201
Р. Қодирӣ Икки калима сўз	202
В. Зоҳидов, М. Ҳамроев, Н. Шодиев. Қўшқанот	204

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

С. Исаев. Маънавий гўзаллик мактаби	208
---	-----

ТАНҚИД ВА АДАБИЁШУНОСЛИК

М. Қўшмоқов. Шоир, халқнинг ўзи ва бахшилари	211
М. Саидов. Халқ ижодида реализм принциплари	217

ТАҚРИЗЛАР

Ҳ. Воҳидов, А. Ҳожиаҳмедов, Н. Комилов. Огаҳӣ асарларининг куллиёти	223
Э. Умаров, С. Итомхўжаев. Улкан тадқиқот	227

ЙИЛЛАР, ҲУЖЖАТЛАР, ВОҚЕАЛАР

И. Низомиддинов. Дўстлик замиридаги ҳамкорлик	230
«Гулқайчи»	234
Маданий ҳаёт	235
«Шарқ юлдузи» журнали 1981 йил сонларининг умумий мундарижаси	236

Ўткир Ҳошимов

Дунёнинг ИШЛАРИ

ҲИССА

Муножот

Эҳтимол, сизда ҳам шундай ҳоллар бўлгандир. Тун ярмидан оққанда бирдан уйғониб кетасиз. Шифтга тикилиб ётаверасиз, ётаверасиз... Аввалига чиқиллаб турган соат ҳам бора-бора тиниб қолгандек бўлади. Уй жимжит, дераза жимжит, қоронғи осмон жимжит. Ҳатто шамол ҳам қилт этмайди. Шу қадар оғир сукунат чўкадики, қулоқларингиз шанғиллаб кетади. Зилдек юк устингизга ёпирилиб, вужудингизни ерга михлаб ташлайди, танҳо, ожиз бир нарсага айланиб қоласиз. Гўё бутун дунё бир тарафу сиз ўзингиз бир тараф. Шундай пайтда менинг кўз ўнгимда тўсатдан онам пайдо бўлади. Қоронғи хонанинг бир бурчидан чиқиб келади-да, маъюс жилмайган кўйи бошим узра эгилади. Йиллар заҳматидан дағал тортган бармоқлари билан пешонамни силагандек бўлади... Ўпкамни тутолмайман. Туш каби узук-юлуқ хотиралар бирдан ёпирилиб, юрагим гурсиллаганча ўрнимдан туриб кетаман.

Оқ, ойдин кечалар

Болалигимни эсласам, илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади. Ҳовлимизда бир туп бодом бўларди. Эрта баҳорда қийғос гулларди-ю, ҳеч мева тугмасди. Онам: «Бодом ёлғиз бўлгани учун мева қилмайди», деб тушунтирарди. Шу бодом тагида супа бор эди. Кун ботиши билан онам ҳовлига кўлоблатиб сув сепар, кун бўйи офтобда қизиган ер ҳиди супа олдидаги райҳонлар исига қўшилиб ажиб бир тароват таратар, атроф жимжит бўлиб қолар эди.

Кейин йирик-йирик юлдузлар билан тўлган осмонга тиллақошдек ингичка ой сузиб чиқарди. Ойим ойга тикилиб туриб оҳиста пичирлар эди:

Оймўмахон хилла,
Қанотлари тилла.
Субҳон олло сизга,
Умр берсин бизга...

Шундай деб бошимни силарди... Оймўма эса бу сеҳрли қўшиқни яна бир эшитгиси келгандек муаллақ тўхтаб қолар, юлдузлар ўйчан кўзларини тикиб мулойим боқиб туришар, онам эртак айтар эди.

Тошлар орасига кириб ғойиб бўлган ёлғиз қизча йиғлаб-йиғлаб қўшиқ айтарди:

Очил-очил, оқ тошлар-а,
Мен онамни кўрайин-а,
Дийдорига тўяйин-а...

— Мен осмондан юлдузимни танладим. Қаранг, ойн, етти оғайни орасидаги энг ёруғ юлдуз — меники...

Майли, ўғлим. Ўша юлдуз сеники. Анави тўртинчиси — меники.

— Нега, ойн, тўртинчиси энг кичкина юлдуз-ку!

— Шунинг учун ҳам меники... Тўртинчи юлдуз — етимча юлдуз. Кўрдингми, яхши ўсмай қолган. Етимларга раҳм қилиш керак.

Юлдузлар сирли кўз қисишар, ингичка ой сирли мўралар, шабада сирли шивирлар, садарайҳон билан тупроқ сирли ҳид таратар, осмон ҳам, ер ҳам сирларга тўла эди.

Гоҳо-гоҳо осмонда бирдан юлдуз учиб қоларди. Ҳозиргина ёниб турган юлдуз тўсатдан лоп этардию ингичка, нурли из қолдириб ғойиб бўларди. Онам чўчиб тушарди.

— Эсиз... Бир бечоранинг жони узилди-я!..

Юрагим шув этиб, онамнинг пинжига кирардим. Ишқилиб бошқа юлдуз учмасин!

...Болалигимни эсласам илиқ ёз кечалари кўз олдимга келади. Билмадим, эҳтимол ўша оқ ойдин кечаларда онам илк бор қўлимга қалам тутқазгандир.

Юлдуз тўла осмонга тикиламан. Эҳтимол, осмондаги энг ёрқин юлдузлар оналарнинг жонидир. Эҳтимол, оналарнинг сўнган юлдузлари бирлашиб қуёшга айлангандир. Офтобни она дейишлари, эҳтимол, шундандир.

Тасалли

Қабристон жимжит. Фақат йўлканнинг икки четда саф тортган мирзатераклар қабр устига бош эгган фарзандлардек онага ором тилаб алла айтади. Уларнинг мунгли шивирлаши тиловат садоларига қўшилиб, юракни эзувчи, оҳангга айланади... Оқ сурп яқтак кийган, мош-гурунч соқоли ўзига ярашган гўрков юзига фотиҳа тортиб ўрнидан туради:

— Бўлди энди, болам! Бунақада ўзингизни олдириб қўясиз. Дунёнинг ишлари шу экан, илож қанча? — У бир зум индамай қолади-да, қўшиб қўяди: — Волидаи меҳрибонингиз хўп ярлақанган одам эканлар. Тўшақда ётмабдилар, бировга зориқмабдилар... Бунақа беозор ўлим ҳар кимга ҳам насиб этавермайди.

Нами қуриб улгурмаган тупроқ уюмига тикилганча ўйлайман. Эҳтимол шундайдир. Онам бу дунёда камсуқумгина яшарди. Ҳеч кимга озор бермасди. Ҳеч ким билан ҳеч нимани талашмасди. Эҳтимол, табиатнинг энг шафқатсиз элчиси билан ҳам олишиб ўтиришни хоҳламагандир. Эҳтимол...

— Кўрдингизми, — дейди қария ўйчан оҳангда, — ўша кун кечаси билан жала қўйиб чиқди. То қабрга қўйганимизча тинмади. Қўйишимиз билан чарақлаб офтоб чиқди. Бунақа руҳи пок одамлар кам бўлади, болам, мен биламан-ку!..

Эҳтимол шундай ҳамдир. Балки, одамларнинг дардига шерик бўлавериб кўникиб кетган бу нуроний қария керакли пайтда ҳар кимга ана шундай тасалли сўзини айтар. Раҳмат, сенга, отахон. Эр-

тами, кечми ҳар кимнинг иши тушадиган мана шу қўлларинг учун раҳмат. Уртаниб турган юракка сув сепа биладиган мана шу ҳамдard қалбинг учун раҳмат. Фақат... Ҳамма гап ёмғирда бўлса, яна ақалли уч кунгина онамнинг умри чўзилсаю кейин ёмғир эмас, муттасил тош ёғса ҳам рози эдим...

Бир ҳафта бўлдики, дўстларим, таниш-нотанишлар эшикдан маъюс кириб келишади. Дўстларим жимгина ўтириб, жимгина чиқиб кетишади. Бошқалар оҳиста сўрайдилар:

— Неча ёшда эдилар?

Мен айтаман... Айтаману, ўйлайман онанинг ёш-қариси бўладими? Меҳрнинг ёш-қариси бўладими? Шафқатнинг-чи? Садоқатнинг-чи?

Илгарилари бир ҳақиқатни билардим. Она учун боланинг катта-кичиги бўлмайди. Энди яна бир ҳақиқатни англадим. Бола учун ҳам онанинг катта-кичиги бўлмас экан. Она-она экан... Унга бошқа сифат керакмас.

Туш

Туш кўрсам, онам чироқ кўтариб юрганмиш. Юзини аниқ кўрмасмишману, аммо қўлидаги чироқ хира нур сочиб турганмиш. «Кўзингга қара, болам, чуқур бор», дермиш, нуқул. Қарасам, чуқур йўқ. Уйғонсам, онам ҳам йўқ...

Баъзан иш билан, баъзан мажлислар билан, гоҳида улфатчилик билан уйга кеч қайтардим. Бир куни Намангандан меҳмонлар келиб қолишди. Уйга боришга кўнмай, ўзимни ресторанга судрашди. Ярим кечагача қолиб кетдим. Уйга қайтганимда кайфим бор эди. Дарвозани онам очди. Совуқда муштдеккина бўлиб дилдираб турибди.

— Шу вақтгача ухламадингизми! — дедим зарда қилиб. — Эшик очишга сиздан бошқа одам йўқми?

Онам маъюс жилмайди:

— Уйқу қатта, болам. У-ўтирибман...

Эртасига редакцияда навбатчилик чўзилиб кетди. Қарасам, яна онамнинг чироғи ёниқ.

— Нега ухламадингиз?

Онам яна маъюс жилмайди:

— Биласан-ку, жон болам, камуйқу бўлиб қолганман.

Мен нодон, онамнинг камуйқу бўлиб қолганига, ярим кечагача юраманми, тонготар қайтаманми, онамнинг чироғи муттасил липиллаб туришига хўп кўниккан эканман.

Қайси куни ишдан кейин москвалик меҳмонларни аэропортга кузатиб қўядиган бўлдим. Самолёт кечикиб учди. Ярим кечада уйга қайтсам... ҳаммаёқ жимжит. Ҳаммаёқ қоп-қоронғи. Ҳамма ўз оромни билан...

Тушимда онам чироқ кўтариб юрганмиш.

Бу қисса катта-кичик новеллалардан тузилган. Бироқ уларнинг ҳаммасида мен учун энг азиз одам — онам бор. Ундаги одамларнинг ҳаммасини ўз кўзим билан кўрганман. Фақат баъзиларининг исми ўзгарди, холос. Бу одамларнинг қисмати ҳам қайсидир жиҳати билан онамга боғланган.

Дунёдаги ҳамма оналар фарзандига муносабат бобида бир-бирига жуда ўхшайди. Бас, шундай экан, бу асар Сизларга бағишланади, ОНАЖОНЛАРИ!

МУАЛЛИФ.

Ҳаққуш

Дўстларим: «Жуда сиқилиб кетдингиз, айланиб келамиз», деб тоққа судрашди. Алла-паллагача ўтган-кетгандан гаплашиб ўтирдик. Қизик, ҳар гал бош устига босиб тушгудек мағрур қад кериб турган тоғларни, улкан новвот парчасидек қиррадор қояларни кўрганда ҳаёт абадий эмаслигини ўйлайман. Қоронғи осмонда яна ҳам қорароқ соядек қилт этмай турган бу қоялар бизга ўхшаганларнинг неча-нечасини кўрдик экан?... Фақат уларнинг тили йўқ...

Кечаси тунаган жойимиз совуқ эди. Анчагача ухлай олмадим. Ташқарида терак барглари шитирлайди. Қаердадир, яқин жойда дарё шовуллайди. Бир маҳал қулоғимга дилни орзиқтирувчи мунгли товуш чалинди: «Ҳақ-қу, ҳақ-қу...» Бир зум сукунат тушди-да, анча олисдан яна ўша товуш такрорланди: «Ҳақ-қу, ҳақ-қу»...

Бола эдим, гўдак эдим. Онам ака-укалар ҳақида галати бир чўпчак айтиб берган эди. Эмишки, бир замонлар икки ака-ука яшаган экан. Бирининг оти Илҳақ, иккинчисиники Исҳоқ экан. Иккаласи бир-бирини кўрарга кўзи йўқ, жуда ноаҳил экан. Уларнинг кўнглини оламан, деб икки ўртада оналари адоий тамом бўпти. Шунда қодир табиатнинг қаҳри келибдию икковини ҳам кўзини кўр қилиб, қушга айлантириб қўйибди. Шундагина ака-ука бир-бирини кўрмаса туролмаслигини, бир-бирига керакли эканини тушунибди. Ушандан бери иккаласи кечалари бир-бирини чақириб чиқармишу, тополмас эмиш...

Ташқарида ҳамон терак барглари шитирлайди. Дарё шовиллайди. Мана шу шовуллаган сукунат ичида дилни титратадиган изтиробли нидо янграйди: «Ил-ҳақ! Ис-ҳоқ!..»

Бечора онам! Уша изтиробли афсонани айтаётганингда индан мўралаган қалдирғоч боласидек кўрпадан бош чиқариб ётган беш боланг бир-бири билан иноқ бўлишини шунчалик хоҳлаганмидинг!

Оналар фарзандлари ҳамиша бирга бўлишини истайдилар. Қисмат эса, қанот чиқариши билан уларни ҳар ёққа учириб кетди...

Қарз

Бир кунни гапдан-гап чиқиб, ака-укалар оймга ҳазиллашдик:

— Ҳар ой пенсия оласиз. Шунча пулни қаёққа қўяяпсиз? Сандиққа босяпсизми?

— Сандиқ қатта, болам? — деб кулди онам. — Қарзларим бор. Ушанга бераман-да.

Акамнинг қовоғи осилди.

— Қарз? Ҳали бировдан қарз ҳам оласизми?

— Э, санга нима, болам! Менинг ишимга аралашиб нима қилсан?

Кейин гап бошқа ёққа айланиб кетди. Бу суҳбатни бутунлай унутиб юборган эдим. Қайси кун эрталаб ҳовлида айланиб юрсам, қўшнимизнинг етти яшар қизчаси Нилуфар чиқиб қолди. Оппоқ бантик тақиб, атлас қўйлак кийиб олибди.

— Ҳа, Нилу, ясениб олибсан, меҳмонга кетяпсанми? — дедим эр-калаб.

— Бугун ман туғилдим, — деди у қоп-қора кўзларини пирпиратиб жилмаяркан.

— Ия, юбиляр экансан-да, шошмай тур-чи, ҳозир...

Уйдан бир ҳовуч конфет олиб чиқдим.

— Мана, ўртоқларинг билан е.

Нилуфар катталардек жиддий бош чайқади:

— Мен шоколад емайман. Тишим тушган.— Кейин яна ўша жиддий оҳангда қўшиб қўйди: — Бултур Пошша бувим манга туфли обевудилар. Туғилганимда.— Қизча ўйланиб қолди.— Кейинчи, Баҳога уч оёқли велосипед, Бахтига қўйлак...

Қўлимдан конфет тушиб кетди.

Икки афсона

Газетачининг иши бир томондан улоқчи отга, иккинчи томондан омоч тортадиган отга ўхшайди. Улоқчи отдек манзилга югуради-ю, ер ҳайдайдиган отдек ҳар куни омоч тортади...

Навбатчи эдим. Хонада ёлғиз ишлаб ўтирсам, фаррош кампир Вера хола кирди.

— Шу стол сизникими? — деди негадир қоғовини солиб.

— Шу.

— Чекасизми?

— Чекаман.

— Нега кулни полга ташлайсиз? Кулдончигиз бўлмаса, айтинг, уйдан обкеб берай!

Мулзам бўлдим. Йўқ, йўлакнинг деворида «фаррош меҳнатини ҳурмат қилинг» деган ёзув илиб қўйилгани учунгина эмас, гап шундаки, фаррошнинг иши қанақа бўлишини яхши биламан. Ўзимнинг бошимдан ўтган.

Ойим фаррош эди. Шундоқ ҳовлимизнинг ёнида пионер лагери бўларди. Ойим кун чиқмасидан туриб йўлкаларни супуради. Биз — ака-укалар сув сепамиз. Аслида сув сепиш унчалик қийин эмас. Йўлка четидаги ариқчага тушиб оласизу, алюмин тоғорача билан сепиб ташлайверасиз. Кейин ойим бандига узун таёқ тиқилган бурган супурги билан супуриб кетаверади. Эрталаб сув муздек бўлгани учун оёғингиз совқотиб «кесилиб» кетади. Аммо гап бунда ҳам эмас. Ҳаммасидан ёмони — тонг отмасидан туриш. Ўзи ярим кечагача «кўча санқиб» ро-са қолдан тоямиз. Энди ширин ухлаб ётганда онам секин туртади.

— Бўла қол, ўғлим, ҳали замон кун ёйилиб кетади.

Ўзинг тенгги бўлалар лагер палаткаларида маза қилиб ухлаб ётганида сен сув сепиб йўлка супуришинг... Нима десам экан... Сал алам қилади кишига. Шунданми, вақти-вақти билан «шайтонлик» қиламан. Гоҳ бошим оғриб қолади, гоҳ оёғим... Ойим негадир кўпроқ мени авайлайди. Ўрнимга, ўзим билан бир кўрпада тепишиб ётадиган Абдувоҳид деган ўртоғимми, акамми туриб кетади. Баъзан дадамнинг жаҳли чиқади. «Нима, бунингни бошида шохи борми, ишласин-да», дейди...

Катта акам институтга кирганида бешинчими, олтинчими синфда ўқир эдим. Акам студент бўлганидан кейин ойимнинг касби унга ёқмай қолди. Охири очигини айтди.

— Ойи, қўйинг, энди шу ишингизни...

Ойим ўйга толди.

— Нима, ор қилаяпсанми? — деди бир муддат хомуш ўтиргач.— Мен ўғирлик қилаётганим йўқ-ку, болам. Меҳнатнинг айби борми?

Дадамдан ҳам, акаларимдан ҳам садо чиқмади.

Нимагалигини билмайману, ўша куни негадир қайтадан гўдак болага айланиб қолгандек бўлдим. Кичкинтойлик пайтимда онам бир ёнига укамнинг бешигини, бир ёнига мени олиб ётарди.

Қиш кечалари сандалга тиқилиб ётарканман, ялинаман.

— Ойи, чўпчак айтиб беринг.

— Ухла, болам, чарчаганман.

— Айта қоли-и-инг.

— Хўп, кўзингни юмиб ётгинда, эшит... Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим-қадим замонда...

Гап қаёққа қараб кетаётганини дарров биламан.

— Яна обкашми?

— Йўқ, офтоб...

— Униям айтгансиз-ку.

— Бошқасини билмайман-да...

— Майли, айтақолинг.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда офтоб бўлган экан.

— Шу — ўзимизнинг офтобми?

— Ҳа, ўзимизнинг офтоб. Шундай қилиб офтоб бор экан. Лекин ер юзига ҳечам чиққиси келмас экан. Ҳар куни эрталаб худога нола қиларкан. Ер юзида ифлос нарсалар кўп, ҳеч кўргим келмайди, дер экан. Тангри уни овутаркан. Сен чиқавергин, ер юзини ифлос нарсалардан тозалайдиган одамлар бор, деркан. Шунинг учун ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам бўларкан.

— Сиз яхшисиза? Доим кўчаларни супурасиз-ку.

— Қулоқ сол, ўғлим... Офтоб ҳар куни яна худога нола қиларкан. Ер юзида ёмон одамлар бор. Уларнияк кўргим келмайди, деркан. Тангри уни овутаркан. Сен чиқавергин, қанча кўп нур сочсанг, ер юзида ёмон одамлар шунча камайди, деркан.

— Ойи, акам ёмон-а?

— Нега, жиннивой?

— Ҳали ясаган қорбобомни тепиб, бузиб ташлади-ку!

— Йўқ, аканг яхши... Ёмонлар бошқача бўлади.

— Қанақа бўлади?

— Катта бўлганингда тушунасан. Бўлди, энди ухла.

Еттинчи лампанинг пилиги пасайтириб қўйилган, уй ичини танчадан чиққан кўмир ҳиди, лампамай иси тутган... Ним қоронғи. Ҳечам уй-қум келмайди.

— Ойи, обкашняк айтинг.

— Бўлди, ухла...

— Айтақо-ли-и-инг.

— Майли, эшит. Бир бор экан, бир йўқ экан. Қадим замонда бир йигит бўлган экан. Ўзи яхши йигит экану, бир куни онасини ҳафа қилиб қўйибди.

— Нима қипти?

— Ишқилиб ҳафа қилиб қўйибди-да. Эрталаб кўчага чиқса, қўшни кампир икки букилиб обкашда сув олиб кетаётганмиш. Йигит югуриб бориб кампирнинг қўлидан обкашни олмоқчи бўлибди. Кампир бўлса, суюниш ўрнига йигитнинг елкасига обкаш билан роса урибди.

— Оғрибдими?

Ойим жимиб қолди.

— Нима оғрийдми? — дейди анчадан кейин.

— Уша йигитнинг елкаси-да.

— Оғрибди. — Ойим кулади. Кейин хўрсинади. — Сен, дебди йигитга, бировнинг кўнглини овлашдан олдин ўз онангни кўнглини оғритмасликни ўрган.

— Уша бола кейин онасини ҳафа қилмабдими?

— Йўқ, ҳечам ҳафа қилмабди. — Ойим узоқ жимиб қолади. Кейин секин давом этади. — Кўрдингни, одам энг аввал ўзининг яқинларини яхши кўриши керак. Дунёда яхши одамлар кўп. Жудаям кўп. Аммо сен адангни, опангни, акаларингни яхши кўрмасанг...

— Сизнияк, — дейман унинг гапини бўлиб.

- Мениям...— дейди онам кулиб.— Мениям яхши кўрмасанг, дунёда ҳеч кимни яхши кўролмайдиган бўлиб қоласан.
- Уйимизниям, — дейман маҳмадоналик қилиб.
- Ойимнинг жаҳли чиқмайди.
- Уйимизниям, — дейди маъқуллаб.— Ўз уйимизни яхши кўрмасанг, юз қаватли уйларниям яхши кўролмайсан.
- Энди чакка ўтмайдими, ойи?
- Томданми? Аданг тузатиб тушдилар-ку. Энди ўтмайди.
- Сукунат чўқади. Хаёл сураман. Юз қаватли уй қанақа бўлишини ўйлайману, ҳечам кўз ўнгимга келтиролмаيمان.
- Ойи, — дейман, секин.— Тошкентда юз қаватли уй борми?
- Йўқ.
- Москвада-чи?
- Бор бўлса керак.
- Москва энг катта шаҳарми?
- Энг катта шаҳар.
- Ундан каттаси йўқми?
- Бўлса бордир. Сен Москвани яхши кўриш учун Тошкентни яхши кўришинг керак. Тошкентни яхши кўриш учун ўзимизнинг Дўмбрободни яхши кўргин, хўпми?
- Хўп. Нега?
- Катта бўлганингда тушунасан. — Ойим пешонамни силайди. Негадир хўрсинади.
- Бутунлай уйқум ўчиб кетади.
- Ойи, — дейман яна.— Дарё каттами, денгизми?
- Денгиз.
- Дарё-чи?
- Уям катта.
- Ўзимизнинг Қонқусдан ҳам каттами?
- Катта.
- Хўжа айтадики, Чирчиқда дарё бормиш.
- Ойим кулади.
- Энди ухла, болам.
- Уйқу қаёқда? Нуқул дарёларни ўйлайман.
- Ёзда-чи, — дейман эсимга тушиб.— Вали Қонқусда оқиб кетай деган. Акам олиб чиққан!
- Бари бир, — дейди ойим ўйчан оҳангда. — Қонқусниям яхши кўргин.
- Нега?
- Нега деганда Қонқус ўзимизнинг анҳор. Ундан ўзимиз сув ичамиз.
- Ушанақа қилсам бошқа дарёларниям яхши кўриб қоламан-а? Ойим тагин кулади.
- Албатта.
- Кучугимниям яхши кўрай-а?
- Яхши кўргин, ўғлим.
- Ойи, Адҳам жинни-а?
- Нега?
- Кеча-чи, мушукни муз билан урди. Мушук чўлоқ бўлиб қолди.
- Жониворларни яхши кўриш керак, болам. Бўлди, энди ухлаймиз.
- Хўп... Катта бўлсам Москвага бораманми?
- Борасан, ўғлим, борасан.— Ойим секин-секин мудраб кетади. Ним қоронғи шифтга тикилиб ётганча хаёл сураман. Гоҳ катта шаҳарларга бориб қоламан, гоҳ дарёларда сузаман. Бешик гичиллайди. Укам йиғлай бошлайди. Ойим дарров уйғонади. Бешикни оҳиста тебратиб,

алла айтади. Ойим укамга алла айтади-ю, оҳангига мен ухлаб қоламан...

Ҳақиқат ҳавога ўхшайди. Нафас олиб турасизу ўзини кўрмайсиз. Уйлаб қарасам, ойим гўдаклигимда қайта-қайта айтиб берган мана шу икки афсона ҳаётдек оддий, ҳаётдек чуқур ҳақиқат экан.

Гилям пайпоқ

Ҳар йили дам олишга борганимда онамга гилям пайпоқ олиб келаман. Кавказ томонда кўп бўлади. Жуба дейишади, жураби дейишади. Ойим худди ноёб нарсага эга бўлгандек, узундан-узоқ дуо қилади. Шундоқ меҳрибон ўғли борлигини айтиб қўшниларга мақтанади. Унинг оёғи касал. Салқин тушиши билан шишиб кетади, оғрийди.

Қўни-қўшнилар аҳвол сўраса, уларниям, ўзиниям юпатади.

— Ҳа, энди кексачилик-да, ўргилай.

Лекин онамнинг оёқ оғриғи фақат кексаликдан эмас. Буни бошқалар билмаса ҳам, мен биламан. Яхши биламан. Болалигимда кўп касал бўлардим: қизамиқ, кўкйўтал, безгак... Шунинг учун ошхонадаги миҳда кўк қарғанинг патидан тортиб, гултожихўрозгача илиғлик турарди... Айниқса, томоқ оғриғи ёмон қийнайди. Оёғим захга тегиши билан томоғим оғришга тушади. Оёқ билан томоқнинг нима алоқаси борлигини ҳалиям тушунолмайман.

Ушанда неча ёшдалигим эсимда йўқ. Бироқ жуда кичкина эдим. Бир кун акаларим билан қорбўрон ўйнаб терлаб кетдим. Терлаб туриб муз едим. Кечқурун иситмам кўтарилди. Қув-қув йўталаман. Ойим томоғимни аччиқтош билан чайиб кўрди, бўлмади, туршак қайнатиб сувини ичирди, бўлмади... Охирги томоғим хиппа бўғилиб қолди. Оғриқни сезмайману нафас олишга қийналаман. Ҳушимдан қета бошлаганимни эс-эс биламан. Қулоғим остида онамнинг чирқиллаб йиғлагани, ҳадеб бир гапни қайтараётгани эшитилади.

— Вой, энди нима қиламан! Вой, болам ўлиб қолади!

Кейин мени шоша-пиша кўрпачага ўради. Бир маҳал онамнинг қўлида кетаётганим эсимда бор. Гупиллатиб қор ёғаётганини билиб турардим бироқ юзимга қор тушмаётгандек эди. Онамнинг иссиқ нафаси урилиб турар, у сирганиб-сирганиб борар, оғир ҳансирар эди.

Хира чироқ милтираб турган аллақандай уйга кирдик. Кўз ўнгим яна қоронғилашиб кетди. Ойим ҳамон чирқиллайди.

— Улиб қолади! Болагинам ўлиб қолади!

— Ваҳима қилманг, пошша, дардни берган худо, давосиниям беради. Бу Ҳожи бувининг овози эканини гира-шира идрок этдим. Ҳожи буви бошимни тиззасига қўйиб чалқанча қилиб ётқизди. Дока ўралган бармоғини оғзимга тикди. Қўнглим ағдарилиб, типирчилаганча йиғлар, аммо Ҳожи бувининг қўлидан чиқиб кетолмасдим. У томоғимга нимадир қилди. Дод солиб қўлини тишлаб олдим. Қизиқ, бирпасдан кейин аҳволим енгиллашди. Кўзимни очсам, Ҳожи буви жилмайиб турибди.

— Нега тишлайсан, кучуквой? — деди бошимни силаб.

Кейин тепамга ойим энгашди. У ҳамон ҳансирар, сочлари тўзғиб кетган, юзи жиққа ҳўл эди.

Бирпасдан кейин қаддимни ростлаб, танчага оёғимни тикиб ўтирдим. Ҳожи буви аллақандай тахир суюқлик ичирди. Кейин ойимга қарадию, бирдан хитоб қилди.

— Вой, пошша-а-а! Нима қип қўйдингиз, тамом бўпсиз-ку!

Ойим талмовсираб, гоҳ менга, гоҳ Ҳожи бувига қарар эди.

— Оёғингиздан айрилибсиз-ку! — деди Ҳожи буви бошини чайқаб. — Шу аҳволда қандоқ келдингиз?

Кавшандозда турган ойимнинг калишини энди кўрдим. Калишнинг ичи қорга тўлиқ эди.

— Сарпойчанг келавердингизми?— деди Ҳожи буви ҳамон ўша ваҳимали оҳангда.— Энди нима қиласиз? Қарганинг миясини чақиб сурмасангиз, чўлоқ бўлиб қоласиз.

Ойим танчадан оёғини чиқарди. Иккала оёғи қип-қизил гўшт бўлиб кетган эди.

— Совуқ егани йўқ,— деди секин.— Қайтага исиб кетди. Қорда ўзи исиб кетаркан.

Ҳожи буви уни оёғини уқалаб кўрди.

— Сезаяспизми?

— Нимани? — деди ойим оёғига эмас, менга қараб.

— Қўлимни сезмаяспизми?

Ойим индамай бош чайқади-да, пиқиллаб йиғлаб юборди.

...Эртасига у ётиб қолди. Узоқ ётди. Дадам атайлабдан қарға отиб келди. Ҳожи буви қўлидан келганча дори-дармон қилди... Кейин ойим тузалди. Бироқ салқин тушиши билан оёқлари шишиб, азоб берадиган бўлиб қолди...

Ҳар йили дам олишга борганимда онамга гилам пайпоқ олиб келардим. У худди ноёб нарсага эга бўлгандек, кетимдан узоқ дуо қилар, бирпасда ҳамма қўшнилари кўз-кўз қилиб чиқарди, шундоқ «меҳрибон» ўғли борлиги учун мақтанарди. Шунда қор гупиллаб ёғиб турган мудҳиш кеча, онамнинг қип-қизил гўштга айланиб кетган оёқлари кўз ўнгимга келадию, индамай чиқиб кетаман.

ЭНГ ОҒИР ГУНОҲ

Куз кирганини қишлоқ боласининг қўлидан билса бўлади. Ёнғоқ ҳали «паққа» бўлиб пўсти ажралмасидан туриб, дарахтга тармашиб кетамиз. Хом ёнғоқнинг пўстини тозалаш осон эмас. Ғадир-будир гишт топиб ишқалайверасиз, ишқалайверасиз. Охири сап-сариқ ёнғоқ ажралиб чиқади. Аммо қўлийгиз ҳам хина қўйгандек сарғайиб кетади. Лой билан минг марта ишқалаб ювсангиз ҳам фойдаси йўқ. Пишмаган ёнғоқнинг битта яхши томони бор: оғир бўлади. Учи билан дум томонини яхшилаб ишқалаб ёғласангиз, золдирдек сип-силлиқ соққага айланади. Ана ундан кейин «соққа қувар» ўйнайверасиз. Соққа қанча кичкина бўлса, шунча яхши. Манаман деган ёнғоққа қарс этиб уриладию, ўзига унча-мунча ёнғоқ тегмайди. Тупроқ орасига яшириниб ётаверади. Уйин-ку ўз йўлига. Ёнғоқнинг яна битта фазилати бор: қоринни тўқ тутади. Тўрттасини еб олсангиз, ярим кун кекириб юрасиз.

...Энди ўйлаб қарасам ўша — уруш энди битиб, оғирчиликнинг захри кетмаган йилларда яхшиям мева-чева бўлган экан. Одамларнинг жонига шу оро кирган экан-да!.. Эрта кўкламда сумалак, кетидан исмалоқ, кейин қарабсизки, тут пишади. Майиз дейсизми, шинни дейсизми... Бундан кейин олма, узум. Кузда ёнғоқ. Ҳам овқат, ҳам ўйин.

Бир куни Хўжа, Той, Вали тўрттовлашиб роса соққа қувар ўйнадик. Жимитдеккина соққам билан бир дўппи ёнғоқни ютиб олдим. Уйинга жўрабошимиз ҳам аралашган эди, уям бир чўнтак ёнғоғидан айрилди.

Кечкурун оғзим қулоғимга етгудек бўлиб бир дўппи ёнғоқ кўтариб келдим. Қарасам ошхона томондан гуп-гуп этган товуш келяпти. Тушундим. Ойим ўғурда толқон қиляпти.

Нима учундир онам тез-тез толқон қиларди. Сабабини кейин тушунганман. Нон кўплиги учун эмас, камлиги учун толқон қилишаркан.

Толқон тўйимли бўлади. Икки қошиқ еб устидан олма чой ичсангиз, дарров нафсингиз қонади.

Ёнғоқни кўтариб ошхонага кирдимۇ дўппимни узатдим.

— Қаёқдан олдинг? — деди ойим кўзимга тикилиб.

— Ютдим. Манг, толқонга солинг.

Биламан, ёнғоқли толқоннинг таъми бошқача бўлади. Еф маза-си келиб туради.

Онам дўппи тўла ёнғоқни қўлимдан олиб, елкамга қоқди.

— Бор, сабр қилиб тургин, ҳозир ёнғоқ толқон қилиб бераман.

Супадаги хонтахта олдига бориб ўтирдим. Дастурхонда тўнка-риб қўйилган иккита пиёла билан чойнақдан бўлак нарса йўқ эди. Зум ўтмай ойим бояги товоқда толқон кўтариб келди. Бир қошиқ толқон ейишим билан тўсатдан соққам эсимга тушиб қолди. У чўнтагимни қарайман йўқ, бу чўнтагимни қарайман, йўқ.

— Нима бўлди? — деди ойим типирчилаётганимни кўриб.

— Соққам қани?

— Қанақа соққа?

— Ютадиган соққам!

Бирдан кўнглимга гулгула тушди. Ойим соққаниям кўшиб чақиб қўйган бўлса-я!

Оғзимда толқон билан ошхонага югурдим. Бир чеккада яримта гишт, ёнида теша ётибди. Пўчоқлар орасини титкилаб, ютадиган соққамнинг ялтироқ пўчоғини топдим. Аламимдан чинқириб юбордим.

— Соққамни нима қилиб қўйдингиз?

Сува томондан онамнинг овози келди.

— Нима бўпти?

— Нима қилдингиз? — дедим алам билан. — Соққамни нима қилиб қўйдингиз?

Нима қипман.

Ойим секин тепама келди.

— Мана, — дедим пўчоқни кўрсатиб. — Соққамни чақиб қўйибсиз-ку!

— Қаёқдан биламан. Қўй, болам, аканг бошқасини топиб берар.

Ойимнинг кулиши баттар алам қилди.

— Керакмас, керакмас! — дедим оёғимни типирлатиб. — Ютадиган соққам эди.

Ойим бошимни силади.

— Билмабманда, ўғлим. Узинг дўпписи билан бердинг. Юр, чойингни ич! — у қўлимдан тутиб яна сувага олиб чиқди. Олдимга толқонли товоқни суриб қўйди. — Утир, овқатланиб ол. Қорнинг очиб кетди-ку.

Товоқни нари сурдим.

— Емайман!

Ойим товоқни яна мен томонга сурди.

— Ол болам, ширин бўпти.

— Керакмас! Керакмас! Керакмас! — товоқни қўлим билан бир урган эдим, учиб аввал сувага, ундан ерга тушди. Толқон ер билан битта бўлиб сочилди-да, тупроққа аралашиб кетди.

Бирдан ойимнинг кўзида ғазаб чақнади. Шапалоғини ёзиб қулоқ чаккамга яқин келтирди. Қўрқувдан кўзимни юмиб олдим. Йўқ, урмади. Бироқ лаби титраб пичирлади.

— Нон-ку, бу аҳмоқ! Гуноҳ бўлади-ку!

У секин супадан ерга тушди. Сочилган толқонни кафти билан сидирган эди, тупроқ аралашиб чиқди. Онам бошини кўтариб менга қаради. Кўзларида алам, таъна бор эди.

Бирпасдан кейин опам, акаларим дастурхон атрофига йиғилиш-

ди. Ҳар биттасига ярим қошиқдан толқон ё тегди ё тегмади. Кейин, дадам келди. Ойим ошхонадан буғи чиқиб турган бир лаган лавлаги кўтариб чиқди. Лавлаги ширин нарсаю, ҳар куни егандан кейин жонга тегди. Бари бир нон эмас.

— Толқон қилмадингми? — деди дадам бир бўлак лавлагини пуф-лаб-пуфлаб ер экан.

Қўрқув ичида ойимга қарадим.

— Қилувдим, — деди у секин.

— Қолмадими?

— Уғур ўлгур ағдарилиб кетди, — деди онам айбдор оҳангда.

— Нима? — дадам лавлаги бўлагини қўлида тутганча жаҳл билан онамга қаради.

— Тўкилиб кетди, — деди ойим бошини қуйи солиб.

— Падарингга лаънат! — деди дадам секин аммо таҳдидли оҳангда. — Қап-катта хотин увол қилиб ўтирсанг... Билиб қўй, нон кўр қилади, сени! — у шаҳд билан ўрнидан турди-да, бир ҳатлаб супадан тушди. Тез-тез юриб кўчага чиқиб кетди.

Мен ойимга қарадим. У бўлса ҳамон бош кўтармай ўтирар, кўзларидан изтироб бор эди.

Бола йиғиси

Онамнинг жаҳли чиққанини камдан-кам кўрардим. Аммо бир гал жуда қаттиқ аччиқланди. Опамникига кетаётган эдик. Тор кўчага буришимиз билан йиғи овози эшитилди. Кўча четида уч ёшлардаги бола ерга думалаб тажанглик билан чинқирар, оппоқ кўйлаги, иштончаси қора тупроққа беланган эди.

— Машинани тўхтат, ўғлим, — деди онам хира тортган кўзларини ўша томонга тикиб.

— Нима эди?

— Тўхтата қол, болам, — онам маъюс жилмайди.

Иккиланиброқ тўхтатдим.

Онам инқиллаб-синқиллаб эшикни очиб тушди. Уюшиб қолган оёқларини уқалаганча оқсоқлана-оқсоқлана орқага, бола йиғлаётган томонга қараб кетди. Мен ҳам беихтиёр эргашдим. Бола ҳамон ерга думалар, ҳар юмалаганда қулоқни тешиб юборгудек чинқирар эди. Унинг тепасида ўзи ҳам ўпкасини аранг босиб турган ёшгина жувонни энди кўрдим.

— Жинни бўлиб қолган бу, — деди жувон йиғламоқдан бери бўлиб. Морожний обер деди. Олиб берсам, бунақа қияпти.

Бола ҳамон чинқириб йиғлар, ҳархаша қилар эди:

— Иссиқ манож! Иссиқ манож оберинг!

— Унақасини қаёқдан топаман? — жувоннинг тоқати тоқ бўлди шекилли, думалаётган ўғлини ердан юлқиб кўтарди. Орқасига бир-икки шапатилади.

— Ҳой, қизим, бола-я, бу, бола-я! — онам чумчуқдек чирқиллаб жувонга ёпишди. — Кел, жоним, — деди болани бағрига босиб. — Кела қол, ўзим сенга иссиқ морожний олиб бераман.

Бола йиғидан тўхтамади. Аммо аввалгидек типирчиламасди. Унинг шунчалик жаҳлини чиқарган «совуқ манож» оқиб кўйлакчасининг олдини шаллобо қилган, бошидан оёғигача лой эди.

— Нимага қараб турибсан! — деди онам менга тўсатдан. — Ё сен ҳам боламисан? Бор, олиб кел машинангни. Ҳозир у-утага борамиз. Дидитга тушамиз-а?

Ростини айтсам, болани шу аҳволда машинага ўтқазгим келмади.

Чет элдан келтирилган янги поролон ғилоф олган эдим. Ҳаммасини расво қилиб юборди энди. Ноилож машинани тислантириб олиб келдим, қовоғимдан қор ёғаётганини ўзим ҳам сезиб турардим.

Онам ёнига ўтирган жувонга тушунтирди:

— Бунақада бола хуйлик бўлиб қолади, қизим. Алдаб-сулдаб овутингда. Ана, ди-дидитга тушдик.

Бола энди йиғламас, аммо ўпкаси тўлиб тўхтовсиз ҳиқиллар эди.

— Қаёққа кетаётган эдинглар, ўргилай? — деди онам аёлни ҳам юпатувчи оҳангда.

— Мени она-боланинг қаёққа бориши эмас, ўриндиқнинг қанча жойи лойга белагани кўпроқ ўйлантирарди.

Аёл чимирилиб ўтирганимни сизди шекилли, ҳижолат чекиб шоша пиша қўл силтади.

— Мана, келдик. Раҳмат. Шу ердан троллейбусга чиқамиз.— У овуниб қолган ўғилчасини кўтариб шоша-пиша машинадан тушди.— Катта раҳмат, барака топинглар.

Қарасам, худди ўзим ўйлагандек: ўриндиқнинг ярмичаси лойга беланибди.

— Қизиқсиз, — дедим жаҳлимни босолмай, — ҳамманинг ишига аралашаверасизми?

— Нима ҳамманинг иши?

— Бировнинг боласи бўлса... Йиғласа сизга нима? Йиғлаб-йиғлаб овунади.

— Нимага бировнинг боласи бўларкан! — Тўсатдан онамнинг жаҳли чиқиб кетди.— Йиғлаб турган боланинг бегонаси бўладими? Уялмайсанми шунақа дегани? Йиғлаб турган норасидага раҳми келмаган одам одамми?

Индамадим. Аммо бари бир ўшанда онамни ноҳақ ҳисоблаган эдим. Йўқ, чамамда, оналарнинг биз тушунмайдиган; бизнинг ўлчовимизга сиғмайдиган ўз олами борга ўхшайди.

Хиёнат

Ҳали мактабга қатнамасдим. Маҳалламыздан икки чақиримча нарида аллақандай ҳарбий қисм бор эди. Катта болаларнинг айтишига қараганда, ўша ерда тез-тез кино бўлиб тураркан. Бир куни акаларим қўшни болалар билан пичир-пичир қилишаётганини эшитиб қолдим.

— Эшитдиларингми, бугун кино келармиш.

— Уруш кино экан.

Акаларим кинога борса, мен қараб турармидим.

— Менам бораман,— дедим қайсарлик билан.

— Бўпти, борасан. Айтган ишларимизни ҳаммасини қилсанг, оборамиз.

Шу куни нима юмуш буюришса оёғим олти, қўлим етти бўлиб югуриб юрдим. Ёнғоққа боғлаб қўйилган эчкини икки марта суғордим, ҳовлидаги супага, бўйра устига ёйилган туршақларни қуш таламасин деб қўриқлаб ўтирдим. Ҳатто рогаткамнинг резинкасини узиб, укамга иштонбоғ қилиш учун бердим.

Кечқурун қулоғимни динг қилиб турган эдим кўчада қўшни болалар чақириб қолишди. Акаларимга эргашиб югурдим. Акамнинг Дамин деган ўртоғи мени кўриб сўради:

— Сен қаёққа?

— Кинога! — дедим ишонч билан.

Дамин ўйланиб қолди.

— Бўлмаса ботинкангни кийиб чиқ,— деди оёғимга қараб.

Ҳаммамиз ялангоёқ эдик.

— Ботинкани нима қиламан?

— Девордан ошиб тушамиз, билдингми! — Бирдан Даминнинг жаҳли чиқиб кетди. — Қоровул қувласа, янтоқзорда қоча оласанми? Чоп, кийиб чиқ! Биз кутиб турамыз.

Отилиб ҳовлига кирдим.

— Ойи, ботинкам қани? — дедим йўл-йўлакай бақриб.

Ойим чўнқайиб ўтириб эчки соғаётган экан. Утирган жойида шу саратонда ботинка нимага керак бўлиб қолганини суриштирди.

— Керак! Керак! — дедим нафасим тиқилиб. Ойимнинг жавобини ҳам кутмай бостирмага югурдим: Эски лаш-лушлар ётган сандиқни кавлаштириб, пошнаси қийшайиб кетган ботинкамнинг бир пойини топдим. Аксига олиб иккинчиси йўқ эди. Ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташладим. Мана, ниҳоят иккинчиси ҳам топилди. Икки пой ботинкани икки қўлимда ушлаганча кўчага чопдим. Чиқсам... Акаларим ҳам, болалар ҳам йўқ. Мени кутишга ваъда қилган Дамин ҳаммани бошлаб кетганини тушундим. Ялангоёқ тупроқ сачратганча катта кўчага югурдим. Йўқ, ҳаммаёқ жимжит эди...

Ҳовлига қайтиб кирдим ботинкаларни ерга улоқтирганча йиғлаб юбордим. Илгари ҳеч қачон бунақа алам билан йиғламаган бўлсам керак, ойим қўрқиб кетди.

— Нима бўлди? — деди тепамга келиб.

— Мени алдашди!

— Ким, нимага?

— Алдашди! Алдашди! — бошқа гап айтолмасдан нуқул шу сўзни қайтарар, ер тепиниб йиғлар эди. — Алдашди! Алдашди!

Ойим сут ҳиди анқиб турган қўллари билан пешонамни силади.

— Қўявер, ўғлим. Баъзан шунақаси ҳам бўп туради. — У бир зум жимиб қолди-да, секин қўшиб қўйди. — Фақат ўзинг бунақа қилмагин, хўпми?

...Тўртинчи синфда ўқиётганимда яна бир воқеа бўлди. Бир синфда ўқийдиган, бир партада ўтирадиган ўртоғим бор эди. Унинг дадаси урушдан қаҳрамон бўлиб келган, ўзининг оти ҳам Қаҳрамон эди. Отаси Қаҳрамон бўлгани учунми, ўқитувчилар уни яхши кўришарди. Мактабимиз ҳовлисида ёнғоқ кўп бўларди. Катта танаффусда ўқитувчиларнинг кўзини шамғалат қилиб, ёнғоқ қоқардик. Фақат теплица ёнидаги ёнғоққа кесак отишга ҳеч ким журъат қилолмас, ойна синса, оқибати яхши бўлмаслигини билардик. Бир куни катта танаффусда Қаҳрамон ўша ёққа бошлаб қолди.

— Қўйсангчи, — дедим унинг қўлидан тортиб. — Теплицанинг ойнаси синади.

— Шунақа қўрқоқмисан! — Қаҳрамон кулди. — Бундай қиламиз. Сен қараб турасан. Мен қоқаман. Ўқитувчи кўриниб қолса, хуштак чаласан.

Ёнғоқ, ҳеч ким қоқмагани учун бўлса керак ғуж-ғуж бўлиб ётарди. Қаҳрамон бир кесак отгандаёқ ўнтакчаси дув этиб тўкилди. У икки чўнтагини тўлдириб олди-да, каттароқ кесакни олиб, яна отди. Бу сафар мўлжали ҳато кетди шекилли, қарс этган товуш эшитилди. Теплица ойнаси чил-чил синди. Нима бўлганини англаб етгунимча Қаҳрамон лип этиб ғойиб бўлди. Шу пайт биров қўлимдан маҳкам ушлаб тортди. Қарасам, синф раҳбаримиз. Мактабдаги энг баджаҳл ўқитувчи шу эди. Қўрқиб кетдим.

— Нима қилдинг? — сўради у дарғазаб бўлиб.

— Ҳеч нима, — дедим товушим титраб.

У қўлимни қўйиб юбормай судраб кетди. Ўқитувчилар хонасига борса керак, деб баттар қўрқиб кетдим. Бироқ у идорага эмас, синфи-

мизга етаклаб кирди. Қий-чув қилаётган болалар бир зумда жимиб қолишди. Ўқитувчи парталар орасидан етаклаб ўтиб мени доска олди-га тургазиб қўйди. Секин Қаҳрамонга қарадим. Бегуноҳгина бўлиб деразага қараб ўтирибди.

— Ўртоқларингни олдида айт! — деди синф раҳбаримиз дона-дона қилиб. — Ҳозир нима қилдинг?

— Ҳеч нима, — дедим ерга қараб.

— Теплицани ким синдирди?

— Билмайман.

— Билмайсанми? — ўқитувчи қаҳр билан овозини баландлатди. — Бўлмаса, Пушкин тош ртими?

Томоғимга бир нима тиқилиб турар, гапирсам йиғлаб юборишимни билар эдим.

— Ким! — деди ўқитувчи баттар ғазабланиб.

Лабимни тишлаганча бош чайқадим.

— Мана бу, — деди у бармоғи билан мени кўрсатиб, — қилғилиқни қилиб қўйиб, тонаёпти. — Унинг овози бирдан пасайди. — Болалар, унинг ёнғоққа тош отганини ҳеч ким кўрмадимми?

Илтижо билан ўртоқларимга қарадим. Ҳамма жимжит эди. — Сенчи? — деди ўқитувчи овози товланиб. — Сен ҳам кўрмадингми, Қаҳрамон?

Қаҳрамон секин ўрнидан турди.

— Кўрдим, — деди минғиллаб. — Ўзи отди.

Кўз ўнгим қоронғилашиб кетди. Унинг нима деётганини яхши эшитмасдим. Фақат битта гап қулоғим остида жаранглаб турарди: «Кўрдим... Ўзи отди...»

— Хайрият, — ўқитувчи бош силкиди. — Орангларда ҳеч бўлмаса битта мард бор экан. Утир, Қаҳрамон. — У менга юзланиб давом этди. — Сен ёлғончисан! Ёлғончи бўлганинг учун ҳам қўрқоқсан. Даданга бориб айт, ҳозироқ ойнани жойига келтириб қўйсин.

Кўзимга ёш қуйилиб келар, бутун синфга, бутун мактабга эшиттириб ҳайқиргим келарди: «Мен эмас, ўзи отди, ўзи синдирди! Ишонмасанглар чўнтагини қаранглар!» Шундай дегим келардию, негадир овозим чиқмасди. Синфдан отилиб чиқиб кетдим. Кўчага чиққандан кейингина йиғлаб юбордим. Уйга келиб энтика-энтика ҳаммасини ойимга айтиб бердим. Ойим бошимни силаганча, оҳишта юпатди.

— Қўявер, ўғлим. Баъзан шунақаси ҳам бўлади. Фақат ўзинг унақа қилма, кўрдингми, ёлғон гапиргани учун ўртоғингни ёмон кўра-япсан. Агар ёлғон гапирсанг сениям ҳамма ёмон кўриб қолади.

...Студент эдим. Фариштадек гўзал, фариштадек покиза бир қизни севиб қолдим. Ой сутдек ёруғ нур сочган оқшомлари узоқ сайр қилардик. Бизнинг «ўз» хиёбонимиз, «ўз» анҳоримиз, «ўз» скамейкамиз бор эди. Кейин... негадир у мендан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди. Хаёл суради, кўзини яширади...

Айбим нималигини билолмасдим. Хасратимни энг яқин дўстимга айтардим. Дўстим билан танаффус пайтлари тўрт тийинлик «студентлар сомса»ни бўлишиб ердик. Пахтага, ҳашарга чиққанда, бир косада шўрва ичардик, бизникига келганида бир кўрпада ётардик. Дўстим, онамни ойи дерди. Ойим ҳам уни бешинчи ўғлим дерди. Шундай қилиб, ҳамма сирларимни шу дўстимга айтардим. Дўстим ишнинг кўзини биладиган йигит эди. «Қўяверинг, — дерди у юпатиб, — қизларнинг шунақа ноз-фироғи бўлади. Нимага ноз қилаётганини ўзиям билмайди. Сиз индамай юраверинг, бир куни ўзи бош эгиб келади...» Дўстим тўғри айтарди. Мен энди оқшом сайиллар ўрнига кутубхонада ўтирадиган бўлдим.

Имтиҳонлар яқинлашиб қолган эди. Бир куни қироатхона ёпилгун-

ча ўтирдим. Кўчага чиқдим, ўша ўзимизнинг хиёбондан ўтгим келди. Илиқ ёз оқшоми эди. Осмонда тўлин ой покиза нур сочар, юлдузлар хушчақчақ порлар, боғ устида шабада шодон шивирлар эди. Сув бўйидаги ўзимизнинг скамейкага яқин келдим. Келдим, жуда таниш, жуда жарангдор кулгини эшитиб, таққа тўхтадим. Бу кулгини бир чақирим наридан ҳам танир эдим. Ичимда бир нима узилиб кетгандек бўлди. Худди ўша жойда, яқиндагина мен билан ўтирган скамейкада ўша қиз ўтирарди. Менинг ўрнимда эса... дўстим ўтирар, қизнинг елкасидан қучиб, кўксига тортар, қиз эса ундан ўзини олиб қочгандек бўлар, менинг бағримда қандай кулган бўлса, унинг қучоғида ҳам шундай ғамза билан кулар эди...

Одам бир йўла ҳам муҳаббатидан, ҳам дўстидан айрилиб қолса оғир бўларкан... Уйга қайтдим, ҳовли ўртасидаги супага мук тушиб ётиб олдим. Ҳозир ҳеч кимни, ҳатто онамни ҳам кўришга кўзим йўқ эди. Анча ётдим. Бир маҳал кўча эшик томондан дўстимнинг овози келди.

— Ассалому алайкум, ой!

Ғазабдан бутун вужудим қалтирар, аммо ўрнимдан туролмас, оиймнинг у билан айланиб-ўргилиб кўришганини эшитиб ётардим.

Кейин унинг хушчақчақ товуши эшитилди.

— Ия, бизнинг ўртоққа нима бўлди? Билмайман, сакраб туриб ба-шарасига мушт туширдимми, ё устимга эгилганда уриб юбордимми... Шуниси эсимдаки, у сўлаги сачраб кетган лабини артиб қандайдир ғайритабий, беҳаё илжайди-да, индамасдан чиқиб кетди. Нарироқда оийм карахт бўлиб турарди. Негадир мадорим қуриб яна ётиб қолдим. Осмонда хоин ой кезар, беҳаё илжайганча харом нурини сочар, хиёнаткор юлдузлар хонларча кўз қисишар, хиёнаткор шамол хонна қиқир-қиқир кулар эди.

Бир маҳал тепамга онам келди. Ўзимни ухлаётганга солиб, кўзимни чирт юмиб олдим. У анчагача ёнимда ўтирди-ўтирди-да, секин пичирлади.

— Қўявер, ўғлим, баъзан шунақаси ҳам бўлиб туради. Фақат сен...

Гапининг давомини эшитмадим. Эшитишни хоҳламасдим ҳам. «Нима мен! — дедим хаёлан хитоб қилиб. — Мен нима қилай? У кўзинг бу кўзингни ўяман деса, энг сирдош кишинг хиёнат қилса, нима қилишим керак? Қадрдонинг хиёнат қилса, дўстинг хиёнат қилса, севиклинг хиёнат қилса, нима қилиш керак! Биров хиёнатни шунчаки касбга айлантириб олгани учун, биров ишини битириб олиш учун, биров ҳасад қилгани учун хиёнат қилаверадами? Шунинг учун бу дунёни ёлғон дунё дейишадами? Ундай бўлса, яшашнинг нима маъниси қолди! Қани айтинг, нимага ишониб керак, кимга ишониш керак?»

Юрагим гурсиллаб урганча хаёлан шундай деб ҳайқирардим. Бироқ вужудимни ўртаган саволларга жавоб тополмасдим. Онам эса жимгина пешонамни силаб ўтирар, қўллари билинар-билинемас титраётганини сезиб турардим. Шунда тўсатдан яна ёш болага айланиб қолдим. Ушанда, акамнинг ўртоғи алдаб кетганида, синфдош ўртоғим туҳмат қилганда... онамнинг юпатишларига овунгандек... Қалбимнинг зулмат босган қайсидир бурчагида ожиз, аммо ишончли бир нур йилт этди. «Онанг-чи, онанг, ҳеч қачон хиёнат қилдимми сенга! Бирон марта, ақалли бир марта хиёнат қилдимми? Ҳар ким ҳар кимнинг кўзига чўп солиши мумкин, ҳар ким ҳар кимга хиёнат қилиши мумкин. Фақат она ўз боласига ҳеч қачон хиёнат қилмайди. Эҳтимол инсон ҳаётининг шунча йиллардан буён давом этиб келаётгани шундандир!..»

Онамнинг билинар-билинемас титраб турган қўлларини тутдим у секин лабимга босдим.

Сурат

Дунёнинг ишлари доим шошилинич. Одатдагидек тик турганча но-нушта қилаётган эдим. Онам одатдагидек қистарди:

— Ўтирсанг-чи, болам. Бирпас ўтиргин.

— Бўлди, кетдим.

— Шошма, болам,— онам кўзимга одатдагидан бошқача, қандайдир мунг билан термилди.— Гап бор.

Типирчилаб соатга қарадим: ҳали бензин олиш керак, ишга бо-риш керак, кейин нашриётга ўтиш...

— Нима эди?

Онам кўзимга ҳамон маъюс термилиб ўтирарди.

— Суратга тушайлик,— деди тўсатдан.

Ажабландим:

— Нега?

— Яқинда мен ўламан.

Онам бу гапни худди «Қўшниникига чиқиб келаман», деган оҳанг-да айтди. Кулиб юбордим.

— Қўйсангиз-чи, ойи.

Шундай дедим-да, чиқдим-кетдим.

Орадан икки ҳафта ўтди-ю... Кечалари уйғониб кетаман, ўйлайман. Уйлайман: сен номард, сен аҳмоқ, нимага, нимага ўшанда кулдинг? Суратга тушишга вақтинг йўқмиди? Керак бўлса, топасан-ку! Китоб учун, журнал учун, иш устида, боғда, кўчада... Нима, сен кино юлду-зимисан? Жаҳоншумул шахсмисан?! Ана: бир даста суратинг ётибди. Ҳар хил. Ҳар ерда... Фақат онанг билан тушган суратинг йўқ!

Китоб

Бугун китобим чиқди.

Ҳар гал янги китобим чиқиши билан биринчи нусхани онамга атар эдим. Ҳар гал бир хил сўз ёзиб берардим: «Биринчи ўқитувчим — онам-га»... Онам китобни кўриши билан кўзлари қувончдан порлаб кетар, узундан-узоқ дуо қилар, пешонамдан ўпиб, яккаш битта гапни такрор-лар эди:

— Сен менинг суянган тоғимсан, ўғлим...

Кейин худди биров олиб қўядигандек китобни ёстиғининг тагига яширарди. Шунда мен китобим чиққани учун ўзимдан кўпроқ онам қувонганини билиб турардим.

Бир куни маҳалланинг нариги чеккасида турадиган нонвойникига кириб қолдим. (Нима юмуш билан борганим эсимда йўқ). Қарасам, ёғоч сўрида китобим ётибди. Варақлари титилган, офтобда сарғайиб кетган. Қизиқиб қўлимга олдим. Ўқисам, ўзимнинг дастхатим: «Биринчи ўқитувчим — онамга...»

Ушанда нима учун бундай аҳволга тушганимни билмайман. Худди биров мени масхара қилаётгандек бўлиб кетди. Келиб онамга тўнғил-ладим:

— Китобни етти маҳалла нарига ташлаб келинг, деб берганмидим сизга!

Онам айбдор қиёфада маъюс жилмайди.

Мавлу ҳеч қўймади-да, болам. «Битта ўқиб бераман»,— деди.

Мавлудагача яна мингта қўлдан ўтгани кўриниб турибди,— дедим зарда билан. — Мақтангансиз.

— Узингни сиқма, жон болам. Ҳозир олиб келаман.

Чиндан ҳам, ўша кун китоб қайтиб келди...

Ҳар гал китобим чиқса, онам бир гапни айтарди:

— Сен менинг суянган тоғимсан, ўғлим...

Билмаган эканман, мен онамнинг эмас, онам менинг суянган тоғим экан. Тоғим тўсатдан қулаб тушди.

Бугун янги китобим чиқди. Биринчи нусхасини эмас, битта нусхасини эмас, олтмиш миң китобнинг ҳаммасини онамга бағишладим. Лекин...

Маҳалланинг «шайхи»

Қачондир унинг исми бўлса бўлгандир. Бироқ маҳаллада ҳеч ким унинг отини билмайди. Ҳамма Шайх деб чақиради.

Айтишларича, уруш пайтида бир бева хотин беш-олти ёшлардаги боласи билан шу ерга келиб қолган. Инсофли одамлар унга чойхона ёнбошидаги пастак ҳужрани ажратиб беришган. Бола — бари бир бола-да. Баҳорда ҳужранинг томига чиқиб варрак учираётган экан, варрак ҳаволаган сайин қизиқиб кетиб ипни торта-торта тисарилиб борибди-ю томдан чалқанчасига йиқилиб тушибди. Шўрлик онанинг дод-фарёдига чойхўрлар ёпирилиб чиқишса, боланинг боши ёрилиб, қонга беланиб ётганмиш. Ҳожи буви унинг бошига кигиз куйдириб босибди, қоракуя сурибди, ҳайтовур, бола тузалиб кетибди. Фақат эси айниброк қолибди. Ушандан буён ҳеч ким унинг бирон марта йиғлаганини кўрмаган. Қачон қарасангиз, илжайиб туради. Илжайганда ҳам тилининг учи оғзига сиғмай доим чиқиб турарди. Шундан бўлса керак, онда-сонда устара тегадиган дўрдоқ лабининг икки чети оқариб ётади. Урушдан кейин онаси вафот этдию Шайх ёлғиз қолди. Эски чойхона бузилганида уларнинг ҳужрасидан ҳам ном-нишон қолмади. Бироқ Шайх кўчада қолгани йўқ. Маҳалладаги ҳамма уй Шайхники. Унинг учун ҳамма эшик очик. У бизникига ҳам тез-тез келиб туради. Онам билан узоқ-узоқ гаплашганини кўрадиму, онам бу девона билан нимани гаплашишига ақлим етмасди.

Жамики тўй, жамики маърака Шайхсиз ўтмайди. Унинг ўз вази-фаси бор: самовар қўяди. Хотиношида маҳалла отини; никоҳу базмларда тўйбоши эркаклар Шайхнинг хизматига муҳтож.

— Шайх, тўрт чойнак чой! Уч чойнак фамил, бир чойнак кўкидан бўлсин.

— Ҳодзир...

Шайх ғалати гапиради, «з»ни айтолмайди, «дз» дейди, «с» деёлмайди, аллақандай «тс» қилиб айтади.

— Шайх, тезроқ! Нозик меҳмонлар келиб қолди.

Шайх шошилмайди. Ишини билиб қилади.

— Тсекин, нодзик бўтса, ўдзига, — дейди илжайиб.

Одамлар ранжимади. Шайхнинг пухталигини билишади. Шунча йилдан бери бирон тўйда биронта чойнак дарз кетмаган, бирон меҳмон чойсиз қолмаган.

У фақат пиво ичади. Кўп эмас, икки шишагина. Тўй эгалари Шайхнинг улушини алоҳида ажратиб қўйишади. Тўй тарқаши олдида, хизматини қилиб бўлгандан кейин, Шайх шишани оғзига қўйиб пивони ичиб олади-да, бирдан ўйинга тушади. Еқавайрон бўлиб, оғзидан кўпик сачратиб хўп ўйнайди.

Одамлар қарсақ чалган сайин баландроқ сакрайди.

— Бўш келма, Шайх!

Маладес, Шайх! Орангутан бўлиб кет-эй!
Бундай «мақтовлар» Шайхни баттар жазавага солади. Ҳар тепин-ганда ер зириллаб кетади.

Баъзан ҳангаматалаб йигитлар Шайхни ўртага олиб қолишади.

— Бу... тўйни қачон бошлаймиз, Шайх?

Шайх тилини чиқариб илжайиб қўяди.

— Сенга ҳам хотин олиб берайлик бундоқ.

— Хотинматс, қидз...

— А?.. Вой кўнглингнинг кўчасидан ўргилдим! Сени кўрган қиз илфарт бўлиб, грудной хирургияга тушади-ку!

Шайх хафа бўлмайди. Умуман, хафа бўлишни билмайди. Илжаяди.

Онамнинг йигирмаси бўлаётган эди. Гира-шира тонг отаётганда эшикдан кўйлақчан Шайх лапанглаб кириб келди.

— Ия, ана, Шайх келиб қолди! — деди аллаким тантана билан. — Қани, самоварга ўзинг қарай қол.

Аммо Шайх ҳовли бурчагида турган самоварлар томонга юрмади. Ҳеч кимга қарамай бир ҳатлаб айвон зинасидан чиқди-да, оймнинг хонасига йўналди.

— Ҳой, Шайх ўлгур, қаёққа? — дея аёллардан бири унинг йўлини тўсди. — У ёқда қариялар ўтиради.

— Қоч! — деди Шайх кўзини олайтириб. Кейин онамнинг хонасига кирдию тўсатдан ўзини ерга отди.

— Ойи! — деди хириллаб. — Ойи-и-и!

Ёқасига чанг солиб бир тортган эди, кир кўйлаги шир этиб йиртилди-да, қоп-қора, бақувват елкалари титраганча оғзидан кўпик сочратиб ҳайқирди:

— Ойи! Ойи!

У ҳар «ойи» деганда бошини ерга урар, ерни муштар эди. Бирпасда пешонаси моматалоқ бўлиб кетди.

— Ойи! Қаёққа кетдидз, ойи!

Умрида йиғламаган Шайхнинг ноласи ҳаммани карахт қилиб қўйган эди. Кимдир кўтармоқчи бўлган эди, Шайх уни силтаб юборди.

— Тегманглар! — деди аллаким пичирлаб. — Майли, йиғлаб олсин. Анчадан кейин у гандираклаб ўрнидан турди. Ҳеч кимга қарамай ҳовлига тушдию индамай чиқиб кетди.

«Той»

Бултур баҳорда эшигимиз олдидаги гулларни суғораётган эдим, яп-янги «Москвич» келиб тўхтади. Машина эшиги очилиб, забардаст гавдали йигит тушиб келди. Таний олмадим.

— Ҳорманг, деҳқончилик катта-ку! — деди нотаниш йигит дўриллаган овоз билан.

Шундай ҳайратдан бақириб юбордим:

— Ия, Тоймисан?

Ҳа, худди ўша Тойнинг ўзи. Фақат шунча бўй, бунақа узун қўлоёқларни қаёқдан олди экан? Яқиндагина булоқдек оқиб турадиган бурнини эплолмай машаққат чекадиган бола эди.

— Пошша оймларни кўргани келдим! — деди у баҳайбат қомаига унча мос келмайдиган алфозда мулоим жилмайиб. Узун оёқларини катта-катта босиб ҳовлига кирдию онамга дуч келди.

Қизиқ, онам уни дарров таниди.

— Вой, ўзимнинг тойчоқ ўғлимдан айланай! Вой, ўзимнинг қочқоқ ўғлим келиб қолибди-ку!

Онам пешонасидан ўпаётганда Той икки букилиб турди.

— Машина тегувди, — деди яна жилмайиб. — Сиздан фотиҳа олгани келдим. Юринг, бир айлантрииб келай.

Той онамни олдинги ўриндиққа ўтқазди. Ярим соатча айлантрииб келди.

Онамнинг ёш боладек бировнинг машинасига тушиб «катайса» қилиши менга эриш туулди. Аммо онам хурсанд эди.

— Нордек йигит бўпти, — деди қувониб. — Исталавойда шепповир экан. Худоё умридан барака топсин.

Той кейин ҳам ўтган-кетганда бизниқига тез-тез кириб турадиган бўлди.

Уни ҳар кўрганамда болалигимни эслайман. Кичкиналимизда орамизда энг бўш-баёв бола шу эди. Уйимизнинг орқасида каттагина майдонча бўларди. Узоқ-яқиндан мол боқишга келган болалар шу ерда йиғилиб, шовқин-сурон солиб ўйнардик. Той ҳаммадан узоқдан — Бешқўрғондан ўзига ўхшаш ювош, шохсиз сигирини олдиға солиб келарди.

Ҳар фаслнинг ўз ўйини бор: эрта баҳорда чиллақ, варрак, ёзда футбол, кеч кузда ланка тепиш... Фақат иккита бола ўйинга кўп қўшилмасди. Биттаси — кўзлари доим жовдираб турадиган Хўжа, яна бири — Той. Хўжанинг ўзи ўйинга унча қизиқмас, Тойнинг эса ўз юмуши бор эди. Нега деганда зиммамизда мол боқиш вазифаси бор. Бировнинг дайди сигири, бировнинг шайтонга дарс берадиган эчкиси зум ўтмай экин оралаб кетади. Шунда мўйлови қорайиб, овози дўриллаб қолган жўрабошимиз буюради:

— Той! Галинг келди, эчкини қайтар!

— Сигирга қара, Той, сигирга!

— Той! Қўй картошкаға оралаб кетди-ку!

Негадир Тойнинг навбати ҳамманиқидан тез келаверарди. Сигири худди ўргатиб қўйгандек эгасидан нари кетмайди. Аммо бошқаларнинг молиға ҳам кимдир қараши керак-ку. Той, бурнини тортиб қўяди-да, индамай полизға қараб югуради. Диконглаб сакраётган такани қайтариб келгунча бирон буқача думини хода қилиб жийдазорға югургилаб қолади... Уйнаб-ўйнаб чарчагандан кейин ҳаммамиз тол соясида дам оламиз. Жўрабошимиз дадаси урушдан олиб келган шинелни ўтга ёйиб устиға ёнбршлайди-да, маза қилиб эснайди:

— Той, биз чарчадик. Бир мизғиб олмасак бўлмайди. Сен дежурсан, молларға қараб турасан.

Той бурнини жаҳл билан тортади-ю, индамайди.

Бир куни у астойдил ялинди:

— Мени Той деманглар. Ўзимнинг отим бор — Тойир.

Жўрабошимиз қувлик билан ҳаммаға бир-бир қараб қўйди.

— Бўпти! — деди дўриллаб. — Сенға уч кун муҳлат. Уч кунгача ҳамманинг молини яхшилаб боқсанг, Той отингни ўзгартирамиз. Аммо кечқурун сигиримнинг елини тирсиллаб турсин, билдингми?

Чиндан ҳам Той уч кунгача сидқидилдан хизмат қилди. Биз маза қилиб футбол тепдик. Тўртинчи куни жўрабошимиз «мажлисға» тўплади.

— Болалар, — деди тантана билан. — Энди Тойни ҳеч ким Той демасин, катта бўлиб қолди. Бугундан бошлаб унинг оти Хўтик! Яна бир йил ҳаракат қилсанг, ўсиб эшак бўласан.

Ҳаммамиз хаҳолаб қулиб юбордик. Той болаларға бирма-бир қараб чиқди-да, бурнини тортиди. Индамай ер чизиб ўтираверди.

Чиллақ ўйинининг шафқатсизроқ бир қоидаси бор: ютқазган бола зувлаб нафаси етмай қолса бир оёқда ҳақкалайди. Қоқилиб кетсами, иккинчи оёғи ерга тегсами, тамом! Тағин таёқ билан чиллакни уриб

саналади-да, яна чиллак отилади. Чиллак бориб тушган жойдан қайтадан зувлаши шарт.

Бир гал Тойни салкам ярим чақирим жойдан зувлашга мажбур қилдим. Турган гапки, нафаси етмади.

— Лўкилла! — дедим бақириб.

У чап оёғини кўтарганча ҳақкалаб сакрай бошлади. Аммо ўн қадам ҳам юролмади. Ҳар сакраганда бурни булоқдек қайнайди. Қайта-қайта артгани билан фойдаси йўқ. Болалар хахолайди. Айниқса, мен ҳузур қилиб куламан. Охири бўлмади — Той йиқилиб тушди.

— Бўлди! Қайтадан зувлайсан.

— Зувламайман!

— Зувлайсан!

— Зувламайман! Зувламайман! — Той тўсатдан жазаваси тутиб ерни муштлаганча йиғлаб юборди. — Ҳаммангни ёмон кўраман! Айниқса, сен ёмонсан!

Шовқин-сурон билан бўлиб онамнинг чақирганини эшитмай қолибман. Бир маҳал қарасам, тепамда онам турибди.

— Тур, болам, — онам Тойнинг бошини силади. Этагини қайтариб бурнини артди. — Вой онанг ўргилсин, қўй, йиғлама, болам. — Кейин мени четга имлади. — Бу ёққа юр-чи.

Нарироққа бордим.

— Нега укангни йиғлатасан? — деди онам қаҳр билан.

— Қайси укамни?

— Ўша укангни!

— Той-ку! Қанақасига укам бўлсин? — дедим илжайиб.

— Шунақасига! Нега қийнайсан бола бечорани? Ёғочнинг бўшини қурт емай ўлсин.

— Фирромлик қилмасин-да, бўлмаса! — дедим чийиллаб. — Нега зувламайди?

— Улиб қолдингми шу билан...

Ушандан кейин кўп ўтмай Тойлар кўчиб кетишди. Қаёққалигини болалар суриштиришмади ҳам.

Той... ўша ўзимизнинг Той шундай йигит бўлганига ҳамон ҳайрон эдим.

Онам вафот этганда Той онаси Нисо холани бошлаб келди. Кейин ҳам кўп елиб-югурди. Кунора келади. «Бизга хизмат борми», деб машинасини тўғрилаб туради.

Қайси куни ишдан келсам, эшик олдида яна Тойнинг машинаси турибди. Қарасам айвонда Той билан Нисо хола ўтиришибди. Сочлари оқариб кетган Нисо хола мен билан айланиб-ўргилиб кўришди.

— Пошша опамни туш кўрибман, — деди кўзига ёш олиб. — Тойиржонни етаклаб юрган эмишлар. Шунга сизлардан бир хабар олай, деб келдим. У бир зум индамай қолди-да, овози товланиб давом этди: — Пошша опам қандоқ одам эдилар-а! Тойиржонни қандоқ яхши кўрардилар-а! — Нисо хола кўзимга тикилиб оҳиста сўради: — Биласиз-а?

— Биладан, жуда яхши кўрардилар, — дедим болаликдаги ўша воқеаларни эслаб.

Нисо хола кўзимга яна диққат билан гикилди.

— Айтган бўлсалар керак?

— Нимани?

— Айтмаганмилар?

— Нимани айтадилар? — дедим ҳайрон бўлиб.

— Ия, Тойиржон сизнинг укангиз-ку! Нисо хола астойдил ажабланди. Кейин маънос тортди жимиб қолди-да, хўрсинди: Ушанда сиз талпинчоқ бўлиб қолган эдингиз. Тойиржоннинг чилласи чиқмаган... Худонинг ҳам бандаларига атаган азоби кўп экан. Бир кечада оғир қа-

салга чалиниб қолдим. Кўкрагимга ёмон яра чиқиб, қирқ кун ол кет-
 ол қўй бўлиб ётибман денг... Айни қаҳатчилик, уруш, биров-бировга ҳо-
 лнинг нима кечди, дейиши маҳол... Ўзим-ку майли, болам ўлиб қолади,
 дейман. Докага ангившонадек ёғми, нонми ўраб чақалоқнинг оғзига
 солиб қўйишади. Шунда денг бир куни Пошша опам келиб қолдилар.
 Айланиб-ўргилиб, Тойиржонни бағриларига босиб эмиздилар. Шу ер-
 дан Бешқўрғонга саратонда кўйиб ҳар куни уч маҳал қатнайдилар. Қирқ
 кун шундай қилдилар. Бир кўкрагини сиз эмасиз, биттасини — Тойир-
 жон.— Нисо хола ҳиқиллаб қолди. Еш ғилтиллаган кўзини рўмолининг
 учи билан артди.— Қандоқ хотин эдилар-а! Нима билан рози қилишим-
 ни билмайман. Сўрасам, уришиб бердилар. «Вой, гапингиз қурмасин,
 овсин, она сутиям сотиладимин», дейдилар. «Бировга яхшилик қилиб,
 кетидан тама қилган одамнинг савоби гуноҳга айланади», дейдилар...
 Қандоқ эдилар-а!....

Нисо хола рўмолининг учини ғижимлаганча ўйга толди. Мен ҳам,
 шу пайтгача ўзим билмаган кўкалтош укам Тойиржон ҳам бир нуқта-
 га тикилиб қолган эдик. Ҳар қайсимиз ўз ўйимиз билан банд эдик, би-
 роқ ҳаммамиз бир одамни — онамни ўйлардик.

Қаноат

Отамнинг жаҳли ёмон эди. Баджаҳл бўлиб ака-укалардан бирон-
 тамизни чертган эмас. Бироқ онам: «Ҳой, эҳтиёт бўл, адангнинг жаҳл-
 лари ёмон», деб шунчалик уқтириб қўйганки, отамизни кўришимиз би-
 лан ҳаммамиз юввош тортиб қолардик.

Тирикчилик важдан бўлса керак, отам кечалари соат тузатарди.
 Қўни-қўшни, маҳалла-қўйда кимнинг соати бузилса, бизникига олиб
 келар, отамнинг ҳужрасида катта-кичик соатлар муттасил чиқиллаб
 турар эди. Онам бизни бу ҳужрага ҳеч йўлатмасди. Бир куни укам ик-
 каламиз у ерга кирсак, стол устида кичикроқ пиёланинг оғзидек кела-
 диган занжирли чўнтак соати ётибди. Қопқоғи, ойнаси очилган, мур-
 ватлари бир чеккага тартиб билан териб қўйилган. Ака-ука ўзимизча
 «устачилик» қилдик. Соатнинг юришидан дарак йўқ. Бир маҳал нари-
 ги уйда онамнинг шарпасини сезиб қолдигу секингина сирғалиб чиқиб
 кетдик.

Кечқурун отам ҳужрага кириши билан хуноб бўлиб қичқирди:

— Соатга ким тегди?

— Ҳеч ким киргани йўқ-ку! — деди онам ҳайрон бўлиб.

— Ҳаммасини сочиб ташлабди-ку! — Отам жаҳл билан чиқиб кел-
 ди. Қўлида биз «тузатган» соат.— Мили йўқ. Эгасига нима дейман!

Укам иккаламиз чурқ этмай мўлтираб ўтирибмиз. Яхши ҳамки, ака-
 ларимиз кўчада, бўлмаса, ҳамма айб ўшаларга тушиши аниқ.

Қўп ўтмай овқат келди. Укамга ёғоч қошиқ, менга темир қошиқ
 тегди. Иккаламиз қошиқ талашиб қолдик. Укам у ёққа тортади, мен
 бу ёққа. Икки орада коса думалаб, дастурхонга шўрва тўкилди. Бояги
 хунобгарчилик устига буниси ҳам қўшилдию биз бир ёқда қолиб отам
 онамни тушуриб қолди. Ака-ука пилдирпис бўлиб, ин-инимизга кириб
 кетдик. Онам шўрликнинг қовоғи кўкариб чиқди. Ачиндим. Аммо начо-
 ра?..

Эрталаб турсам, отам ишга кетган, ҳовли томондан аёл кишининг
 шанғиллагани эшитиляпти. Овозидан танидим: қўшнимиз Мўмин ака-
 нинг хотини. Мўмин ака — кетмончи. Узи ҳам мўмингина одам. Хотини
 бошқачароқ. Каттаю кичик ҳамма уни келинойи деб чақиради. Кели-
 нойининг қизиқ одати бор. Ичида гап ётмайди. Уйда қайси шолчага
 хокандоздан чўғ тушиб, қанча жойи куйгани, қайси ўғли шолғомни ёмон

кўриши, қайси қизининг сочига сирка оралагани — ҳаммасини бирпас-да маҳаллага ёйиб чиқади.

— Кетаман! — дерди у овозини баралла қўйиб. — У қўймаса, мана, ман қўйдим! Кетаман! Кетгандаям уйини ўйрон қилиб кетаман!

Тушундим. Бундан чиқди. Келинойи эри билан уришган. Уйда сал жанжал чиқса, албатта ойисиникига «кетадиган» бўлиб қолади. Томоша кўриш учун аста мўраладим.

— Нима бўлди, ўзи, овсинжон? — деди онам секингина.

— Кеча мени шундоқ сўкди, шундоқ сўкди, йигитгина ўлгур! — Келинойи икки қўли билан шарақлатиб сонига шапатилади. — Онамни сўкди-я, бўйгинанг гўрда чиригур!

— Қўйинг, хафа бўлманг, — онам уни юпатишга уринди.

— Нега хафа бўлмас эканман? — Келинойи яна ҳам қаттиқроқ шанғиллай бошлади: Кечкурун ўсма эзиб қўювдим. Шу савил қуриб қолмасин, деб қошимга қўя қолувдим. Ҳа, мошкичири жиндак тагига олиб, қотиб кетибди. Шунга ҳам ота гўри қозихонами? «Пардоз-андоз қилгандан кўра овқатингга қарасанг ўласанми», — дейди-я, гўрсўхта! Ҳа, пардоз қилсам, ўйнашимга қипманми, қирчинингдан қийилгур! Қир-мочми, баломи, заҳарингга еявермайсанми, ергина ютгур! Ҳа, онамни сўккан тилларинг танглайингга ёпишгур! Тагин нима дейди, денг? Айбни манга тўнкайди: тилинг бир қарич, дейди. Вой, тилмни гапирган тилларинг жодида қийма-қийма, бўлсин-а. Елдек келиб, селдек олмаса асло розимасман!

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

— Қўйинг, овсинжон,— онам маъюс жилмайди.— Ошсиз уй бор, урушсиз уй йўқ... Қарғаманг бечорани.

— Вой нега қарғамас эканман? — Келинойи яна сонига шапатилади.— Бўйгинанг сартахтада чўзилгурни нега қарғамас эканман? Оғзи-бурнингдан лахта-лахта қонинг келгурни нега қарғамас эканман? Кетаман!

— Олти бола билан қаёққа борасиз, овсинжон? — деб кулимсиради онам.— Жўжабирдек жонсиз. Шуларнинг шукрини қилсангиз-чи.

— Э, олтига боламни ойдинда оёғим билан боқиб оламан. Ойгинамнинг тор қорнига сиққан кенг уйига сиғмайманми? Биров мани кўкрагимдан итармас. Мана шу ажалнинг тиғи парронига учрагур билан тургаддан кўра...— Келинойи бирдан жимиб қолди. Киприкларини оғир-оғир пирпиратиб онамга узоқ тикилдию овози пасайди.— Вой, юзингизга нима қилди?

— Утин тегиб кетди,— деди онам секингина,— Қарасам, ўтин ўлгур қолмабди. Болалар ўқишда, адаси ишдалар. Кўзлироқ саржин экан, теша билан урганимни биламан...— Онам қовоғини силаб қўйди.— Адаси ишдан келиб жуда хафа бўлдилар. «Бирпас сабр қилмайсанми, ўзим ёриб бермайманми», дедилар.

Мен турган жойимда қотиб қолдим. Онам ёлғон гапирарди. Ёлғон гапирарди-ю, негадир бу менга жуда ёқар эди...

— Ана!— Келинойи тагин шанғиллади.— Сизнинг эрингиз ўтинингизгача ёриб беради. Маники бўлса, бир пақир сув олиб келмайди, қўлгинанг синиб акашак бўлгур. Уйим-жойим деб бўйинини эгмайди, бўйинигинанг кесилгур, эшшак! Худоё бўйинигинанг ҳазрати Алининг қиличида кесилмаса, у дунёю бу дунё розимасман-а!

Ортиқ қараб туrolмадим. Негадир йиғлагим келди.

Ҳозир ҳам эри сал қовоғини солса «мелиса» билан қўрқитиб «ўн беш суткани» пеш қиладиган баъзи хотинларни кўрсам, онамнинг қаноатини, Келинойининг қарғишларини эслайман.

Менинг Ача холам

Ойим одамсиз туrolмасди. Қўшни келинчаклар, етти маҳалла нарида турадиган кампирлар — ҳаммаси йиғилишиб гангир-гунгир суҳбатлашиб ўтиришарди. Шунча гап қаёқдан топилишига баъзан ҳайрон қоламан. Ҳар куни эрталаб газета олиб келадиган почтачи-татар хотин эшикдан қайта қолмайди. Албатта, ойимнинг олдига киради.

— Исанмисиз? — деб сўрашади-ю, ҳасратини тўкиб солади.— Китти, сволиш! Яна уйнашига китти.

Ойим ҳар галгидек уни юпатади.

— Қўйинг, жон болам, сабр қилинг. Эрингиз ёмон боламас.

— Разводга бирам! Алиментга дабитса итам!

— Унақа деманг ўргилай, болангизни тирик етим қилманг.

— Ай, ни бўлса бўлар! Судга бирам.

Ойим ишонч билан тушунтирарди.

— Мана, мени айтди дерсиз. Эрингиз сизни жонидан яхши кўради. Кўнглим сезиб турибди. Бугун-эрта апоқ-чапоқ бўлиб кетасизлар.

Почтачи кетиши билан оқсоқланиб қўшни кампир кириб келади.

— Жигар-жигар, дигар-дигар экан, ўргилай,— дейди йиғламсираб.— Раҳматуллога айтувдим, тоғангни қизини ол, от тепкинси отга ўтмайди деб. Йўқ, қулоқ солмади. Уламан саттор мана шу қирчангини оламан, деб туриб олди. Мана охири нима бўлди. Кеча итни кунини бошимга солди, айланай! Хотин олгандан кейин она керак бўлмай қоларкан. Шуни олди-ю, ўғлим ҳам айниди-қолди, қоқиндиқ.

— Унақа деманг, овсинжон.— Ойим осойишта оҳангда юпатади. — Келинингиз ёмон боламас, қайси куни кўчада кўриб қолдим. Оғзидан бол томиб сизни мақтади бояқиш.

— Вой тилёғлама бўлмай тиллари кесилсин. Сиз унинг тилини билмайсиз, ўргилай!

— Мана, мени айтди дерсиз,— ойим қандайдир ички ишонч билан тушунтиради.— Келинингиз сизни ўз онам деб этагингиздан тутган. Кўнглим сезиб турибди...

Ойимнинг «сезгир кўнгли» қизиқ. Ҳамиша яхшиликни «каромат» қилади. Ҳар гал шунақа гапларни эшитганимда болалигимизда рўй берган воқеани эслайман.

Уруш тугаган пайтлар эди. Ушанда гўдак тасаввуримга сиғмаган нарсани кейин тушунганман: уруш битиб одамларнинг яраси янгиланган дамлар экан. Бировнинг эшигида сурнай, бировникида аза товуши эшитиларди...

Бир куни акам эшикдан бақириб кирди.

— Ойи! Лўли келяпти, лўли!

Турган жойимда тирракдек қотиб қолдим. Лўлилар ҳақида шунақа гаплар эшитган эдикки, номи қулоғимизга чалиниши билан сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетар эди. Лўли кўчада юрган болани қопига солиб кетармиш. Уйда катталар бўлмаса болаларни бўғиб ўлдиармишда, ҳамма нарсани шип-шийдон қилиб ғойиб бўлармиш.

Акам билан кетма-кет худди қувлагандек қоп-қора лўли хотин кириб келди. Узун, исқирт кўйлагининг устидан нимча кийган, шокиласи осилиб ётган қўш кўзли хуржунини елкасидан ошириб ташлаб олган, сочларининг учига сўлковой таққан, оёғида эски қизил этик... Даҳшат ичида ойимнинг пинжига тиқилдим. Уйда дадам йўқку, энди нима қиламиз? Ҳовлининг аллақайси бурчагида ётган мушукдеккина гуржи кучугимиз ғазаб билан акиллаганча лўлига қараб югурди. Лўли хотин бир лаҳза тўхтади-ю, қийшиқ таёғини итга ўқталди. Саросима ичида ойимга қарадим: тезроқ ҳайдаб юборса-чи!

Ойим лўлига диққат билан қараб турди-да, бирдан юзи ёришди.

— Вой Ача хола-ку! — деди эски қадрдонини кўргандек қувониб.— Келинг айланай.

У лўли томон юра бошлаган эди, қўлидан ушлаб жон ҳолатда орқага тортдим.

— Борманг! — дедим йиғламсираб.

— Кўрқма, жиннivoй, Ача холанг-ку бу! — ойим айвондан илдам тушди. Ҳовлининг ўртасига келиб қолган лўли билан айланиб-ўргилиб кўришди.

Гуржи кучугимиз ҳамон тўхтовсиз акиллар, лўлининг атрофида гир айланар эди.

— Қани, кела қолинг,— деди ойим айвон томонга юриб.

— Йўқ, манго шу ер яхши! — лўли хуржунини ерга, бодом соясига ташлади-да, устига ўтирди. Иссиқлаб кетганидан кенг кўйлагининг ёқасини ғижимлаб елпинган эди, бўйнидаги икки шода мунчоқ маржони кўриниб кетди. Қулоғидаги тилла ойбалдоғини кўрдиму негадир «ўғирлаб олган» деган хаёлга бордим. Тағин кўрқиб кетдим. Ҳозир бошлайди. Акаларим қулоғимга қўйганидек «поли келди-поли келди» деб фол оча бошлайди-да, авраб-авраб ҳаммамизни ўлдириб кетади.

— Ойи-и-и! — дедим чинқириб.

Лўли менга қайрилиб ҳам қарамади. Қоп-қора қўлларини кенг ёйди.

— Овмин! Қадам етту, бало етмасун! Пирлар мадакор бўлсин. Душманинг хору зор бўлсун, бачам!

Ойим ҳам, ерга чўккалаганча унга қўшилиб фотиҳа ўқиди.

Акам хабар берган бўлса керак, бир зумда ҳовлига Ҳожи буви, уч ҳовли нарида турадиган келинчак Хайри опа кириб келишди.

— Уйингда амол бо-ор! — деди лўли чўзиб. — Ганиминг бо-ор!

Вужудимни яна қўрқув босди. Аммо нима учундир ойим хотиржам эди.

— Амал нима қилади холажон, — деди секин. — Акамдан хавотир-даман. Минг еримга пичоқ урса бир еримдан қон чиқмайди. Ҳамма қай-таяпти, акам бечорадан дарак йўқ.

Ойим урушга кетган тоғамни кўп гапирарди. Дадамни касаллиги тўфайли урушга олишмаган, аммо ойим ҳар икки гапнинг бирида акасини эслаб йиғларди. Ҳозир ҳам шуни гапирди. Тушундим, фол очирмоқчи.

— Бор, болам, ўйнаб кел, — деди ойим менинг ҳамон қўрқиб турганимни кўриб. Бироқ мен сеҳрлангандек ўрнимдан жилолмай қолдим.

Лўли шошилмасдан хуржунига қўл суқди. Қирлигидан гули билинмай кетган тугунча олди. Ҳожи буви билан Хайри опа ҳам ойимнинг икки томонига жимгина чўккалашди.

— Ача холамнинг роми доим тўғри чиқади, — деди ойим қўшниларга мақтаниб. — Кўп синаганман.

Ача хола парво ҳам қилмади. Қоп-қора бармоқлари билан тугунчасини ечган эди, бир ҳовуч тош чиқди. Қўшни қизалоқлар сопалак ўйнайдиган майда тошларнинг ўзи. Фақат ранги ҳар хил: оқ, қора, кўкимтир... У тошларни тўда-тўда қилиб қўйди-да, кўзларини юмиб алланималарни пичирлай бошлади. Унинг юмуқ киприклари пирпираб-пирпираб қўяр, шунда юзидаги кўкимтир ҳолигача қимирлаб кетганга ўхшар эди. Энди қўрқув ўрнини аллақандай қизиқиш эгаллади-ю, анграйиб қолдим. Ҳаммамиз худди мўъжиза кутгандек қотиб қолгандик. Ҳозир алланима бўлиши, нимадир рўй бериши керакдек эди.

— Аканг тирик! — деди лўли тўсатдан. Қафтининг орқаси билан бир туртган эди, тўдаланиб турган тошлар ҳар ёққа сочилиб кетди. Оп-поқ бир тош думалаб ойимнинг оёғи олдига келди.

— Аканг келаду! — деди у ойимнинг кўзига тик қараб. — Йўлга чиққ-о-он!

— Оғзингиздан айланай, холажон! — ойим дик этиб ўрнимдан турди-да уйга югурди. Бисотимизда битта ялтироқ қошиқ бор эди. Ойим уни кумуш қошиқ, деб мақтарди. — Мана, оз бўлса кўп ўрнида кўрасиз. Акам эсон-омон келса бош-оёқ кийим қилиб бераман. — У қошиқни Ача холага узатди. Лўли қошиқни шоша-пиша хуржунига яширишини кутиб турардим. Аммо у шошилмади. Қошиқни бир чеккага қўйиб Ҳожи бувига юзланди.

— Болагинамни кўрармикинман! — деди Ҳожи буви овози титраб. — Ёлғизгинамни кўриб ўлсам армоним йўқ эди.

Бу сафар лўли нимчасининг чўнтагини узоқ қавлаштирди. Кейин ёнғоқдек келадиган олти қиррали тош олди.

— Мухра билан очарканлар, — деди ойим пичирлаб.

Лўли ҳеч нимани эшитмагандек тошнинг у ёғини айлантирди, бу ёғини айлантирди. Унинг қоп-қора қўли билинар-билинемас титрар, аллақандай чизиклар тортилган тошга тикилиб тўхтовсиз пичирлар эди.

— Бачангни йўли тўсулгон! — деди у ниҳоят.

Ҳожи бувининг кўзларида, ҳамиша маъюс боқувчи кўзларида чўғ ярақлаб кетгандек бўлди.

— Ўзи тирикми ахир! — у инграгудек оҳангда лўли томон талпинди. — Уч йилдан буён на ўлигини биламан, на тиригини. Жони омонми ишқилиб.

— Амон! Бачанг амон. Кутасан. Анчо кутасан.

Боядан бери нафасини ичига ютиб ўтирган Хайри опа энди чидаб тура олмади шекилли ҳайқириб юборди.

— Асқар акам-чи? Асқар акам қачон келади? Жон хола, бир кўринг! Асқар акамга нима бўлган. Госпиталдан бир хат келди-ю, дараксиз кетди. Жон хола бир кўринг...

Лўли унга синовчан қараб қўйди-да, тагин шошилмасдан хуржунидан кавлаштириб, кафтдек кўзгу олди.

— Ушла буне! — деди ойнани Хайри опанинг қўлига тутқазиб. — Қараб ўтер!

Хайри опа ойнага тикилиб чўккалаганча қотиб қолди. Лўли бошқа бир ойнача олди.

— Ёшини айт! — деди қатъий оҳангда.

— Асқар акамми? — Хайри опа тўсатдан уйғониб кетгандек чўчиб лўлига қаради. — Йигирма иккида. Агар... агар, — у нимадир демоқчи бўлди-ю, тутилиб қолди. — Йигирма иккида, — деди шошилиб. Ҳозир йигирма иккига кирган. — У бир зум жимиб қолди-да, оҳиста қўшиб қўйди. — Чилламиз чиқмасидан кетган...

Лўли ўзининг қўлидаги кўзгуга тикилиб пичирлаганча бошини бир маромда тебрата бошлади. Хайри опа кўзгуга қараб қотиб қолган, гўё қимир этса бирон фожиа рўй берадигандек эди. Ниҳоят Ача хола ўзи тутиб турган кўзгуни этагига артиб хуржунига тикди,

— Нима? — деди Хайри опа пичирлаб. — Нима? Асқар акам...

— Куёвинг амон... — Ача хола унинг юзига қарамасдан қўлидан кўзгуни олди. — Кўзимга кўринде. Куёвинг касал бўлгон.

— Қачон, қачон кўраман? — Хайри опа Ача холанинг қўлига ёпишди. — Айтинг, нима кўрдингиз. Қачон келади? Қачон кўраман?

Ача хола ўйланиб қолди.

— Йўл кўрдем, йўл! Куёвинг келаду. Ой тўлганда, ухламай осмонга қаро. Кўрасон!

— Нафасингиздан айланай, холажон! — деди Хайри опа илтижо қилиб. — Тилингиздан айланай. Куёвингиз келса мана шу билак узугим сизники. У гапининг ростлигига ишонтирмоқчи бўлгандек тилла биллак узугини қўлидан ечиб кўрсатди. — Асқар акам менга бошқасини олиб берадилар.

Уша куни уйимизда байрам бўлди. Тўрт хотин ўтиришиб олма чой ичишди. Ойим эрталаб ёпган зоғора нонини, Хайри опа толқонини, Ҳожжи буви бир ҳовуч тут майизини ўртага қўйди.

Уша куни яна бир сирни билиб олдим. Бир ҳафтадан кейин ой тўлади. Уч қўшни ойга тикилиб Ача холанинг ромини амалда синаб кўришади.

Кутилган кечада Ҳожжи буви билан Хайри опа бизникига чиқишди. Дадам ишда эди. Анчагача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Кейин болаларга супага жой солиб беришди. Акаларим ухлаб қолишди. Мен эса нима бўлишини кутиб пойлаб*ётар эдим.

Ниҳоят, уч аёл бодом тагидан яйдоқ жойга бориб, тизилишиб ўтиришди. Чигирткалар чириллар, осойишта осмонда тўлин ой сутдек майин, сутдек илиқ нур сочар эди. Ойим, Ҳожжи буви, Хайри опа ойга тикилганча қотиб қолишган, ҳеч қайсиси чурқ этмас, чамаси ҳар бири ўз излаган одамини ойдан топгиси келар, ойдан топишига умид қилар, ишонар эди. Орадан анча вақт ўтди. Ҳамон чигирткалар чириллар, аллақерда калтакесак чирқиллаб қолар, ҳовли бурчагида ора-чора эчки маъраб қўяр, фақат ой, сеҳрли ой жимгина нур сочар эди. Уч аёл эса унсиз қотиб қолишган, ўзи ҳам, сояси ҳам қилт этмас, уччови ҳам шу ўтиришда ойга тикилганча ҳайкалга айланиб қолгандек эди. Ётиб-ётиб зерикдим. Бошимни кўтарай десам, ойимдан кўрқаман. Энди кўзим илинаётган экан, ҳаяжонли ҳайқириқдан чўчиб кетдим.

— Ана! Ана! Кўрдим!

Бошимни кўтардим, икки қўлини ой томонга чўзганча илтижо қилаётган Хайри опага кўзим тушди.

— Ана! Асқар акам! Асқар акам! — Хайри опа нафаси қайтгандек сапчиб ўрнидан турди. — Ана қаранглар, бошини боғлаб олибди. Дока билан бошини боғлаб олибди!

Бошини боғлаб олган Асқар акани кўриш умидида жон ҳолатда ойга қарадим. Йўқ, оймомо ҳамон муаллақ қотиб турар, ним қора доғлардан бошқа нарса кўринмас эди.

— Вой, қани, қани? — ойим билан Ҳожи буви ҳам туриб кетипди. — Қани, биз кўрмаймиз-ку!

— Вой, ана-ку! Кулиб турибдилар. — Хайри опа ҳолдан тойгандек кўксини чангаллади. — Худога шукр тирик экансиз. — У бирдан ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Вой кўрдим-а, аниқ-таниқ кўрдим-а...

— Айтмадимми? — деди ойим қувониб. — Ача холанинг фоли тўғри чиқади демаганмидим. Худо хоҳласа Асқаржон келса шунақа тўғрилар қилинганки...

Хайри опанинг ўсма тортилган қошлари, рангсиз чеҳраси чиройли, жуда чиройли эканини биринчи марта пайқадим. У нуқул кулар, йиғлаб туриб кулар, ҳадеб бир гапни қайтарар эди.

— Вой кўрдим-а! Аниқ-таниқ кўрдим-а...

...Уч аёл янгитдан чой қўйишди. Ача холани мақтаб-мақтаб гангур-гунгур суҳбатлашишди...

Чиндан ҳам Ача холанинг фоли тўғри чиқди. Биттаси тўғри чиқди. Қор тушган куни тоғам келди. Қўлтиқ таёғини дўқиллатиб кириб келди...

Ҳожи буви Ача хола айтганидек ўғлини кутди. Кўп кутди. Йигирма йилча кутди. Анча ойдин кечалар ўтди. Кейин... уни маҳалла кўмди. Ойдин кечада Хайри опа аниқ-таниқ кўрган Асқар ака ҳам келмади... Лекин нима учундир Ача холани ҳеч ким айбламади. Тоғам эсонмон келганида ойим бош-оёқ сарпо қилолмагани учун Ача хола ҳам оғринмади. У онда-сонда хуржунини кўтариб келиб қолар, ойим айланаб-ўргилиб кутиб олар эди. Негаки, ойимнинг ўзи одамсиз туролмас, ҳар доим хонаси гавжум бўлар эди. Эшикдан ким кириб келмасин, унинг кўнгли доим яхшилиқни сезиб турган бўларди.

Бир галгиси айниқса ошиб тушди. Ўзим билан бир синфда ўқиган бола прораб бўлиб маҳалланинг бойваччасига айланди-қолди. Шайтон йўлдан оздирдим, бошқами, ишқилиб босар-тусарини билолмай қолди. Қўша-қўша иморатлар солди. Охири лоп этиб қамалиб кетди. Бир куни ишга кетаётсам шу йигитнинг онаси ойимнинг олдида ўтириб ҳасрат қилипти.

— Тўхтавойим тўхматга учради, ўргилай. Болагинамнинг хусуматга йўлиққанига қандоқ чидайман! Ўзимнинг давлиятам бор. Эрта-индин ўлиб кетсам тепкилаб кўмадиганимдан айрилиб қолдим, айланай.

— Вой, унақа деманг, овсинжон. — Ойим уни оҳиста юпатди. — Яхши гапгайм, ёмон гапгайм фаришта омин дейди. Насиб этса ҳали ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетасиз. — У овозини бирдан пасайтирди. Кўнглим сезиб турибди. Тўхтавой эрта-индин келиб қолади. Тўхтавойингиз қандоқ яхши болаки! Маңа мени айтди дерсиз. Эрта-индин эшикдан кир-и-иб келади.

— Вой оғзингиздан ўргилай, овсинжон. Кошқийди-я! — Тўхтавойинг онаси йиғламираб фотиҳа тортиди. — Илоё айтганингиз келсин!

Ойимнинг ҳамма «каромат»ларига чидасам ҳам бунисига чидолмадим. Кечқурун ишдан келганимда шундан гап очилган эди, қойиб бердим.

— Сизга ҳам Ача холадан юққан шекилли, — дедим ярим ҳазил.

ярим киноя қилиб.— Нима, фол очяпсизми? Кўпчиликнинг ҳақиға хиянат қилган қаллобни мақтаб ўтирибсиз.

Ойим кўзимга диққат билан тикилиб қолди.

— Қаҳринг шунақа қаттиқми! — деди анчадан кейин.

— Қаҳрнинг нима даҳли бор? — дедим қайсарлик билан.— Қилғиликни қилгандан кейин жазосини олсин-да. Қадамни ўйлаб босадиган бўлади.

— Албатта, сенлар ўқимишлисан, ҳамма нарсани биласан...— Ойим бир зум жимиб қолди-да, ўзига-ўзи гапирётгандек секин қўшиб қўйди.— Онасида нима гуноҳ! Қон босими бўлса, эртага пуф этиб думалаб кетса шунга суюнасанми? Она-ку бу... Шунақа қаҳринг қаттиқми?

Орага жуда ноқулай сукунат чўкди. Негадир Ача холани, ўша ойдин кечани, ўша олма чойни эсладим...

Онамни топиб олдим

Байрам қанақа бўлишини биласизми? Билмасангиз билиб қўйинг! Байрам дегани шуки, ҳаммамиз ясанамиз. Бу — биринчидан. Тўғри, дадам ҳаммамизга баравар бош-оёқ кийим қилиб беролмайди. Лекин ҳеч бўлмаса биттадан оҳорлик киямиз. Ундан кейин ойим албатта палов, жуда бўлмаса шовла пиширади. Бу — иккинчиси. Ниҳоят, байрам дегани шуки, мен онамга эргашиб албатта тоғамникига бораман. Тоғамнинг мен тенги ўғли бор. Маза қилиб обаки еймиз. Иложи бўлса, «Тарзан» киносига тушамиз. Тарзанни биласизми? Худди маймундек дарахтдан-дарахтга сакрайди. Йўлбарсдан ҳам, арслондан ҳам қўрқмайди.

Жўрабошимиз айтган, ўзи кўрган.

Мана, бугун ойим нон ёпаяпти. Арпа нон унчалик оппоқмас. Аммо жуда мазали. Ана, нон исси келаяпти. Ойим менга атаб атайлабдан кулча ясаган. Кулча, нондан олдин пишади: кичкина-да. Ана, ойим рапидани кўлига кийиб, тўнкарилган замбил устига чиқди. Бўлмаса, тандирнинг тепасига бўйи етмайди. Ўша ердан туриб буюрди.

— Дўппингни оч!

Дўппимни бошимдан юлиб олдим кутиб турдим. Шу ондаёқ чўдек иссиқ қип-қизил нон дўппига тушди. Жияклари титилиб кетган дўппимни чангаллаганча кўчага югурдим.

— Ҳой, секинроқ, йиқиласан! — деб қолди ойим чирқиллаб. Нега йиқилар эканман! Орқамдан кучугим ҳам югургилаб қолди. Биладиди, ўзиниям улуши борлигини. Иккаламиз олдинма-кетин чопишиб, Ширин ариғининг бўйига келдик. Иссиқ нонни сувга ташладим-да, ўзим пастга қараб чопиб кетдим. Гуржи кучугим ҳам оёғимга ўралашиб, югурди. Эллиқ қадамча юргандан кейин қоқиғуллар очилиб ётган қирғоқда кутиб ўтирдим. Ана, бизнинг нон оқиб келаяпти! Тандирдан янги чиққан нонни оқизоқ қилиб емаган бўлсангиз, еб кўринг. Мени айтди дерсиз, маза қиласиз!

Бир оёқлаб сувга тушиб, нонимни тутиб олдим, ушатиб едим. Ана роҳату, мана роҳат. Усти муздай, ичи иссиқ. Бир бурдасини ўзим ейман, бир бурдасини кучугимга бераман. Кучугим нонини мендан олдин еб бўлади. Еб бўлади-да, бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ташлаб, мўлтираб кўлимга қарайди. Думини ликиллатиб-ликиллатиб қўяди. Иккаламиз маза қилиб овқатландик. Кейин шундоқ соҳилга ётиб, типтиник сув ичдим. Кучугим ҳам олдинги оёқлари билан чўкка тушиб қил-қизил тили билан шапиллатиб роса ичди.

Уйга қайтсак, дадам бодом тагида туриб, энди халтасини очаётган экан. Ур-ре!

— Манави сенга! — деди дадам ойимга қараб.— Халтадан пошна-

си паст ялтироқ амиркон кавуш чиқди. Ойим эски калишини ечиб кийиб кўрган эди, кавуш лоп-лойиқ келди. У ёқ-бу ёққа юриб кўрувди кавуши ғарчиллаб кетди.

— Ия, ғарчиям бор экан, — деди ойим ёш боладек қувониб. — Барака топинг, анчадан буён шунақасини орзу қилиб юрувдим.

— Қизинг қани? — дадам ғолибона қиёфада яна халтага қўл суқди.

Тутундан бўғилган опам ошхонадан кўзини ишқалаб чиқди.

— Манавини ўраб кўр-чи, — дадам гулдор шойи рўмолни опамга узатди. Опамнинг кўзлари қувончдан порлаб кетди.

— Раҳмат, — деди уялинқираб.

Катта акамга йўл-йўл кўйлак, кичик акамга чий духоба шим тегди. Энди бизнинг навбат! Йўқ, дадам халтасига қўл суққан эди, бу сафар укамнинг совғаси чиқди. Матрослар қиядиган кўйлак! Четида лентасиям бор.

— Менгачи? — дедим ҳовлиқиб.

— Сенгаям бор, ўғлим! — дадам халтасидан қизил духоба дўппи чиқарди. Кўзим ёниб кетди. — Қани, — деди у дўппини бошимга кийгизиб. — Э-э, бошданам худо берган-да, сенга ўғлим!

Ростдан ҳам дўппи бошимнинг бир чеккасида қолиб кетди.

— Зиёни йўқ! — дадам дўппини тиззасининг кўзига кийгизиб, бир четидан тортди. Алланима «тирр» этди. Қўрқув ичида дўппига қарадим. Йўқ, йиртилмабди. Дадам қайтадан кийгизган эди, бошимни ҳиёл қиссаям, лойиқ келгандек бўлди. — Бошданам бор-да, ўзи, ўғлим, — Дадам яна кулди.

Кичик акам ҳозиржавоблик билан гап суқди.

— Боши катта бўлгани билан ақли йўқ.

Опам унинг елкасига бир туширди.

— Ёши сенга етса, сендан ақллироқ бўлади.

— Ўзингизга-чи? — ойим дадамнинг кўзига термилди. — Ўзингизга ҳеч нима олмадингизми?

Дадам қўл силтади.

— Кейин... Кейин олинар. Нима, мен ёш боламидим...

Ака-укалар бир зумда кўчага отилдик. Бўлмаса-чи, қанақа ясаниб олгайнимизни ҳамма кўриб қўйсин-да.

...Эрталаб кимдир секин елкамга туртаётганини пайқаб уйғониб кетдим. Ҳали кўзимни очмасимданоқ димоғимга ўсма ҳиди урилди. Қарасам тепамда ойим жилмайиб турибди. Қоши қалин, қоп-қора, Ойим пардоз қилмас, аммо «қош сув ичади», деб ўсма қўярди.

— Жим, — деди у бармоғини лабига босиб. — Уканг уйғониб қолмасин. Тез ювин.

Тушундим. Демак, тоғамникига борамиз. Укамни ташлаб кетамиз. Бўлмаса, ойимни қийнаб юборади. Беш қадам юради-да, опичинг деб хархаша қилади. Йўл узоқ.

Укам, боши девор томонда, бир оёғи менинг қорним устида маза қилиб ухлаб ётибди. Ҳали тургандан кейин «лўлилик» қилиб, опамнинг додини беради.

Ювиниб келиб, апил-тапил чой ичдим.

— Болани эҳтиёт қил, — ойим айвон бурчагида ўтириб, тўнкарилган пиёладан ўсма ботириб қошига тортаётган опамга тайинлади.

— Хавотир олманг, — опам бошини у ёқ-бу ёққа эгиб, бир чети синиқ кўзгуга қиё-қиё қараркан, жилмайди. — Ўзим қараб тураман.

Опам жуда меҳрибон. Ойим йўғида ҳаммамиз опамнинг пинжига тикиламмиз...

Гузарга чиққанимиздан кейин энг катта ниятимни секин айтдим.

— Ойи, кинога тушсам майлими? «Тарзан»га?

У ғарчли кавушига чанг қўндирмаслик учун тушроқ кўчадан аста бораркан, орқасига қарамасдан сўради.

— Ким билан тушасан?

— Собир билан.

— Тоғанғаникига бормаймиз!

Ҳафсалам пир бўлиб тўхтаб қолдим. Бундан чиқди аммамникига борарканмиз-да, Аммамникида мен тенги ўртоғим йўқ.

— Аммамникига кетаяпмизми? — дедим қовоқ тумшугим осилиб.

Ойим бурилиб қаради.

— Йўқ, опанғаникига.

— Опам уйда-ку, дедим ҳайрон бўлиб.— Яна қанақа опамникига борамиз?

— Уқчига. Катта опанғаникига.

Қизиқ, қанақа катта опам? Узи битта опам бор-ку!

— Юр,— деди ойим шошириб.— Кун исиб кетмасидан Бешёғочга етиб олайлик.

Ойимга эргшиб борарканман, алланимани ғира-шира тушунгандек бўлдим. Беш-олти кун олдин аммам келган эди. У ойим билан пичир-пичир гаплашган, «ўгай»..., «йиғлади...», «Уқчи...» деган сўзлар қулоғимга чалинган эди. Демак, Уқчи деган жойга кетаяпмиз.

Уқчи дегани икки томони болохонали уйлар билан ўралган тор кўча экан. Бизнинг томонларда аллақачон ҳаммаёқ кўкариб кетган, бу ерда бўлса, кўча зах, икки четида қоп-қора сув жилға бўлиб оқиб ётибди. Анча юрдик. Тез-тез темирчилик дўконлари учрайди. Байрам бўлсаям, баъзилари очиқ. Девордаги михларга кетмон, теша, хаскаш илиб қўйилган. Оловдонда олов гувиллайди. Тарақ-туруқ авжида: яқинига бориб бўлмайди. Охири тагидан қора мойдек лойқа сув оқиб ётган, четидаги панжаралари лиқиллаб турган ёғоч кўприкдан ўтдик. Ойим дам-бадам тўхтади. Ҳали у эшикни тақиллатади, ҳали бунисини.

— Ҳой, ўргилай, Башорхоннинг уйи шуми? Эри пераводний...

Биров йўқ, дейди, биров елка қисиб эшикни беркитади, бир хил эшикни умуман ҳеч ким очмайди.

Шу қадар чарчадимки, оёғимни қимирлатишга мадорим қолмади. Келмасам бўларкан. Қайтага уйда Хўжа биланми, Вали биланми маза қилиб чиллак ўйнаб юрган бўлардим. Кун исиб кетган, сув ичгим келарди. Ойимнинг ўзи ҳам кўча четидаги водопроводдан икки марта сув ичди. Сув ичиш осон бўлсаям майли эди. Одамлар пақирини кўтариб, қаторлашиб навбат кутиб туради... Байрам бўлгани учунми, ясанган-тусанган ўткинчилар тузук гаплашмайди. Ҳамма қаёққадир шошади.

Бир маҳал паранжи-чачвонли хотинга дуч келдик. Ойим яна ўша ялинчоқ оҳангда сўради:

— Ҳой, барака топкур, Башорхонни танимайсизми?

Паранжили хотин тўхтади. Чачвонини юзидан олган эди, қўрқиб кетдим. Бунақанги чўтир хотинни биринчи кўришим эди. Негадир хаёлимга чўтирини беркитиш учун паранжи ёпиниб юрса керак, деган ўй келди.

— Қанақа Башор? — деди у рўмолча билан тер босган чўтир юзини артиб.

— Башоратхон-да! — ойим куйиб-пишиб тушунтирди.— Эри пераводний. Ашхободда ер қимирлаганда касалларни поездда олиб келган.

— Уйини билмайсизми? — чўтир хотин ачиниб бош чайқади.— Дунёда нима кўп Башор кўп.

— Йўқ, эгачим айтувдилар,— ойим яна тушунтирди.— Шундоқ кўприкдан ўтгандан кейин топасиз, девдилар.

— Бу кўчада нима кўп, кўприк кўп айланай,— чўтир хотин елкасини ночор қисди.

— Ҳайронман,— деди ойим умидсизлик билан.— Нечта эшикни тақиллатдим, ҳеч ерда йўқ.

Бўлмади, чўтир хотиндан ҳам иш чиқмади. Тагин иккита катта-кичик кўприкдан ўтдик. Юриб-юриб чойхона олдидан чиқиб қолдик. Байрам шарофати билан чойхона айниқса гавжум бўлиб кетган, сўриларда эркаклар чордона қуриб, сабзи тўграб ўтиришар, тўрқовоқлардаги беданалар авжига чиқиб сайрар, ҳавода жизза ҳиди кезар эди.

— Бор болам,— деди ойим ялиниб,— эркакларнинг олдига мен бормай қўя қолай. Сўрагин, пераводнийни уйи қайси, дегин. Башор деган хотини бор, дегин хўпми?

Сўри олдига бордим, тўхтаб қолдим. Ҳар ким ўзи билан ўзи овра, қайрилиб ҳам қарамайди. Аския... Қийқириқ... Шўппайиб туриб-туриб қайтиб келдим, ойим, уришмади. Яна кетавердик.

Каттакон тилла зирак таққан, ялпоқ гулли кўрпабоп матодан кўйлак кийган, қалин қошли жувон дуч келганида ойим тагин сўради:

— Ҳой, оповси, Башорхонни...

— Ман намедонам! — деди аёл елка қисиб.

Охири ойим ҳам ҳолдан тойди. Кўча четидаги япасқи харсанг-устига ўтириб, тугунини ечди. Кеча ёлган арпа нонидан олиб олган экан. Шундан биттасини ушатиб, она-бола едик. Тагин чанқай бошладим.

— Ойи, сув,— дедим ҳиқиллаб.

— Шошма, болам, сабр қил.— Ойим юпатди.— Топамиз, ҳозир толиб оламиз.

Нон қувват бердим, яна аввалгидек йўлга тушдик.

Бир маҳал онам тўхтаб қолди.

— Вой, ўлсин, тагин Бешёғочга чиқиб қолибмиз-ку.

Қарасам, ростдан ҳам Бешёғоч! Бундан чиқди айланаиб-айланаиб яна шу ерга келиб қолибмиз-да. Бозор олдидаги майдонда одам кўп эди. Ясанган қизлар, папирос тутатган йигитлар... Дарахт соясида бир оёқли киши қўлтиқтаёғига суяниб турибди. Олдида эски курси, курсидаги сабатда обаки. У ингичка бўйнининг томирини ўйнатиб, овози борича бақирарди.

— Обоки дандон,
Лаблари хандон,
Чайнама, шими,
Чайнама-а-а-а!

Бир пасдан чанқоқ ҳам эсимдан чиқиб кетди.

— Обаки оберинг,— дедим ялиниб.

Ойим бир зум иккиланиб турди-да, қўлимдан етаклади.

— Юр.

Парвардага ўхшатиб кесилган обакини оғзимга солдим, маза қилиб сўра бошладим. Чақичга ўхшаган юмшоқ, аммо жуда ширин.

— Сиз шу ерликсизми, амаки? — деди ойим қандолатчига термилиб.

Қандолатчи қўлтиқтаёғига суяниб, чўнтагидан папирос оларкан, шубҳаланиброқ ойимга қаради.

— Нимайди?

— Башорхонни қидириб келувдим. Эри пераводний, Ашхободда ер қимирлаганда касалларни олиб келган. Уқчида кўприкнинг олдида туради, дейишувди.

— Номери неччи? — деди қандолатчи папирос тутатиб.

— Ушанисини сўрамабман.— Ойим айбдор қиёфада ерга қаради.

— Ия, қизиқ экансиз-ку, сингил!— чўлоқ қандолатчи овози борича шанғиллади.— Афаиди эшаги йўқолганида бир қўлида янтоқ, бир қўлида тезак кўтариб, бозор айланган экан, бунни еб, бунни аннақа қилганини кўрган борми, деб. Сизникийам шундан бўлди-ку.

Атрофдаги ҳангаматалаб томошабинлар хахолаб кулишди. Ойим мулзам бўлиб секин бурилди.

— Сўраб-сўраб Маккани топган экан, амаллаб топиб олармиз.

Икковлашиб яна ўша захкаш, икки четида қоп-қора сув жилга бўлиб оқаётган кўчага кирдик. Оёқда зўрға турсам ҳам, дам олайлик деб ойимга хархаша қилишга қўрқар эдим. Бояги одамнинг гапи ойимни хафа қилганини билиб турардим. Юриб-юриб яна ўша омонат панжарали ёғоч кўприкдан ўтдик.

Ойим рўпарадан келаётган, сумка кўтарган хотинни тўхтатди. — Жон синглим; бир нарса сўрасам майлими? Шу ерликка ўхшайсиз. Ойим унинг қўлидаги сумкасига, байрам бўлсаям ясанмасдан эскироқ қарга шойи кўйлак кийганига қараб, шу ерлик деб гумон қилган бўлса эҳтимол.

Хотин шошиб турган экан шекилли, «гапингизни айтинг» дегандек қошини чимирди.

— Башорхонни танимайсизми? — деди ойим шоша-пиша. — Эри пераводний. Ашхободда...

— Нимагайди? — деди аёл ойимнинг гапини бўлиб.

Ойим унинг кўзига тикилиб қаради-да, кўнглида умид уйғонди шекилли овози дадиллашди.

— Керак эди-да. Эрталабдан бери қидирамиз, айланай. Билмаган жойнинг кўчаси кўп, деб шуни айтар экан-да.

Аёл ойимга тикилиб туриб, негадир овози титраб кетди.

— Сиз... Сиз кими бўласиз? — деди секин.

— Онасиман, айланай, онасиман!

Аёлниг қўлидан сумкаси тушиб кетди.

— Ойижон! — деди илтижоли оҳангда. — Ойижон! Ўзингизмисиз? — Шундай деди-ю, ойимни қучоқлаб олди. Уша заҳоти кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. — Уша мен... Менман... Қизингизман... ойижон... Билувдим, топиб келишингизни билувдим. Билувдим, ишонмовдим. Амма айтсалар ишонмагандим.

У ҳадеб ойимни ўпар, нуқул битта гапни қайтарарди. — Ишонмовдим...

Кейинги дақиқада мени ердан даст кўтариб олди-да, кўзимдан, юзимдан ўпа бошлади.

— Ўзимнинг укамдан ўргилай, укажонимдан айланай.

Димоғимга гунафша ҳиди урилди. У бақувват қўллари билан мени маҳкам қучоқлаб олган, ёшли кўзлари билан қайта-қайта кўзимга термилиб қарар, нуқул ўпар эди. Шундагина унинг катта хотин эмас, ёшгина эканлигини, аллақасери уйдаги опамга ўхшаб кетишини пайқадим. Башор опам бир қўлида мени кўтарганча эгилиб, иккинчи қўли билан сумкасини ердан олди.

— Қўйинг, — деди ойим унинг билагидан тутиб. — Ёш боламас, ўзи юради. Шу кузда мактабга боради-ку.

— Нега қўярканман! — Башорат опам гунафша ҳиди анқиб турган бошини яна юзимга босди. — Укажонимни нега қўярканман. Ўзим зўрға топиб олдим-ку!

Қап-катта бола опамнинг қўлида кетаётганимдан, ботинкам кўйлагини лой қилиб юборганидан уялиб типирчиладим.

— Тушаман!

Йўқ, опам қаттиқроқ бағрига босди.

— Тушмайсан. Чарчаб қолсан укам. Кўриб турибман.

Башорат опам, шахдам-шахдам қадам ташлар, ойим унга аранг етиб борар, икковлари ҳаяжондан энтикиб, гаплашиб боришарди.

— Танимай қолганимни қаранг, қизим. Ўзиям сизни бир марта кўрувдим-да... Анча бўп кетди. Ўшанда жамалак соч қизча эдингиз.

— Менам аввалига танимадим... Қаранг, ойижон, ҳечам ишонмовдим.

Опамнинг уйи чиндан ҳам кўприк яқинида экан. Бироқ, яна битта тор кўчага кириш эсимиздан чиқибди. Уша тор кўчадан ўтиб, кафтдеккина ҳовлига кириб қолдик. Ҳовли ўртасида бир туп тут бор эди. Тут ҳали пишмаган, аммо анча оқариб қолган, шохига беланчак илиб қўйибди. Тут тагига келгандан кейингина опам мени ерга қўйди.

— Мана, синглинг,— деди беланчакка имо қилиб.— Синглим десанг ҳам бўлади, жияним десанг ҳам. Синглим деявер.

Мўралаб қарасам, беланчакда атлас кўйлакча кийган қизалоқ ётибди. Секин тебратиб кўрдим.

Опам ёшли кўзлари билан жилмайганча, яна бир марта бошимни силаб қўйди-да, уй томонга қараб қичқирди:

— Дадаси! Ойим келдилар!

Зум ўтмай, ойнаванд айвоннинг эшиги шарақлаб очилди.

Елкасига беқасам тўн ташлаган киши чиқиб келди.

— Ойим келдилар! — деди Башорат опам тантана билан.

Беқасам тўнли киши ойим билан қуюқ сўрашди. Онам унинг пешонасидан ўпиб кўришаркан, менга ўгирилди.

— Поччангга салом бермайсанми?

Поччам худди катта киши билан сўрашгандек қўл бериб кўришди.

— Отингиз нима, полвон йигит? — деди кулиб.

Пастак шифтли хонага кирдик. Тўрда Сталиннинг ҳарбий кийимдаги сурати илиғлиқ турар, дераза тепасидаги миҳга илинган лаганчага ўхшаш қора карнайдан музика янграр эди. Ёнбош томонда эса занжирли осма соат. Соатнинг тепаси мушукнинг бошига ўхшатиб ишланган. Қапқир у ёқ-бу ёққа бориб-келган сайин мушукнинг кўзи ҳам у ёқ-бу ёққа мўралайди. Бунақа соатни дадамнинг ҳужрасида ҳам кўрмаганман.

Опам эски шолча тўшалган ерга дарров кўрпача ёзди. Хонтахта қўйиб, дастурхон безади. Пиёламга муштдек новвот солиб чой берди.

Кун бўйи пиёда юравериб, чарчадимми, карнайдан ҳадеб янграётган музика элитдими, ухлаб қопман. Бир маҳал опам пешонамни силаб уйғотди.

— Тур, жоним, қорнинг очиб кетди-ку.

Кўзимни очсам, дастурхонда, устига қўк пиёз сепилган бир лаган мошқичири турибди. Ойим, опам, поччам гангир-гангур суҳбатлашиб ўтиришибди. Опамнинг қистови билан ўч-тўрт қошиқ мошқичири едим, тагин ухлаб қолдим.

Кейин яна уйғониб кетдим. Анчагача қаердалигимни билолмай, шифтга тикилиб ётдим. Хира лампочка ёниб турар, аллақаерда соат чиқилди. Девордаги мушук соатни кўргандан кейингина Башор опамникида ётганимни англадим. Ёнбошимга ўгирилган эдим, каравот фиҷирлади. Қарасам, ёнимда бояги атлас кўйлакчи сингилчам пишиллаб ухлаб ётибди. Уйғотиб юбормай деб тагин кўзимни юмиб олдим. Аввал хўрсиниқ, кетидан аёл кишининг ҳиқиллаган йиғиси эшитилди.

— Юзимни ёруғ қилдингиз, ойижон...— Бу Башор опамнинг овози эди.— Куёвингизни олдида ердан суғуриб олдингиз. Турмуш қурганимизга уч йил бўлаяпти. Куёвингизга нима дейишимни билмайман. Отам бор дейману, боролмайман, онам бор дейману, кўрсатолмайман.— Опам яна чуқур хўрсинди.— Ойим тириклигида отангни кўзига кўринма, деб тергаб турарди. Онам ўлганидан кейин нима деб боришни ўзим ҳам билмадим. Бир замонлар дадам билан ойимнинг турмуши бузилган бўлса, менинг айбим нима, ойижон... Ойим адамнинг дилини оғритган бўлса бордир, аммо менда нима гуноҳ?

— Қўйинг, жон болам,— ойим оҳиста юпатди.— Турмуш ўлгур шу-

нақа экан. Одам бу дунёдан нима обкетати? Борадиган жойи бўйрадек ер... Адангизнинг жаҳли тез бўлгани билан кўнгли бўш. Уч-тўрт кундан кейин ўзингиз боринг. Куёвимниям оборинг. Сиз боласиз, у киши ота. Мени келганимни айтмай қўя қолинг. Эски гапларни унутинглар.

— Бормоқчиям бўлувдим...— Опам тараддуланиб жимиб қолди.— Тагин сизнинг кўнглингизга келмасин, деб...

— Гапингиз қурмасин,— ойим опамнинг сўзини кесди.— Этни тирноқдан ажратиб эсимни ебманми? Минг қатла шукр, адангиз борлар, синглингиз, қўша-қўша укаларингиз бор, қадингизни кериб юринг, жон болам.

Ойим билан опам ҳамон дардлашар, «мушук-соат» бир меъёрда чиққиллар, ёнимда юмшоққина бўлиб сингилчам пишиллаб ухлаб ётар эди. Яна кўзим илиндию, қотиб ухлаб қопман.

...Эртасига ҳовлимизга маҳалланинг табиби Ҳожи буви, Хайри опа, Мўмин аканинг хотини Келинойи, Валининг ойиси Зеби хола, Сепкилли хола, Холпош хола тўпланишди. Ойим айтиб келганми, байрам баҳона бўлганми, унисини билмайман. Ойим «гаримдори гулли» пиёлада қўшниларга чой қуйиб узатар экан, оғзини тўлдириб мақтанар эди.

— Қизим берди! Қаранг, пиёласининг чиройилигини қаранг! Вой ўргилай сизлардан, шундоқ қизим бор экану, мен аҳмоқ билмай юрганми қаранг. У боғ-роғлар, у оқ уй олабаргаклар десангиз! Қўша-қўша гиламлар! Бир радиоси бор, сандиқдек келади. Қизимнинг чаққонлигини кўрсангиз. Бир пасда бир гуруч, бир гўшт қилиб, чигит босгандек ош дамлаб келди. Куёвимни айтмайсизми, перводнийларнинг бошлиғи экан. У ёғи Ашхабод, бу Ленинобод—етти иқлимда кўрмаган жойи қолмабди. Бирам одобли, бирам ақлли...

Ойим опамнинг ҳовлисидаги тутдан бошқа қайси боғни, эски шолчадан бошқа қайси гиламни, мошкичиридан бошқа қайси паловни айтаётганини билмасдим, лекин ҳамма гапига ишонгим келарди.

— Сиз кўпам ихтимат қўяверманг! — Келинойи ойимнинг гапини оғзидан олди.— Ўгай бари бир ўгайлигини қилади. Ундан сизга нима фойда!

— Унақа деманг, овсинжон.— Ойим унинг кўзига таънали қараш қилди.— Бу дунёдан ҳеч ким ҳеч нарса орқалаб кетмайди, ўргилай. Болаларим бу ёқда отасининг бағрида яйраб юрсин-да, қизим у ёқда тирик етим бўлиб юрсин... Шуюм диёнатданми? Бунақа гапингизни бир айтдингиз, иккинчи қайтарманг, овсинжон.

Бошқа хотинлар ойимнинг сўзини маъқуллаб чувиллашди.

— Тўғри айтасиз!

— Охирини ўйлаган одам шундоқ қилади.

— Аммо лекин...— ойим овозини пасайтирди.— Адаси мен борганимни билмай қўя қолсинлар. Қиз бўлиб у келмайди-ю, она бўлиб сен борасанми, деб диллари оғрийди... Эрта-индин қизимнинг ўзи келади.

Башор опам эртасига эмас, уч кундан кейин келди. Дадам бодом соясида чўккалаб ўтирганча, арранинг тишини эгов билан қайрар, ойим ошхонада, мен супада укам билан кураш тушаётган эдим. Гуржи кучугим дарвоза томонга югурди. Кўк шойи кўйлак кийган Башор опамни дарров танидим. Опам кучукни кўриб, дарвозадан кирибоқ тўхтаб қолди. Дадам бир зум тикилиб қаради-да, гарангсibroқ ўрнидан турди. Кучукни ҳайдаш баҳонасида опам томон чопдим. Опам уч-тўрт қадам босди-ю, кўзида ёш билан ҳайқариб юборди:

— Адажон!

Дадам бир қалқиб кетгандек бўлди.

— Ие, ие,— деди овози титраб. Кейин ошхонага қараб, қичқирди.— Ҳой, бу ёққа чиқ, қизинг келди.

Башор опам дадамнинг қучоғига ўзини отди.

— Йиғлама, она қизим, йиғлама.— Дадам Башор опамнинг сочини силар экан, кўзлари намланди. (Унинг кўзида ҳеч қачон ёш кўрмаган эдим). Бормисан, опоқ қизим.

Опам дадамнинг бағридан чиқинчи биланоқ ойим қучоқлаб олди. — Вой, ўзимнинг қочқоқ қизимдан айланай!— деди Башор опамнинг юзидан ўпиб.— Вой ўзимнинг тўнғич қизимдан ўргилай!

Боядан бери нарироқда бола кўтариб илжайиб турган поччамни энди кўришди. Дадам поччам билан ҳам қучоқлашиб кўришди. Сингилчам бирпасда қўлма-қўл бўлиб кетди. Опам, ака-укалар биринчи жиянимизни «хомталаш» қилиб юбордик.

Ўша куни дадам ўз қўли билан ош дамлади. Ҳатто поччам икковлари жиндай-жиндай вино ҳам ичишди.

...Ушандан кейин биронта байрам шунчалик эсимда қолгани йўқ.

Олтин балдоқ

Одамда, харчанд урингани билан ўзгартиролмайдиган ғалати феъл-атворлар бўлади. Менинг ҳам қизиқ одатим бор: бировни ранжитиб қўйсам (адолатли хафа қилган бўлсам ҳам) ўша одамдан кўпроқ ўзимнинг дилим вайрон бўлиб юради. Бу одат онамдан юққан шекилли.

Ойим бизларга ҳеч қаттиқ гапирмас, мабодо хафа қилиб қўйса, бирпасдан кейин ўзи ялинар эди. Фақат бир марта мени қаргаган, ёмон қаргаган. Ушанда айб кимда бўлганини ҳамон билолмайман.

Баҳор кириб, офтобнинг илиқ нурлари елкани қизитадиган бўлиб қолган кунлар эди. Бодом тагида ўтириб варрак яшашга тушдим. Ўрикнинг елими қоғозга ёпишса, қамишга ёпишмайди, қамишга ёпишса қоғозга... Бурнимни тортиб-тортиб уриниб ётибман. Ойим нарироқда, тагига пўстак ташлаб, кир ювяпти. Дадам «камбағалбоп кийим» деб ака-укаларга чийдухоба шим олиб берган. Чийдухоба асли яхши нарасю, чиллак ўйнагандами, копток тепгандами, бир думаласанг, ора-орасига лой кириб кетиши ёмон. Уч кунда бир ювавериб, онамнинг эси кетади. (Худди шу чийбахмал замонлар ўтиши билан бутун Европага мода бўлишини дадам хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак. Унинг учун чийдухоба «камбағалбоп кийим» эди холос). Хуллас, ойим унисини олиб, бунисини қўйиб, шимларни ювар, ҳар силтаб ишқалаганда жомашовдан кўпик сачрар, атрофни совун ҳиди тутиб кетган эди. Унинг рўпарасида Сепкилли хола тўнкарилган пақир устида ўтирарди. Сепкилли холани ёмон кўраман. Ўзинимас, қизини. «Саини сенга бераман. Олсанг ҳам, оласан, олмасанг ҳам,— дейди.— Олмасанг тугун-терсаги билан уйингга обиқиқиб ташлайман, кичкиналигингда қулогини тишлагансан», дейди. Саини қулогини тишлагандан кўра кучугимни қулогини тишлайман! Саида ёмон: ўғил боладан баттар. Ланка тепаётганда бир уриб, Тойнинг бурнини қонатган.

Сепкилли хола тўнкарилган пақир устида ўтириб нуқул ҳасрат қилар эди.

— Кечаси билан тишим ўлгур шундоқ оғриди, шундоқ оғриди, жонимни қўйишга жой тополмадим.— У сепкил босган лунжини силаб қўйди.

— Исириқ дамлаб чайкамадингизми? — деб маслаҳат берди ойим ҳамон энгашиб кирни гижимлар экан.

— Э, ҳаммасини қилдим! — Сепкилли хола яна инқиллади.— Аччиқ тошгаям ғарғара қилдим. Қани босилса!

Икковлари бир зум жимиб қолишди.

— Уфф! Исиб кетдим! — Ойим кўпикли қўлини сидириб, ёқаси бўғиқ тўркўйлагини ечди-да, чеккага ташлади.

— Улмаган қул, баҳоргаям чиқдик,— Сепкилли хола хўрсинди.— Шу йил кузда Ҳакимимнинг бошини иккита қилиб қўйсак, дегандик... Тўй қилиш осмонми? Ҳали униси етмайди, ҳали буниси... Отасининг аҳволи бу бўлса...

Сепкилли хола эридан кўп шикоят қиларди. Чиндан ҳам Исроил мўйлов кўп ичади. Ишининг тайини йўқ. Бунинг устига ичиб олдим, тамом, уй ичидагиларни тириқтириб қувлайди. Сепкилли хола Саидани диконглатиб бизникига қочиб чиқади. Ярим кечада, эри ухлаганидан кейин секин уйига чиқиб кетади.

— Ҳакимжон ҳали ёш-ку,— деди ойим ўйчанлик билан.— Бу йил бўлмаса янаги йилга бўлар тўйи...

— Шундоқ дейсизу, қуда томон шошираяпти.— Сепкилли хола яна инқиллади.— Шу ўлгурни олдириб ташлаб қутиламан, шекилли. Кеча дадасига тиш қўйдирсаммикан, десам, отангни хумга кўмиб қўйган тиллаларини олиб қўйдиравер, дейди... Ҳайронман. Бисотимдаги битта билагузугимни бераман, шекилли. Оғзимни ўрадек очиб юрсам уят бўлар.

...Варрагимни елимлаб бўлиб, энди қамишни тортиб боғлаган эдим, қарс этиб синди. Қамиш синса майлия, қорозниям йиртиб юборди. Ўзим катта акамга ялиниб-ялиниб аранг олган эдим. Тамом! Ҳаммаси тамом бўлди. Аламимдан йўғлаб юборай дедим. Варракни бир тепган эдим, ерга ёпишиб қолди.

— Ҳа? — деди ойим ачиниб.

— Синди.

— Аканга айт, бошқасини ясаб бера қолсин.

Ясайди-я, ясайди! Мендан бошқа иши йўқми? Мактабдан бери келмайди-ку! Алам билан варракни яна бир тепдим-да, кўчага чиқиб кетдим. Шу кетганча, кун ботганда қайтиб келдим. Ҳовлидаги арқонда қатор қилиб илинган шимлар, кўйлақлар... Бир чеккада бизнинг «қушим боши» ўйнаганда лойга қоришавериб, унниқиб кетган дўппи ҳам қийшайиб турибди. Ойим ним қоронғида бодом тагида тимирскиланиб юрибди.

— Улсин, эчкиям соғилмади, — деди мени кўриб.— Юр, ушлаб тур.

Эчкимиз ювош бўлгани билан баъзан «жини» тутиб қолар, соғиб бўлгунча типирчилаб, безор қиларди одамни. Шунда кичик акамми, менми биронтамиз чўнқайиб унинг орқа оёқларидан маҳкам ушлаб турнишга мажбур бўлардик. Ҳечам ёқмайдиган машғулот бугун менинг зиммамга тушишини билиб, қочиб қолишни мўлжаллаб турган эдим, ойимнинг жаҳли чиқиб кетди.

— Сен қачон одам бўласан, зумраша! Ёшинг тўққизга чиқибдию кўчада шаталоқ отишдан бери келмайсан! Ҳеч фойданг тегмасин, хўпми!

— Тўққиздамас, саккизда,— дедим чийиллаб.

— Учир овозингни! — Ойим бир дагдага қилган эди, истар-истамас бориб эчкининг озғидан ушладим. Эчки бари бир эчки-да! Питир-питир қилгани ҳам майлию, ойим соғаётганида, ийиб кетса қиладиган хунук «қилиғи» бор. Кейин ярим соат кўйлакнинг олдини тозалашга тўғри келади...

Ойим наридан бери ишини тугатади-да, буюрди.

— Ечиб юбор, анави савилларни!

Улоқчаларни арқондан бўшатишим билан иккаласи диконглаб онасининг елинига ёпишди. Ойим бўлса сутни товоқларга солдию, яна бодом тагида тимирскиланиб бир нимани қидира бошлади.

— Нимани қидиряпсиз? — дедим яқин бориб.

Боя уришгани учун ўзи ачиниб турган экан шекилли, елкамга қоқди.

— Ҳеч нима. Бор, овқатингни е, қорининг очиб қолгандир.— Кейин

бирдан қаддини ростладию, хитоб қилди.— Вой, қаёқдан кун чиқди. Ассалому алайкўм!

Угирилиб, қарадиму, уч-тўрт қадам нарида турган аммамга кўзим тушди. Ойим меҳмонни кўрмай қолганидан хижолат чекиб қучоқ очиб кўришди. Аммам жуда чиройли, юзида холи бор, қош-кўзи чақмоқдек хотин. Аммо жуда шаддод. Ҳар гапини худди миҳ қоққандек тарсиллатиб гапиради. Ойим ундан кўрқади. Келганда ҳурматини жойига қўймасинчи, ўзини қаерда кўраркин.

— Ҳа? — деди аммам йўгон товушда.— Тўрвасини йўқотган гадойдек талмовсираб қопсиз, келинпошша!

— Йўқ, опа, ўзим...— Ойим чайналиб қолди.— Зирагим ўлгурнинг бир пой тушиб қопти. Ҳалигина қулоғимда турувди.

Қарасам ойимнинг ўнг қулоғидаги зираги йўқ. Ойим каттакон олтин ойбалдоғини жуда авайлар, қайнонамдан қолган ёдгорлик деб мақтаниб юрарди.

— Майли, топилиб қолар, — деди у секингина.— Шу ерга тушган бўлса қаёққа кетарди.

— Ҳмм! — Аммам шундай таҳдидли бош чайқадики, қоронғи бўлса ҳам қоши чимирилиб кетганини аниқ кўрдим.— Кетса бойдан кетибди, денг! Белингиз қайишиб топмаганингиздан кейин жонингиз ачимайди-да, келинпошша!

Аммам қўлидаги тугунни менга тутқазиб, ўзи ҳам махсили каллинининг учи билан ерни титкилай бошлади.

— Қўйинг, опажон,— ойим унинг елкасига оҳиста кафтини қўйди.— Юринг уйга, ҳали замон укангиз келиб қоладилар.

— Ўзи шунақа бўлади,— деди аммам ердан бош кўтармай.— От топади, эшшак ейди! — Кейин бирдан қаддини ростлади-да, ойимнинг кўзига тикилиб сўради.— Ким кирган эди олдингизга?

— Ҳеч ким,— ойим бир зум талмовсираб турди-да, секин қўшиб қўйди.— Ҳали пешинда Шарапат опа келувди. Шу...

— Шарапатми? — аммам «тушунарли» дегандек истеҳзо билан лабини бурди.— Бўпти, омин облоҳу акбар!

Ҳали ойимнинг олдида пақир тўнкариб ўтирган Сепкилли хола кўз ўнгимга келди.

— Қўйинг,— деди ойим ялингудек бўлиб.— Бечорани унақа деманг. Бир пой зиракни нима қилади?

— Пишириб ейди! — аммам жаҳл билан қўл силтади.— Қўли эгрилигини-ку биласиз, ўласизми эҳтиёт бўлсангиз!

— Йўғ-е,— деди ойим яна мингиллаб.— Бир пой зиракни нима қилади?

— Яна гапиради-я! — аммам овозини таҳдидли баландлатди.— Мана шу бир пой зирак қанча туришини биласизми? — деди ойимнинг чап қулоғидаги ойбалдоқни бармоғи билан нуқиб.— Ўзи-ку, тўйга борса қўлига илинган нарсани тугунига тиқади.

Ойим нима қиларини билмай, жавдираб қолди. Дадам иккаласи Сепкилли холанинг ғалати қилиқларини гаплашишганини эшитганман. Тўйларда лаганми, пиёлами йўқолса, Сепкилли холанинг уйдан топишарди, хола «эсидан чиқиб» уйга олиб кетган бўларди. Ҳозир шуни эсладиму гоҳ ойимга, гоҳ аммамга қараб қолдим. Сепкилли холани жуда ёмон кўриб кетдим.

— Укангиз эшитмай қўя қолсинлар,— ойим яна ялинди.— Топилиб қолар.

— Гўрни топилади! — Аммам қандайдир ғолибона қиёфада уй томон юрди. Кетидан куйманганча ойим ҳам эргашди.

Эртасига эрталаб турсам, ойим яна бодом тагини синчиклаб кўздан кечиряпти. Кечаси билан ухламаган шекилли, кўзлари қовжираган...

Мен ҳам ёрдамлашдим. Бироқ ойбалдоқ эртасига ҳам, индинга ҳам топилмади. Ойим, дадам билмаслиги учун зиракнинг иккинчи пойини ҳам ими-жимида аллақаерга яшириб қўя қолди.

...Эҳтимол Сепкилли хола тилла тиш қўйдирмаганида, бунинг устига худди ўша куни аммам яна келиб қолмаганида, зирак ҳам, бу гаплар ҳам унутилиб кетган бўларди.

Айни ёз чилласида аммам тагин келди. Ёз чилласи экани шунинг учун ёдимда қолганки, ўша куни аммам икки бош чиллаки узум олиб келди. Шаҳарда турса ҳам уларникида ток бор эди. Акаларим билан бир гужум-бир гужумдан талашиб узум едик. Қишлоқ жойи биласиз, бировникига меҳмон келса, албатта қўшнилари чиқади. Ўша оқшом биринчи бўлиб Сепкилли хола чиқди. Аммам билан айланиб-ўргилиб қўришди. Кейин ойимга юзланди.

— Ярашибдими? — у устки лабини бармоғи билан сал кўтарган эди, иккита олтин тиш ярақлаб кетди. Тишлар унинг сарғиш юзига жуда ярашган, ҳатто сепкилли ҳам билинмай кетгандек эди.

— Ярашибди, деди ойим секингина. — Билакузугингизни бердингизми?

Сепкилли хола негандир қизарди.

— Вой, йўқ, — деди қўйлагининг енгини шимариб. — Мана! Дадаси айтдилар. Бермагин, келинингга кўрманга қиласан, дедилар. — У тилла тишини кўрсатиш учун бўлса керак, лабини буриброқ жилмайди. — Анча инсоф кириб қолди дадасига. Ҳакимжоннинг тўйини тезлатиб юбордик, овсинжон! Худо хоҳласа, кузда қарс бадабанг базм қиламиз.

Асил тилла экан! — деди аммам ачитиб. — Буюрсин ишқилиб.

Сепкилли хола хурсанд, ойим нимадандир безовта, аммам бўлса чимирилиб ўтирарди.

Эрталаб чойни бизникида ичақолинг, — деб таклиф қилди Сепкилли хола.

— Йўғ-а, мен саҳарлаб кетишим керак! — аммам юзини ўгирди.

Бироқ у эрталаб кетмаган экан. Аммамнинг қаттиқ-қаттиқ гапиршидан уйғониб кетдим.

— Бировнинг молдан ҳазар қилмаган инсоф! Ҳеч бўлмаса қўшнелигини ўйламайсанми! Тиш ясатиш у ёқда турсин, минг қўйга солсаям онагинамдан қолган молни танийман.

— Э, бунақаларда инсоф нима қилади! — бу онамнинг овози эмасди. Кўрпанинг бир четидан мўраласам, маҳалланинг отин холаси — Семиз хотин.

— Қайси, куни Иной чўлоқнинг йил ошисида иккита чойнак йўқолди, — деди у ҳасрат қилиб. — Шундан бошқа ит ҳам олмайди, деб ўчоқ бошисига кирсам, турибди. Тумшугидаги чегасидан танидим. Ҳа, дедим, адашиб кириб қолгандир-да, дейди. Ҳа, ер ютгур чойнакнинг оёғи бор эканми, сеникига ўзидан-ўзи адашиб кирадиган!

— Тагин эрини мақтаганига ўлайми? Инсоф кириб қолган эмиш, — Аммам жаҳл билан қўлини мушт қилиб, хонтахтага ботирган эди, бармоқлари шиқирлаб кетди. — Ўлганда инсофга киради, ўша банги мўйловга!

Ойим чой кўтариб кирди.

— Қўйинглар, энди, — деди илтижоли оҳангда. — Олган бўлса олгандир. Бировнинг қўлидан тутмагандан кейин нима дейсиз? Майли, мингдан-минг розиман.

— Сиз унақа бойваччалик қилманг, келинпошиша! — деди аммам шахд билан. — Болангизни кийинтиринг. Ўзингиз ҳам отланиб дарров олдимга тушинг!

Ойим чойнакни хонтахтага қўяркан, гоҳ аммамга, гоҳ отин холага ҳайрон бўлиб қаради.

— Қаёққа?

— Очиқ мозорга! — аммам ҳаммасига ойм айбдордек пичинг қилди. — Маҳалламизда фолбин бор. Суф деса, ариқдаги сув тескари оқадди. Ушанга обораман. Мана, отин ҳам гувоҳ бўладилар, қурғон-калит қилдирамиз. Қани, бўйнига олмай кўрсин-чи.

Ойм бошини қуйи солганча туриб қолди. Чамаси иккиланар эди.

— Энди, — деди чайналиб — кўздек қўшни бўлсак.

— Ҳа-а! — аммам ўрнидан туриб кетди. — Бели оғримаганнинг нон ейишини томоша қилинглр. Онагинамдан қолган биттаю битта ёдгорлик йўқ бўлиб кетавераркан-ку, қўшнингизга жонингиз ачиб қолдими? Менинг совунимга кир юмабсиз ҳали. Ҳақ жойида қарор топмагунча, қўймайман. — У менга ўгирилди-да, овозини мулойимлатди. — Мана, бола билан очади. Нораства бола ростини айтади. Бора-санми?

Ўрнимдан ирғишлаб туриб кетдим.

— Бораман! Бораман! — дедим бақириб.

Бўлмасачи, аммамникига борсак, трамвайга тушамиз! Маза қилиб узум ейман!

Чой ичиб бўлгандан кейин аммам, ойм, отин хола, мен — тўртовлашиб йўлга чиқдик. Бешёғочга етиб борсак бўлди. У ёғига трамвайга ўтирамизу, жиринг-жиринг қилиб кетаверамиз. Маза!

Мазаликка мазаку-я, бироқ Бешёғочга етиб олгунча анча гап борда! Дўмбрободга чиқишимиз биланоқ ботинкам оёғимни сиқа бошлади. Ечиб, қўлимга кўтариб олдим. Ёзнинг тонг палласида ялангоёқ тупроқ кечиб юришнинг гашти бошқача бўлади. Ундек майин, салқин тупроқ бармоқларингиз орасидан билқ-билқ отилиб чиқади. Кетаверасиз, кетаверасиз, ҳечам чарчамайсиз.

Лайлак тепадан ўтиб Қозирободга борганда қайнама булоқдан муздай тиниқ сув ичдик. Кейин Чилонзор келди. Йўлнинг шундоққина бўйида оқиш япроғини чанг босган, тиканлари «тиш қайраб» турган чакалакзор-чилон жийдалар, (шунинг учун бу ерни Чилонзор дейилади). Йўлнинг икки четида нок кўп — нашвати нок, тош нок, гулоби нок. Нок ҳали пишмаган. Фақат тагидан ўтаётганингизда тупроққа тўкилган барги товонингизга ёпишиб, гашни келтиради.

«Сиймонкўприк»дан ўтишнинг ўзи бир томоша. Терак бўйи чуқурликда сув қорайиб оқади. Мўраласангиз бошингиз айланади. Ойм кўприк четига боришга қўймайди: сув чақирармиш, одам ўзидан-ўзи тушиб кетармиш... Кўприк ўртасидан от-аравалар, эшак аравалар қаторлашиб ўтади. Бир томондагиси ўтгунча иккинчи томондагиси пойлаб туради. Аравакашлар сўкинган, эшаклар ҳанграган, оғзидан тупиги осилган, устига қоп-қоп сомон тоғдек уюлган туялар ҳам ўтиб қолади. Шу кўприкдан ўтилса трамвайнинг ғийқиллагани эшитилиб туради — у ёғи Бешёғоч.

...Аммам айтган фолбинни худди Ача холамга ўхшаган дўли бўлса керак деб ўйлагандим. Йўқ, бошқача экан. Трамвайдан тушгандан кейин икки томонидаги деворлардан пишган ўриклар мўралаб турган жин кўчалардан ўтдик. Кейин гулсафсарлар ўсиб ётган аллақандай захкаш, каталакдек ҳовлига кириб қолдик. Ертўла соясида ётган кучукни кўриб, тўхтаб қолдим. Худди ўзимнинг гуржи кучугимга ўхшаган кичкина, фақат қора эмас, оппоқ экан. Негадир акилламади ҳам.

Тўртовлашиб айвонга чиқдик. Оппоқ рўмол ўраган, кенг энгли кўйлак кийган юмшоққина кампир кулимсираб қарши олди. Шу хотиннинг фолбин эканига ҳеч ишонгим келмасди.

— Айновний, — деди у юзимдан ўпиб. — Мунча ширин бу бола! Айвон вассажуфтига тўрқовоқ илнинган, тўрқовоқдаги бедана сайрамас, аммо ҳадеб сакрар, ҳар сакраганда шолча устига аллақайдай дон тў-

киларди. Беданани томоша қилиб ўтирарканман, аммам бўлган воқеани тушунтириб берди.

— Юринглар,— деди кампир ўрнидан туриб. Кейин менинг елкамга қоқди.— Сен ҳам юр, ширин бола.

Ҳаммамиз биргалашиб девори хомсувоқ қилинган, пастак токчаларига баркашлар, аллақандай арабча китоблар тахлаб қўйилган, ним қоронғи хонага кирдик. Кампир индамай чиқиб кетди. Аммам, ойим, отин хола, мен — ҳаммамиз шапарак кўрпачага тизилишиб ўтирдик. Бир маҳал кампир бир қўлида каттакон чинни коса, бир қўлида чойшабга ўхшаш оқ мағо кўтариб кирди.

— Сен бундай ўтир, ширин бола,— деди менга имо қилиб. Хонанинг ўртасига мени ўтқазиб қўйди.— Оёғингни узатиб ўтир. Йўқ, оёғингни очиброқ ўтир.

Кампир айтгандек қилиб ўтирган эдим, у оёғимнинг орасига косани қўйди. Қарасам, коса тўла сув.

— Сувга қараб ўтир,— деди у мулойимлик билан.— Мен дуо ўқийман, сен кўзингга ким кўринса ўшани айтасан.— Шундай деди-ю, устимга чойшабни ёпди. Бир зумда ҳаммаёқни зулмат қоплади. Кампир мен тушунмайдиган алланималарни гапира бошлади. Бирпасда дамим қайтиб кетди. Юрагимни ваҳима босди.

— Ойи-и-и! — дедим йиғламсираб.

Кимдир елкамга туртди.

— Жим ўтир, ойинг қочиб кетгани йўқ.

Аммамнинг зардалн овозини эшитиб, дамим ичимга тушиб кетди. Кўзим энди ғира-шира кўра бошлади. Бироқ, косада хира ялтираб турган сувдан бошқа нарса кўринмас эди. Кампир ҳамон бир оҳангда алланималар дер, кўз ўнгимда хира йилтираётган сувдан бўлак нарса кўринмас эди. Орадан анча ўтди. Қимирламай ўтирганим учун бўйним, оёғим оғрий бошлади. Мени шунча азобга қолдирган аммамни ҳам, Сепкилли холани ҳам ёмон кўриб кетдим. Сепкилли хола ойимнинг зирагини ўғирламаганида ҳозир маза қилиб ўйнаб юрган бўлардим. Шуларни ўйлаб ўтиравердим, ўтиравердим... Бир маҳал қарасам сув ичида Сепкилли хола мўралаб турибди. Нуқул кулади. Ҳатто юқори лаби остидаги иккита тилла тишигача аниқ кўрдим. Жон ҳолатда бақириб юбордим

— Сепкилли хола! Ана, Сепкилли хола!

Бирпасда устимдаги чойшабни олишди. Кўрққанимданми, нафасим қайтгани учунми, терлаб кетгандим.

— Гумонингиз тўғри экан,— деди фолбин кампир ойимга эмас аммамга қараб.— Худо хоҳласа, олган молини қайтариб беради, эшон ойи!

— Ана, айтмадимми! — аммам ғолибона қиёфада атрофдагиларга бирма-бир қараб чиқди.— Бориб итнинг кунини бошига солмасам юрган эканман.

Уша куни амманикида ёғиб қолдик. У ўзи айтганидек, эртасига Сепкилли холанинг бошига «итнинг кунини солди». Уч хотин мениям етаклаб қўшникига чиқишди. Сепкилли хола супага бўйра ёзиб, пахта саваб ўтирган экан. Савағични ҳар урганда гуп-гуп этган товуш чиқади, чанг кўтарилади. Эшикдан кириб келаётган меҳмонларни кўриб, савағични ушлаганча дик этиб ўрнидан турди. Энди кўришмоқчи бўлиб кучоғини ёзган эди, аммам бобиллаб берди.

— Бировнинг молига тиш қўйдирадиган харомхўр билан кўришмайман!

Сепкилли хола қўлидаги савағични осилтирганча талмовсираб қолди:

— Бу... Бу нима деганингиз, Эшон ойи? — деди ранги ўчиб.

— Бу деганим шуки, ўғирлаган нарсангизни жойига қўйинг.

Сепкилли холанинг ранги баттар ўчиб кетди.

— Нимани ўғирлабман? — деди овози қалтираб. — Айтинг, нимани опман?

— Э, қўйинг-е! — аммам жаҳл билан қўл силтади. — Келинимнинг зирагидан тиш ясатиб олиб, тагин ўзини гўлликка солиб ўтирибди. — У отин холага юзланди. — Мана, гувоҳ! Норасида бола билан фол очирдим. Аниқ-таниқ сизни айтди.

— Вой, ўлмасам! — Сепкилли холанинг қўлидан таёғи тушиб кетди. — Бу қанақа тухмат! — деди йиғи аралаш. Кейин оймга юзланди. — Уялмайсизми, овсин пошша! Мана, не ниятда ўтирибман. Агар нинангизга теккан бўлсам, ниятимга етмай — кейинги сўзлар унинг бўғзидан йиғи аралаш отилиб чиқди. — Тўртта боламнинг ўлигини устида ўтирай хўпми!

Бирдан оймнинг ранги ўчиб кетди.

— Вой, овсинжон, вай гапингиз қурсин, — деди овози титраб. — Қайтиб олинг гапингизни! Олган бўлсангиз ҳам мингдан-минг розиман!

— Э, яна гапирадия! Бойвачча бўлмай тусингни ел есин! — аммам шаҳд билан бурилди-да, нари кетди. Дарвоза олдига борганида орқасига қайрилиб қаради. — Яхшиси бўйнингизга олинг. Бўлмаса қиёматда азобини тортасиз!

Зум ўтмай, аммам билан отин хола чиқиб кетишди. Сепкилли хола ҳамон пиқиллаб йиғлар, ойм супа олдида бошини ҳам қилганча мунгайиб турар эди.

— Илоё тухмат қилган, тухмат балосига учрасин, — деди Сепкилли хола йиғлаб. — Илбё ниятига етмасин!

— Қўйинг, овсинжон, — оймнинг ўзи ҳам йиғлаб юборай деб турарди. — Худоё ўша бир пой зирак ўлсин! Кўнглингизга олманг, жон овсинжон!

— Тухмат балосига учрамаса, розимасман! — Сепкилли хола шундай деди-ю, йиғлаганча уйига кириб кетди.

Ойм бир зум супа олдида турди-турди-да, бирдан менга ўшқирди.

— Нимага серрайиб турибсан! Йўқол кўзимдан жувонмарг!

Ёмон бўлди. Уша кундан бошлаб Сепкилли хола ойм билан юзкўрмас бўлиб кетди. Аммо энг ёмони икки ойча ўтгач, салқин тушган кунлардан бирида бўлди.

Уша куни мактабдан қайтсам, ойм сандиқ устига мук тушиб ўтирибди. Иссиқ кийимларни сандиқдан олган шекилли, уй ичини куя дорининг ҳиди тутиб кетган, бумази қўйлақлар, чопонлар, қулоқчининг ипи узилган телпақлар ер билан битта бўлиб ётибди. Йиғлайвериб, оймнинг кўзлари шишиб кетган. Дадам урган бўлса керак, деб қўрқиб кетдим. Секин олдига келдим. У бўлса қайрилиб қарамади. Қўлидан ушлаган эдим, ойм илон чаққандек қўлини тортиб олди.

— Сен болани ер ютса бўлмасмиди! — деди ғазабдан кўзи ёниб. — Шу кунингдан кўра ўлиб қўя қолсанг бўлмасмиди, ер юткур!

Ойм ҳеч қачон бунақа қарғамагани учунми, йиғлаб юборай дедим. Аммо шунча ёмон гапни тўсатдан эшитганимга карахт бўлиб қолган эдим.

— Ушанда нега унақа дединг, бўйгинанг лаҳатда чиригур! — деди у яна дағдаға билан.

— Қачон? Нима дедим?

— Фолбинникида, гўрсўхта, фолбинникида! — Ойм овози-борича чинқирди. — Нега Сепкилли холамини кўрдим, дединг?

— Нима қилай? — дедим аламдан чийиллаб. — Кўзимга кўринганини айтдим-да!

— Мана-ку, кўзгинанг тешилгур, мана-ку! — Ойм кафтидаги ал-

ланимани ерга улоқтирди. Олтин балдоқ ерга тушиб жиринглаб сакраб кетди. — Тўркўйлагимга илиниб қолган экан-ку! Йўқол, кўзимдан йўқол! Бир бегуноҳга тухмат қилгандан кўра ўлганим яхшимасми! — У бирдан мени қучоқлаб, юзимни юзига босганча ҳиқиллаб қолди. — Энди нима қиламиз, жон болам!

Ойимнинг кўзёши бирпасда юзимни жиққа сув қилиб юборди. — Нима қиламиз, ўғлим! Бу шармандаликка қандоқ чидайман, ўғилжоним! — ойим мадори қуригандек сандиқ устига мук тушиб қолди.

...Орадан кўп ўтмай тўй бўлди. Сепкилли хола ойимни тўйга айтмади. Бироқ ойим бир тоғора қуштили пиширди. Ҳеч нима бўлмагандек, тўйхонага чиқдию, елиб-югуриб хизмат қилиб кетаверди.

Кечқурун ҳовлининг ўртасига тўнка қўйиб гулхан ёқишди. Сепкилли холанинг ўзига ўхшаб кетадиган сарғиш юзли Ҳаким акага тўн кийгизиб, салла ўратишди, гулхан атрофини уч марта айлантиришди, карнай-сурнай чалинди... Уй ичида аёллар. Зеби хола дутор чертган, хотинлар тортишмачоқ қилган... Хўжа, Той, Вали, мен — тўртовлашиб тортишмачоқ билан овора бўлиб турган хотинлар орасига шўнғиймизу, чўнтакни ширинликка тўлдириб чиқамиз.. Кейин тўйхонанинг қоронғи бурчакларида роса бекинмачоқ ўйнадик.

Уша куни кеч ётган бўлсам ҳам жуда эрта уйғондим. Энди тонг отган экан. Қарасам, уйда ҳеч ким йўқ. Демак, тўйхонага чиқишган. Мен ҳам юзимни «мушук ювиш» қилдим, ўша ёққа чопдим. Бўлмасамчи, ҳозир келин салом бўлади-да.

Хайрият, келин саломга кеч қолмабман. Ҳовли четида Сепкилли холанинг қориндош-уруғлари, тўйда хизмат қилганлар тўпланиб туришибди. Эркаклар кам, хотинлар кўп. Фақат ойим кўринмайди. Ҳовли этагидаги тўнкариб қўйилган қозон орқасида гўлага миниб ўтирган Валини кўриб, имлаб қақирдим.

Бир маҳал Отин хола (Сепкилли холанинг қўли эгрилигидан шикоят қилган, биз билан фолбинникига борган худди ўша семиз отин хола) оқ шол рўмол ёпинган, атлас кўйлаги устидан олдига уқа тутилган нимча кийган келинчакни етаклаб остонага олиб чиқди. Парда орқасидан келиннинг юзи яхши кўринмас эди. Бироқ яқинроқда турган нотаниш хотиннинг кўзи ўткир экан.

— Вўй, мунча чиройли! — деди қаттиқ шивирлаб. — Бир қошиқ сув билан юткудек-а!

— Бахти бор экан, сариқ мошакни! — деди бошқаси унга жавобан.

Отин хола бир томоқ қириб олди-да, овози борича бақирди.

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м!

Келинчак оҳиста бош эгди. Ҳовлидагилар чекка-чеккадан маъқуллаб жавоб қилишди.

— Барака топсин!

— Раҳмат.

— Қўшгани билан қўша қарисин.

Отин хола яна бир марта томоқ қириб, овозини созлаб олди-да боягидан ҳам баландроқ ҳайқирди.

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м!

Кармонни катта очган,
Аямай пулни сочган;
Қоринлари қопдай,
Мўйловлари шопдай
Қайнотасига сало-о-м!

Одамлар чекка-чеккадан кулиб юборишди. Исроил мўйлов ҳовли этагидаги хонадан карнайга ўхшатиб ўралган каттакон наmatни қўлтиқлаб чиқди. Ҳовли ўртасидан пишиллаб ўтди-да, наmatни обориб келиннинг оёғи тагига қўйди. Мўйловини ғолибона қиёфада бир бураган

эди, хотинлар қий-чув солиб кулиб юборишди. Исроил мўйлов, ували-
жували бўлинглар, деб фотиҳа ўқиди.

Отин хола яна бир томоқ қириб олди.

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м!

Тили билан тенг айланадиган,
Хизматига шайланадиган;
Тўйдан қуруқ қайтмайдиган,
Сўзлари мойдай, юзлари ойдай
Қайнонасига сало-о-о-м!

Яна қаҳ-қаҳа кўтарилди. Сепкилли хола қизариб-бўзариб, одам-
лар орасидан ўтди-да, келин томонга талпинди. Қўлидаги бир даста
чинни косани келиннинг бошига қўйди.

Отин хола тағин давом этди:

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м!

Дуторини сайратган,
Дилимизни яйратган,
Зебиюпага сало-о-о-м!

Зеби хола эркакча юриш қилиб яқин борган эди, ичкаридан тугун
олиб чиқишди. Зеби хола тугунни оларкан, келиннинг елкасига қоқди.

— Илоё бахтли бўлгин, қизим!

Отин хола у ёқ-бу ёққа қараб олди-да, давом этди:

— Ассалому алайкум, келин сал-о-о-м! Бири-биридан ширин, бири-
биридан асал қайсингилларига сало-о-о-м!

Ҳаким аканинг укаси йўқ, учта синглиси бор эди. Уччовлари икки-
та-иккитадан пиёла кўтариб қаторлашиб боришди. Бирига атир, бири-
га сочиқ, энг кичкина Саидага рўмолча тегди...

Отин хола келиннинг рўмолини ўнглаб қўйди-да, тағин янги куч
билан ҳайқирди:

— Ассалому алайкум, келин сало-о-о-м! Оёғи олти, қўли етти бў-
либ хизмат қилган, келиннинг қўлидан ишини оладиган, оғзига ошини
соладиган, ён-қўшни-жон қўшниларга сало-о-о-м!

Ойим шу ерда эканини эиди пайқадим. У ранги ўчиброқ одамлар
орасидан ўтди-да, қандайдир ишончсиз қадамлар билан келин томонга
юра бошлади. Ҳатто остона олдига борганда бир қалқиб кетгандек бўл-
ди. Қўлида ҳеч нима йўқ эди. Бироқ секин-секин зинадан кўтарилди-ю,
келиннинг юзидаги пардани қия очди. Ҳовлидаги хотинлар пичир-пи-
чирга тушиб қолишди.

— Нима қияпдилар?

— Вой ўлмасам!

Отин холанинг ҳам ғаши келди шекилли, дашном берди.

— Номаҳрамлар бор-а, пошша!

— Тўхтанг,— деди ойим негадир овози титраб. Шоша-пиша келин-
нинг қулоғидаги зираklarини еча бошлади.

— Ушланг бунини! — деди сирғаларни келиннинг қўлига тутқазиб.
Кейин ўзининг нимчасига қўл солдию, каттакон олтин ойбалдоғини чи-
қарди. Қўллари титраганча иккаласини келиннинг икки қулоғига тақди.

— Ният қилганим,— деди отин холага қараб.— Шуни ният қилиб
қўювдим. Шундай дедию, секин эгилиб, келиннинг пешонасидан ўп-
ди. — Илоё қўша қаринглар!

Ойбалдоқ шол рўмол тагидан ҳам ярақлаб кўриниб турар, келин-
нинг хуснига хусн қўшиб юборгандек эди. Чекка-чеккадаги хотинлар-
нинг ҳайратли хитоби эшитилди.

— Вуй-й-й-й!

— Асл тилламикин?

— Нима, қалбакисини қилиб эсини ебдими?

— Мана бундоқ қўшнилар бўлади, жаҳонда!
 Бир зўм гангиб қолган отин хола овози борича ҳайқирди:
 — Қиличдек ўғилларни ўстирган, тўйда елиб-югурган, ой деса ой-
 дек, хотамитойдек Пошша опасига сало-о-о-м!
 Ойим одамлар орасидан туртиниб ўтди-да, чеккага чиқди. Шунда-
 гина келин томонга ўгирилиб, мамнун жилмайди... Унинг кўзида ёш
 бор эди.

Ўрис боланинг ойиси

Шанба куни машинани дарвоза олдига олиб чиқишим билан мотор ўчиб қолди. Генератор ток беряпти, бензин насос ишлаяпти... Таваккал қилиб карбюраторни кавлаштиришга тушдим. Очишга очдиму, беморнинг қорнини ёриб қўйиб у ёғига нима қилишини билмаган нўноқ жарроҳдек довираб қолдим. Муштдек аппарат ичида шундай мурватлар борлигини билмаган эканман. Ҳаммаси қандоқ бўлса шундоқлигича жой-жойига қўйиб чиққан эдим, яна аллақанча винтлар, гайкалар, «ортиб қолди». Нима қилишимни билмай тажанг бўлиб турсам орқада юк машинасининг вошиллаб тормоз бергани эшитилди. Кабина эшиги тарақлаб очилди. Қарасам, ўзимнинг болаликдан бирга ўсган «Ўрис ўртоғим» Вали тушиб келяпти. (Асли оти Валентин эканини кейин билганман). Маҳаллада шу боланинг олдига тушадиган шофер йўқ. Ўзи ҳам муштдек бошидан темир-терсакка қизиқади.

— Бормисан! — дедим қувониб.— Худонинг ўзи етказди сени.

У шошилмасдан олдимга келди.

— Нима бўлди? — деди моторга мўралаб.

— Бун кўрмайсанми,— қўлимдаги мурватларни кўрсатдим.— Олмадек нарсага шунча лаш-лушни эринмасдан жойлаганини қара! Инженерлар ҳам овсар экан!

У «операция» бўлган карбюраторга қаради-да, ҳуштак чалиб юборди.

— Инженерлар аҳмоқмас, сен аҳмоқсан! — деди жингалак сочларини силкитиб.— Эртадан бошлаб мен ҳам китоб ёзиб ташласам нима бўлади? Ақлинг етмаган ишга аралашиб нима қиласан.

Ғарибона қиёфада илжайиб турган бўлсам керак, у кулиб юборди. Паралон курткасини ечиб машина томига ташлади-да, буюрди.

— Отвёрткангни ол!

Бироқ, ишга киришмади.

— Айтмоқчи, мамашкани олиб келувдим,— деди ЗИЛ томонга имо қилиб.— Сизлар гаплашиб тургунларингча бу ёғини амаллаб кўраман.

Боядан бери эътибор бермаган эканман. Юк машинасининг кабинасида ўтирган Зеби холани энди кўрдим. Икковлашиб машина олдига бордик. Вали зинага сакраб чиқиб, кабина эшигини очди. Бошига қалин рўмол ўраган, қора бахмал нимча кийган ойисини кўтаргудек бўлиб зинадан туширди. Қарасам, Зеби хола муштдеккина бўлиб қолибди. Ойимнинг маъракаларида келганида ўз ташвишим билан бўлиб, разм солмаган эканман, энди пайқадим. Аввалги алп қоматли, юрганда ер гурсиллайдиган Зеби холанинг ярми ҳам қолмабди. Рўмоли остидан чиқиб турган сочлари қордек оқариб кетибди. Қоп-қора юзи янаям қорайиб кўкимтир тусга киргандек.

— Пошша, синглимдан қолган ёдгорлигим! — деди у мени бағрига босаркан, бўғиқ овозда. Озгин қўли билан елкамга қоқиб оғир-оғир ҳарсиллаб нафас олди.— Ўзимнинг ширин ўғлимдан ўргилай, яхши ўтирибсанми?

Болаликдан қулоғига райҳон тақиб юришига кўникиб қолганим учунми, ҳозир ҳам ундан райҳон иси анқиб кетгандек бўлди.

— Юринг,— дедим уйга бошлаб.— Бир пас дам олинг.

— Йўқ, уёққамас, синглимнинг уйда ўтираман.— Зеби хола оғир-оғир қадам босганча ойимнинг хонасига қараб юрди.— Синглимнинг жойида бир пас ўтирай,— деди-ю, доим ойим ўтирадиган жойга-дераза тагига чўкди. Бўғиқ овози титраб узоқ тиловат қилди.— Дунё шунақа экан, жон болам,— деди ўйчан овозда.— Ҳамма бир-бир кетавераркан...

— Ўзингиз бардаммисиз, хола? — дедим сўлғин юзига, титраб турган қоп-қора қўлларига қараб.— Неваралар катта бўлиб қолдими?

— Худоба шуқр, болагинам ўздан кўпайди. Олти неваранинг дуосини қилиб ўтирибман. Валижоним битта бўлса ҳам ўнтага татийдиган чиқди.— Зеби хола шошилмасдан чой хўпларкан, девордаги миҳга илиғлик духоба ғилофли дуторга қараб-қараб қўйди. Ойим дуторни жуда авайлар, «аданган қолган ёдгорлик» деб доим кўз ўнгида сақларди. Шу ондаёқ болаликдаги хотиралар, Зеби холанинг дутор чалганлари эсимга тушди-ю, секин сўрадим.

— Ҳали ҳам чалиб турасизми?

Зеби хола маъюс жилмайди.

— Дутор чалиш қатта, болам. Қўл ўлгур титрайди.— У бир зум жимиб қолди-да, ўйчан давом этди.— Қайси кун туш кўрсам, пошша синглим билан бир жойда ўтирибмиз. Нуқул дутор чалаётган эмишман.— У шикаста қўлди.— Одамзод шунақа экан,— деди хўрсиниб.— Бола-чақам деркан, еларкан-югураркан, энди оғзи ошга етганда йиқиларкан.— У титроқ қўллари билан тиззасининг кўзини силади.— Сал совуқ турса оёғим шишиб кетади. Валижон махси обераман, ўзингиз кийиб кўриб танлайсиз, деб қўймади. Кетаётган жойимда бирров синглимни кига кириб чиқай дедим.

Яна чой қўйиб узатган эдим. Зеби хола бош чайқади.

— Майли, болам мен бора қолай энди.

Икковлашиб ташқарига чиққанимизда Вали менинг машинамда ўтирар, моторни гуриллатиб синаб кўрар эди.

— Бўлди,— деди ўтирган жойида деразадан бошини чиқариб.— Иккинчи бунақа устачилик қилсанг, ўзингдан кўр!

Икковлашиб Зеби холани кабинага чиқардик. Вали нариги эшикдан кирди-ю, машинасини гуриллатганча ҳайдаб кетди. ЗИЛ муюлишида кўздан ғойиб бўлиши билан ғира-шира тонг палласида кўрган тушдек хотиралар ёпирилиб келди.

Зеби холадан ҳайиқмайдиган бола йўқ эди. Эркаклардек барваста гавдали, қоп-қора бу хотиннинг йўғон овози ҳам, узун қирра бурни, кетмонни елкасига ташлаганча этик кийиб ғоз юриши ҳам бошқа аёлларга ўхшамас, ҳатто қорамтир сийрак мўйловигача бор эди. У қачон қараса қулоғига райҳон тақиб юрар, Дархон ариғи бўйидаги ҳовлисида ёз бўйи райҳонлар барқ уриб ётарди. Уни биринчи марта кўрганамиздаёқ кўрқиб қолганман. Ушанда жуда кичкина бўлсам керак. Ойимга эргашиб Зеби холани кига бордим. Нимагалиги эсимда йўғу хархаша қилавердим. Ойим у деб кўрди, бўлмади, бу деб кўрди бўлмади. Шунда Зеби холанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Жим бўласанми, ё ҳозир иштонимга қамаб қўяйми! — деди дўриллаб. Унинг вазоҳати шу қадар кўрққувлик эдики, овозим ўчди-қолди.

...Зеби хола сап-сариқ жингалак сочли, кўк-кўз «Урис бола»си — Валини жонидан яхши кўрарди. Қайси тўйга борса қўйлагининг кенг енгига попук қанд, монпаси, жийда солиб келарди. Унинг енги шунчалик баракали эдики, Валининг дўпписи бирпасда ширинликка тўлиб чи-

қарди. Вали қизғанчиқ эмас, ойиси олиб келганларни ҳамма билан бўлашиб ейди... Бироқ, биронта бола Валини чертса борми, ойисидан баалога қолади. Зеби хола ўша заҳоти бориб, айбдор боланинг онасини юммагалайди. «Сен эчкига ўхшаб ҳар йили болалайсан, меники атиги битта! — дейди шанғиллаб. — Қани, яна, бир марта қўл тегизиб кўрсинчи, қўлини синдириб ўчоққа тикаман».

Зеби хола боласини бунчалик авайлаганча бор эди. Дадамнинг айтишига қараганда уруш бўлаётган жойдан келтирилган болалардан биттасини берасанлар, деб Зеби хола ҳам борибди. Аммо ўша идорадагилар кўнишмабди. «Сиз сўққа бошсиз, топиш-тутишингизнинг мазаси йўқ» дейишибди. Шунда Зеби хола курсини муштлаб чунонам тўполон кўтарибдики, ноилож мана шу Валини хатлаб беришибди.

Зеби хола сўққабаш бўлсаям Валини камситмаган. Қўй сўйиб, юртга ош бериб, суннат тўйи ҳам қилдирган. Вали ҳам биринчи синфда мен билан бирга ўқир, ҳисобдан яхши эди-ю, она тилидан қийналарди. «Қ» билан «Ғ»ни айтишга ҳеч тили келишмасди. Рисолат опа деган чиройли ўқитувчи опамиз буни билгани учун кўпам қийнамасди. У доим дераза олдидаги партада ўтирарди.

Бир кун мактабга комиссия келиб қолди. Бир эмас, тўрт киши орқа партага бориб ўтиришди. Ўқитувчи опамиз диктант ёздиряпти-ю, ҳаяжондан овози титрайди. Синф жимжит. Шу пайт дераза шарақлаб очилди-да, Зеби холанинг йўғон овози эшитилди.

— Вали, ма нон!

Ҳаммамиз ўша томонга қарадик. Валининг сариқ юзи оловдек ёниб кетди. Нима дейишини билмай, нуқул «кетинг» деб имлайди. Зеби хола бўлса деразадан иккита арпа нон узатиб турибди.

— Олсангчи, қўлим қуйиб кетди! — деди у зарда билан.

Синф хонани бирпасда янги ёпилган нон ҳиди тутиб кетди. Рисолат опамиз бир зум эсанқираб турди-да, ташқарига югурди.

— Нима қиялпсиз, хола? — деди йиғлагудек бўлиб. — Мактаб-ку бу!

— Мактаблагини ўзимам биламан! Мачитга келганим йўқ! — Зеби хола овозини баралла қўйиб дўриллади. — Болам эрталаб чой ичмасдан чиқиб кетувди. Оч ўтирсинми энди?

Рисолат опамиз ялинишга тушди.

— Жон хола, комиссия бор.

— Нима, комиссиянинг нон емайдами! Болам бир кун кеч олим бўлса бўлар. Комиссия келди деб тишини кирини сўриб ўтирсинми?

Боядан бери сув-қуйгандек жимжит бўлиб турган синф хонада тўсатдан қаҳ-қаҳа портлади.

— Ана, комиссиянингнинг ўзиям куляпти-ку! — Зеби хола деразадан бошини суқди. — Ма, болам, еб ол, уялма.

...Бир кун жўрабошимиз сигирини қайтармагани учун Валини уриб, бурнини қонатди. Эртасига қизиқ бўлди. Тол соясида дам олиб ўтирсак, майдонча четида Зеби хола кўринди.

Той жўрабошини елкасига туртди.

— Улдинг! Зеби холанг келяпти, қоч!

Жўрабошининг кўзи олайиб кетди. Қаддини ростлади-ю, кейин қўл силтаб шинелига ёнбошлади.

— Қатта уради! Ўзи зўрға келяпти-ку!

Қарасак, Зеби хола чиндан ҳам зўрға-зўрға келяпти. Қўлидаги таёққа суяниб икки қадам юради-да, тўхтади. Оқсоқланиб қадам босади.

— Йиқилиб оёғини синдирганга ўхшайди, — деди жўрабошимиз.

Зеби хола инқиллаб-синқиллаб яқин келди. Аммо беш қадамча қолганда бирдан чўлоқлиги тузалиб қолди. Таёқни баланд кўтарганча

икки ҳатлаб жўрабошининг бошига келди. Таёқнинг қарсиллаши билан жўрабошининг додлаши барабар эшитилди.

— Мана уриш! — деди Зеби хола дўриллаб. — Уриш мана бунақа бўлади! У жўрабошининг гарданига тагин туширди. — Узидан кичкинанинг бурнини қонатиш мана бунақа бўлади!

Жўрабоши жон ҳолатда думалар, аммо қочолмасди.

— Ойи! Урманг, ойи! — Вали ойисининг қўлидаги таёққа ёпишди.

— Тавба қилдим! — жўрабоши типирчилаб кафти билан бошини пана қилди. — Жон хола, ўлай агар, иккинчи қилмайман.

— Ойи! — Вали Зеби холани қучоқлаб олди. — Керакмас!

Зеби хола таёқни улоқтирди.

— Нима, мени болам малайми сенга! — деди дағдаға билан. — Сенинг молингни боқсин деб катта қилиб қўйибманми болани.

..Уша воқеадан кейин жўрабошимиз анча ювош тортиб қолди. Учинчими, тўртинчи куни моғор босган каттакон қовоқ кўтариб келди. Тол соясига ўтириб қовоқни икки паллага айирди-да, қирғич билан тозалашга тушди. Кейин паллаларнинг қиррасини арранинг тишига ўхшатиб жимжимадор қилиб қирқиб чиқди. Икки паллани бир-бирига ёпган эди, ораси ковак коптокка айланди-қолди.

— Нима қилмоқчисан? — деди Той бурнини тортиб.

— Бурнингга осиб қўяман! — деди тўнғиллаб жўрабоши. — Артиб овора бўлиб юрмайсан. Кейин қовоқни бир чеккага қўйди-да, Тойга буюрди. — Қоронғи тушганда шу ерга келасан. Сен ҳам, — деди менга имо қилиб. — Хўжа бари бир келдмайди. Дадаси чиқармайди.

— Нимага ўзи? — дедим тушунмай.

— Цирк кўрсатаман.

— Вали-чи, Вали ҳам келадими? — дедим нарироқда тол ёғочидан ҳуштак ясаётган Валига имо қилиб.

— Йўқ, — жўрабоши кескин бош чайқади. — У ҳам ойисидан қўрқади. Эс-эс, ким келмаса пес!

Кечки овқатдан кейин бекинмачоқ ўйнаётган акаларимнинг кўзини шамғалат қилиб майдончага чиқдим. Қоронғида, тол тагида Той билан жўрабоши турибди. Жўрабошининг қўлида бояғи қовоқ. Фақат одамнинг бошига ўхшатиб «қғиз-бурун» тешиб қўйибди. Негадир ҳаммаёқни лампа мой ҳиди тутиб кетган.

— Лайчағ немага келди? — жўрабоши тўнғиллади.

Қарасам гуржи кучугим оёғим тагида думини ликилатиб турибди.

— Узидан сўра! — дедим мен ҳам тўнғиллаб.

Жўрабоши ердан кесак олиб отган эди, ит ангиллаб қочди.

— Нега урасан?

— Халақит беради! — деди жўрабоши зарда билан. — Юр, бўлмаса кеч қоламиз!

Той иккаламиз беихтиёр унга эргашдик. Қаторлашиб Дарҳон аригининг бўйига бордик. Ариқ шу ердан буриллб оқар, нарироқда шохшаббалар устига тупроқ ташлаб ясалган кўприк бор эди. Жўрабоши иккаламизни мажнунтоллар, қуюқ ўсган қоронғи соҳилга олиб тушди. Негадир юрагимни қўрқув босди.

— Нима қиламиз, ўзи? — дедим овозимни баландлатиб.

— Учир! — жўрабоши керосин ҳиди аққиб турган муштини бурнингга тиради. — Гинг десанг сувга отвораман.

Шу пайт узоқдан аллакимнинг қадам товуши эшитилди.

— Келаяпти! — деди жўрабоши пичирлаб. Шоша-пиша қовоқ палласини очди. Керосин ҳиди қаердан келаяптганини энди билдим: қовоқнинг ичи тўла лампа мойга ботирилган латта экан. Жўрабоши ёнидан гугурт олиб чаққан эди, лоп этиб олов кўтарилди. У чаққонлик билан иккинчи паллани ёпди-да, қовоқни сувга қўйиб юборди. Сув юзида «ог-

зи-бурни»дан олов чиқараётган «калла» қалқиб-қалқиб сузиб кетди. Жўрабошининг ниятини энди тушундим. Бояги қадам товушлари Зеби хола-ники эканини ҳам энди билдим. Қоронғи бўлса-да, катта-катта қадам ташлашидан, елкасидаги кетмонидан танидим. Ҳушимни йиғиб олгунимча у тупроқ кўприк устига келиб қолди. Сув юзида қалқиб келаётган оловли «калла»ни кўрди-ю, таққа тўхтади.

— Вой, вой ўлмасам,— деди-да, кўприк устига таппа ўтириб қолди.— Бис-бис-бисмилло...— деди дудуқланиб. Ҳатто товуши ҳам ингичкалашиб кетгандек бўлди. Кейин гандираклар ўрнидан турди-да, овози борича қичқирди.— Дод, вой-дод!

Урнимдан отилиб турдим.

— Кўрқманг, хола! — дедим бақириб. Аммо жўрабоши билагимдан маҳкам тутиб, керосин ҳиди анқиб турган кафти билан оғзимни тўсди. Кўнглим айниб кетди.

— Кўйвор, эшак! — дедим бўғилиб.— Бари бир айтиб бераман!

— Айтиб кўр-чи! — жўрабоши яна муштани дўлтайтирди.— Жингини эзиб қўяман!

Боядан бери анграйиб турган Той жаҳл билан қўл силтади-да, индамай нари кетди.

Эртасига чой устида ойим ваҳимали хабарни дадамга айтиб берди.

— Зеби опа шўрлик бир ҳолатда ётибди. Ажина кўрдим, дейди. Оғзидан олов сочиб, бечорага даф қилганмиш. Ё кўзига кўринганми... Дадам жеркиб берди.

— Ажинага бало борми! Битта-яримта худобехабар кўрқитгандир-да.

— Бечорага шу кўргилик ҳам бор экан,— деди ойим изтироб билан.— Узининг гами етмасмиди.

Ҳаммасига мен айбдордек секин бошимни ичимга тортдим, мум тишлаб ўтиравердим.

Зеби холанинг нима гами борлигини бир ҳафтадан кейин тушундим. Уша куни Ҳожининг бувининг чорбоғида сумалак бўлди. Қийғос гуллаган ўрик тагига шолча ёзилган, ҳамма топганини олиб чиққан, хотинлар бир-бирига гап бермай, чувиллашар, биз болалар ҳам сумалак ялашдан бенасиб қолмаслик учун атрофда ўралашар эдик. Ушанда Вали билан янги ўйин топиб олгандик. Бақувватроқ симни «Ч» ҳарфига ўхшатиб буклаймиз-да, эски бочкадан чиққан темир ҳалқага тираб филдиратамиз. Қанча тез югурсак филдирак шунча қаттиқ жаранглайди. Агар овозини пасайтирмақчи бўлсак, бунинг ҳам йўли бор: филдиракни сувга ботириб олсак овози чиқмайди. Маза!

Бир маҳал Зеби холанинг олдида ўтирган ойим имлаб чақириб қолди.

— Уртоғинг билан боргин-да,— деди секин,— адангнинг ҳужрасидаги дуторни обке.

Мен иккиланиб қолдим. Дуторга ҳеч ким қўл тегизолмас, дадам уни доим ҳужрасида сақлар, баъзан кечқурунлари «Дилҳирож», «Тўрғай», «Қаринаво», яна аллақандай куйларни чалиб ўтиришни яхши кўрарди. Ойимнинг айтишича, дадам дуторни ёшлигида энг зўр устага буюртириб ясаган экан.

— Билиб қолсалар уришадилар-ку,— дедим оёғим тортмай.

— Билмайди! — Зеби хола қўл силтаб дўриллади.— Нима, еб қўярмидим.

— Кетдик! — дедим Валига.

Иккаламиз филдиракларни жаранглатганча югуриб кетдик.

— Эҳтиёт бўл, синдириб қўйма! — бақирди ойим кетимиздан.

... Зеби хола филофни очган заҳоти дутор садафлари ярақлаб кетди. У дуторни черта бошлаши биланоқ, боядан бери чувур-чувур қила-

ётган хотинлар жимиб қолишди. Қизиқ, ўзим ҳам ўриқка суянганча бир қўлимда сим, бир қўлимда ғилдирак билан қотиб қолдим. Дутор дамнинг қўлида қандайдир шўх, баланд овозда жаранглар эди. Ҳозир Зеби хола чертганда эса инграб юборгандек бўлди. Гўё дуторни Зеби хола чалмас, торларнинг ўзи нола қиларди. Аёллар ҳар хил алпозда сеҳрлангандек қотиб қолишган, баҳор чечаклари барқ урган дарахтзор орасида, оқиш-пушти, ўрик гуллари қанотида, Ҳожи бувининг қизгалдоқлар ловуллаган пастак томи устида нурдек мойин куй тараларди.

Зеби хола бир-икки томоқ қириб олди-да, қўшиқ бошлади. Унинг эркактарниқига ўхшаш дўриллаган овози ашула айтганида шу қадар ёқимли бўлиб кетганига ҳайрон қолдим. Йўқ, унинг товуши майинлашгани йўқ. Аммо, у шунчалик босиқ, шунчалик ўртаниб куйлардики, баданим жимирлашиб кетди.

«Ёр юрган кўчаларни супурай сочим билан,
Чанги чиқса сув сепай, кўздаги ёшим билан».

Майин шамол эсар, ўрик гуллари унсиз тўкилар, дарахтзор остида майсалар оҳиста тебранар, аммо бутун табиат бир зум унсиз бўлиб қолган, ҳамма-ҳаммаси фақат мана шу дутор садолари-ю, мана шу қўшиқни тинглаш учун тинчиб қолгандек эди. Уша манзарани ўйласам хаёлимга ҳадеб бир гап келади. Кейин, катта бўлганимдан кейин ҳам муҳаббат ҳақида, вафо ҳақида кўп қўшиқлар эшитдим. Бироқ, аёл садоқати тўғрисида бундан яхши ашула эшитганим йўқ...

Зеби хола энди кўзларини ярим юмганча янги қўшиқ айтарди.

«Жон болам, жоним болам, қайлардасан, бергил хабар,
Ғамда бошим, кўзда ёшим, ичганим бўлди заҳар.
Заъфарондек сарғаюрман, ҳасратингда қон ютиб,
Кўзларимнинг нури кетди, йўлларингга кўз тутиб...»

Ҳаммамиз қўрқадиган, кўрганда ҳаммамиз қочадиган Зеби хола шуми? Уша қўпол, ўша жаҳлдор Зеби холами шу? Валининг оёисида шунча дард бормиди? Шунча алами бор эканми? Нимага биз билмаган эканмиз?

Зеби холанинг юмиқ кўзларидан икки томчи ёш силқиб чиқди-ю, қирра бурнининг четида тўхтаб қолди. Дуторни ёнбошига қўйди-да, кенг енгининг учи билан кўзини артди. Ҳамма жимиб қолган, ҳеч ким биринчи бўлиб гапиришга журъат этолмасди.

— Ҳеч бўлмаса Кимсанам келгандаям майлийди,— деди у хўрсиниб.

— Қўйинг, опажон,— деди ойим секин.— Унақа деманг, худога шукур, мана борку.— Ойим нарироқда ғилдирак ушлаб мўлтираб турган Валига имо қилди.— Насиб этса тўйлар қиласиз, қўша қўша неваралар кўрасиз.

Зеби хола ярқ этиб Валига қаради. Кўзида ёш билан жилмайди.

— Сумалак едингми, ўғлим! Қорнинг очиб қолгандир?

— Едим,— деди Вали секин. У ҳам оёисининг йиғлаганини кўриб ўпкаси тўлиб турарди.

— Бўлмаса ўйнай қолинглар.

Бирпасдан кейин Зеби хола бизни яна чақирди.

— Обориб қўя қол жойига, — деди дуторни ғилофга солиб. — Дадангдан балога қолиб юрмай тагин.

Бир қўлимда дутор, бир қўлим билан ғилдирак ғилдиратганча йўлга тушдим. Вали ҳам ғилдирагини айлантириб ёнма-ён борар, аммо энди аввалгидек югурмас эдик. Қулоғимда ҳамон Зеби холанинг қўшиғи янграб турар, гўё ғилдираклар ҳам ғилдирак эмас, дуторнинг икки тори эди. Ана, иккови бир-бирига жўр бўлиб жаранглапти. Зеби хола бўлса ҳамон қўшиқ айтяпти.

«Жон болам, жоним болам, қайлардасан бергил хабар...»

Четини ўт босган ариқчадан ўтаётганда ғилдирагим сакраб кетди. Бир ҳатлаб олдинга талпингандим ўтга сирғалиб йиқилиб тушдим. Дутор ерга урилди-ю, қарс этди. Тамом! Куй ҳам, қўшиқ ҳам тинди-қолди.

— Синди! — дедим овозим титраб.

Вали югуриб тепамга келди.

— Вой-й-й! Энди аданг ўлдиради!

Иккаламиз қўлимиз титраганча ғилоф боғичини ечдик. Қарасам дуторнинг ип тортадиган қулоғи синиб тушибди.

— Энди нима қиламиз? — деди Вали кўм-кўк кўзларини жовдира-тиб.

Йиғламоқдан бери бўлиб, елкамни қисдим.

— Юр! — Вали кўлимдан тугиб уйига бошлади. Иккаламиз уларнинг ҳовлисига кирдик. Ҳовли этагидаги бостирмада эски қути бор экан. Вали қутини титкилаб занглаб кетган темир топди.

— Мана! — деди тантана билан. — Энди ҳечам синмайди!

Дуторнинг синган қулоғи ўрнига темир тақдик-да, ими-жимиди ғилофга солиб жойига илиб қўйдик.

Кечқурун ойимга нима бўлганини айтиб берган эдим, ранги ўчиб кетди. Лекин нима қилишни ойим ҳам билмасди.

Ўша кун эмас-ку, уч кундан кейин сир очилди. Дадам ҳужрадан туриб жаҳл билан қичқириб қолди.

— Дуторга ким тегди?

Зум ўтмай дуторни кўтариб чиқди.

— Гарангмисанлар? Қайси биринг синдирдинг? Бу нима қилиқ! — деди Вали «тузатган» дуторни кўрсатиб.

Ойим айбдор қиёфада ўтирар, акаларим ҳайрон бўлиб бир-бирига қарашар эди. Ҳозир катта жанжал бўлишини билиб қўрқиб кетдим.

— Тилинг борми! — дадам баттар тутоқиб кетди.

— Зеби опа чалувди, — деди ойим секин. — Сумалакка чиққанимизда... бир чалиб берай, девди...

Қизиқ, дадам бирдан ҳовуридан тушди.

— Майли, — деди овози пасайиб. — Зеби чалса майли. — У ҳужрага кириб кетди-да, анчадан кейин бир бўлак ёғоч кўтариб чиқди. Дандон сопли пичоғи билан ёғочни кеса бошлади. — Дуторнинг қулоғини тутдан қилмаса синаверади, — деди секин. Ёғочнинг у ёқ-бу ёғини ўяр экан уҳ тортди. — Қараб туриб худонинг ишларига ҳам қойил қолмайман. Ота-боладан бир ойда «қорахат», келса-я!

— Шунинг айтинг, — деди ойим жонланиб. — Тағинам одамзод чи-даркан. Ҳам эридан, ҳам якка-ёлғиз ўғлидан жудо бўлиб ўтирибди боя-қиш. — У бир зум ўйланиб турди-да, қўшиб қўйди. — Бечора, Валисига жуда суяниб қолган. Ишқилиб орзу ҳавасини шундан кўрсин...

Валентин тузатиб берган машинани ҳайдаб борарканман, беихти-ёр Зеби холанинг кўчасига бурилдим. Ана, Валентиннинг участкаси. Шифер томли уй олдида ЗИЛ турибди. Кабина зинасида катта-кичик уч бола оёғини ликиллашиб ўтирибди. Бири дўппи кийган, бири шапкасини бостириб олган... Машинани секин ҳайдаб ўтиб борарканман, ичкари-дан дутор садолари эшитилгандек бўлди. Ким билсин, эҳтимол менга шундай туюлгандир?

Хўжа

Болаликда ҳамманинг ҳам тиши тушади. Меники ғалати бўлган: биринчи тишимни уриб туширишган. Бунга Хўжа сабабчи бўлган.

Бу болани нимага бунчалик яхши кўриб қолганимни билмайман.

Эҳтимол ювошлиги учундир. Эҳтимол, кўзларининг доимо жовдираб туриши учундир. Одам бир нарсани жудаям айтгиси келсаю, айтолмаса кўзи шунақа ҳар кимга бир қараб жавдирайверади. Хўжанинг кўзлари шунақа эди...

Хордиқ кунлари дадам билан ойим нонушта пайтида «некалай» замонидан қолган самоварни ўртага қўйиб, узоқ суҳбатлашиб ўтиришар эди. Бир куни дадам тажанг бўлиб гапириб қолди.

— Узиям жуда худо урган хотин экан-да, ўша Раъно! Мана, Эгамберди омон-эсон келди-ку! Улармиди ликилламасдан кўмилиб ўтирса!

Ойим бир нуқтага тикилганча ўйга толди. Кўзларига ғусса чўкди.

— Бошда-ку, юлдузи-юлдузига унча тўғри келмасди-я, — деди. — Аммо бари бир чатоқ бўлди. Икки орада бола бечора тирик етим бўлиб қолди.

Тушундим, Хўжани гапиришяпти. Дадаси урушда юрганида ойиси бошқа одам билан Чирчиқ деган жойга қочиб кетган экан...

Ойим айтган «тирик» етим деган гапнинг маъносини тушунмасам ҳам Хўжага раҳмин келиб кетди. Унга қанчалик раҳмим келса, ойисини шунчалик ёмон кўриб қолдим.

Хўжа бувиси, дадаси билан каталакдек ҳовлида туради. Эгамберди аканинг жаҳли ёмон. Доим ялтироқ тугмачали жигарранг китель кийиб юради. Гапирганда дудуқланиб қолади. Чап қўли таёқдай осилиб туради. Хўжанинг айтишига қараганда, урушдан кейин ҳам бир йилча госпиталь деган катта касалхонада ётган экан. Докторлар қўлини кесмоқчи бўлганида, ҳаммангни отиб ташлайман, деган экан, қўрқиб кесишмабди. Тўппончаси бормиш. Онангни қаерда кўрсам пешонасидан отиб ташлайман, деркан...

Уша куни одатдагидек мен эчкимни, Хўжа бузоғини етаклаб, ўтлоққа олиб бордик. Менинг эчким серсут, юввошгинаю, аммо бир айби бор: кўзни шамғалат қилиб, улоқчаларини тўйғизиб эмиздириб олади. Шундан қўрқиб ойим елинига халта боғлаб қўяди. Хўжанинг бузоғи эса қаерда латта кўрса ямлаб қўяди. Ушанда келиб-келиб жўрабошимизнинг шинелини чайнамаганида олам-гулистон эди. Ҳаммамиз қий-чув солиб ўйнаётган эдик, жўрабошимиз алам билан дўриллаб қолди:

— Шинелим! Шинелимни еб қўйди!

Шундай деганча каттакон таёғини кўтариб тол соясида алланимани маза қилиб чайнаётган бузоқ томонга югурди. Ҳаммамиз турган жойимизда қотиб қолдик. Жўрабошимиз дадаси урушдан олиб келган шинелни жонидан ҳам яхши кўрар, қишда этагини осилтириб кийиб юрар, ёзда ҳам қўлдан қўймасди. У бора солиб бузоқнинг гарданига таёқ билан бир туширди. Бузоқ шўрлик шинелни енгидан тишлаганича, думини хода қилиб қочди. Жўрабошимиз жон ҳолатда шинелга ёпишди. Бузоқ анчагина жойини ямлаб бўлган экан, енгининг ярмигача сўлак билан қўшилишиб чўзилиб оғзидан чиқди.

Болалар етиб келганида жўрабошимиз ғалвир бўлиб кетган егни ушлаганча бўзрайиб ўтирар эди. Хўжани кўрди-ю, жазаваси қўзиб кетди.

— Нима қилдинг! — деди ғазаб билан.

Хўжа, бузоқ эмас, ўзи айбдордек кўзларини жавдиратганча гоҳ жўрабошига, гоҳ шинелга тикилиб лол турарди.

— Энди нима қиламан, бунини! — жўрабоши шинелни ерга улоқтирди. — Молинг ҳам ўзингга ўхшайди! Хўжалар пешиндан кейин айнайди. Ойинг ҳам айнаб, ўйнаши билан қочиб кетган!

Орамиздан тикроқ болалар чекка-чеккадан пиқиллаб кулиб юборишди. Той анграйганча бурнини секин тортиб қўйди.

Эрталаб дадамдан эшитган гапни эсладим, кўрқув ичида Хўжага қарадим. У бир зум ҳаммага жавдираб қараб чиқди-да, тўсатдан жўра-

бошига ташланди. Аммо ўша ондаёқ чаккасига тушган мушт зарбидан анча нарига учиб кетди.

— Нега урасан! — дедим алам билан чийиллаб. Акаларим ўргатганидек, муштимни иложи борича қаттиқроқ қисиб, жўрабошига югурдим. У бўлса, уриб ҳам ўтирмади. Кафти билан жағимга бир туртган эди, чалқанчасига ағдарилиб тушдим. Оғзим шўр бўлиб кетди. Кўзимни очсам, тепамда Той турибди.

— Тур,— деди қўлимдан тортиб.— Емон урдими?

Чийдухоба шимимнинг тупроғини қоқиб ўрнимдан турдим.

— Иккаланг ҳам йўқол! — деди жўрабоши дўриллаб.— Бугундан бошлаб молингни жийдазорда боқасан.

Бирпасдан кейин Хўжа бузоғини, мен эчкимни етаклаб, қинғирқийшиқ жийдалар орасига кириб кетдик. Жийдазор этагида Қонқус оқар эди. Шунинг қирғоғига бориб ўтирдик.

— Оғзинг қонапти, — деди Хўжа юзимга тикилиб.

Кафтимнинг орқаси билан артсам, қўлим қон бўлди. Шу пайтгача билмаганимга ўзим ҳам ҳайрон қолдим. Тупуриб ташладиму олдимдаги курак тишим илиниб турганини пайқадим. Қўлим тегиши билан тишим суғурилиб чиқди.

— Тишингни синдирдими? — Хўжа кўзимга шундай жавдираб тикилдики, оғриқ ҳам эсимдан чиқиб кетди.

— Ўзи лиқиллаб турувди,— дедим тишимни томоша қилиб.

Энди улоқтириб юбормоқчи эдим, Хўжа қўлимдан ушлади:

— Шошма! Мана бундай ўтир.— У мени сувга тескари қилиб ўтқазди.— Кўзингни юмасан-да, «суяк тишимни ол, тилла тишимни сол» деб уч марта айтасан. Тишингни елкангдан ошириб, анҳорга отиб юборсанг, янги тишинг тилла бўлиб чиқади.

Мен Хўжанинг айтганини қилдим.

— Энди оғзингни ювиб ол,— деди у кўзимга термилиб,— Мени айтиди дерсан, кузгача тилла тиш чиқади.

Кейин икковимиз анҳорга тикилганча узоқ жимиб қолдик. Сув ун-сиз оқар, нариги соҳилда қамишлар қилт этмай турар, ора-чора қалдирғочлар сувга тумшуғини текизиб, «вийт» этганча, яна ҳавога кўтарилар эди. Хўжа жўрабошининг бояги гапини ўйлаб ўтирганини билардим, нима дейиш, нима қилишга ақлим етмасди.

— Жуда катта-а?— дедим анҳорга имо қилиб.

— Шуюм катта бўлганим!— Хўжанинг кўзларида бирдан ўт чақнади.— Чирчиқда шунақа катта дарё борки, ичида акулалар сузиб юради.

— Узинг кўрганмисан? — деди ишонмай.

— Биламан-да!— Хўжа орзумандлик билан хўрсинди.— Ўша дарёнинг бу бетидан у бетига бемалол сузиб ўтавераман.

— Сузишни билмайсан-ку.

— Ойим ўргатадилар.

— Акула еб қўйса-чи?

— Акуланг нима бўпти! Дадамга айтаман, пистолет билан отиб ташлайдилар.— У шундай деди-ю, бирдан нотўғри гапирганини пайқагандек, жимиб қолди. Кўзлари жавдираганча тескари қаради. Бир зум сувга тикилиб ўтирди-да, хўрсинди.— Юр, молларга қарайлик. Чакалакка кириб кетмасин...

Эртасига акаларим жўрабошининг таъзирини бериб қўйишди шекилли, эчкимни ўтлоқда боқишга рухсат тегди.

— Лекин анави Хўжанга айтиб қўй, ялмоғиз бузоғини яна олиб келса, жиғини эзиб қўяман! — деди жўрабошимиз кўкарган қовоғини силаб.

Ўзимга қолса эчкимни жон деб ўтлоқда боқардим, Хўжанинг бир ўзини жийдазорда қолдиргим келмади. Нима қипти, бу ерда ҳам ўт

кўп. Ҳар кунни ўйнайдиган футбол билан чиллақдан маҳрум бўлдик. Аммо Хўжа билан сира зерикмасдим. Шунақанги нарсаларни билдик! Бу ердан олисда, жудаям олисда, тоғлар орқасида Чирчиқ деган шаҳар бор. Шунақа катта шаҳарки, унинг олдида Тошкент нима бўпти! У ерда шунақанги катта дарё оқадики, ичида уйдек-уйдек кемалар сузиб юради. Хўжанинг ойиси қачон хоҳласак, бизни ўша кемаларга олиб чиқаверади. Хоҳласак, баланд тоғларга чиқамиз. У ердан бутун дунё кўринади. Бизнинг уйимиз ҳам, Хўжаларники ҳам, Хўжанинг даси ҳам. Ҳамма-ҳамма!

Булар ҳаммаси яхшию Хўжанинг бир одатини тушунолмасдим. Гапириб туради-туради-да, бирдан жимиб қолади. Анҳорга тикилганча бир нарсаларни ўйлаб ўтираверади, ўтираверади. Шунақа пайтларда зеркиб кетамақ.

Бир кунни уни йўқотиб қўйдим. Жийдазор ичкарисига кириб кетган эчкимни қайтариб келгунча терлаб кетдим. У ёқдан ҳайдасам, бу ёққа қочади. Чакалак ичига кириб олади-да, маҳара қилгандек, думини ликиллатиб, қисқагина маъраб қўяди. Олдига борай десам, жийда тиканлари ҳаммаёғимни тирнаб ташлайди. Алам устида кесак-бўрон қилиб йидоқ жойга олиб чиққунимча кун ботди. Қарасам, Хўжанинг бузоғи дарахтга боғлоғлиқ турибди-ю, ўзи йўқ. Югуриб, иккаламиз ўтирадиган сув бўйидаги дўнгликка бордим. Йўқ, у ерда ҳам кўринмайди.

— Хўжа-аа-а! — дедим бақириб.

Оқшом зулмати бостириб келаётган жийдазор орасидан «а-а-а-а-а» деган садо келди. Бирдан юрагимни ваҳима босди. Акаларим жийдазорда ажина бор, дейишар эди. Хўжани ажина чалиб кетган бўлса-чи! Овозим борича чинқириб юбордим.

— Хўжа-а-а!

Яна ўша акс-садо келди. Акамнинг аллақайси китобида олти қўлли одамнинг расмини кўрган эдим. Фира-ширада жийдалар худди ўшанақа ваҳимали махлуқлардек қинғир-қийшиқ «қўлларини» чўзиб туришар, югурганим сайин устимга бостириб келаётганга ўхшар эди. Қўрқиб кетганимдан тиканларни босганча, югурдим. Жийда тиканлари юз-кўзимни тимдалар, оёғимга янтоқлар кираётганини билардим, аммо тўхтаётмасдим.

Бир маҳал рўпарамда Хўжа пайдо бўлди.

— Қаёқда юрибсан! — дедим овозим қалтираб.

Хўжа қўлимдан маҳкам ушлаб олди. У ҳам қўрқиб кетган бўлса керак, нуқул титрар эди.

— Айтмайсан-а? — деди секин. — Ҳеч кимга айтмайсан-а?

Шундагина нарироқда, жийданинг панасида турган қора кўйлакли аёлни кўрдим.

— Ойи! — деди Хўжа секин, илтижоли оҳангда.

Шунда ҳаммасини тушундим. Хўжанинг ойиси ҳамон қимирламай турар, худди сеҳрланиб қолганга ўхшарди.

Хўжа кўзимга термилиб, тагин ялинди.

— Айтмайсан-а?

Мен илдамасдим. Аммо бу сирни ҳеч кимга, ҳатто ойимга ҳам айтмаслигимни билиб турардим. Шу ондаёқ яна бир нарсани англадим. Бу ердан тезроқ кетишим, халақит бермаслигим керак.

— Тезроқ бўл! — дедиму, Хўжанинг бузоғи бойланган жойга югуриб кетдим.

Хўжа ваъда қилган тилла тиш кузда ҳам чиқмади. Бироқ энди буни ўйлашга вақт қолмаган, иккаламиз учун ҳам янги ҳаёт — мактаб ҳаёти бошланган эди. Бизнинг уйимиз мактаб йўлида бўлгани учун

Хўжа ҳар куни эрталаб чақириб келарди. Зоғора нонни эчки сутига бўктириб емабсиз, дунёга келмабсиз! Эрта билан ойим иккаламизнинг олдимизга товоқда сут билан зоғора қўяр, Хўжа ҳарчанд тортинчоқлик қилмасин, еб туриб кетмагунича ҳоли-жонига қўймасди.

Бир куни Хўжа келмади.

— Сен боравер,— деди ойим.— Бугун Хўжа мактабга бормаса керак.

Дарсдан қайтдим, меҳмонлар келганини дарров билдим. Айвон зинасида янги амиркон туфли ярақлаб турар, ичкарида ойим аллаким билан чақчақлашиб, суҳбатлашар эди. Уйга киришим билан энг аввал Хўжага кўзим тушди. У уй тўрида — ёнғоқ майизлар билан безатилган хонтахта олдида ўтирарди. Ёнида эса онаси ўтирар, ойимнинг гапларига диққат билан қўлоқ солганча, ёнғоқ палласидан мағиз ажратиб, нуқул Хўжанинг олдига суриб қўярди. Ушанда — қоронғида аниқ кўрмаган бўлсам ҳам бу хотин Хўжанинг ойиси эканлигини дарров билдим. Остонада бир зум туриб қолдим. Қачондир бу хотинни ёмон кўриб қолганим учунми, уни хунук, жуда хунук деб ўйлардим. Йўқ, жудаям чиройли экан. Қарға шойи қўйлаги ҳам, қоп-қора сочлари, юзидаги ҳоли ҳам, Хўжаникига ўхшаган кўзлари ҳам чиройли эди.

У мени кўрдию, катта одамни иззат қилгандек, дик этиб ўрнидан турди. Ойимга ўхшаб, бағрига босиб кўришди. Пешонамдан ўпаётганида димоғимга атир ҳиди урилди. Ойим ҳеч қачон атир сепмагани учунми, бу исдан бошим айланиб кетди.— Кел, жоним,— деди ёнидан жой кўрсатиб.— Бирпас олдимда ўтир.— У ёнбошда турган сумканинг занжирини гижирлатиб очдида, сарғиш қоғозга ўроғлиқ алланима узатди.— Ма, жоним!

Қоғозни очишим билан кўзим чарақлаб кетди. Бу — усти худди катак дафтарга ўхшаш шоколад эди. Қувонч билан Хўжага қараб қўйдим. Унинг кўзларида шодлик учқунлари порлаб турар эди.

Шу пайт ҳеч кутилмаган воқеа рўй берди. Эшик шарақлаб очилди, Хўжанинг ойиси ярқ этиб қаради-ю, илон чаққандек сакраб ўрнидан туриб кетди. Остонада ялтироқ тугмали китель кийган Эгамберди ака турар, ранги қув ўчиб кетган, нуқул титрар эди. Даҳшатдан қотиб қолдим. Ҳозир чўнтагидан тўппончасини оладю, Хўжанинг ойисини отиб ташлайди.

— Нега к-к-келдинг! — деди у ғазабдан тили тутилиб.— Нима к-к-к-ерак сенга!

Энди унинг бутун вужуди, ҳатто боши ҳам қалтираб кетди. Ҳар донм таёқдек осилиб ётадиган чап қўлигача титраб кетгандек бўлди.

— Нима к-к-к-ерак, айт! — деди лаблари пирпираб.

Хўжанинг ойиси ранги ўчган, бошини қуйи солганча деворга суяниб турарди. Қўрқув аралаш яна Эгамберди аканинг ўнг қўлига қарадим. Йўқ, тўппончаси йўқ эди. У бирдан ойимга юзлапти.

— Уялмайсизми, опа! — деди ҳамон лаблари пирпираб.— Қ-қўш-мачилик қ-қ-қилгани уялмайсизми!

Боядан бери индамай турган ойим энди тилга кирди.— Бандасидан уялмасангиз, худодан қўрқинг, укам,— деди секин.— Она-бола дийдор кўришса, қўшмачилик бўладими? — Негадир унинг кўзларида ёш қалқиди.— Этни тирноқдан ажратиб бўларканми?

— М-мен эмас, м-мана бу ажратган! — Эгамберди ака соғ қўлини бигиз қилиб, Хўжанинг ойисини кўрсатди.— М-мана шу ажратган!

Хўжа гоҳ дадасига, гоҳ ойисига жавдираб қарар, аммо индамас эди.

— Турмуш ўлсин, айланай,— деди ойим ўпкаси тўлиб.— Ким шунақа бўлсин дебди. Уруш бўлмаганда...

— Уруш! — Эгамберди ака шундай ҳайқирдики, уй ичи зириллаб

кетди.— М-мен қ-қонга беланиб ётганимда, бу қ-қ-қанжиқ бировнинг қ-қўйнида ётган!

Шу гапдан кейин Хўжанинг ойиси секин эгилиб, сумкасини олди-да, эшикка йўналди. Эгамберди ака худди ҳазар қилгандек нари сурилди. Шунда боядан бери индамай турган Хўжа онасига талпинди.

— Ойи-и-и! — деди илтижо билан.

Унинг овоз чиқармасдан, ёш тўкмасдан йиғлаб турганини ҳис этдим. Йўқ, унинг кўзида ёш йўқ эди. Фақат онасига қараб жавдирарди.

Онаси секин юриб қайтиб келди. Оҳиста эгилиб, Хўжанинг икки юзидан ўпди.

— Дадангни хафа қилма, — дедию тез-тез юриб чиқиб кетди.

— Ойи-и-и! — деди Хўжа умидсиз, ожиз товушда. Бироқ орқасидан чопмади. Уй ўртасида гўхтаб қолди.

Эгамберди ака яна бир зум боши титраганча қараб турди-да, эшикни қарсиллатиб ёпиб, чиқиб кетди. Ойим лабларини тишлаганча ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Илдам келиб, Хўжани бағрига босди.

— Айновний-а! — деди унинг бошини силаб.— Қўявер, ойинг яна келади.

Томоғимга бир нарса тиқилиб қолган, нафас олишга қийналардим. Бир маҳал қўлимга нимадир ёпишаётганини пайқадим. Қарасам шоколад эриб кетибди. Нима қилишимни билмай, Хўжага узатдим.

— Ма, шоколад ейсанми?

Хўжа индамай турар, кўзларида катталарникига ўхшаш тушуниб бўлмайдиган чуқур маъно бор эди.

Уша воқеадан кейин бир ойча вақт ўтгач, Хўжанинг дадаси ўйланди, ойимнинг таъбири билан айтганда, совуган ошдеккина тўй бўлди. Фақат Бахри хола дутор чертиб, йўғон ширали овозда ашула айтганида тўйхона жимиб қолди.

«Шишани заргарга бердим тўтиё бўлгайму деб.

Чин кўнгилни ёрга бердим ошно бўлгайму деб...»

Ҳамма-ҳамма билан, таванхонада ўтирган ойим биз билан. Нуқул Хўжани чақиради, гоҳ чўнтагига қовурма чучвара солиб қўяди, гоҳ попук қанд беради.

Тўйдан кейин Хўжа аввалгидан ҳам маъюс, индамас бўлиб қолди. Ойим меҳрибончилик қилган сайин ўзини олиб қочади. Ушанда бир нарсани билмаган эканман, кейин тушундим. Одам ўзини почорлигини қанчалик чуқур ҳис қилса, шунча мағрур бўларкан.

Бир кун эрталаб, одатдагидек жилдини осганча, эшикдан кириб келди. Ойим унга кўзи тушиши билан чумчуқдек чирқиллаб қолди.

— Ким урди сени! Қайси қўлинг сингур эди!

Қарасам, Хўжанинг юзи мўматалоқ бўлиб кўкариб кетибди.

— Нимага уради! — деди ойим овози қалтираб.— Шунча кўргилинг етмайдимки ўзи, худо ургурлар!

— Ургани йўқ, — деди Хўжа ерга қараб.— Нарвондан йиқилиб тушдим...

Мактабга кетаётганимизда секин сўрадим.

— Даданг урдими?

Хўжа бир зум жавдираб қараб турди-да, бош ирғади.

— Опам кир ювган эди, — деди шивирлаб (у ўгай онасини опа дерди) — ёйиб қўйган кўйлагини бузоқ ямлабди.

— Даданг ёмон-а?

— Йўқ, Хўжа кескин бош чайқади.— Дадам опамни ёмон кўради. Шунга аччиқ қилиб урди.— У ҳеч кимга айтмаслиги керак бўлган сирли очаётгандек атрофга жавдираб қараб олди-да, қўшиб қўйди.— Дадам ойимни яхши кўради...

Уша бизнинг охирги суҳбатимиз бўлди. Хўжа, негадир икки дарс ўқиб кетиб қолди. Дарсдан қайтиб келсам, ойим йўқ. Кечқурун аллақачеқдан ҳориб-чарчаб қайтди.

Эртасига эрталаб Хўжани кутиб ўтирган эдим. Ойим негадир жеркиб берди.

— Хўжа билан киндигинг биттами! Боравер мактабингга.

Индамадим. Уша кун Рисолат опа ҳам Хўжани йўқлама қилмади. Қайтиб келсам ойим ҳалиям жаҳлидан тушмабди. Хўжанинг бузоғини ҳовлидаги бодомга боғлаб ҳадеб кимнидир қарғаяпти.— Уйига обориб бер, манави ҳаром ўлгурни! — деди арқоннинг учини узатиб.

Ёмон бир нарсани ҳис қилиб, бўшашиб кетдим.

— Ўзи-чи? Ўзи қани?

— Хўжа кетди, билдингми! — ойим ҳаммасига мен айбдордек яна жеркиб берди.— Ойиси билан кетди.

Талмовсираб қолдим. Хўжанинг бузоғини етаклаб борарканман, уни жудаям яхши кўришимни илк бор англаб етдим. Уларнинг дарвозасига яқин келишим билан, юрагимни қўрқув босди. Дарвоза олдида Эгамберди ака ўтин чопар эди. Уриқ шохини бир учидан ушлаб, тўнка устига суриб қўядида, ерда ётган болтани олиб, чўнқайганча зарб билан қирқади, шунда чап қўли таёқдек осилиб, ерга тегиб кетади. Кейин болтани ерга ташлаб соғ қўли билан шохни яна тўнка устига сурадию, қайтадан болтани олиб, тагин чопади... Қўрқа-пуса тўхтаб қолдим.

У қаддини ростлаганда менга кўзи тушди.

— Н-нима гап? Хўжа қ-қани? — деди гоҳ менга, гоҳ бузоққа қараб.

— Хўжа кетди,— қўрқувданми, аламданми, овозим титраб чиқди. Чирчиққа кетибди.

Унинг қўлидан болтаси тушиб кетди. Бир зум лаблари титраб, тикилиб турди-ю, кўзларига ёш қалқиб чиқди.

— Н-ега, н-нега кетади? — деди инграб. Қафти билан юзини тўсганча, тўнка устига ўтириб қолди. Чап қўли ҳамон таёқдек осилиб турар, ўнг елкаси эса дир-дир титрар эди.

Катта одамнинг йиғлашини биринчи кўришим эди. Кеча Хўжани урганини эшитганимда қанчалик ёмон кўрган бўлсам, ҳозир унга шунчалик раҳим келиб кетди. Бузоқнинг арқонини қўйиб юбордим-да, уйга югурдим. Югуриб борарканман, йиғлар, нимага йиғлаётганимни ўзим билмасдим, ҳеч ўпкамни тутолмасдим.

Кейин Хўжани бошқа кўрмадим. У ора-чора тушимга кириб қолар, нуқул кўзларини жавдиратиб турган бўларди. Баҳор пайтлари кун чиқар томондаги тоғлар ярақлаб кўринар, уларни ҳар кўрганда хаёл сураб эдим. Уша тоғлар орқасида Чирчиқ деган шаҳар бор. Шунанча катта шаҳарки, Тошкент унинг олдида ҳеч гапмас. У ерда шунанчанги катта дарёлар борки, ичида акулалар сузиб юради. Уша шаҳарда Хўжа деган бола бор. Дунёда ундан яхши бола йўқ. Хўжа ўша дарёларда бемалол сузади. Уша тоғлар устига чиқиб, бутун дунёни томоша қилади. У мени ҳам кўриб турибди. Фақат мен уни кўролмаяман...

Анча йиллардан кейин, ўнинчи синфни битираётганимда Хўжанинг дарагини эшитдим. Кечки овқатдан кейин дадам ойимга гапириб қолди.

— Эгамберди бечора куйиб адойи тамом бўпти. Чирчиқдан келяпман, дейди. Уғли чўнтак кесаётганда қўлга тушганмиш.

Ойим «А!» дедию, қўлидан пиёла тушиб кетди.

Мен карахт бўлиб қолгандим. Йўқ ишонмайман. Елғон, бу гап ёлғон! Дунёда Хўжадан яхши бола йўқ. Хўжа ёмон бўлиши мумкин эмас... Тагин ким билади дейсиз, ҳаёт қонунлари ҳар доим ҳам бизнинг хоҳишимизга бўйсунавермайди...

Ой куюшдан нур олади

Аталадан суяк чиқибди, дегандек айна саратонда шамоллаб юрган имни қаранг. Далага, чиққандим, анҳорда чўмилдим. Қайтишда машинанинг тўрттала ойнасини тушириб қўйганим учунми, кечаси билан иситмалаб ҳамма ёғим қақшаб чиқди.

Эрталаб район поликлиникасига бордим. Қарасам, одам тирбанд. Тор йўлакнинг икки четидаги қатор курсиларда бири бошини чангаллаган, бири бўйинини ўраб олган беморлар. Орадан туртиниб ўтиб керакли эшик яқинига борсам, одам айниқса тиқилинч. Бошим сирқиллаганча деворга суяниб анча турдим. Ниҳоят менга ҳам жой тегди. Лиқиллаб турган курсининг бир чеккасига омонат ўтирдим. Мендан олдинги ўриндиқда қуралай кўзлари катта-катта, қисқа кесилган сочи тиниқ юзига ҳўп ярашган кўҳлик жувон ўтиради, ёнидаги рўмол ўраган ўрта яшар хотин билан гаплашарди. У бошини ҳар чайқаганда сочлари чиройли силкиниб-силкиниб кетарди. Тиқилишиб ўтирганим учун беихтиёр уларнинг суҳбатини эшитишга мажбур бўлдим.

Кўҳлик жувон бармоғи билан бўйнидаги нафис олтин занжирини асабий ўйнади экан, уф тортди.

— Ўлсин, кеч қолиб кетдим. Муроджон акам машина юбораман деб эдилар. Кутиб қолгандир...

— Муроджон... ўртоғингизми? — деди рўмолли аёл инқиллаб.

— Ўртоғим? — кўҳлик жувон нордон нарса еб қўйгандек бурнини жийирди. Ҳатто ойдек юзи ҳам хунуклашиб кетгандай бўлди. — Аввал автобусга осилиб юришни эпласин! Машина юбориш йўл бўлсин унга!

Рўмолли аёл бир зум ҳайрон қараб турди. Бари бир аёлларга хос қизиқувчанлиги устун келди чоғи, қайта сўради.

— Бўлмаса ким?

— Муроджон акамми? — кўҳлик жувон жилмайди. Қуралай кўзлари сузилиб кетди. Чехраеида «наҳотки шундоқ одамни танимасангиз» деган ифода пайдо бўлди. — Бошлигимиз-да! — деди овози товланиб. — Шунақа яхши одам, шунақа яхши одам! Анови аҳмоқ бўлса Муроджон акамни ҳам ёмон кўради. Ўз кўнгилларида рашк қилармишлар. Муроджон акамнинг служебний машинасида дачаларига борганимни одамлар кўрганмиш. Кўлинг билан ушладингми дедим! Аввал ўзингни эпла, пиёниста!

— Эрингиз ичадими? — рўмолли аёл ҳамдардлик билан бош чайқади. — Ичкилик ўлсин! Бошида суриштирмаган экансиз-да!

— Олдин унақа эмасди. Ҳозир итдек ичади. Аламларидан ичармишлар! — чиройли жувон қўл силтади. — Муроджон акамга айтувдим, жаҳллари чиқди. Боланг кўпаймасидан йиғиштир, разводга беравер, ўзим сенга кооперативний квартира олиб бераман, дедилар.

Рўмолли аёл сергакланди.

— Болангиз борми?

— Қизим бор...

— Болангиз бўлса унақа қилманг, синглим, — рўмолли аёл насиҳат қилди. — Ҳар қалай умид билан бир ёстиққа бош қўйгансиз, болани тирик етим қилманг, оповси айлансин.

— Э! — Кўҳлик жувон тилла занжирини яна асабий ўйнади бошлади. — Муроджон акам...

Бўлмади. Ўз эрини бемалол тупроққа қориштириб «Муроджон акам» сини оғзидан бол томиб мақтаётган кўҳлик жувон кўзимга хунук кўриниб кетди. Эркаклик ҳамиятим кўзиб ғашим келди. «Эҳтимол, эринг сени деб ичкиликка ружу қўйгандир, балки ростдан ҳам аламидан ичар!» Яна бирпас ўтирсам шу гаплар оғзимдан чиқиб кетишини билиб,

ўрнимдан турдим. Аввало бировнинг гапига аралашиб одобсизлик. Қолаверса ўзгаларнинг шахсий ҳаёти билан неча пуллик ишим бор? Лўқиллаётган чаккамни бармоғим билан босганча нари кетдим. Чекким келди.

Анчадан кейин қайтиб келсам, врач эшигидан бояги кўҳлик жувон чиқиб келаяпти. «Муроджон ака»сининг машинаси кутиб қолганидан озор чеккан бўлса керак, шоша-пиша йўлакка отилди. Тор хонага кирсам дераза олдидаги оппоқ стол рўпарасида юпқа гардишли кўзойнак таққан, халатининг тугмаларини ечиб қўйган найнов врач ўтирибди.

— Ечининг, — деди у каттакон дафтарга бир нимани ёза туриб.

Хона ўртасида тўхтаб қолдим. Ўзи калта энгли кўйлак кийган бўлсам, тагин нимани ечаман.

— Ечининг! — врач асабийлашиб бошини кўтарди. Кўзойнагини йилтиратиб бир лаҳза тикилди-ю, ўрнидан туриб кетди.

— Ие, домла, бормисиз! — деди дилкашлик билан. — Телевизорда унча-мунча кўриб турамузу, ўзингизни ҳеч тополмаймиз. — У чайир, узун бармоқлари билан қўлимни маҳкам сиқиб кўришди. — Бир хил одамларга ҳайрон қоласан. Ҳозир биттаси кириб ярим соат бошимни қотирди. Тайинли касали йўғу, бюллетень берасан, дейди. У ёғини ишхонадагилари билан ўзи келишармиш. — У жилмайган эди, кўзойнак ортидаги митти кўзлари янаям кичрайиб кетди. — Танимадингиз-а? Мен — Орифман.

Ҳеч балони эслай олмасам ҳам одоб юзасидан бош силкидим.

— Ҳа, бўлди-бўлди... Қалай, яхши юрибсизми?

— Елғон гапирманг, танимадингиз! — у самимият билан елкамга қоқди. — Мен Рисолат опанинг ўғлиман. Уқитувчи опа бор эдилар-ку!

Энди эсладим. Ахир бу ўзимизнинг Ориф-ку! Рисолат опанинг ўғли-ку! Ушандаям кўзойнак тақарди. Жўрабошимиз унга шапкўр деб лақаб қўйганди.

— Дунё шуйақа экан, — деди у ўйга толиб. — Бу ёқда Пошша холамларни ҳам бериб қўйибсизлар, маъракада бормоқчи бўлдим у, ҳовлингларни тополмадим. Ҳаммаёқ ўзгариб кетибди.

— Шунақа бўлди, — дедим секин. Рисолат опам, тузукмилар, деб сўрагим келса-да, қандай суриштиришни билмасдим. Мабодо онаси вафот этган бўлса нима қиламан ярасини янгилаб. У кўзимдаги саволни уқди.

— Биздаям шундоқ бўлган. Уч йил илгари... — деди бир нуқтага тикилиб. — Ойим ҳеч бўлмаса битта болангни кўрсам, армоним йўқ дердилар. Бир эмас учтасини опичлаб катта қилдилар... Кейин яна Тошкентга келиб қолдик. Қорасувда турамузу.

Қасал бир ёқда қолиб ўзимизнинг суҳбатимизга берилиб кетдик. Асакага жўчиб боришгани, онаси Орифнинг врач бўлишини орзу қилгани, Ориф Андижон мединститутида ўқигани...

Гапимиз чўзилиб кетди шекилли, ҳадеб йўталаётган соқолли киши эшикни икки марта очиб ичкарига маъноли мўралади. Суҳбатимиз чала қолди. Ориф ёзиб берган дори қоғозларни олиб чиқиб кетарканман, болалик хотиралари тагин ёдимга тушди.

...Уша йили қиш қаттиқ келди. Туф деса туфук яхлайди. Дадам менга биринчи марта пийма олиб берди. Яхмалак ўйнашга ярамаса ҳам, яхши, иссиққина. Бироқ қор шунчалик қалин ёққанки, из тушмаган жойдан юрсам пиймамнинг қўнжидан бемалол кириб кетаверади. Рисолат опаларнинг ҳовлиси бизникидан нарида бўлгани учун деярли ҳар куни дарсдан ўқитувчим билан бирга қайтамиз. У калиш-махси кийиб олган. Йўл очиб кетаверади. Мен кетидан эргашаман.

Қаҳратон тонглардан бири эди. Танчага тикилиб ётибман. Акаларим ўқишга кетган. Мен пешиндан кейин, бораман. Чопон кийган дадам тўрда сандалга тикилиб ярим мудраб ўтирибди. Бир томонда бошига

қалин рўмол ўраган ойм. Унинг ёнида самовар. Самоварнинг қорнига ғалати тасвирлар туширилган. Ойимнинг айтишига қараганда, булар эски замондан чиққан тангалар эмиш. Жўмрак остига қўйилган товоққа самовар тумшугидан муттасил сув томади: чик-чак, чик-чак... Худди соатдек. Деразаларга «қорбобо расм чизиб кетган». Ташқари кўринмайди. Ҳатто эшикни ҳам қиров босган. Аммо лекин танча мазза. Одам бир ётгандан кейин тургиси келмайди. Сандал устидаги эски дастурхонда уч-тўрт бўлак қора нон, жийда, туршак...

Бир маҳал ташқарида гуржи кучугимнинг акиллагани эшитилди. Дадам бир кўзини очиб оймга савол назари билан қаради. Ойм энди ўрнидан тураётган эди, эшик шахд билан очилди. Уйга аввал аммам, кегидан совуқ ғуриллаб кирди. Аммамнинг қалин «пуховой» рўмоли, қора бахмал пальтоси, ҳатто киприкларигача қиров қўнган эди. Ойим илдам бориб, унинг қўлидаги катта тугунни олди.

Дадам ҳам шошиб қолди.

— Ие, ие! — деди чеҳраси ёришиб. Аммо бошқа гапиролмади. Оғзида носвой бор эди. У шоша-пиша сандал кўрпасининг бир четини кўтарди-да, танчага тупурди.

— Тузукмисиз, опа! — деди ўрнидан туриб.

Аммам муздек лаблари билан пешонамдан ўпди-да, қўлини танчага тикди.

— Хаҳ, ўлсин-а! — деди қалтираб. — Қўлимга сўзак кириб кетди-я.

Ойм чойни янгилаш учун дарров самоварни кўтариб чиқиб кетди. Дадам аммамнинг кўзига тикилиб қаради-ю, хавотирланиб сўради.

— Тинчликми, опа, нима бўлди?

— Дард бўлди! Бало бўлди! Сен бу ерда танчага кетингни тики-и-иб ётгин, хўпми! Опамнинг аҳволи нима кечди демагин, хўпми!

— Нима бўлди ўзи! — деди дадам мурасага чақирган оҳангда.

Аммам тўсатдан йиғлаб юборди.

— Не умидлар билан кутувдим бу болани! Мана, уруш битди, болам эсон-омон келди, энди яхши тўйлар қиламан, деган умидим бор эди.

Дадамнинг ранги ўчди.

— Афзалхонга бир нима бўлдимми?

Урушдан ялтироқ тугмали шинел кийиб келган, аммамнинг ўзига ўхшаш чиройли Афзалхон акам кўз ўнгимга келди. Қайтиб кирган ойм ҳам дадамнинг хавотирли саволини эшитиб уй ўртасида туриб қолди.

— Тинчликми?

— Бола эмас бало бўлди бу! — аммам рўмолчасига бурнини қоқиб пиқиллади. — Келганингга икки йил бўлди, ёшинг ҳам ўттизга қараб кетаяпти, билган у дейди, билмаган бу дейди, десам писсайиб юрганида гап бор экан. Дарахтни бир тепсанг юзта қиз ёғилади-ю, бу йигит ўлгур мана шу жувонни оламан дейди! Орқасида тайлоқдай боласи бўлмасаям гўрғайди.

— Қимни? — дадам билан ойм баравар сўрашди.

— Қимни бўларди. Рисол дегани бор экан-ку! Эрга тегмасидан олдин ҳам яхши кўрардим дейди. Боласига ўзим оталик қиламан дейди. Вой бировнинг итваччасига оталик қилмай тусингни ел есин! — Аммам жаҳл билан дастурхонни муштлаган эди, жийдалар сочилиб кетди. — Лой қозонга олтин тувоқ бўлмай, бўйгинанг лаҳатда чиригур!

Энди кўз ўнгимга Рисолат опа келди. Ахир мактабдаги энг чиройли, энг ширинсўз ўқитувчи шу — ўзимизнинг Рисолат опамиз-ку.

— Кўзини сузиб, қошини қоқиб жоду қилиб олган боламни бу мегажин! — аммам алам билан яна йиғлай бошлади. — Бўлмаса Тошкентдай шахри азимда қиз анқонинг уруғи бўптимми! Ҳозир ўн етти яшар қизга эр йўғу, қиличдай болам шу жувон ўлгурнинг тузоғига илиниб ўтирибди.

— Йўғ-э,— деди ойим бўшашиб.— Рисолатхон унақа жувон эмас шекилли.

Аммам «сен жим тур» деган маънода онамга ўқрайди.

— Афзалхон ёшлик қилмасин,— деди дадам ўйланиб.— Ҳар қалай умр савдоси-я бу.

— Ҳа, тилинг бор экан-ку!— аммам ҳаммасига дадам айбдордек бобиллаб берди.— Гапир! Тоға бўлиб насихат қил. Ойда йилда бир борсанг думингни тутқазмайсан. Ҳеч бўлмаса уйингга келганда гапирсанг оғзинг бичилиб қолмайди-ку.

Афзалхон акам кейинги пайтда бизникига тез-тез келадиган бўлиб қолган. Ҳозир шу эсимга тушди.

— Майли,— деди дадам бош силкиб. — Бафуржа гаплашамиз.

— Сенинг гапингга кўзи учиб турибди! Шунга уйланмасам Тошкентни суви менга ҳаром, бошим оққан томонга кетаман, дейди.— Аммам жаҳл билан ойимга бурилди.— Нимага мулла минган эшакдек сўпнайиб турибсиз, келинпошша! Кийинмайсизми?!

— Қаёққа? — деди ойим талмовсираб.

— Лаҳатга!— Аммам яна бурнини қоқди. — Совчиликка битта ўзим бормайман-ку!

Ойим гарангсиб сандалнинг бир четига чўкди.

— Қандоқ бўларкин? — деди иккиланиб.— Холпош холага нима деймиз? Келиннингизга совчи бўлиб келдик, деймизми. Бечоранинг ўзи ўғлидан айрилиб жигар бағри эзилиб ўтирган бўлса.

— Йўқ, деса гўрга... Қўлидан келса келинини тийиб олсин.

Аммамнинг ҳамма гапини тушунмасам ҳам Рисолат опани ёмонлаётганини ҳис этиб турардим. Йўқ, ўқитувчим ёмонмас. Мактабдаги энг яхши ўқитувчи — ўзимизнинг опамиз. Ҳатто иккинчи «Б» дагилар ҳам бизга ҳавас қилишади. Уларнинг ўқитувчиси ёмон.

Аммам наридан бери чой ичди-да, онамни отлантирди.

— Сенам юр! — деди менга қараб.

Ойимнинг кўзига ялиниб қарадим.

— Бормайман, — дедим секин. — Боргим келмаяпти.

— Бора қол, ўғлим,— деди дадам.— Ҳали мактабингга вақтли-ку-

ўқитувчимникига боришга уялар, айниқса ҳозир ҳечам боргим келмасди. Дадам аммамдан ҳайиққани учун менга буюрди, мен дадамдан қўрққаним учун, ноплож пиймамни кийдим.

Холпош холанинг бир кўзи кўр. Негадир афтига қарашга қўрқаман. Аммо ўзи жуда яхши хотин. Нуқул «гиргиттон» деб гапиради. Жўрабошимиз уни «гиргиттон» хола дейди. Уларнинг уйи Тойларникидан нарида... Қор кечиб анча юрдик. Ниҳоят исирик ҳиди анқиган пастаккина уйга аввал ойим, кетидан тугун кўтарган аммам, унинг кетидан мен кириб бордим. Холпош хола сандал четида ҳамир қориб ўтирган экан. Меҳмонларни кўриб қувониб кетди.

— Вой гиргиттонлар, вой ўзим гиргиттонлар! — деб каловланиб ўрnidан турди. Қўли ҳамир юқи бўлгани учун билаги билан елка қоқиб кўришди. Пайтавани қалин ўраган эканман пиймамни ечгунча қийналиб кетдим. Холпош хола бир зумда дастурхон ёзди. Ханик четида чўнқайиб ўтириб ёнғоқ чақди, тут майиз, шинни қўйди... Ойим қизариб-бўзариб, аммам эса чимирилиб ўтирарди. У танча ичидан ойимнинг оёғига ўхшатибгина тепди шекилли онамнинг гавдаси силкиниб кетди.

— Кўп овора бўлаверманг,— деди баттар қизариб.— Биз бир юмуш билан келувдик.

— Вой гиргиттон, овораси бор эканми? Эшон ойимнинг оёқларига қўй сўйсак арзийди.

Аммам «гапирасанми-йўқми» деб қошини қоққан эди, ойим тутилиб-тутилиб гап бошлади.

— Биз... Ҳалиги... Қулчиликка келувдик, айланай...

Холпош хола бир зум довдираб қолди. Чой қуйиб узатаётган пиёласи ҳавода муаллақ туриб қолгандек эди. У ягона кўзи билан оймга ҳайрон тикилди.

— Шундоқ бўп қолди,— деди аммам жилмайишга уриниб. Унинг табассуми йиғидан баттар аянчли эди.— Шу, Афзалхон тушмагур Рисолатхондан бўлагига кўнмаяпти. Билмадим, мабодо тақдир қўшган бўлса...

Холпош хола ягона кўзини аммамга қадаб пиёлани дастурхонга қўйди.

— Албатта, сизга оғир,— деди ойм овози титраб.— Худо шоҳид, дилингизни оғритмоқчи эмасмиз. Биламиз, бу гапнинг мавриди эмас, ўзингизнинг оғзингиз тўла қон...

Холпош хола бошини ҳам қилиб ўйга толди.

— Рисолатни келиниммас, қизим деганман, гиргиттон,— деди анчадан кейин.— Нима қилай, уруш жудо қилди ўғлимдан. Боламнинг ўрнига болам деб этагидан тутгандим.— Унинг овози титрай бошлади.— Майли, иложим қанча, мени деб ёш умрини ўтказса худо нима дейди...

Аммам бошқача гап кутган экан шекилли ранги ўчди.

— Мен айтдим,— деди овозини баландлатиб.— Хой бола, ёшлик қилма, кейин шохинг синиб қолади,— деб неча марта айтдим.— Албатта, тенг-тенги билан деган гап бор.— Холпош хола ҳамон бошини қуйи солиб ўтирарди.— Уғлингиз кўз очмаган йигит бўлса, қизим...— У жимиб қолди.— Тагин ўзлари билишади. Икковининг кўнглида шу ният бўлса бизнинг қўлимиздан нима келарди.— У қандайдир ички сезги билан сергакланди.— Шошманг, гиргиттон, болам келди. Орифим келди.

Чиндан ҳам эшик очилди-да эски пальтосининг устидан елкасига жилд осган Ориф пайдо бўлди. У телпагининг қулоқчинини томоғи остидан ўтказиб боғлаб олган, қошиқдек юзида кўзойнаги аллақандай кулгили ялтираб турарди.

— Келдингми болам,— Холпош хола дарров Орифнинг жилдини олди.— Совуқ қотиб кетибсан-ку, шакартойим.

Ориф учинчида ўқийди. Уларнинг дарси тугаган бўлса, демак мен ҳам тезроқ мактабга жўнашим керак.

— Ойи, кетайлик,— дедим типирчилаб.

— Ҳали вақтли, биз учта ўқидик.— Ориф елкамга қўлини ташлади.— Юр, қубба ўйнаймиз.

— Майли, нариги уйга кира қолинглар,— деди Холпош хола дарров кўниб.— Қатгаларнинг гапига қулоқ солса уят бўлади, гиргиттонлар.

Ориф иккаламиз қиров босган деразасидан хира нур тушиб турган каталакдек уйга кирдик. Бу — Рисолат опанинг хонаси бўлса керак, бурчакда стол, суянчиғи баланд стул бор эди. Стол устида дафтар-китоблар тахлаб қўйилган. Кирпеч осилган деворда Рисолат опанинг чуст дўппи кийган киши билан тушган сурати, Рисолат опа дўппили кишининг елкасига бошини хиёл эгиб жилмайиб турибди.

— Бу ким? — дедим суратдаги кишини кўрсатиб.

— Дадам! — Ориф токчадаги товоқдан бир ховуч ёнғоқ олди.— Уйнайсанми?

— Менинг ёнғоғим йўқ-ку.

— Қарзга бериб тураман.— У ўнта ёнғоқни санаб ажратди.— Мен ган қўяман, хўпми?

— Бўпти.

Қубба ўйини қийин эмас. Тўртта ёнғоқ қубба қилиб қўйилади. Узоқдан пойлаб теккизсангиз; ган сизники. Текизолмасангиз отган ёнғоғингиз қулогини ушлаб кетди деяверинг.

Бирпасда қарз олган ёнғоғимдан бештасини ютқазиб қўйдим. Ёнғоқ наमत устида яхши думаламайди. Ё сакраб кетади ё тўхтаб қолади. Бунинг устига уй нимқоронғи.

Роса берилиб ўйнаётган эдик, нариги уйдан Холпош холанинг овози келди.

— Сандиқни тагига ёнғоқ отманглар, гиргиттон, сичқон кўпаяди. Кетма-кет амманнинг зардалироқ гапиргани ҳам эшитилди.

— Майли, энди бизлар турайлик.

...Уша кунни хотинлар тагин нимани гаплашиганини билмайман. Бироқ эртасига Рисолат опа жуда ғалати, хомуш бўлиб қолди. Тараша билан иситилган темир печка пешиндан кейин илиқ-милиқ бўлиб қолар эди. Биз, болалар, чопонимизни ечмасдан ўтираемиз. Ҳаммадан ёмонни сиёҳ музлаб қолади. Сиёҳдонни печка устига қўйсангиз сал эрийди-ю, яна музлайверади. Перони ботирсангиз қирс этади, сиёҳ юқмайди. Ҳар қандай совуқда ҳам пальтосини ечиб, сочини силлиқ тараб бош яланг ўтирадиган Рисолат опа ўша кунни негадир пальтосини ҳам, рўмолини ҳам ечмади. Ўқиш дарси эди. Доскага чиқдим.

— Ўқи,— деди Рисолат опа журнални очиб.

— «Қудуқ ёнига уч хотин келди. Ҳаммаси ўз ўғлини мақтай бошлади» — деб шариллатиб ўқиб, кетдим. Биттаям жойида тутилмадим. Ўқиб бўлдиму Рисолат опанинг ўтир дейишини кутиб туравердим. У бўлса индамайди. Оғирлигимни у оёғимдан бу оёғимга ташлаб, ҳали турибман, ҳали турибман... Рисолат опа деразага тикилганча ўтирибди. Шу ўтиришда ухлаб қолгандек. Охири бўлмади. Аввал секинроқ, кейин қаттиқроқ йўталдим.

— Ўқи,— деди у ҳамон деразадан кўз узмай.

— Бўлдим,— дедим сепки.

— А? — Рисолат опа чўчиб уйғонгандек бошини бурди.— Бўлдингми? Ўтир, раҳмат.

Рисолат опа эртасигаям, индинига ҳам шундай бўлиб юрди. Ҳар кунни ўқитувчим билан бирга кетишга ўрганиб қолган эканман. Мактабдан ёлғиз қайтиш алам қилар эди. Бултур Хўжа билан қайтардик. Бу йил уям йўқ. Чирчиқда. Бийдай кенг, кимсасиз дала ўртасидаги ип-ингичка йўлдан ўтгунча зерикиб кетаман. Йўлдаги излар чуқур-чуқур ботган, икки чети белим барабар қор. Сал четга чиқсам пиймам қорга тўлиб чиқади. Рисолат опам билан юрсам мазза. Ҳарна шамолни тўсиб кетади.

Учинчи кунни Рисолат опам билан кетдим. Фақат иккаламиз эмас: Афзалхон акам ҳам бор эди.

Уша кунни охири дарсдан чиқиб юз қадамча юрган эдим, қарасам қордан шохлари эгилиб кетган тол тагида Афзалхон акам турибди. Аскарча шинелини кийиб олган, оёғидаги этик ярақлатиб мойланган. Фақат бош яланг. Яқин бордим.

— Қулоқчинингни тушириб ол. У телцагимнинг боғичини ечиб, қулоқчинни томоғим остидан ўтказди.— Қулоғинг совуқ қотиб қолади.— Кейин шинелининг чўнтагидан букланган газета олди. Тўрт бурчак қилиб йиртди. Бошқа чўнтагидан халтача чиқарди. Халтачадан тамаки чимдиб олди-да, учи сарғайиб кетган бармоқлари билан қоғозга сепиб ўрай бошлади.

— Менга қара! — деди тамаки ўрай туриб.— Ўқитувчингни айтиб чиқ.

— Э, уяламан! — дедим ростини айтиб.

— Хўп дегин,— Афзалхон акамнинг бармоқлари титраб кетгандек.

бўлди.— Битта укалик қилгин, жиян. Ўзинг катта йигитсан-ку. Сенга орденимни бераман.

Афзалхон акамнинг каттакон, оғир «Қизил юлдуз»ини ўйнашни яхши кўрардим. У бўлса, буровини бўшатиб ечиб кўришимга ҳеч руҳ-сат бермасди.

Ордендан кўра унинг ялиниши таъсир қилди. Пиймамдан совуқ ўтиб оёғим музлай бошлаган бўлса ҳам, орқага қайтдим. Уқитувчилар хонасининг эшигини қўрқа-писа очдим. Бу ер ҳам совуқ, деворда хари-талар. Стол устида журналлар. Рисолат опа совуқ қолган печканинг тунука дудбуронига кафтини босиб, қўлини иситаётган экан. Нарироқда сочлари оппоқ математика ўқитувчиси ўтирибди.

Рисолат опа мени кўриб негадир жилмайди.

— Уйга кетмадингми?

Индамай бош чайқадим.

— Бўпти, кетдик.— У рўмолини қайтадан ўради. Пальтосининг туг-маларини солди-да, келиб қўлимни тутди.

— Вуй, қўлинг музлаб кетибди-ку. Мени кутишинг шартмиди?

Негадир ўзимни жуда ёмон кўриб кетдим. Ерга қараганча индамай кетавердик. Олдинда ўқитувчим, орқада мен. У қўлини орқага чўзган-ча илиқ кафти билан қўлимни ушлаб олган. Ҳар қадам босганда калиш-маҳсиси ғижир-ғижир қилади. Товонидан қуруқ, муздек қор сачрайди. Бир маҳал у қўлимни қўйиб юборди. Менга ўгирилиб қараганини, кў-зимга тикилаётганини ҳис қилиб турардим бошимни кўтаролмасдим. Афзалхон акам қорни ғижир-ғижир босиб яқин келди. Шундагина се-кин бошимни кўтардим. Рисолат опа ҳамон менга қараб турар, совуқ бўлса ҳам кулча юзлари қизарган, янаям чиройли бўлиб кетган эди.

Афзалхон акам икки қадам нарида тўхтади.

— Кечирасиз,— деди секин.— Мен илтимос қилувдим.— У қорга ботиб Рисолат опага йўл бўшатди. Олдинда Рисолат опа, кейин Афзал-хон акам, унинг кетидан мен — тизилишиб йўлга тушдик. Анчагача жим кетишди.

— Уйлаб кўрдингизми? — деди ниҳоят Афзалхон акам.

Уларнинг гапини эшитиш яхши эмаслигини ҳис қилиб турардим. Тўхтаб қолдим. Улар ҳам ўн қадамча нари бориб тўхташди.

— Битта ўғлингизни ўйласангиз, ҳавотир олманг,— деди Афзалхон акам. Бироқ Рисолат опа бир нима деб имлади шекилли Афзалхон акам овозини пасайтирди. Қўлини кескин-кескин силтаганча алланимани куйиб-пишиб тушунтира бошлади. Анча гаплашишди. Оёғимдан муз ўтиб кетди. Бурнимни тортавериш чарчадим. Ўтиб кетай десам бир ёғи қорга ботишдан, иккинчи томондан уларга яқин боришдан қўрқаман.

Афзалхон акам шинелининг чўнтагидан қоғоз, тамаки олдида, тез-тез ўрай бошлади. Икковлари тагин юриб кетишди. Хайрият, мен ҳам эргашдим. Уттиз-қирқ қадам юриб яйдоқ даланинг қоқ ўртасида яна тўхташди. Ун қадамча берида мен ҳам тўхтадим. Энди оёғим акашак бўлиб қолган, пийма ичида нима бор, нима йўқ — ўзим ҳам билмасдим.

Афзалхон акам тамаки тутаб турган қўлини силкитиб яна аллани-маларни гапира бошлади. Шундан кейин ғалати бўлди. Афзалхон акам бирдан сирғаниб кетгандек, чўккалаб қолди. Аввалига уни йиқилиб тушиди деб ўйлаган эдим. Йўқ, йиқилмаган экан. У Рисолат опамнинг оёғидан кучиб ҳайқириб юборди.

— Айтинг, нима қилай! Биламан, Йўлдошни яхши кўрардингиз. Менам яхши кўрардим. Дўстим эди... Лекин энди у йўқ-ку!

Рисолат опа Афзалхон акамнинг қўлтиғидан тутиб турғизмоқчи бўлар, аммо кучи етмасди. Беихтиёр уч-тўрт қадам яқин бориб қолдим.

— Иккаламиз битта расчеда эдик! — деди Афзалхон акам ҳамон

ўша оҳангда.— Прагада ўз қўлим билан ерга қўйдим. Мен тирик қолганим учун айбдор эмасман-ку! Нима қилай энди, у йўқ-ку, ахир!

Рисолат опа йиғлаб юборди. Афзалхон акамнинг сочини икки қўли билан ҳадеб силар экан, илтижо қилди.

— Мен-чи, мен?

— Нима сиз! Нима! — деди Афзалхон акам ҳам илтижо билан.

— Мен борман-ку! — Рисолат опа яна Афзалхон акамнинг бошини силади.— У ўлган бўлса мен тирикман-ку.

Шу алпозда Афзалхон акамнинг бошини силаб, кўзларидан шашқатор ёш оққанча анча турди. Кейин секин бурилди-ю, қорли сўқмоқдан чайқалиб-чайқалиб юриб кетди

Афзалхон акам анчагача чўккалаб турди-да, секин қадини ростилади. Мен томонга бурилди. Шинелининг тиззаси қорга беланган, кўзларида ёш бор эди. У менга қарамади. Бир ҳатлаб четга чиқди-ю қор кечиб, гандираклаб юриб кетди. Ҳатто нарига борганда ҳам йўлкага тушиб олмади. Бийдек далада ёлғиз қолдим. Қора пальто кийган Рисолат опа бир томонга, кулранг шинель кийган Афзалхон акам иккинчи томонга кетар эди. Охири иккаласи иккита қора нуқтага айланиб оппоқ қорликка сингиб кетди. Нима учундир совуқни унутдим, уйгаям боргим келмасди.

...Кейин Афзалхон акам бизникига жуда кам келадиган бўлиб қолди. Рисолат опа синфимизни ёзгача ўқитди-ю, ғойиб бўлди. Ойимнинг айтишига қараганда Холпош холанинг андижонлик синглиси бор экан. Ҳаммалари ўша ёққа кўчиб кетишибди.

Афзалхон акам аммам айтганидек «Тошкентнинг суви менга ҳаром» деб бош олиб кетгани йўқ. Бироқ анчагача уйланмай юрди...

Бир неча йилдан кейин юқори синфда ўқиётганимда астрономия ўқитувчимиздан бир ҳақиқатни билиб олдим. Ойнинг ўзи нур сочмас экан, қуёшдан нур оларкан. Бу дунёда офтоб борлиги учун ҳам ой нур сочиб тураркан.

Пистачи

У гузардаги бозорчанинг кираверишида, тагига пастак курсича қўйиб ўтиради. Олдида иккита халта. Биттасида писта, биттасида қурут. Қиш пайтлари ёнбошида таги миҳ билан тешилган пақирда чўғ ҳам бўлади: қўлини иситиш учун. Унинг моли худди магазиндаги сингари қатъий нарх билан сотиларди. Чумчуқнинг тухумидек қурутнинг иккитаси 10 тийин, пистанинг стакани 20 тийин. Стакан ҳам «заказной»: бир кафт писта солиши билан тўлиб чиқади.

Эрталаблари унинг кайфияти ёмон бўлади. Кулранг кўзлари сийрак қоши остидан одамга ўқрайиб қарайди. Қурут санаётганда, стаканга писта солаётганда қўли титрайди. Билганлар у билан савдолашиб ўтирмайди. Мабодо бирон харидор молнинг қимматлигини айтса балога қолади.

— Менга ўргатма, ўв! — дейди кўзлари ғазабдан ёниб. Жаҳли чиққанидан сариқ мўйлови учиб-учиб қўяди.— Зақунни сендан яхши биламан! Сенга ўхшаганларни деб қон тўкканман! — У гапининг исботи учун тарашадек қотиб қолган, букилмайдиган ўнг оёғининг товони-ни ўтирган жойида ерга уриб-уриб қўяди.— Кўрдингми!

Кечқурунга бориб сал чиройи очилади.

— Жа-а-арений семичка! — дейди овозини баралла қўйиб. Утган-кетганга илжайиб қарайди. Силлиқроқ жувонлар ўтса сариқ мўйлови-ни бураб, бошини сарак-сарак қилиб қўяди. Яқинроқ келган киши оғзидан арзон вино ҳиди гупиллаётганини сезади.

Бу одамни деярли ҳар куни кўраман. Ҳар кўрганда кўнглимда ғалати хотиралар уйғонади.

Яқин атрофда Далавой налугчи келаяпти, деса чўчимайдиган одам йўқ эди. У гижинглаган қизил жийрон миниб юрар, ярақлаб турган этиги ҳам, галифе шими, «пўрим» қилиб қўйилган сарғиш сочи ҳам ўзига хўп ярашган эди. Елкасидан ошириб ташлаб олинган чарм тасмали сумкаси, қўлидаги қамчиси қандайдир қўрқувга ўхшаган нарса уйғотарди кишида. Одамлар уни кўрганда азбаройи ҳурмат қилганидан эмас, қўрққанидан салом берарди.

Уруш энди битган, ҳамманинг аҳволи ўзига маълум... Далавой налугчи солиқни ўз вақтида тўлай олмаган одамларнинг ҳовлисига тўппатўғри отда кириб келар, ади-бади айтишиб вақтини ўтказиб ўтирмас, наमत борми, самовар борми, хуллас яроқлироқ бирон буюмни баҳолаб олиб кетарди.

Одатдаги ёз оқшомларидан бири эди. Ойим эчкини соғиб бўлиб, ўз «насибасини» эмсин деб улоқчаларни қўйиб юборди-да, ошхонага кириб кетди. Бири қора, бири оқ икки улоқча онасининг елинига ёпишганча олдинги оёқлари билан чўккалаб думчаларини ликиллатиб-ликиллатиб эмишар, эчки узун, оқиш киприкларини ярим юмиб маза қилиб кавшанар эди. Ойим ошхонада гўжа пиширар, ҳавода тутун аралаш пиёздоз ҳиди кезар, акам билан мен супадан туриб ким узоққа сакраш ўйнаётган эдик.

Бир маҳал кўча томондан туёқ товуши эшитилди. Дарвоза шарақлаб очилди-да, қизил жийроннинг жиловидан тутган Далавой налугчи кириб келди. Акам бир зум анграйиб турди, кейин овози борича қичқирди.

— Ойи!

Ошхонадан ачишган кўзини ишқалаб ойим чиқди. Далавойни кўрди-ю, шошиб қолди.

— Вой, вой айланай,— деди овози титраб.— Ассалому алайкум. Яхши ўтирибсизларми, ўргилай? Келиним эсон-омонмилар?

Далавой индамай бош ирғаб қўйди. Унинг авзойи бузуқ эди. Кулранг кўзлари қисилиб турар, қўлидаги илондек қамчисини ўйнатиб-ўйнатиб қўяр эди.

— Вой, эсим қурсин,— ойим энди ҳушини тўплагандек жилмайди.— Нимага қараб турипман. Утиринг, ўргилай. Ҳали замон овқатим пишиб қолади. Мен ҳозир...

Ойим кўрпача опчиқиш учун бўлса керак, уй томонга йўналган эди, Далавой қатъий бош чайқади.

— Йўқ, мундоқ келинг.

Ойим тарадудланиб ҳовли ўртасида тўхтаб қолди.

— Хў-ўш,— деди Далавой маънодор қилиб.— Бу, налуглар кўпайиб кетибди-ку, бу ёғига нима қиламиз?

Ойим жилмайишга уринди.

— Билмасам, оповси. Уч кундан кейин адаси маош оладилар.

— Униси уч кун дейди, буниси беш кун дейди! — Далавой жаҳл билан сариқ қошини чимирди.— Нима, мени жоним темирданми? Юравераманми у эшикдан кириб, бу эшикдан чиқиб!

Ойимнинг кўзлари ташвиш билан жавдирарди.

— Нима қилайлик, оповси, ўтган сафар баркашни олиб кетдингиз...

Ойимнинг гапи негадир Далавойни ғазаблантириб юборди. Кулранг кўзлари қисилиб, аллақандай кўкиш ўт сачраб кетгандек бўлди.

— Нима, баркашингизни уйимга обориб қўйипманми! — деди овози жаранглаб.— Зақун бор, билдингизми?

Шу пайт осмондан тушдими, ердан чиқдими, аллақаяқдан гуржи кучугмиз пайдо бўлди. Худди ҳозир ғажиб ташлайдигандек тўппа-тўғри отнинг оёғига ёпишиб овози борича акиллай бошлади. Жийрон от тепиниб пишқирди. Бошини шиддат билан кўтарган эди, Далавойнинг жилов тутган қўли силтаниб қайрилиб кетди.

— Йўқол-е, падарингга лаънат! — У жаҳл билан жиловни тортди. Итга қамчи ўқталди. Кучук ангиллаб қочди. Бироқ нарироққа бориб баттар вовуллашга тушди. — Ечинг анавини! — Далавой дағдаға билан ойимга буюрди.

Ойим бир зум кўзларини пирпиратиб турди-да, секин, энтикиб сўради.

— Нимани, оповси?

— Анави говмиш сигирни! — Далавой лабининг бир чети билан истехзоли кулди. — Қўтир эчкидан бошқа нимангиз бор ўзи?

Ойим икки қўлини кўксига қўйиб илтижо қилди.

— Инсоф қилинг, оповси. Ўзи болаларнинг оғзини оқартириб турган бисотимизда бор молимиз шу. Буниям опкетсангиз ҳолимиз нима кечади? Бир жойлик одаммиз-ку, ўргилай.

— Қанақа ғалча одам булар ўзи! — жаҳли чиққанидан Далавойнинг ингичка мўйлови уча бошлади. — Нима, сендақалардан бошқа ишим йўқми! Давлат бор, закун бор! Мана! — у қамчисини қўлтиғига қистирди-да елкасидан ошириб тақиб олган чарм сумкасини очди. — Мана, — деди ойимнинг бурнига аллақандай қоғозни тиқиштириб. — Уттиз кило гўшт, ўн беш кило ёғ, юз литр сут... Уқинг, савод борми ўзи?

Ойим қоғозга эмас, Далавойнинг кўзига термилди.

— Қўтир эчки қанақа қилиб юз литр сут берсин, оповси, — деди секин.

— Ия! — Далавойнинг кулранг кўзлари қисилиб кетди. Ҳали давлатнинг зақуни бекор экан-да! Тегишли жойда гаплашиб қўймайлик тагин.

Ойимнинг ранги қув ўчиб кетди.

— Жон укам, — деди ялиниб. — Илоё мартабангиз бундан ҳам улуф бўлсин. Кўриб турибсиз-ку...

— Э, нимани кўраман! Мана бу ерга ҳаммасини ёзиб қўйипман-ку! Мана! Мана!

У қоғозни «мана» деб шахд билан кўтарган эди, жийрон хуркиб кетди. Қаттиқ пишқирди-ю сувлуғини шиқирлатганча бир силтаган эди, жилов Далавойнинг қўлидан чиқиб кетди. Қўлтиғига қистирилган қамчиси тупроққа тушди. От думини гажак қилганча дарвоза томон йўртди. Далавой жон ҳолатда отнинг кетидан югурди. Бир сакраб жиловдан тутиб олди-да судрагудек бўлиб бояги жойга олиб келди. Энгашиб ердан қамчисини олди-ю кучи борича жийроннинг бошига солди. От жон аччиғида бошини силкитиб олдинги оёқлари билан ер тепина бошлади. Аммо Далавойнинг бақувват қўли жиловни бураб олган, ҳар гал қамчи визиллаганида от пишқириб сувлиғидан кўпик сачратар, кўзлари олайиб қулоғини динг қилганча ер тепинар, бироқ жиловни бўшатолмас эди.

Даҳшатдан чинқириб юбордим. Акам ҳамон анграйиб турарди. Ойим югуриб келиб Далавойнинг қамчисига осилди.

— Урманг, жониворда нима гуноҳ!

— Э, нари туринг! — Далавойнинг кўзларида ростмана ваҳший ўт ёнар, ўзининг лаби ҳам худди отники сингари кўпириб кетган эди. У аъзойи бадани титраб турган отни жиловидан силтаб тортганча ҳовли бурчагига қараб юрди. Бир қўлида жилов тутган кўйи иккинчи қўли билан эчкининг арқонини қозиқдан еча бошлади. Ойим чумчуқдек чирқиллаб эчкининг арқонига ёпишди.

— Бермайман! — деди нафаси қайтиб.— Улдирсанг ҳам бермайман!

Далавой арқонни ечиб торта бошлади. Боядан бери ёнимда индамай турган акам супадан сакраб тушди-да, чопиб бориб арқонга ёпишди. Далавой у ёққа тортади, ойим билан акам бу ёққа. Ойимнинг рўмоли ечилиб елкасига тушди. Сочлари ёйилиб кетди. Эчки ҳам худди ҳаммасини тушунгандек тўрттала оёғини тираб орқага тисарилади. Энди овози ўча бошлаган кучугимиз тагин «ишга киришди». Қандайдир ингичкалашиб кетган товушда алам билан акиллаганча, коптокдек пилдираб чир айлана бошлади. Фақат мен даҳшат ичида қотиб турар, нима қилишимни билмас эдим. Далавой арқонни сал бўшатган эди, бўйни чўзилиб кетган эчки бошини силкитиб бўғилиб йўтала бошлади.

Ичкарида ухлаб ётган укам шовқин-сурондан уйғониб кетди, шекилли айвонга иштончан чиқиб бурни оққанча йиғлай бошлади. Ойим Далавойнинг арқонни бўшатганидан умидвор бўлиб яна ялинди.

— Ҳеч бўлмаса мана шу қора кўзларни ўйланг. Илоё сиз ҳам шунақа қўша-қўша ўғиллар кўринг, укам,— деди ҳарсиллаб.

Далавой арқонни қўйиб юбормади. Ижирганиб юзини ўгирди — Э, шунақа қинғир-қийшиқ болалар кўрадиган бўлсам кўрмадим-э!

Ойим тарсаки егандек бирдан сесканиб кетди. Бир зум Далавойга тикилиб турди-ю, арқонни қўйиб юборди. Қалин лаблари титрай бошлади.

— Ол! — деди овози қалтираб. Уша заҳоти кўзлари жиққа ёшга тўлди.— Узимни сўксанг сўк, болаларимни нимага ҳақорат қиласан имонсиз! — Кейинги сўзлар бўғзидан йиғи аралаш нидо бўлиб чиқди.— Илоё у дунё-ю, бу дунё тирноққа зор бўлгин, билдингми! Илоё хонадонинг чақалоқ йиғисига зор бўлсин!

Далавой бирпас безрайиб турди-да, ғудраниб сўкинди. Арқонни қўйиб юбориб орқасига бурилди.

— Опкет! — деди ойим қатъият билан.— Эркак бўлсанг сўзингдан қайтма!

Далавой уч қадамча юрган жойида шартта бурилди. Арқонни юлқиб олди-да, эчкини эшик томон судраб кетди. Эчки ҳамон тихирлик қилиб орқага тисарилар эди. Боя онасини тўйиб эмиб олган, энди ҳовлининг аллақайси бурчагида юрган улоқчалар диконглаб эчкига эргашди. Акам жон ҳолатда югуриб улоқчалардан бирининг орқа оёғидан ушлаб қолди. Улоқча аянчли маъраб типирчилар, акам қўйиб юбормас эди. Далавой дарвозага етганда иккинчи улоқчани этиги билан туртиб ичкарида қолдирди-да, бир қўлида от жиловни, бошқа қўлида эчки арқонини тутганча эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Рўй берган воқеанинг бутун даҳшатини энди тушунгандек бўлдим. Эчким бўлмаса майдончага нима деб бораман, Вали билан қандай ўйнайман, Той билан-чи?

Ойим бир зум ҳовли ўртасида сочлари паришон туриб қолди. Кейин ҳамон йиғлаётган укамнинг тепасига келди. Бурнини этагига артди-да, кўтариб уйга опкириб кетди...

Қош қорайганида дарвозадан югургидек бўлиб дадам кириб келди. Ҳамма гапни кўчадан эшитган шекилли тўппа-тўғри уйга кирди-ю, қўшоғиз милтиғини кўтариб чиқди.

Ойим дод солиб милтиққа ёпишди.

— Қамаб қўяди! — деди чирқиллаб.— Нима қилмоқчисиз, қамаб қўяди!

— Қоч! — дадам ғазабдан қалтираб, тирсаги билан ойимни нари сурди.— Бир бошга бир ўлим!

— Керакмас! Худо хайрингизни берсин, керакмас.

Ойимнинг носаси таъсир қилди чоғи, дадам ҳолдан тойгандек су-

панинг чеккасига ўтириб қолди. Тиззаси устига милтиқни кўндаланг қўйганча кафтлари билан бошини чангаллади.

— Давлатнинг одами билан ўйнашиб бўладими,— деди ойим муросага чақирган оҳангда.

— Давлат унақа деганмас! — дадам жаҳл билан тиззасига муштлади.— Давлат бировнинг охирги молини шилиб келасан деганмас. Бу гап ўша пиёнистанинг ўзидан чиққан.

— Қўлида қоғози бор-ку, — деди ойим ёшли кўзларини мўлтира-тиб.

— Тағин гапирди-я! — дадам ҳаммасига ойим айбдордек яна тиззасига муштлади.— Ҳеч ким унга унақа қиласан деб ўргатган эмас! Бу аблахнинг ўзи давлатни одамларга ёмон кўрсатиб юрибди. Шунга ақлинг етадими, йўқми!

— Майли,— ойим энгининг учи билан кўзини артди.— Унгаям боққан бало бордир... Майли, — деди хўрсиниб.— Худога шукр, уруш битди, бу кунлар ҳам ўтиб кетади. Ҳадемай болалар катта бўлиб қолади. Далавойнинг бояги гапи яна юрагини ўртаб юборди шекилли ойимнинг овози титраб кетди.— Ўзимни сўкса майли эди, болаларимни нимага гапирди...

...Онам айтганидек ўша кунлар ҳам унут бўлди. Турмуш изига тушиб кетди. Кунлардан бирида оппоққина, дўмбоққина нотаниш хотин бир нарсадан қўрққандек хуркиб дарвозадан кириб қолди. Ойим айланаб-ўргилиб унга пешвоз чиқди. Нотаниш хотин ойим билан кўриша туриб ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

— Куёвингиз яна урди,— деди секин. Унинг чап юзи моматалоқ бўлиб кетганини энди кўрдим.— Кун аро уради. «Қисир сигирсан» дейди. Бўйимда бўлмаса нима қилай, опагон. «Сени минг талоқ қўйиб, онаси ўпмаган қизни оламан»,— дейди.— Нотаниш хотин шашқатор йиғлар, ўпкасини тутиб ололмасди. — «Сен деб одамларга ёмон кўриндим», дейди. Нимани қойил қипти. Топганини ичади. Кеча маст бўлиб сизни гапирди. «Шуям қаргаган эди», дейди. Маҳаллага қўшилолма-сам, бировга ҳасрат қилолмасам. Бурчак жинниси бўлиб ўтирибман. Кимга дардимни айтсам кулади. Таънадан бошим чиқмай қолди, айланай опагон.

Бу — Далавойнинг хотини эканини энди тушундим. Ҳайрон бўлиб гоҳ онамга, гоҳ Далавойнинг хотинига қараб тўрардим.

— Вой гапингиз курмасин! — ойим унинг елкасига қоқди.— Қўйинг-е, нима, мен пайгамбар бўпманми? Жаҳл устида айтган бўлсам минг марта қайтиб олдим, ўргилай! — У чой қўйиб узатди.— Шунинг ўйлаб юрибсизми ҳали? Қўйинг, ўзингизни босинг. Мени айтди дерсиз, оповси, ичингиз тўла бола! Ҳали шунақа қўша-қўша ўғиллар кўрасизки, оғзига кучи етмаганлар уялиб қолади, айланай!

Далавойнинг хотини ойимга, термилиб тураркан, ёшли кўзлари билан жилмайди.

— Айтганингиз келсин,— деди пичирлаб.

Аmmo Далавой айтганини қилди: хотинини қўйиб юбориб, онаси ўпмаган қизни олди... Тешик мунчоқ ерда қолмайди деганлари рост экан. Далавойнинг аввалги хотини Абди деган аравакашга тегди. Орачора бир боласини кўтариб, бирини етаклаб ойимнинг олдига келиб қолар, икковлари узоқ-узоқ чақчақлашиб ўтиришар эди.

Далавойнинг иккинчи хотини ҳам туғмади. Лекин буниси «закун»ни билиш бобида ўзидан қолишмас экан. Далавой уни ҳам «қисир сигир»-сан деб бир марта урган экан «тегишли» жой билан гаплашиб қўйди шекилли, налугчиликдан бўшатишди. Бироқ, Далавой отдан тушса ҳам, эгардан тушмасди. Ҳамон жийронини гижинглатиб «пўрим» кийиниб юрар, фақат энди елкасига осиб юрадиган чарм сумкаси йўқ эди.

Фалокат қош билан қовоқнинг ўртасида туради деган гап бор. Давлавоё бир кун маст бўлиб келаётганида от ҳуркиб судраб кетибди, деган гап тарқалди. Бели билан оёғи синиб касалхонада ётди. Узоқ ётди...
...Ҳозир уни деярли ҳар куни кўраман. Гузардаги бозорчада ўтириб писта сотади.

— Жа-а-арений семичка!

Билганлар у билан савдолашиб ўтирмайди. Билмаганлар сал жиғига тегишса таёқдек қотиб қолган ўнг оёғининг товонини ерга уриб уриб қўяди. Ҳазабдан сариқ мўйлови учиб-учиб хириллайди.

— Менга қара, ўв! Закунни сендан яхши биламан. Сенларни деб қон тўкканман!

Ҳар гал уни кўрганимда ғалати туйғулар қийнайди. Бир жиҳатдан ачинаман. Эҳтимол у ўз вазифасини бажаргандир. Эҳтимол ўша пайтда шундай қилиши керак бўлгандир. Аммо инсоннинг феъли ғалати. Яхши нарса эсидан чиқса чиқадики ёмонликни унутиши қийин. Айниқса, бу — болалик хотираси бўлса... Уни ҳар кўрганимда кўз ўнгимда онамни ҳақорат қилгани хаёлимга келаверади. Онамнинг жиққа ёш тўла кўзлари тасаввуримда жонланади.

Уста

Ўзбекнинг отпускази ё уй қуриш билан ўтади, ё тўй қилиш билан. Бултур ҳовли этагига меҳмонхона, айвон соладиган бўлди. Иморат солиш ташвишини бошига тушган одам билади. Тахта бўлса ғишт, йўқ, ғишт бўлса тунука йўқ, тунука топилса бўёқ йўқ... Майли, ҳозир гап бунда эмас.

Девор кўтарилганидан кейин Абдужаббор деган уста ишга тушди. Фирт чапани, аммо қўли гул йигит. Тўсин ташлаш дейсизми, устун қўйиш, пол қоқиш — ҳаммасини ўринлатади. Ҳалол ишлайди. Фақат битта камчилиги бор — ичади, ҳар куни ичади. Пешингача амаллаб туради-ю, тушлик пайтида чидолмай қолади.

— Ўв, акам, опкела қолинг анави «оқбола»дан! Томоқ жонивор бедана бўп тақиллаб кетди-ку!

Нима қилсаям меҳмон, бир нима деёлмайман. Ойимга сездирмаслик учун ими-жимиди пиёлани тўлдириб қўйиб бераман. У ўзининг айтишича «заҳарига» отиб олади-ю, ашулани ванг қўйиб ишини давом эттиради:

Боғ аро-о-олаб бораман,
Гулшан аро-о-олаб бораман...

Ойим унинг яна ичганини билиб, мени койишга тушади. — Болачақали одамни пиёниста қилмоқчимисан? Ҳар куни ичиришга уялмайсанми?

Абдужаббор тепадан туриб ҳайқиради.

— Ичганим йўқ, Пошша ойи! Ичганим йўқ! Ичган бўлсам бир қошиқ сувда чўкиб ўлай! Мени маст деб ўйлаяпсизми? Мана, керак бўлса бир оёқда туриб бераман — У тўсин устида бир оёқлаб туриб «маст эмаслигини» намоиш қилади. Ойим баттар чирқиллайди.

— Ҳой, эҳтиёт бўл, йиқилиб кетасан!

...Иш том ёпишга етганда ойим мени четга имлаб қаттиқ тайинлади.

— Агар шу болага эндиам ичирсанг норози бўламан! Кеча йиқилиб кетишига сал қолди. Бировнинг боласи майиб бўб қолса худо нима дейди!

Уша куни тушликда Абдужабборга ётиғи билан тушунтирдим.

— Энди, биродар, кўнглингизга келмасину, тушликда ичмай қўя қолинг.

Уста у деб кўрди, бу деб кўрди, бўлмади. Охири қовоғи осилиб томга чиқиб кетди. Қўшиқ айтиш йўқ, гаплашиш йўқ... Уч-тўрт кун аҳвол шундай давом этди. Кейин мен ҳам ишга тушиб кетдим.

Бир куни тушдан кейин хабар олай деб келсам, узоқдан устанинг вадаванг ашуласи эшитилипти. Тунукани икки марта тарақлатади-ю иягини ўнг томонга чўзиб чираниб қичқиради:

Боғ аро-олаб бораман...

Болгани яна икки марта уради-да, иягини чап томонга чўзиб қайтаради.

Гулшан аро-о-олаб бораман...

Ошхонада чой қайнатаётган оймнинг олдига кирдим.

— Бу, яна «боғ ароқлаб» бориш бошланипти-ку, ким ичирди?

— Билмасам,— деди ойм менга қарамай.— Ичгани йўқ шекилли.

Абдужаббор гапимизни эшитиб қолди чоғи, томдан туриб бақирди.

— Нима деяпсиз, ўв акам! Ичган бўлсам босган изим орқамда қолсин. Нима, ичсам айтишга қўрқаманми сиздан! Пошша оймнинг олдиларида ичиб жинни бўлманми! Яхшиси битта опкеб қўйинг «оқ-бола»дан! Кечқурун жигарини эзамиз...

Бировга тўхмат қилгим келмай индамай қўя қолдим. Кейин бу гаплар унутилиб кетди.

...Яқинда уйда ишлаб ўтирсам Абдужаббор келиб қолди. Кийимлар башанг, дўппи бошга қийшиқ қўндирилган. Соқоллар қиртишланган...

— Қалай, акам, қоғоз қоралаб ўтирибсизми! — деди шанғиллаб.— Бизга хизмат-пизмат йўқми бундоқ?

Қизиқ, унинг шанғиллаши ҳам, чапаниларча «акам» деб гапириши ҳам ўзига ярашади. Қучоқлашиб қўришдик.

— Озгина оласизми? — дедим кулиб.— Ушанда беш-ўн кун сазангизни ўлдиргандим. Энди қарзимни узай.

— Йўқ,— Абдужаббор кескин бош чайқади.— Узим қарзимни узгани келдим.

У шимининг пистон чўнтагини кавлаб ўн сўмлик чиқарди-да, столга қўйди.

— Мана.

— Нима бу?

— Қарзим,— деди у негадир қовоғини солиб.

Ҳеч нимага тушунмадим:

— Мендан қарзингиз йўқ.

— Сиздан эмас, Пошша оймдан олганман.

Унинг бирдан ўзига ярашмаган маъносига гапига гапига тушиб қолиши га-лати эди. Онамни эслаб ўзим ҳам маъносига тортди қолдим.

— Олган бўлсангиз яхши,— дедим секин.— Шуниям ўйлаб ўтирибсизми?

— Йўқ,— Абдужаббор яна кескин бош чайқади.— Мен бошқача олганман,— деди негадир тажанг бўлиб.

— Нима бўлганди ўзи?

— Бир чеккадан гапириб бераймми? — Абдужаббор ўзини ҳам, мени ҳам ёмон кўриб кетаётгандай юзини буриб тўнғиллади.— Бундоқ бўлди. Уша, том ёпаётган куним уйга борсам қўшникида тўй бўлаётган экан. Олаверибмиз, олаверибмиз хурмача ёрилиб кетишига сал қопти. Эрталаб турсам. бошим гўм! Эшик қаёқда, дераза қаёқда билсам ўлай. Бунинг устига хотин дийдиёсини бошлади. Хотинларни биласиз-ку! — У тасдиқлатиб олиш учун кўзимга қаради.— Хотин зотига «а» деганда «ма» деб пул обкеб берсанг, латта-путтасини топиб турсанг

одамсан. Бўлмаса ўт анави ёққа дейди, хумгазак! Бирпас ўтирсам жанжал чиқадиган. Чопонни елкага ташлаб чиқиб кетавердим. Падар кусур хумгазак чўнтакниям қоқлаб қўйган экан. Келсам сиз йўқсиз. Пошша ойимга ҳасратимни айтдим. «Шундоқ, шундоқ, мазам қочиб турибди, озгина пахмель қилмасам бўлмайди» десам, эшитишни хоҳламайдилар. Аврашга тушдим. «Жон Пошша ойи, ҳозир ичмасам ўлиб қоламан, уволимга қоласиз, беш сўмгина беринг» дедим. Кўниш қаёқда! Қайтага уришиб бердилар. «Сенга ўз қўлим билан ичкилик обериб гуноҳга ботишга тобим йўқ, ундан кўра аччиққина мастава қилиб бераман» дейдилар. Худо урсин, оёқда зўрға турибман. Бошимни чангаллаб ўтиравердим. Менга қараб-қараб қўядилар. Биламан, раҳмлари келаяпти, аммо бари бир ҳеч юшмамадилар. Охири бўлмади. Томга чиқиб амаллаб ишга тушдиму бош қизталоқ ўзимникимас... Бир маҳал мастава пишди деб чақириб қолдилар. Маставани бошимга ураманми! Минг коса маставадан кўра юз граммгина «оқбола»дан бўлса-ку олам гулистон! Ҳадеб чақираверганларидан кейин тушдим. Мундоқ қарасам, нарвоннинг тагида ғижимланган беш сўмлик ётибди. Кўзимга олов бўлиб кўриниб кетди. Олдим қўл қизталоқ титрайди.

«Кимники?» дедим бақириб.

Пошша ойим овқат сузиш билан бандлар. Югуриб олдиларига бордим.

«Кимники?» дедим пулни кўрсатиб.

Пошша ойимнинг жаҳллари чиқиб кетди.

«Топиб олганингдан кейин кимники бўларди, сеники-да. Нима қиласан бақириб», деб уришиб бердилар...

Абдужаббор жимиб қолди. У бир нуқтага тикилиб ўтирар, кўзларида одатдагидек шиддат эмас, ўйчанлик бор эди.

— Кейин яна бир марта мазам қочганида Пошша ойим тагин беш сўм «тушириб қўйдилар», — деди у секин. — Мен топиб олдим.

Орага узоқ сукунат чўкди. Абдужаббор бир нуқтага тикилиб ўтирар, қовоғи солиқ эди.

— Мана ўша ўн сўм! — у пулни мен томонга сурди.

— Қўйинг, — дедим сидқидилдан. — Ойим сиздан рози кетганлар.

— Олмасангиз отамнинг боласимасман! — Абдужаббор шахт билан ўрнидан турди. Остонага борганда тўхтаб қайрилиб қаради. — Анув кунни Пошша ойимни зиёрат қилгани борувдим, — деди овози хириллаб. — Мозор дарвозасидан қайтдим: ичган эдим. — У бир зум ерга қараб турди-да, қўшиб қўйди: — Бугун пайшанба, бормоқчиман. Уч кундан буён оғзимга олганим йўқ.

У жавобимни кутмай эшикни ёпди-ю чиқиб кетди.

Ҳавас

Ҳар қандай дарднинг энг яхши давоси — вақт дейдилар. Билмадим, бошқаларда шундай бўлса бордир. Менда... Баъзан ҳаммасини унутгандай бўламану, бирон нарсдан қаттиқ сиқилсам тагин қайтадан бошланади. Кечаси уйқум ўчганча қоронғи шифтга тикилиб ётавераман, ётавераман... Шунда қулоғим остида онамнинг оҳиста юпатиши эшитилади. «Қўй, болам, ўзингни сиқма... Менга сенинг чивиндек жонинг керак. Сен учун менинг юрагим ёнганида бошқаларни этагининг бари ҳам қуймайди, болам. Ҳеч бўлмаса мени кўйдирмагин...»

Бир вақтлар шунчаки гапдек кўринган бу сўзлар энди бошқача, жуда бошқача жаранглайди хаёлимда...

Жаҳонгир деган журналист дўстим бор. Жуда дилкаш йигит. Фақат доим шошиб юради. Бугун Тошкентда, эртага қарасангиз Самар-

қанда... Хотини ўзининг тескараси: бўшашгангина жувон. «Жаҳон қани» десангиз, «билмадим, Тожикистонга командировкага кетувдилар шекилли, янаги ҳафталамга келиб қолсалар керак» деб қўя қолади. Янаги ҳафтага борсангиз, Жаҳонгир Туркменистонга кетган бўлади.

Қайси куни шу ўртоғим келиб қолди.

— Қани, отлан! — деди одатдагидек шошилиб. — Жиззахга кетдик.

Ланжлик қилиб баҳона излай бошлаган эдим, қўлимдан ушлаб уйига судради. Дарвоза олдида «Москвичи» ярақлаб турибди. Машина ёнида кекса онаси — Меҳри хола... Унинг аллақаерини ўз онамга ўхшатаман. Маъюс қиёфада бошини бир ёнга ташлаб туришими, узун қора бахмал нимчаси, қалин рўмол тагидан чиқиб турган оппоқ сочларими...

Меҳри хола ўғлидан хурсанд. Кўзига парда тушиб кўролмайд қолганида Жаҳонгир Муҳаммаджон дўхтирга обориб операция қилдириди. Меҳри хола «Жаҳоним туфайли дунёга янгидан келдим» деб ҳар гапидо дуо қилади. Кўзи-ку, яхши кўрадиган бўлган. Лекин қулоғи оғир. Қаттиқ гапирмасангиз эшитмайди.

У мени кўриб қувонди. Пешонамдан ўпиб кўришди.

— Бу даловша яна отланиб қолди,— деди Жаҳонгирга имо қилиб.— Ўзи кеча келувди.

Дўстимнинг феълени билганим учун индамай қўя қолдим. Жаҳонгир капот остига шўнғиб моторни текшириш билан овора эди.

— Йўлда эҳтиёт бўлинглар! — Меҳри хола хира кўзларини жавдиратиб илтимос қилди.

— Хавотир олманг,— дедим уни юпатиб.

— А?

Овозимни баландлатиб яна тасалли бердим.

— Хотиржам бўлинг, индинга қайтиб келамиз.

Меҳри хола бир зум бошини эгиб жим турди-да, ҳамон моторни кавлаштираётган Жаҳонгирнинг ёнига борди.

— Жаҳон,— деди секингина,— тоғдан эҳтиёт бўлиб ўтгин.

Жаҳонгир елкаси оша онасига қаради.

— Жиззахнинг йўлида тоғ йўқ.

— Тоғ кўп бўлгани учун айтаяпманда,— Меҳри хола астойдил қуйиниб тушунтира бошлади.— Машинангни секин ҳайдагин. Шошмагин, жон болам.

— Тоғ йўқ десам, тоғ кўп дейсиз-а! — Жаҳонгир бурнини тортиб қаддини ростлади.— Қўрқманг ойи, тоғнинг ёнига бормаимиз, четлаб ўтиб кетамиз.

Меҳри хола бир зум индамай турди. Ўғлининг жавобидан бари бир қаноат қилмади. Тагин менинг олдимга келди.

— Ўзингиз қараб боринг, жон болам, — деди ёлвориб.— Айтинг тўхтаб-тўхтаб, дам олиб-дам олиб юрсин.

— Хўп, ойижон. Ўзим қараб тураман. Дам олиб-дам олиб борамиз.

Меҳри хола яна бир зум қараб турди-да, ҳовлига кириб кетди. Бироқ, кўп ўтмай пўстакка ўхшаш бир нарсани қучоқлаб кўтариб чиқди. Қарасам, каттакон пўстин. Энди капотни ёпган Жаҳонгир ночор қиёфада афтини буриштирди.

— Кун иссиқ-ку!

— Нима?

— Кун иссиқ-ку. Нима қиламан.

— Йўлда совуқ қотиб қолсанг, киясан.

Дўстимнинг ночор қиёфасида ҳам, Меҳри холанинг пўстин кўгариб туришидаям ҳам кулгили, ҳам қандайдир одамнинг дилини ларзага соладиган ғалати нфода бор эди.

— Менга беринг,— дедим Меҳри холанинг қўлидан пўстинни олиб.— Жаҳон киймаса ўзим кияман.

— Бўпти, кетдик. Кеч қоламиз! — Жаҳонгир шахд билан машинага ўтирди.

— Шошма! — Меҳри хола ҳол-ҳол доғ босган қўлини силтаб имо қилди. — Қани, овмин, — деди дуога қўл очиб. — Сизни худога, боламини сизга топширдим. Ой бориб, омон келинлар. Сафарларинг бехатар бўлсин, дўстга хор, душманга зор қилмасин. Илоё тупроқ олсанглар олтин бўлсин. Илоё...

Жаҳонгир ноилж кафтини очиб тураркан, аламини боядан бери машина атрофида айланишаётган ўғилчасидан олди.

— Нимага бошяланг чиқдинг? Совуқ-ку! Уйга кир, шпана! — Шундай дедию бетоқатлик билан моторни юргизди. Меҳри хола шошапиша юзига фотиҳа тортди. Дўстим энди машинани орқага тислантириб ўнглаган эди, яна онасининг қўл силтаб қичқиргани эшитилди.

— Тўхтасанг-чи, ҳой!

Жаҳонгир ноилж яна тўхтади.

— Ҳа, яна нима, ойи! — деди машина эшигини қия очиб.

Меҳри хола ҳарсиллаб яқин келди. Тимирскиланиб нимчасининг ён чўнтагини кавлаштира бошлади.

— Нимани қидиряпсиз? — Жаҳонгир норозилик билан қошини чимирди.

— Шошма, болам, — Меҳри хола ниҳоят чўнтагидан бир сиқим пахта чиқарди. — Ма, — деди қия очиқ эшикдан узатиб. — Қулоғингга тиқиб ол. — Биласанку, сал шамол тегса қулоғинг оғрийди.

— Оббо! — дўстим пахтани олиб бардачокка ташлади. — Хўп хайр, яхши ўтиринглар.

— Йўқ, ҳозир тиқиб ол. Кейин эсингдан чиқиб кетади.

— Уфф! — Жаҳонгир жиндай пахтани наридан-бери думалоқлаб қулоғига тиққан бўлди. Мотор гуриллади. Машина шиддат билан олдинга сапчиди. Бир зум жим кетдик. Дўстим йўлдан кўз узмай бораркан, хижолат чеккандек тушунтирди.

— Одам кексайганидан кейин ёш болага айланиб қоларкан-да...

Мен индамадим. Нима дей? Шу гапларни нега хотининг айтмади, нега болаларинг айтмади-ю, онанг айтаяпти, нега бу ёғини ўйламайсан дейми? Сенга қанчалик ҳавас қилаётганимни билсанг эди, нодон, дейми?

Қизиқ, ўша кеча яна онам тушимга кирди. Қўлида оппоқ пахта кўтариб юрганмиш...

Калтакесакнинг думи

Шундоқ дарвоза олдида силлиқланиб кетган эски ёғоч скамейка бор. Ҳар куни ишдан қайтишда беихтиёр скамейкага қарайман. Бир вақтлар дарвоза олди, мана шу скамейка доим гавжум бўларди.

Эрталаб тонг отиши билан онам дарвозани ланг очиб қўярди: фаришта кирармиш. Ҳали уйғонмасимдан гангур-гунгур суҳбат бошланади.

— Яхши ўтирибсизми, Пошша ойи?

— Шукр, айланай. Уғлингиздан хат борми?

— Икки ҳафтадан буён хат келмаяпти, кўнглим ғаш.

— Унақа бўлса эрта-индин ўзи кириб келади. Мени айтди дерсиз.

Ҳозир армиядан болалар қайтадиган вақт бўлди.

Шанба-якшанба кунлари энди ишлайман деб ўтирсам шовқин-сурон айниқса авжига чиқади. Скамейка жонивор худди ўчакишгандек дераза тагида... Маҳалланинг ярим боласи симга тизилган қалдирғочдек скамейкага ўтириб олади. Уртада ойим.

— Пошша буви, конфет беринг.

— Пошша буви, мангаям! Йўқ, унақасиданмас, зарлигидан...

Шу пайт кўча бошида қарилигидан қулоқлари осилиб қолган, эчкидеккина озгин эшак кўринади. Ихчам араванинг ғилдиракларини ғийқиллатганча секин-секин келади-ю худди станциясини билиб тўхтаган поезддек дарвоза рўпарасида тўхтайди. Қишин-ёзин оёғига махси кийиб, телпагини бостириб юрадиган қоп-қора чол «бисмилло» деб аравадан тушади-да, овози борича бақиради.

— Кеп қолинг шара-бара-а-а!

Мушдеккина чолнинг шунчалик жарангдор овозда қичқиришига баъзан ҳайрон қоламиз.

— Кеп қолинг! Зар коптокка кеп қолинг!

Чол кафтини карнай қилиб ҳар бақирганида деразалар зириллаб кетади.

— Ҳуштакнинг булбули ўзимизда! Сақич деганлар келаверсин.

У шу ҳайқириқ орасида ойим билан ҳол-аҳвол сўрашиб қўйишниям унутмайди.

— Қалай, Пошша опа, бардамгина ўтирибсизми?

— Шукр,— дейди ойим.— Кенжангиз қачон келади?

Чолнинг кенжа ўғли МГУда, аспирантурада ўқийди.

— Дилгиром келди, йигирманчида келаркан. Чоршанба куни Қўк-тераққа бориб қўй опчиқдим,— дейди чол.— Уғлим келиши билан оёғига сўяман.— У яна кафтини карнай қилиб қичқиради.— Э, шара-бара-а-а!

Деразалар тагин зириллаб кетади. Ойим бир кўча қора-қура болаларни эргаштириб ҳовлига киради. Ҳамма ёқни қий-чув тутиб кетади.

— Ая! Шиша беринг!

— Пошша ойи, ўн тийин беринг, ҳуштак оламан.

— Мангаям!

Шара-барачи чол камида ярим соат савдо қилади. Бировга сақич, бировга шиқилдоқ... Яна бировга резинка боғланган, учидан тортиб отилса қўлга қайтиб келадиган зар копток... Қари эшак бўлса турган жойида қулоқларини осилтириб, мудраб ҳордиқ чиқариб олади.

Чол кетиши билан қий-чув босилади деб ўйлайсизми? Йўқ, баттар авжига чиқади.

— Нилу ўлгур, нима қилдинг? Ҳа, қиз бўлмай ажални олдида кет. Шишани ёғи билан бериб юборибсан-ку.

— Ҳой, Алиш! Нима ҳунар кўрсатдинг? Ҳуштак чалмай ергина ютгур, адангнй ароғини тўкиб ташлаб бутилкасини берибсан-ку. Ҳали қўлимга тушгин, гўштингни бир бурдадан қилмасам юрган эканман.

Бир тўда бола ўртасида ўтирган ойим оҳиста юпатади.

— Қўйинг, келинпошша, қарғаманг. Болалик — подшолик-да, ўргилай. Адаси бир кун ичмаса ичмас...

Баҳор пайтлари, олча гуллаганда кечасиям тинчлик йўқ. Ярим кечагача пичир-пичир, хингир-хингир... Охири бўлмади. Бир куни скамейкани таг-туғи билан арралаб ташламоқчи бўлдим. Даст аррани кўтариб чиқсам ойим одатдагидек бир тўда бола орасида ўтирибди.

— Ҳа? — деди қўлимдаги аррага қараб.

— Бўлди,— дедим тўнғиллаб.— Одамга тинчлик ҳам керак-да.

Қора-қура болалар, сочи сичқоннинг думидек диккайтириб ўрилган қизалоқлар менгамас, онамга термилиб қарашди.

— Одам бор жойга одам келади-да, ўғлим,— деди ойим секин.— Норасталар суюнса ёмонми...

Якшанба кунларидан бирида дарвоза олди-яна гавжум бўлиб кетди. Аммо бу сафар болалар эмас, хотин-халаж тўпланди. Аёлларнинг ҳаяжонланиб шовқин солишидан билдимки Ҳури сатанг келган. Ҳури сатанг ёшгина, кўҳликкина жувон. Фақат оғзидаги қатор-қатор тилла

тишлари, бўйнидаги дурлар, айниқса лўмбиллатиб катта-катта гапириши ёшига нисбатан улуғроқ кўрсатади уни. Бечоранинг турмуши бўлмади. Маҳаллада тўй-ҳашам бўлса одамларнинг ҳовлисига сим тортиб «туя лампочка» қўйиб берадиган ювошгина монтер йигитга теккан эди. Беш ой деганда бир эмас, иккита попукдек қизалоқ туғиб берди. Маҳалладаги оғзи ботир отининг айтишига қараганда «шафтолини данаги билан еб қўйган» экан. Монтер ювош бўлсаям ориятли йигит экан. Уй-жойини ташлади-кетди.

Ипдеккина бўлиб юрган Ҳури эридан чиқди-ю семириб кетди. Узининг айтишича «мана, эрсиз ўлгани йўқ, қайтага бриллиантга беланиб юрибди». Унинг хўжалик сумкасини кўриши билан хотинларнинг кўзи ёниб кетади. Узиям сумкамас, хазина. Ичида биллур вазадан тортиб, махер кофтагача, пошнаси бир қарич платформа туфлидан тортиб, намозшом атласгача — ҳаммаси топилади.

Бейхтиёр деразадан мўраласам «бозор» айна авжига чиққан экан. Ҳури сатанг семиз оёғини скамейкага, шундоқ ойимнинг биқинига тираганча кўзни қамаштирадиган атласни кўрсатиб турибди. Атрофдаги аёллар ҳавас билан тикилиб қарашяпти. Ойим Ҳурининг оёғига жой бўшатгани учунми скамейканинг бир учига илиниб ўтирибди.

— Бунақаси энди чиқмай қўйган, — Ҳури сатанг атласни тиззасига ёзди-да, кафти билан силади.

Аёллар ҳавас билан томоша қилишар, аммо биронтаси ақалли нархини сўраша журъат қилолмасди.

— Уладиган дунёда еб-ичиб кийиниб қолади-да одам. — Ҳури сатанг дўмбоқ кафтини силтади. — Опчиқинг, поччам сандиққа босиб қўйган пуллардан, Дилбар опа! Одам бўлиб мундоқ атлас обертан сизгаям!

Бир этак болага ўралашиб қолган Дилбар опа секин минғиллади.

— Ҳа, насиб этса бир кун киярмиз.

— Ҳозир киймасайиз, қачон киясиз! Икки-уч йилдан кейин чалпақка ўраб ташаса ит қарамайдиган бўп қоласиз. Узиззиям ўйланг мундоқ.

Дилбар опа яна бир нима деб минғиллади. Ҳури сатанг «харидор йўқми» дегандек хотинларга бир-бир қараб чиқди-да, атласни сумкасига тикди. Кейин узоқ титкилаб бир нимани қўлига олган эди, аёллар худди ўртоғининг унги ўйинчоғини томоша қилган болалардек бараварига унинг кафтига эгилишди.

— Ву-у-уй! Манави зиракни!

— Тиллами?

— Қанча туради?

— Тилладанам зўр! Платина деб қўйибди бунини! — Ҳури сатанг бошини мағрур кўтарди. — Ун учта!

Ойим ҳам хира тортган кўзларини унинг кафтига тикди.

— Қани? Ун уч сўм бўлса арзон экан-ку!

Ҳури сатанг овозини баралла қўйиб кулди. Унинг кулиши ғалати. Одатда одам кулганида кўзида нур порлаб кетади. Бироқ Ҳури сатангнинг кулиши бошқача. Узи эмас, томоғи кулади. «Ҳа...ҳа...ҳа...» дейди бўлиб-бўлиб. Фақат тилла тишлари ялтирайди. Семиз, бўлиқ кўкраклари силкиниб кетади.

— Бир минг уч юз сўм, Пошша ойи! Кўзини кўрдийизми, бриллиант-ку.

У «бўлди, томоша тамом» дегандек бриллиант зиракни ҳам яширди. Кейин тагин сумкасига қўл суқди. Бу сафар аллақандай ялтироқ мато чиқди. Ой кунни яқинлашиб қолган қўшни келинчак Гули матонинг бир четини журъатсизлик билан ушлаб кўрди.

— Бемалол — деди Ҳури сатанг тилла тишларини ярақлатиб. — Бемалол, келин пошша, гижим бўладиган нарсамас бу. Мокрий трикотин деб қўйибди отини.

Ойим ҳам матонинг бир четидан тутиб кўрди.

— Ҳазимизнинг мисқоли докага ўхшаркан,— деди секин.

— Вой-вой-вой! Докайиз ҳаммомда бўлади! — Ҳури сатанг қошини чимирди. — Мокрий трикотин десам, дока дийди.

— Қанча ўзи?— деди Гули Ҳури сатангнинг кўзига термилиб.

— Э, от минан туя бўлармиди, оповси. Бир жойдаги одаммиз. Йигирма сўмде! Пулийиз ёнийзда қолади.

Гули тушунмади.

— Метри йигирма сўмми?

— Метри нима қилади? Мен метрлаб сотмайман. Бир кийимлиги бир юз йигирма сўм, тушундизми?

Гули секингина қўлини тортиб олди. Унинг эри шофер. Баҳорда аллақайси совхозга тут барги олиб келаётганда авария бўлиб уч ой гипсда ётди. Ҳалиям ишга чиқиб кетгани йўқ.

— Менга тўғри келмас экан,— деди Гули секингина.

— Ҳа...-ҳа...-ҳа! — Ҳури сатанг оғзидан олов пуркаб томоғи билан кулди.— Эрта-индин қўчқордек ўғил туғиб берадиган хотинига битта қўйлак оберолмайдиган эр қанақа эр ўзи! Белида белбоғи борми?

Гулининг доғ босган юзи қизарди.

— Майли,— деди секингина.— Қўя қолинг.

У мокрий трикотинга жудаям ҳаваси келаётган бўлса керак, яна ушлаб кўрди.

— Этвотман-ку, пулийиз ёнийзда кетади. Асл мол бу! — Ҳури сатанг олтин узукли бармоқлари билан матони гижимлаб-гижимлаб қўйиб юборган эди яна теп-текис бўлиб қолди.— Бола яшашни билган одам гулдек хотинини ясатиб қўйишнинг эпласинде!

Боядан бери индамай ўтирган ойим гапга аралашди.

— Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади, болам,— деди совуқ оҳангда.— Нима қиласиз бечорани уялтириб.

— Вой-вой вой! Манув одамни қарайла! — Ҳури бирдан жиддий тортди.— Ман осин деб этагига осилвотманми. Манам ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Бирамас иккита тирик етимни боқиб ўтирипман.

— Нима қипти сизга? — деди ойим қовоғини солиб.— Бинойидек юрибсиз.

Гули ҳар қалай шу матодан қўйлак кийишни жудаям хоҳлаётгани кўриниб турарди.

— Саксон сўмга бўладими? — деди секин.

— Саксон сўмга марожний об енг. Марожний осайиз эрийиз билан маза қилиб ейсиз.

— Жудаям унақа ноинсофлик қилманг.— Ойим яна гапга аралашади.— Бир жойдаги одамлармиз, тобуткашмиз.

— Ҳазсам тобутим кўчада қолмас. Ким ўлади, ким қолади худо билади! — Ҳури сатанг матони Гулининг қўлидан юлқиб олди.

— Аввал буёғини бир ёқлик қилинг. Туғиб олгунизча ҳали нима гапу нима сўз.

Гули эсанкираб қолди. Ойимнинг ранги ўчди.

— Нимага унақа дейсиз? — деди таҳдид билан.— Менга қаранг, қўйинг иккинчи менинг эшигимга бунақа нарсаларни кўтариб келманг.

— У пашша қўригандек қўлини силтади.— Боринг! Бунақа харом-харош нарсалардан ҳазар қиламан.

— Ҳо, бўйиз етмагандан кейин пуф сассиқ бўлдими! — Ҳури сатанг сумкасини кўтариб шаҳдам одимлар билан жўнаб кетди. Зум ўтмай хотинлар тарқалишди. Ойим ҳам ўрнидан турди. Бир оздан кейин хонасидан унинг овози эшитила бошлади.

— Ниятинг ўзингга йўлдош бўлгур диёнатсиз! Ҳзи-ку икки йўлнинг ўртасида ўтирибди. Нима қиласан бечорага бунақа деб.

Ойимнинг қизиқ одати бор. Жаҳли чиқса ўзи билан ўзи гаплашади. Ҳозир ҳам эшикдан секин мўраласам, дераза ёруғида тугма қадаб ўтирганча ўзига гапираяпти.

— Ундан кўра эсон-омон қутулиб олгин, дегин, ёшсан, ҳали бундан яхшилари киясан дегин... Пул жонингни олгур очофат, ўлсанг пулдан кафан қилмайди-ку, имонсиз!

Ҳаммасини билиб турсам ҳам эшикни очиб секин сўрадим.

— Ҳа, ойи, кимни уришяпсиз?

У кескин бурилди.

— Э,— деди қўл силтаб.— Ҳар хил одам бор экан-да, бу дунёда...

...Ушандан кейин ҳам дарвоза олди одатдагидек гавжум бўлаверди. Болалар чуғурлашади, «шара-бара» келади, хотинлар тўпланади, фақат Ҳури сатанг бошқа кўринмади. Бироқ, икки ойми, уч ойми ўтгандан кейин қизиқ воқеа бўлди. Ишдан келиб ойимнинг хонасига кирсам, Ҳури сатанг ўтирибди. Кўзига сурма тортмагани учунми, йиғлагани учунми қизариб, хунуклашиб кетибди. Лўппи юзи янаям пишиб баркашдек бўлиб кетган. Синчиклаб қарасам бриллиант тақинчоқлари ҳам, тилла узуклариям йўқ. У мени кўрди-ю бир нимадан чўчигандек шошапиша ҳовлига отилди.

— Нимага кепти? — дедим энсам қотиб.

Ойим сурилиб ёнидан жой кўрсатди. Тушундим, зарур гапи бор. Иккиланиброқ кўрпачага ўтирдим.

— Тинчликми?

Ойим дарров жавоб бермади. Чойнак устидаги латта қалпоқчани олиб чой қўйди.

— Очилди деганни танийсанми? — деди анчадан кейин.

— Нимайди? — дедим сергакланиб.

— Ҳурини газетага уриб чиқмоқчи эмиш. Қўй, болам, шуни ёзмай кўя қолсин.

— Танимайман,— дедим ёлғон гапириб.

— Сен уни танимасангам у сени танийди-ку,— деди онам осойишталик билан.

— Таниса нима қипти! — дедим зарда билан.— Биласиз, мен бунақа ишларга аралашмайман!

— Биладан, болам, биладан. — Ойим ўйланиб қолди. Кейин яна ўша гапини қайтарди.— Қўй, шуни ёзмай кўя қолсин.

Энди росмана жаҳлим чиқа бошлади.

— Қизиқсиз — дедим гашим келиб.— Қайси куни Ҳурини ўзингиз ҳайдаб юборгандингиз. Энди ёнини олаяпсиз. Ким ўзи у? Битта харомхўр чайқовчи-да.

Ойим яна ўйланиб қолди.

— Тўғри,— деди анчадан кейин.— Ҳури ёмон, харомхўр. Лекин бу бечора калтакесакнинг думидек гап, болам. Бунга оширадиганлар бошқа. Калтакесакнинг думини узганинг билан бошқаси ўсиб чиқаверди...— У яна жимиб қолди.— Чойингни ич,— деди юпатувчи оҳангда.— Боласи бора-а, бир эмас иккита норасидаси бора, ўғлим.

Индамадим. Тўғриси, нима дейишни ўзим ҳам билмасдим...

...Мана ҳозир ҳам ҳар куни ишдан қайтишда дарвоза олдидаги скамейкага қарайман. Скамейка бўм-бўш. На болалар бор, на хотинлар... Ҳатто «шара-бара» ҳам кўчамиздан ўтмайдиган бўлиб қолди.

Алла

Қабристон гиштин девор билан ўралган. Дарвозанинг нариги томонида — гўрковнинг ҳужраси. Бериги томонида — ташқарида унинг ҳовлиси.

Дарвозага яқин келишим билан ичкаридан — ҳужра томондан тиловат садоси эшитилди. Худди шу пайт ҳовли томондан алла овози янграб кетди.

Алла-ё, алла, жоним болам-а, алла...

Ким бўлди бу? Гўрковнинг келиними? Қизими?.. У ҳамон сокин товушда давом этарди.

Ухла кўзим алла-ё, ширин қизим алла...

Эрталаб ёмғир ёққан эди. Дарвозанинг темир панжараларида сув томчилари ялтирайди. Кўлмакда қуёш жилоланади. Муздек тутқичдан ушлаганча туриб қолдим. Бир томонда тиловат садоси, бир томонда алла... Ажаб, улар бир-бирига халақит бермас, бир-бирини рад этмас, иккаласи қўшилиб баҳор нафасига тўлган осмонда, қабристон йўлкасидаги кучала чиқарган тераклар устида парвоз қилар эди: «раббано-о-о, раббано-о-о...» «Алла-ё-алла»...

Бир хил бўлиб кетдим. Панжарадор дарвозага суяниб узоқ туриб қолдим.

Онам бешигим устида алла айтганини эслай олмайман. Эсимни таниганимда бешикда ётмайдиган бўлгандим. Бироқ ойим укамга алла айтганини эшитганман. Кўп эшитганман.

Қиш кечалари сандалга суқилиб тизилишиб ётардик. Уй нимқоронғи. Пилиги пастлатиб қўйилган чироқ хира нур сочади. Шифтда лампа шиша учидан чиққан нур доираси қўринади. Чироқ доим бир жойда тургани учун шифтнинг ўша ери сарғайиб қолган. Ҳаммаёқ жимжит. Шу қадар жимки, дадамнинг ҳужрасидаги соатнинг чиқиллаётгани ҳам эшитилади. Ташқарида бўрон гувиллайди. Қуруқ қорнинг деразага чирсиллаб урилиши эшитилиб туради. Укамнинг бешиги ғичирлайди. Онам алла айтади:

Алла болам, ухлаб қола-а алла,
Кучоғимда ором ол, алла...

Йўқ, бу қўшиқ эмас. Ойимнинг овозида қанақадир бошқа нарса бор. Мунгми, илтижоми...

Тоғлардаги шунқорим-ей алла,
Бешикдаги кўчқорим-ей алла...

Укам овуниб қолади. Ойимнинг ўзи ҳам бешикни қучоқлаганча мудраб кетади. Бир маҳал бешик устидаги қўли шилқ этиб ёнига тушади. Укам уйғонади, бешик яна ғижирлайди. Ойим ҳам чўчиб кўзини очади. Бешикни оҳиста тебратади.

Йигитларни сардори бўл, жонима,
Юрагимни мадори бўл алла...

Яна жимлик чўқади. Соат чиқиллайди, қор деразага чирсиллаб урилади. Секин-секин кўзим уйқуга кетаркан, қулоғим остида яна ўша маъюс садо эшитилади.

Оқ уй-ола баргакларда жонима,
Ёниб турган чироғимсан алла...

Кейин... катта бўлганимда ҳам қаерда алла эшитсам негадир юрагим ширин орзиқиш билан талпиниб кетар, нега бунақа бўлаётганини ўзим билмасдим. Бир йили уч-тўрт қаламкаш олис тоғ қишлоғига бордик. Машина юрмас эди. От миниб ўрганмаганимиз учун чарчаб қолдик. Манзилга етмасимиздан қоронғи тушди. Яйловдаги қирғиз ўтовидида тунаб қолишга тўғри келди. Қимиз ичдик, сузма едик. Кейин бири-

миз наमतга, биримиз пўстакка ёнбошлаганча ухлаб қолибмиз. Бир маҳал совуқ қотиб уйғониб кетдим. Атроф жим-жит. Фақат олисда ит акиллайди. Утов керагасидан шом еган ой мўралайди. Шу пайт қўшни ўтовда чақалоқ йиғиси, кетидан аёл кишининг алла айтаётгани эшитилди. Мен унинг сўзларини аниқ билмасам ҳам алла айтаётганини ҳис қилиб турардим. Негадир юрагим ширин орзиқиб кетди. Аёлнинг овозими, алла оҳангими, худди онамга ўхшаб кетарди. Негадир шу оҳанг билан қалбимга ором оқиб киргандай бўлдию ўз-ўзидан кўзларим юмилиб кета бошлади. Гўё қирғиз аёл боласига эмас, менга алла айтаётгандай...

Яқин орада бунақа ширин ухламаган эдим.

Орадан уч-тўрт йил ўтгач, шунақа ҳолатни яна бир марта бошимдан кечирдим. Қисловодскка дам олишга боргандим. Тўртта ўзбек йиғилса ош қилиш ҳаракатига тушиб қолади. Санаторий яқинидаги хонадондан қозон топдик. Бу ернинг аҳолиси ёз пайтида уйга дам олувчиларни ижара қўяди. Бу хонадонда ҳам сибирлик жувон ижара ўтираркан. Сап-сариқ сочли, барваста гавдали, юзини сепкил босган жувон қишлоқ аёлларига хос соддадиллик билан бизга дарров элакишиб кетди. Кичкинтой ўғилчасини кўтариб гоҳ сабзи артишади, гоҳ идишларни ювади. Ўзбек паловининг таърифини кўп эшитса ҳам ҳеч емаганини дилкашлик билан айтиб кулади.

Биргалашиб ош едик, кўк чой ичдик. Кейин сибирлик жувон кичкинтойини кўтариб уйга кириб кетди. Орадан чорак соатча ўтгач ичкаридан унинг овози келди:

Ба-ю, ба-аюшки, баю, баю-бай...

Қизиқ, юрагимда яна ўша ширин орзиқиш уйғонди. Унинг овози ҳам онамникига ўхшаб кетарди. Дўстларим гангур-гунгур суҳбатлашиб ўтирибди. Мен бўлсам ичкаридан чиқаётган алла садосига қулоқ соламан: «Баю-ю, бай...»

Бу қанақа ҳолат! Бу қандай сеҳр? Нима ўзи бу?

Эҳтимол дунёнинг бу четидан туриб бир одам ўз севиқлисига айтган дил розини дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол дунёнинг бу четидан туриб бир одам айтган қўшиқни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол дунёнинг бу чеккасида туриб бир одам айтган энг оқилона фикрни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Бироқ дунёнинг бу чеккасида туриб она айтган аллага дунёнинг нариги чеккасидаги гўдак бемалол ором олади. Балки шунинг учун ҳам она — табиатнинг энг буюк ихтиросидир.

Билмадим... Қабристон дарвозаси олдида, бир томонда тиловат, бир томонда алла янграётган дарвоза олдида туриб шуларни ўйладиму галати бўлиб кетдим.

Оқ мармар, қора мармар...

Баҳор деворларнинг офтобрўя этақларидан бошланмайди. Баҳор ариқларнинг кунгай соҳилларидан бошланмайди. Баҳор гўристондан бошланади. Илк майсалар мунгли дўппайган қабрлар ёнбошидан униб чиқади. Тўнғич чўчқомалар энг аввал сукутга чўмган қабристон устида маънос қўнғироғини чалади. Бағри қон қизғалдоқлар биринчи бўлиб мана шу ерда очилади.

Ким билсин, табиатнинг марҳумлар руҳига йилда бир марта кўрсатадиган марҳамати эҳтимол шудир. Чўғдек ловиллаган қизғалдоқлар,

саф тортган гулсафсарлар орасида мармар тошлар кўринади. Оқ мармар, қора мармар, кўк мармар... «Онажон сизни тобад унутмаймиз», «Онажон, қилдингиз бизга жон фидо, эвоҳ, тақдир сиздан айлади жудо», «Онажон, хотирангиз қалбимизда мангу яшайди...»

Оқ мармар, қора мармар... Бу сўзларнинг ҳар битта ҳарфига қанчадан-қанча кўзёши томганини биламан. Эҳтимол булар инсон боласининг ҳаётда айтган энг рост сўзларидир. Фақат... Ҳар гал уларни ўқиганда бир нарсани ўйлайман. Мана шу сўзларни юрак-юракдан, изтироб билан айтган фарзанд онаси ҳаёт эканлигида қанчалик кўнглини ололди экан? Хотинига қимматбаҳо пўстин олиб бераётганида, онасига бир кийимлик кўйлак кўшиб олиш ёдидан чиқмадимикан? Ўз уйини чет эл мебели билан тўлдириб қўйганида онасига ақалли бўйрадеккина гиламча совға қилишни унутмадимикан? Қизини туғилган кунда атлас кўйлак, ўғлини велосипед билан қутлаганида онасига оддий бир пайпоқ олиб беришни эсидан чиқармадимикан?

Билмадим... Фақат бир нарсани аниқ айтишим мумкин. Мабодо табиат марҳумларга қайта жон ато қилсаю оналар тирилиб қолса, ҳаёт пайтида меҳр берганми, бермаганми — бари бир фарзандларини мақтаб гапирган бўларди. Оналар ҳатто вафотидан кейин ҳам оналигича қолади.

...Баҳор деворларнинг офтобрўя этақларидан бошланмайди, баҳор ариқларнинг кунгай соҳилларидан бошланмайди. Баҳор мана шу ердан бошланади. Қабрлар устида кўнғироқ чалган чучмомалар, ловиллаб ёнган қизғалдоқлар оналарнинг фарзандини юпатиш учун тақдим этган чечаклари бўлса ажаб эмас...

Илтижо

Ойи, мен келдим... Эшитяпсанми, ойи, мен яна келдим...

Қаранг, ойи, тагин кўклам кирди. Эсингиздами, ҳар йили баҳор кириши билан сизни далага олиб чиқардим. Сиз чарақлаган офтобни, тиник осмонни, кўм-кўк майсаларни кўриб қувонардингиз. Эсингиздами, невараларингиз териб келган бойчечакларни кўзингизга суртиб, «омонлик-сомонлик» қилардингиз...

Бугун... ўзингизнинг устингиздан бойчечак ўсиб чиқибди... Йўқ, йўқ, ойижон... Йиғлаётганим йўқ. Биламан, мен йиғласам, сиз безовта бўласиз. Ҳозир... ҳозир ўтиб кетади. Мана, бўлди... Эрталабчи, ойи, ёмғир ёғди... Қаттиқ ёмғир ёғди. Сиз баҳор ёмғирини яхши кўрардингиз... Кейин офтоб чиқиб кетди. Қаранг, офтоб чарақлаб ётибди. Эсингиздами, сиз менга офтоб тўғрисида чўпчак айтиб берган эдингиз. Ўша офтоб чарақлаб ётибди... Кўраяпсизми...

Эсингиздами, ойи, сиз укамга алла айтардингиз. Мен алланинг оҳангига маст бўлиб ухлаб қолардим. Ўша бешикда мен ҳам ётганман. Аллангиздан мен ҳам ором олганман. Нима қилай ойи, мен алла айтишни билмайман. Қабрингизни силаб қўйсам ором оласизми.. Мана ойижон, мана... Йўқ, йўқ, йиғлаётганим йўқ. Ҳозир, ҳозир ўтиб кетади.

Эсингиздами, ойи, сиз бир марта, атиги бир марта, ўшандаям ҳазиллашиб айтгандингиз. «Мениям китоб қилиб ёзсангчи, ўғлим» дегандингиз. Мен «Сизнинг нимангизни китоб қиламан, ойи» дегандим. Хафа бўлманг, мен ҳам ҳазиллашган эдим. Мана, ўша китоб. Йўқ, уни мен ёзганим йўқ. Уни сиз ёзгансиз. Мен уни қоғозга тушириб, одамларга тарқатдим, холос. Мен уни дунёдаги ҳамма оналар ўқишини хоҳлайман. Биламан, дунёдаги ҳамма оналар яхши. Шундоқ бўлсаям, уларнинг ҳаммаси Сизга ўхшашини хоҳлайман...

1980 йил 11 март — 1981 йил
11 март.

Анвар Исроилов

Кўшиқ ишқи

Фабриканинг йўлида рўмолча топган қизлар,
Бир этак набирага буви бўладир бугун.
Ул бахт нақоратига қулоқ тутаркан бизлар,
Қалблар аллақандайин завққа тўладир бугун.

Тарих ибтидосида чарх йигирган момолар
Ғамли дақиқаларин ҳар онини санаган.
Улар учун ер қаттиқ, олис бўлган самолар,
Чарх усти қўли эмас, дили-жони қонаган.

Битта шеър баҳонаси қадим ипак йўлининг
Ёдимга келди бу чоқ кўп турфа бекатлари.
Инсонпарвар, нонпарвар халқим олтин қўлининг
Пок-пөкиза шеъридир оқ олтин эгатлари.

Унда битилган теран ҳар сатрки дostonвор,
Шарафлар минбаридан ўқилгувси оламга.
Хув... қадим эртакларда куйланган зар толалар
Кўшиб тўқилгани ҳақ сирли «учар гилам»га.

Ҳар ёш чилдирмачига ҳануз дастуриламал
Уста Олимнинг одми нағмаи усуллари.
Ёзмоқ бўлганинг шеърми, шунчаки ишқий ғазал,
Олиймақом андоза — Ғафур Ғулом йўллари.

Тенгдошларнинг сафида равон шу йўлдан бориб,
Етмоқлиги ҳаққос рост комиллик манзилига.
Бундан зўр толе борми янги конлар ахтариб,
Армуғон айламоқдек шу Советлар элига.

Шеър ўзи келмас, ахир, кўшиқ ҳам ўз-ўзидан
Тош бағрида туғилиб, тилда бермайди жаранг.
Мен бувилар куйлаган шеърнинг оддий сўзидан
Лол қолдим-ку, ёронлар, ночор ҳолимга қаранг.

Бу лаҳза жўровоздир кампиру қизлар саси:
«Фабриканинг йўлидан рўмолча топиб олдим...»
Ул чевар бувиларнинг мен — йигит набираси,
Хижолатда бир оддий қўшиқ тополмай қолдим.

Тўртинчи сатр

Омон МАТЖОНГА

Яна дилга ҳамдам бўлди муҳаббат,
Қалб ёнди бахшининг пок нафасидан.
Бу қисса баҳс этур, дўстларим, фақат,
Тоза муҳаббатнинг мўъжизасидан.

Ривоят сўзидур: қай бир замонда,
Олтин тахт соҳиби қай бир ҳукмдор
Бир гул ўстирмишди равза — бўстонда.
Яъни моҳирўй қиз, кундек ҳусндор.

Боғнинг деворидан мўралаб бир кун
Бир йигит қаради фақир ва барно.
Ногоҳ кўргани шу — қиз васли учун
Ул ширин жонини этгудай фидо.

Севги гунча очди қиз кўнглида ҳам,
Юрак замирида бир ўт уйғонди.
Ҳар сафар икковлон хайрлашув дам
Икки дилда соғинч олови ёнди.

Умр ришталарин уламоқ аҳди
Қарорга айланди ошиқ-маъшукқа.
О, улуғ неъматдир севмоқлик бахти,
Энг гузал мавзудир порлоқ қўшиққа.

Бу аҳду паймондан воқиф ҳукмдор
Ёмон қасам айтди жаҳолат аро.
Қизининг заъфарон рўйига боқиб,
Бошлади риёкор оғир можаро.

Разолат кўр этиб жоҳил отани,
Шафқатни, номусни, орни унутди.
Ота қалби гўё ғазаб ватани,
Ниҳоят қотиллик измини тутди.

Ишқий армонини шеърга солган қиз,
Отасин юзига тик боқиб ногоҳ,
Улимин олдида увол ва эсиз
Энг сўнгги лаҳзада шеър сўйлади, оҳ:

«Ишқ — умрга орзу, кўнгилга — армон,
Ишққа на тўсиқ қор ва на-да фармон.
Бошим этсалар-да танимдан жудо...»
Ғазаб-ла тутоқди ота-беомон.

Шеърининг энг сўнги тўртинчи сатри
Соҳибжамол қизнинг бўғзида қолди.
Зулфиқор қинидан суғурилди-ю,
Ота ўз қизининг бошини олди.

Атрофни тўлдирди нола ва фигон,
Бу оҳлар осуда элни уйғотди.
Сўнг ўзига келган ота ногаҳон
Қиз жасади узра фарёдда қотди.

Ўкириб йиғлади нолон ва аччиқ,
Аламдан бошини тошларга урди.
Ақл кирган эди, кўзини очиб
Ва нажот қидириб зир-зир югурди.

Қайғу йўл кўрсатар бундай он, ҳайҳот,
Топилур гафлатда йўқолган маъно.
Элда яшар эди битта валий зот,
Аъмоли — каромат, ҳар сўзи доно.

Ота бирла она ғам оввораси,
Бордилар шу улуғ зотнинг қошига.
— Айтинг, тирилтмоқнинг борми чораси,
Вужуд кўлоб бўлди кўзлар ёшига.

Соқолин тутамлаб сўз бошлади чол,
(Ташриф буюрмишди султоннинг ўзи):
— Шундай очилғуси бу ўринда фол,
Жонга оро кирар ўшал шеър сўзи.

Ҳа, ҳа, ўша шеърнинг изҳори юрак —
Тўртинчи сатрини келтиринг бунда.
Ўша сатрдадир ҳамма гап, бешак,
Ҳамма гап шунга жо бўлган мазмунда.

Иигитни қидириб топдилар охию,
Чол сўзин айтдилар тушунтириб бот.
Айрилиқ юкидан қўзғолиб оғир,
Ошиқ сўйламади, куйлади, ҳайҳот:

Илиқ — умрга орзу, кўнгилга — армон,
Ишққа на тўсиқ кор ва на-да фармон.
Бошим этсалар-да, танимдан жудо,
Бўсанг зулолидан қайта топгум жон».

Дамини кесгувчи қилич тиғининг
Оташин севгидир жонбахш, бемалул.
Ахир, улар севган ишқ қўшиғининг
Жони ўшал эди, нақорати — шул.

Ошиқни элтдилар қизнинг қошига,
Ул жонсиз ётарди, тан бошдан жудо.
Иигит яқин бориб қонли бошига,
Лабига лаб қўйди, жон топди барно...

Асрлар қаъридан келган афсона
Бугун ёддир нечоғ кўҳна бўлса ҳам.

Ундан-да наридан келган афсона
Севганлар тилида айтилуру кўркам.

Дарвоқе, ўшал шеър, тўртинчи сатр
Оддий шеърий йўлмас, сатри халоскор.
Қай шоирга азиз саналса қадр
Шундай бир сатрга дилда армон бор.

Мен ҳам қалам тутиб эзгу ўй билан
Айтурман: севаман, дўстлар, севгайман.
Пок ният, ошиқ қалб, очиқ рўй билан
Энг аввал ўзимга шундай дегайман:

«Оғир олма сира, ор қилма асло,
Сени атасалар ҳаваскор шоир.
Майли, ҳаваскор бўл, бироқ, аввало,
Халоскор шоир бўл, халоскор шоир!

Жонларни ғафлатдан этгувчи халос,
Юракларга софлик олиб киргувчи.
Имон — эътиқоди, орзусига мос
Бош сатрига элни эргаштирувчи.

Кўнгил алдамайди, унинг матлаби:
Шеърлар қолдирсанг-да ортингдан минг-минг,
Барчаси бекордир пуч эрмак каби,
Гар бўлмаса ўшал Тўртинчи сатринг.

Номинг, шаънинг, аъмолинг, қадринг,
Сен учун умрингда муқаддас не бор —
Борлигинг мазмуни — Тўртинчи сатринг,
Сен уни қачондир айтмоғинг даркор!

Сенинг кимлигингни аён кўрсатур,
У — армон, яшашга илинж ва имон.
У сенинг шоҳ сатринг — Тўртинчи сатр,
Бир кун топишингга инонгил, инон.

Шеър ахир севгига, покликка мезон,
Тоza ниятларга ёруғ ифода.
Сен шоир эмассан, эмассан инсон,
Тўртинчи сатрингни айтмай дунёда!»

Муҳаббатдан сўраганим

— Не нав қўшиқдирсан оташин ва шан,
Огоҳ эт бу не сир, армон тўла сас?
— Бу қўшиқни кўплар ёниб бошлаган
Ва лек ҳали ҳеч ким тугатган эмас.

Рубоийлар

□

Ешлик ўтиб кетди — бир дамлик хаёл —
Қад тик эди, фикр — бамисли ҳилол.
Кексалик ҳам етди гардун айланиб,
Фикр тўғри энди, бироқ, қомат дол.

□

Ҳижронинг бир тиғдир, нишони — якка,
Қани менда тадбир нари юрмакка.
Қилич кескирлигин синайдиларму
Санчиб тараҳҳумлар кутган юракка?!

□

Фидойи икки дўст қудратда қойим:
Бу — қилич ва қалам бирлиги доим.
Эзгулик дастида ҳамрўз ҳамиша,
Қилич кескир бўлсин, қалам — мулойим.

Аҳмад Тошхўжаев

Яхши ният билан...

Тўра СУЛАЙМОНГА

Фаришта уйим бор, ёниқ чироғим,
Боғим ва боғ аро турфа гулим бор.
Олам акс этувчи икки қароғим,
Юмушга қовушган икки қўлим бор.

Нима топган бўлсам — меҳнатдан топдим,
Ҳурматни дўстларга ҳурматдан топдим,
Иззатни — элимга хизматдан топдим —
Дарёман, гуллаган ўнгу сўлим бор.

Ҳимматим бор, лекин назрим йўқ менинг,
Ҳасратим, пинҳона арзим йўқ менинг,
Бировдан бир мири қарзим йўқ менинг —
Шундан кимга ёмғир, кимга дўлим бор...

Қалам тебратаман яхши ниятда,
Шеърларим қолдирмас мени уятда,
Турли ранг қоришган шу шеъриятда
Менинг ҳам қўшиғим ва ўз йўлим бор.

Мен учун кифоя
 Бир парча осмон,
 Бир ҳовуч юлдуз бас ва бир тилим ой!
 Етади қултум сув,
 Ярим бурда нон,
 Шу рангин оламдан бир қатра чирой...

Бут иқтидор лозим мен учун, аммо
 Тугал қисмат даркор,
 Оташ муҳаббат!
 Менга меҳр керак оламда танҳо,
 Собит ишонч керак,
 Боқий садоқат!...

Улуғбек

Бу, балки, ғалати талқин туюлар,
 Ҳар юлдуз — мангулик чақин туюлар.
 Ҳамма жойда йироқ
 Кўринган осмон
 Самарқандда менга яқин туюлар!..

Борлиқ кириб борар орзу тусига,
 Хушбўй ҳиди анқир, ҳар ён, севгининг...
 Тоғ бағрида бўлсанг,
 Бунинг устига,
 Шундай ёнгинангда бўлса севгилинг!
 Бир зум вужудингни қуршар ҳаловат,
 Меҳр оғушидай туюлар дунё —
 Гўёки висол бор оламда фақат,
 Елғиз муҳаббат бор дунёда гўё...

Кўришиб туради —
 Сурагларимиз,
 Учрашмаймиз бизлар ҳеч қачон!
 Юракдаги ўжар журъатларимиз —
 Сўнган!
 Кўнгилларда тоқат ҳукмрон!

Эҳтимол — гурурдир,
 Ул — ор эрур ё,
 Турар орамизда кўринмас парда!
 Энди тасодиф ҳам кор келмас, ҳатто
 Тўқнашиб қолмаймиз
 Трамвайларда...

Нақадар бахтлидир сиз юрган сўқмоқ,
 Нечоғлик бахтиёр сиз яшаган уй...
 Меҳрингиз қозонмоқ,
 Қўлингиз тутмоқ —
 Ушалмас орзудир, ҳавойи бир ўй!

Қандай маскан экан сиз туғилган ер,
 Сизни фарзандим, деб суяр қай она?!
 Сиз бирор шеърини ўқиган шоир
 Арзир толеига айтса шукрона...

Билмам, васлингизга қай кимса ёрдир.
 Ки, сизни эркалар
 Ё тутар бода...
 Наҳот, шундай иқбол оламда бордир,
 Наҳот, шундай одам бордир дунёда!..

Самолётга кечикмоқ мумкин,
 Учиб кетмоқ мумкин
 Кейинги рейсда...
 Иложи бўлмаса, майли,
 Кечқурун
 Бари бир жўнайсан поездда!

Висолга кечиксанг —
 Бир кунлик фироқ,
 Ҳеч нарса қилмайди,
 Сўрайсан узр...
 Йиллар поездидан кеч қолсанг, бироқ
 Қувиб етолмайсан
 Уни бир умр!

Зоҳир Аълам

Икки ҳикоя

Эркин

Қабул комиссиясининг бугунги иш куни тугашига ҳали роппароса икки соат бор. Эркин соатига бепарво қараб турди-да, тескари ўгирилиб эснад.

Одам ғиж-ғиж бўлган катта вестибюлнинг унга ажратилган бурчаги деярли кимсасиз. Бурчақдаги стол тепасига — деворга «маслаҳатчи-консультант» деган ёзув осилган. Хужжатини топширолмаганлар, аниқроғи, хужжатидан бирон ишқал топилганларгина унга мурожаат қилишарди, бўлмаса, кўпинча бекор ўтирарди.

У ғалванинг кони бўлган қабул комиссиясига аъзо қилиб тайинланди, натижада докторлик иши бўйича Москвага мўлжалланган командировкаси чиппакка чиқди, бир томонда, ёзнинг иссиғи — буларнинг ҳаммаси хунобини оширарди. Бундан икки ой олдин, декан уни хузурига чақириб, комиссияда ишлашни илтимос қилганидаёқ шундоқ бўлишини билган эди. Лекин, орадан икки ой ўтиб, дунёнинг кўп ишлари майда-чуйда муносабатларга ҳам боғлиқлигини энди англаб етди, докторлик диссертациясини ёқлаш яна бир йилга сурилишини ҳам бўйнига олиб қўйди.

Декан — унинг илмий раҳбари — фан оламининг виждонли кишиларидан бири эди. Эркин уни яхши кўрар, ўзига яқин тутар, ораларидаги муносабат ҳам дўстона эди. Бир куни у домласига: «Профессор, ахир мен ишимни тезроқ тугатсам, ўтгиз бир ёшда доктор бўлсам, сизнинг обрўйингиз эмасми?», деди жиддий тусда. Бунда ишнинг кейинга суриляётганидан норозилик ҳам, домласига нисбатан жиндак эркалик, айни чоқда ўпка ҳам бор эди. Лекин декан: «Доктор, мен комиссияга масъул қилиб тайинлаганман. Эшитяпсизми, тайинлаганман. Шунинг учун атрофимда ишончли одамлар бўлиши керак. Сиз ҳам ёнимда бўласиз!» дегач, эътирозга ортиқча ўрин қолмади...

— Мумкинми, домла?

Эркин энсаси қотиброқ бошини кўтарди. Қаршисида чиройли, оҳу кўзли, озгингина қиз турарди.

— Келинг, ўтиринг.

— Ана ҳужжат олайдигон домла, иш стажинг ҳисобга ўтмайди, ёзмайман, деяптилар.

Унинг юзидаги, ҳаракатларидаги қатъият ҳусну тароватини бир оз бузаётгандек туюлди Эркинга ва «қиз бола ўқиб, шаҳар олиб берса ҳам, унинг гўзаллиги — назокатида» деган гап хаёлидан ўтди.

— Нега энди?... Қайси факультетга киряпсиз?

— Тарихга.

— Яхши, сиз бориб турунг, мен ҳозир.

Тарих факультетига талабгор кўп эди. Ҳужжат қабул қилувчиларнинг баъзилари «ўз одамлари» бўлгани учун бошқаларни зимдан «чалиш»га ҳаракат қилишарди. Қизчанинг юзидаги қатъият ҳужжат олувчиларнинг муомаласида мунофиқликни гўё сезиб қолгач пайдо бўлган эди. Негадир Эркиннинг унга жуда ёрдам бергиси келди. Сўраб-суриштирди, аниқлади: оқибатда қизча ноҳақ бўлиб чиқди. Унинг меҳнат дафтарчасидаги икки йиллик иш стажи мактабда ўқиб юриб колхозда ишлагани экан. Қопун бўйича бу ҳисобга кирмасди. Қизнинг кўнгли гаш бўлиб, мунгайиб қолди.

Эркин қизнинг руҳини кўтариш учун у билан самимий, меҳрибон бир ака каби суҳбатлашди. Ҳатто: «Тарихда одам кўп, физикагами, математикагами тоштира қолинг», деб ҳам кўрди. Лекин қизча на «ҳа», на «йўқ» деб жавоб қилди, Эркиннинг сўзларини, юпатишларини эшитмаётгандек миқ этмай ўтираверди. «Физика-математикага киринг», деган насиҳати унга ёқмади. Қалбида ўзига ишончми ёки қандайдир илинжми пайдо бўлди, вужудида, аллақандай куч сезди-да, Эркинга тик қараб, «Мен бари бир кираман!», деди.

Қиз кетди. Эркиннинг дили гаш бўлди, негадир ўзини айбдордек ҳис қилди. Атрофига секин назар ташлаб, ҳув нарида ўзига қараб турган бир кишини кўрди. У одам анчадан бери уни кузаётганини сезди. Сездю, хиёлат тортиб, журналга «шўнғиди». Лекин у кишининг ўзидан кўз узмаётганини ҳис қилиб, ер остидан унга тикилди. Унинг илтижо билан гилтиллаб қарашидан Эркинга гапи борлиги, бу гап нима ҳақидалиги ҳам аниқ эди. «Нимага кела қолмай, чўзилади?» ўйлади Эркин журнални «ўқиш»да давом этиб.

Ниҳоят, бир муддат ўтгач, у киши яқинлашишга журъат этди.

— Ассалому алайкум, домуллажон, агар мумкин бўлса, сизда бир оғиз гапим бор эди.

— Марҳамат, шунинг учун ўтирибман-да бу ерда,— деди Эркин девордаги «маслаҳатчи-консультант» деб ёзилган қоғозга ишора қилиб. У кишининг қийимлари асл, қимматбаҳо матолардан тикилгани шундоққина кўриниб турарди. Юзлари тиниқ, кўзлари равшан. Эркин унинг ўзига ишонган, пулдор одамлардан эканлигини фаҳмлади.

— Мумкин бўладими, домуллажон, бир баҳавороқ, овқати дурустроқ, яхтаккина ичимлиги бор жойга сизни таклиф этсам? Уша ерда бафуржа гаплашсак.

«Тавба, ҳаммасининг гап қолипи бир хил-а», хаёлидан кечди Эркиннинг.

— Ака, ҳозир иш пайти. Кейин уйга боришим, зарур ишларимни қилишим керак. Мана, ҳали,— Эркин соатига қараб олди,— чоракам бир соат вақтим бор. Нима гапингиз бўлса, шу ерда бемалол айтаверасиз, жоним билан эшитаман.

— Домуллажон, бир хўп денг. Холироқ ерга борайлик,— ялинди у.

Унинг ҳали кўп илтимос қилишини, ҳар ҳолда, бунга у кўп тайёргарлик кўрганини Эркин биллиб турарди.

— Ака, бизнинг орқамиздан текширадиган юзта кўз бор. Сиз билан етаклашиб чиқиб кетсам, дарров гап бўлади.

Ҳалиги одамга жон кирди:

— Тўғри, тўғри, домуллажон. Тушунаман. Хай, бўлмаса, бекатда кутиб турай; эмасам, кечқурун келиб, уйингиздан олиб кетай. Сиз нима десангиз — шу. Бир оғиз сўзингиз!

— Йўқ, ака, бўлмайди. Мен телефонимни ҳам узиб қўйганман. Баъзан уйимга ҳам бормай, чол-кампирларникида ётиб юрибман. Шунинг учун нима гапингиз бўлса, шетта айтаверинг. Гап шу. Ҳеч қаёққа бормаيمان, деганимдан кейин бормаيمان.

У одам маъво кулимсираб; жим қолди. Эркин журнал варақлашга тушди, лекин ўқигани миясига кирмасди. У эса ўрнидан туриб нари кетди, ўқишга қирувчилар, уларнинг ҳомийлари орасида Эркинга қараб-қараб айланиб юрди-да, анчадан сўнг ийманибгина қайтиб келиб, боя бўшатган стулига яна ўтирди.

— Домуллажон, энди бир илтимос-да, йўқ деманг, дардингизни олай, домуллажон. Сиз заррача ташвиш тортмайсиз, заррача оғирлигим тушмайди. Фақат бир хўп денг, дардингизни олай, домуллажон....

Эркин журнални ёпди. Рўпарасига қараб, хаёлга чўмди. Кишига яна жон кирди.

— Сизнинг бир сўзлик эканлигингизни сездим-да, дардингизни олай домуллажон. Мен ўзи ана шунақа одамларни жуда ҳурмат қиламан. Айтмоқчи, мен — фамилиям Раҳматов ...областдаги қорақўл фабрикасининг директориман... Бориб дам олиб ўтирамыз. Бир гапни айтаман, холос. Йўқ десангиз, ҳеч хафа бўлмайман, яна буюрган жойингизга олиб бориб қўяман.

Эркин ҳамон ўша алфозда ўтирарди. Фақат энди қўлини мушт қилиб, устига лунжини қўйиб олганди. Раҳматов ёнидан «БТ» сигаретини чақириб, битгасини олиб тутатди; қутини стол устига ташлаб, уни Эркин тарафга жиндек суриб ҳам қўйди.

Эркин лабига секин-секин уриб уфлади. Сўнг сигаретни Раҳматов тарафга қайтариб суриб, чайнаиб, қийнаиб гап бошлади:

— Сиз мендан бир нарсани илтимос қилмоқчисиз. Айтган жойингизга бориб, чойингизни ичганимдан кейин қўлимдан келмайдиган ишни айтсангиз, йўқ дейишим қийинлашади. Сиз эса, бари бир хафа бўласиз. Мен ҳам қийналаман. Шунинг учун нима гапингиз бўлса, шу ерда айтинг, гапнинг ўғил боласи — мен ўша чойингизни ичгандан кейинги жавобимни қиламан. Қўлимдан келса — хўп дейман, келмаса — йўқ.

— Йўғ-э, домуллажон, мени билмаганингиз учун шундай деяпсиз. Сиздек домуллажоннинг суҳбатини олишнинг ўзи бизга мароқли. Областда, ўзингиз биласиз, билимдон одамлар унчалик кўп эмас.

Эркин жиндек тоқатсизланди:

— Йўқ, ака, сизга бўладиганини айтдим. Гапираверинг шу ерда.

Киши яна кулимсираганча жим қолди. Эркинга ёндашишнинг янги-ча йўлини излаб-излаб, ниҳоят, бир қарорга келди:

— Биласизми, домуллажон... кечирасиз, укажон десам, хафа бўлмайсизми? Укажон, — гапида давом этди Раҳматов Эркин розилик аломатида бош ирғағач, — очигини айтсам, сиз менга ёқиб қолдингиз. Лўнда гапирадиган йигит экансиз, мен ҳам сизга лўндасини айтиб қўя қолай. — Раҳматов яримлаб қолган сигаретни қоғозга босиб ўчирди. Янгисини олиб, заживалкада тутатди. Бир-икки чуқур тортди... — Уғлим билан хиянимни — акамнинг ўғлини ўқишга олиб келганман. Уғлимнинг ҳужжатларини ҳуқуқшуносликка топшириб, одам топиб, гаплашиб ҳам қўйдим. Яъни, укажон, ҳал бўлган. Энди, мен сизга айтсам, уғлим кир-

саю, жияним кирмаса — акамнинг олдида юзи қора бўламан. Чунки, акам менга топширган. Жиян тушмагур, домуллажон, шу сизнинг факультетингизга, яъни тарихга кирмоқчи. Айтмоқчи, у ҳозиргина келиб сизнинг бошингизни қотирган қизча билан бир синфда ўқиган. Яхши ўқиган. Шаҳодатномасида битта тўрти бор, холос. Уям бўлса математикадан. Шу денг, жуда қайсар ўқитувчи, ҳеч кўнмади «беш» қўйишга, бўлмаса олтин медаль оларди, бола пақир.

Раҳматов вазиятни чамалаб Эркинга зимдан разм солди. Мақсадимни тушунтирдим дегандек бир оз кутди. Эркиндан садо чиқмагач, давом этишга мажбур бўлди.

— Шунини жойлаш мақсадида сиз билан маслаҳатлашиб олсам, дегандим. Йўқ, йўқ, домуллажон, иннамай туринг, иннамай туринг! Ҳозир гапимни охиригача эшитинг... Ҳув анув, ташқарига қаранг, домуллажон. Уша ўртада турган «Волга»ни кўряпсизми?

Эркин Раҳматов кўрсатган томонга қаради, сўнг бош ирғади.

— Уша «Волга» кечаю кундуз сизнинг ихтиёрингизда бўлади. Мана, телефони. Шофер меҳмонхонада ётади. Ярим тунда чақирасизми, қоқ пешиндами, шу заҳоти ҳузурингизга етиб келади. Хўш... Ҳозир сизга икки минг ташлаб кетаман. Агар ёзма-оғзақисидан тўрт ва беш олса — шуннай бўлмаса бўлмайди, чунки боланинг стажи йўқ — ўша кунёқ самолётда учиб келиб сизга яна шунча бераман.

Раҳматов жим қолди. Афтидан у шартларини айтиб бўлди ва ўзини уялганнамо қиёфага солди. Эркин қўлини стол устига тақ этиб ташлади. Кулимсиради.

— Бўлмайди, ака.

— Ҳай, нега домуллажон? Шартингиз бўлса, айтинг.

Эркин қўлини столга тираб ўрнидан турди:

— Умуман бўлмайди, ака.

— Тўхтанг, укажон! Яна бир секунд, домуллажон, ҳа, яна бир секунд!...

Эркин ўтирди.

— Мен ўзим, домуллажон... айтганимдек, қорақўл фабрикасининг директориман... Ҳамма ишларни муваффақият билан битирсак, хоҳланг-хоҳламанг, уйингизга бостириб меҳмон бўлиб бораман. Шунда келинимизга асл қорақўлдан битта шуба келтираман.

Эркин ўзидан анча катта Раҳматовнинг бунчалик ялиниши, кўзларидаги ўтинчи кўриб, кўнгли юмшади. Ота ва тоға бўлмиш бу одамнинг ҳолатини тушуниб, шарт туриб кетиш истагини босди.

— Ака, сизга очигини айтай: мен ҳали ёш ўқитувчиман. Дарс бера бошлаганимга энди икки йилдан сал ошди. Ҳали коллектив билан, декан билан яхши таниш эмасман. Уддасидан чиқолмайман илтимосингизни.

— Ҳа, энди домуллажон, шу ишни имтиҳон олайдиган ўқитувчилар билан битирса бўлади-ку, декангача олиб чиқмай...

— Айтяпман-ку, коллектив билан яхши таниш эмасман, деб. Хўп, сўз берсаму эпложмасам. Сизнинг олдингизда мен, акангиз олдида сиз хижолат бўласиз. Тўғрими? Ишонинг, ака, қўлимдан келмайди.

Раҳматов хийлагина сукутга берилди. У Эркиннинг гапларига ишонмасди.

— Ҳай, сиз ўқитувчимиз?

— Ҳа.

— Ҳай, кандидатмисиз? Мен шундай эшнтиб эдим.

— Ҳа.

— Кандидат одамнинг ҳам сўзи ўтмайдимиз?

— Янгиман-да, ака, янгиман. Тушунсангиз-чи!

Раҳматов яна сукут сақлади. Гарвузи қўлтигидан тушган, Эркинга нисбатан бўлган ҳурмати анча сусайганди.

— Ҳай, шу иш қўлдан келадиган биронта одам толиб беролмай-сизми, укажон, қарздор бўлиб қолмайман.

Эркин бу гапни ҳам ичига ютишга ҳаракат қилди, базўр жилмайди. Лекин жавобида, бари бир, жаҳл сезилди.

— Йўқ, бунинг ҳам уддасидан чиқолмайман!...— У шундай деб жим қолди. Раҳматов гоҳ Эркинга синчиклаб қарар, гоҳ эса ўз хаёлларига кетиб-кетиб қоларди.— Бўпти, ака,— деди Эркин ўрнидан туриб. Сал ушланиб Раҳматов ҳам қўзғалди. У бир оз хижолатга тушган бўлса ҳам, билинтирмасликка тиришарди.

— Хайр, ука, раҳмат. Саломат бўлинг,— деди Раҳматов бояги ялиниш оҳанглари бутунлай ўчган, аксинча, ўз қадр-қимматини яхши билган одам қиёфасида.— Тўғриси айтганингиз учун миннатдорман, вақтингизни олганим учун узр.

Раҳматов Эркиннинг қўлини бардам қисиб силкиди-да, худди шу бардамлик билан узоқлашди. Нарироқда оҳу кўзли қизча билан гаплашиб турган жиянига билинар-билинимас бош ирғади. Жиян индамай унга эргашди.

Эркин Раҳматовнинг кетидан ўйланиб қараб қолди: «Бу кишининг асл қиёфаси қайси, бояги «домуллажон» дейишими ёки кейинги хайрлашишими?»

Икки-уч кун ўтиб, Раҳматов Эркиннинг эсидан тамоман чиқиб кетди. Чунки ҳозир бундай воқеалар кўп учраб турарди.

Орадан бир ойдан ортиқ вақт кечди. Кириш имтиҳонлари тугаб, кундузги бўлимга мандат комиссияси ҳам бўлиб ўтди. Августнинг охириги кунларидан бирида Эркин Қисловодскда дам олиб қайтаётган отасини кутиб олгани аэропортга чиқди. Онаси Рихси биби, хотини Сайёра ва ўғилчаси Турғун ҳам у билан бирга чиққан эди.

Соат ўнлардан ошган, ҳали куннинг иссиғига чидаса бўладиган пайт. Одамлар ўзларини соя-салқинга уришган. Учиш майдони билан перронни ажратувчи, атрофи панжарали шийпончалар ёнида кутувчилар гуж-гуж.

Эркин ана шу шийпончалар ёнига келди-да, Турғунни қўйиб, чуқур тин олди. Орқада лапаглаб келаётган семиз онасига, онасининг ёнида баттар озгин кўринадиган хотинига ўгирилди-ю, нарироқда кулимсираб турган Раҳматовга кўзи тушди.

Улар бош ирғашиб, енгил таъзим билан саломлашдилар.

— Мана, ойи, ҳовлиқтириб-ҳовлиқтириб ахир етиб келдингизми кечикмай? — Эркин онасига ҳазил оҳангида дўқ қилди. — Жа кечиксак, беш-ўн минут кутарди-да, севиқли ёрингиз.

— Ҳа, сенга ўхшаб, мунитма-мунит иш қилиши керакми ҳамма, — жаврай кетди Рихси биби. — Бир соат-ярим соат олдин чиқеб, бемалол кутади-да, одам деган, мундоқ сув-пув ичиб, одамларга қараб. Кошки, аданг бундоқ ширин сўз одам бўлса экан. Сал кечиксанг, бир сасиб кетади, бир сасиб кетади... нақ туғилганингга пушаймон бўласан, бир минут вақтинг у ёқда турсин...

Рихси биби гапини тугатар-тугатмас микрофондан дикторнинг овози янгради: «Диққат! Диққат!... рейсли «Қисловодск — Тошкент» самолётининг келиши Москва вақти билан соат тўққизгача кечиктирилади». Кутувчилар оломони бир «оҳ» тортди.

— Ана, — деди Эркин кулиб, — мазза қилиб нафасингизни ростлайдиган бўлдингиз, ойи.

— Э, жувоннимай бўсин, — жаврашини давом эттирди Рихси биби овоз чиқаётган жойга аланглаб. — Кун иссиқда қилиқ чиқармай ўл!

Эркин билан Сайёра қулишди. Кутувчилар тўдаси сал ёйилди. Шу пайт Эркиннинг кўзи яна Раҳматовга тушди. Раҳматов жилмайиб улар томон яқинлашди-да, нйманиб нарироқда туриб қолди. Эркин онаси билан хотинига «ҳозир» деб, у томонга юрди.

— Кимни кутяпсиз, домуллажон? — сўради Раҳматов меҳрибончилик билан, саломлашиб бўлишгач. Эркиннинг жавобини эшитиб, ўша оҳангда давом қилди: — Ия, мана буни қаранг! Биз акамизди кутяпмиз. У киши ҳам Қисловодскда эдилар. Мумкин, биргалашиб тушиб қолсалар.

— Бўлиши мумкин.

Улар бир-бирларига қараб жилмайиб кулиб туришарди. Раҳматов ўзи қувноқ одам эди. Қабул комиссиясида иши тугаганлигидан Эркиннинг ҳам руҳи енгил эди.

— Энди, домуллажон, мана, бир ярим соат вақтимиз бор, — деди Раҳматов, — бир яхтаккина нарса ичиб, дам олсак. — У ресторан томонга ишора қилди.

— Кун иссиқда нима қиламиз, димиқиб! Бу ёқда болалар бор. Кампир борлар. — Эркин уй ичиси турган тарафни кўрсатди. Раҳматов ҳазиломуз тутақди:

— Э-э, хай, сизга одамгарчилик борми ўзи? — Иккови яна баравар хохолашди. — Е сизни яхши кўриб қолган одамди хафа қилиб жўната-верасизми? Э, ўша комиссиянгиздан ўргилай, тамом бўлди-ку, ахир! Энди нимадан қўрқасиз?

Эркин онаси томон қараб, яна ўзини оқламоқчи бўлди, Раҳматов уни қўлтиқлаб олди.

— Юринг, ўзим жавоб оламан кампирдан.

Қайнона-келин олдига келишгач, Раҳматов самимият ва ҳурмат билан ҳол-аҳвол сўради. Турғунжоннинг юзига эркалаб тегиб қўйди.

— Энди энажон, келинжон, мана, салкам икки соат вақт бекор турамиз. Эркинжонни мен жуда ҳурмат қиламан. Шу анчадан бери бир

суҳбатларини олсам, деб юрардим. Юринглар, ана у ерда,— у яна ресторанга ишора қилди.— яхтаккина нарсалар бордир. Шундан ичибгина гаплашиб ўтирамиз.

— Ҳа, йўқ, майли ўзинглар бора қолинглар,— деди Рихси биби, уларга қарамай, ҳам бепарво оҳангда.— Биз мана бу ерда ўтиратура-миз. Қани юр, Тургунбой.— Кампир неварасининг қўлидан ушлаб, аэро-порт олдидаги боққа йўналди. Сайёра қайнонасига эргашаркан, эрига таънамуз назар ташлади. Рихси биби орқасига ўгирилиб, келиннинг нигоҳини изоҳлагандек жавраб қўйди.

— Уша яхтаккинадан кўпгина-а ичиб қўйманглар.

Эркин билан Раҳматов хоҳолаб қўйишди.

Ресторанда одам кам эди. Улар ўртадаги, тепасида вентилятор ай-ланиб турган столни эгаллашди. Битта шампан, шоколад, минерал сув, аччиқ-чучук, Раҳматовга мампар, Эркинга қовурдоқ буюришди.

— Оббо, Эркинжон-ей,— деди Раҳматов шампанни очишга уннаб,— зап-зўр одам экансиз! Удалолмайман деб бир оғиз айтдингиз — ара-лашмадингиз. Мен мана шунақа одамларга борман. Шартта, йўқ деди-нгиз — қўйдингиз!— Раҳматовга ўзининг гапи ёқиб кетди шекилли, яна пишанг қўйди.— Йигит деган шундай шарткесар бўлиши керак!

— Қўлимдан келмагандан кейин тўғрисини айтиш керак-да.— Эр-кин кулди. Лекин бу кулгисидан ёлғон гапираётгани билиниб қолди, бу-ни суҳбатдоши ҳам аниқ сезиб турар эди. Бояги завқ билан «йўқ, де-дингиз-қўйдингиз», деб такрорлаши шундан эди.

Қадаҳларни тўлдириб, Раҳматов сўз бошлади.

— Қани, домуллажон, биринчисини уриштириб олайлик-чи, у ёғи бир гап бўлар.... Хўш, Эркинжон, сиз билан бир суҳбатлашишни дилим-га тугиб қўйгандим, мана қаранг, ният холис — фаришталар омин де-ган экан, тақдир раво кўрибди. Гапим қисқа бўлади: таниш-билишлиги-миз мустаҳкамланаверсини. Ана шу ният учун олинг!

Улар аста чўқиштирдилар, Қадаҳлар нафис жаранглади. Эркин икки марта йирик-йирик хўплади-да, қолганини қўя туриб, сўради:

— Узи ишинглар нима бўлди?

— Э-эй, бўлмади! Сизга айтганим бўлмади. Ҳа, бу биринчисини охиригача олинг! Лимонад-ку, бу!

— Мен ичаман, ичаман. Одатим шу — секин-секин, охиригача оламан, бари'бир.

Раҳматов бир оз қараб турди-да, кейин Эркиннинг шундай ичиши-га кўнди.

— Худди сиз айтган хижолатпазлик юз берди, домуллажон. Уғ-лимники тўғри бўлди, жиянники бўлмади. Ҳозир акамга қандай юз би-лан қарайман, деб ичимди ит тирнаб ўтирибди.

— Йўғ-э, сиздек одам, албатта, удаласа керак, деб ўйлагандим.

— Ҳа-а, ана шунинг учун сизди яхши кўриб қолдим-да, Эркинжон. Узим ҳам, акам ҳам шундай ўйлагандик. Сизди бекорга топганмидим ўшанда. Лекин сиз йўқ деддингиз.— Раҳматов қадаҳларни қайта тўл-дирди.— Бир одам топдим, сизларди факультетдан. Узингиз билган шартларимни эшнтиб, дарров кўнди. Бирдан кўзлари ўйнаб, дарров ро-зи бўлганиданоқ, ичимдан бир «оҳ» кетиб эди-я! Лекин, падар лаънат, иккиланганимни сезиб, жуда ишонтирди: «Ака, биз машатти сувини ичиб пихимиз қайрилиб кетган», деб. Кимлигини айтмай қўя қолай...

— Зинҳор, зинҳор айтманг,— Эркин шошиб қадаҳини олиб, ичиб юборди.

— Пастлик қилди-ю, майли, мен мардлик қиламан, уни билдир-майман,— Раҳматов Эркинга синагандек қаради.— Сизди танир экан.

— Илтимос, айтманг!— Эркин қадаҳини бўшатди.— Яна битта одамдан кўнглимни қолдирган бўласиз.

— Ҳа-а...— Раҳматовнинг қарашида энди сезилар-сезилмас ажабланиш бор эди.— Уша айтганимдек, ҳамир учидан патирини ташлаб кетдим. Бир вақт уйга телефон бўладики, ёзма-оғзақисидан баҳо уч-тўрт. Биламан, ўзи стажсиз бола, тўру-беш бўлмаса бўлмайди. Ғизиллаб келдим. Бу, домуллажон, режадагидек чиқмабди-ку, десам, падарингга лаънат яна балаттан келди. Хафа ҳам бўлди: «Сўз бергандан кейин бўлди-да, сизга натижа керакми, шу бола ўқишга кириши ҳесобми», деб силтаб ҳам ташлади. «Ҳай, майли, кечиринг, домуллажон. Қолганини ҳам берайми?» дедим. «Ҳа», деди. Ҳай, ташлаб кетдим. Хуллас, қолган икки имтиҳондан тўрт чиқди. Яна ўпкамди қўлтиқлаб югурдим бу ёққа. Яна балаттан келди. Хафа бўлди; мандат ўтсин деди. Гапнинг пўст калтаси, мандат ҳам ўтди, жиян ўтмади. Ҳалиги домулла у ёққа югургандек бўлди, бу ёққа югургандек бўлди, сўнг олдимга келиб, мўлтираганча, ишимиз чаппа кетди, ака, деб иккитани тутқазди.

— Олдинги иккита қолиб кетавердимми?— ҳайрон бўлиб сўради Эркин.

Раҳматов кулди:

— Бе-е, қўярмидим! Шундай бурадимики, ҳиқилдоғидан суғуриб олгандек қилиб олдим! Юз сўм дедими, икки юз сўм дедими, камроқ, ишлатиб қўйдим, деб минғиллади. Қарамадим ҳам, санамадим ҳам! Ташлаб қўйибман.

Эркин севиниб кетди.

— Ана у, жиянингиз билан юрган қиз, кирдимми?

— Ҳа-да! Уша зумраша кирди. Ҳеч қанақа подержкасиз кирди!

Эркиннинг севинчи янада ортди:

— Жуда яхши бўпти-да!— У бу гапни беихтиёр айтиб юбориб, хижолат тортди. Раҳматов андак жаҳли чиқиб, жим қолди. Лекин Эркиннинг, бу ёғини нима қилмоқчисизлар, деган саволидан кейин вазият сал ўнғиланди.

— Акамди келишини кутяшман, бир эпини қилар, деб. Ўзи колхоз раиси, депутат. Министрнинг олдига чиқараман. Ҳеч бўлмаса, депутатлигини ҳурмат қилиб, кечки ё сиртқига шу бал билан олишар.

Эркин индамади.

— Билишимча, домуллангиз пулни олволиб дўппини яримта қилиб юраверган-у, жиян тушмагур барча имтиҳонларни ўз кучи билан топширган.

— Э, нега менинг домлам бўлар экан!— Эркин хохолаб кулди.— Сизнинг домлангиз, сиз топгансиз.

— Ҳай, гап-да, бу. Бола областдан келган, паст бал олса ҳам ўтиб кетади, деб чамалаган. Бола бечора подержкам бор деб, имтиҳонларни ўзи топширган, билишимча.— Раҳматов «билишимча»ни авайлаб қўшиб, фикрини Эркиндан тасдиқлатиб олмоқчи бўлди. Лекин Эркин елкасини бир қисиб қўйди, холос.

Раҳматов, Эркиннинг қаршилигига қарамай, официантга яна бир шампань буюрди. Қадаҳдагини сипқорди-да, тўрт бўлиб-тўрт бўлиб қўйилган помидордан бир бўлагини оғзига солди.

— Ўғлим кирмаганда ҳам рози эдим! Жияним кириб, ўғлим кирмаганда... Энди, ҳозир акамди юзига қандай қарайман, билмайман!

— Акангизни министрнинг олдига чиқаришни яхши ўйлабсиз. Жиянингизнинг бали ёмонмас, кечки ёки сиртқи мандатга йўлатишлари мумкин.— Эркин кетишнинг чорасини излаётгани учун анчадан кейин жавоб берди. Официант шампань келтириши билан эса туришга чоғланди.

— Энди бунга ичмаймиз, ака, қимирлаймиз.

— Йўқ, йўқ, Эркинжон! Ҳай, майли, сиз ичмайсиз. Утиринг, илти-

мос! Ешимни ҳурмат қилинг, домуллажон. Сиздан сўрамоқчи бўлган асосий нарсам ҳали турипти.— У шишани очди. Қадаҳларни тўлдира бошлади.— Ҳай сиз ичмайсиз, шундай туради. Ичмайсиз домуллажон, ичмайсиз.— Раҳматов шиша ва қадаҳларни жой-жойига қўйди-да, кулимсираб Эркинга қараб туриб, деди: — Шу, Эркинжон, тўғрисини айтинг, бизди ишди нега олмадингиз? Ёки каттароқ бошқа ишингиз бормиди?

Эркиннинг жаҳли ҳам чиқди, жуда завқланди ҳам.

— Айтдим-ку, ҳеч кимни танимайман, бунақа илтимос қилмаганман, деб.

— Қўйсангиз-чи, Эркинжон, ўша бизди ишди расво қилган домладан сизни сўраб эдим. Уқитувчилар орасида ҳурматингиз балат экан, деканнингиз сизди жуда яхши кўрар экан, бир оғиз айтса, декан ҳеч йўқ демайди, деб айтди.

Эркин яна кулди.

— Бунақа ишга ҳеч аралашмаганман. Қилмайман. Шунини қўлидан келмайди, деб айтадимми ахир. Аралашмайман.— Эркин мароқ билан кулиб қўйди.

— И-и, сиз қизиқсиз-ку! Нега аралашмайсиз. Ҳеч қандай қийинчиликсиз анча нарсалик бўлиб қолардингиз-ку!

Эркин қийқириб кулди.

— Э, ака, ўзингиз қизиқ экансиз. Порага аралашмай, тўғри юрган одамни қизиқ деяпсиз?

Раҳматов ҳали бу гапларга тўла ишонмаса-да, лекин Эркиннинг бунчалик содда бўлиб чиқишидан унга ачина бошлаган эди.

— Ҳай, сиз неча пул ойлик оласиз?

— Етади ўзимга.

— Ҳай, мисол учун-да?

— Икки юз саксон.

— Ана, кўрдингизми? Икки юз саксон оласиз, икки болангиз бор, уч хоналик секцияда турасиз.

— Билиб олибсиз-ку ҳаммасини? — Эркин ҳеч ҳайрон бўлмади.

— Сиз менга ёқиб қолдингиз. Шунинг учун ана у — бизди ишди расво қилган домладан сўраб олгандим. Ахир бу сиздек одамга камлик қилади-ку.— Раҳматов, бир томондан, Эркинни ростлик пардасига беркиняпти, деб ўйлаб, уни «ниқобсизлантирмоқчи», иккинчи томондан, унга ачиниб, «тўғри йўлга» солмоқчи эди. Эркин буни сезгани учун кулиб ўтирар, юзидан табассум ўчмасди.

— Ҳай, кам-ку, тўғрими?— сўради таъкидлаб Раҳматов, мақсадига йўналтирилган нишабни фикран маҳкам ушлаб.

— Ҳозирча учини учига улаб турамыз. Кейинчалик худо пошшо, илмий даража ошади, ойлик ҳам ошади. Бўлади-да!

— Ошсин. Илмий даражангиз ҳам, маошингиз ҳам ошсин. Омадингизни берсин. Йўлингиздан ҳеч адашманг, илоё. Лекин, ҳай, фараз қилинг, доктор, профессор бўлдингиз. Ўшанда маошингиз қанча бўлади.

— Билмасам-э, мундоқ тузукроқ нарсалардан гаплашиб ўтирайлик,— Эркин суҳбатдошини чалғитиш учун қадаҳни қўлига олди.— Ёки ташқарига — шабадага чиқайлик.

— Ҳай, иннамай туринг, иннамай туринг,— Раҳматов жиндек кайф қила бошлаганди.— Мен сизга ана шу тузукроқ нарсаларнинг калити ҳақида гапиряпман.

Эркин хохолаб кулди. Раҳматов давом этди:

— Ҳай, маошингиз тўрт юз бўлар, беш юз бўлар, лекин бизди ишга ёрдам берганингизда ана шу профессорнинг бир йиллигини бирданига олардингиз-ку.

— Шунча пулни нима қилардим?

— И-и-и, Эркинжон, кулманг-да, ўзингизди гўлликка солманг-да. Сизга чин кўнгилдан гапирса...

— Нега хафа бўласиз? Рост.

— Пулни нима қиламан деган гап ҳам гапми? Бу дунёда ҳамма нима деб юрипти, охир?

— Билмайман. Ҳаммани қаердан билай нима деб юрганни?

— Пул деб юрипти! Ҳай, сиз нима деб юрибсиз?

— Китоб ёзаман, тарихнинг қоронғи жойларини ёритаман. Ундаги сохталикларни, ёлгонларни фош қиламан.

— Ҳай, бу сизга нима беради?

— Ие, ҳақиқатни очаман, кўнглим жойига тушади.

— Ҳай шу билан бирингиз икки бўладими, демоқчиман?

— Фан оламида, ҳақиқий олимлар орасида обрўйим ошади.

— Ҳурмат-эйтиборни пишириб еб, ёки бирон жойга кийиб бориб, ёки у туфайли уч хонали уйингизни данғиллама участкага айлантириб бўлмайди-ку! Сизга қонуний берилиши керак бўлган тўрт хоналикни ҳам ололмабсиз-ку!

— Ҳаммаси бўлади, ўртоқ Раҳматов. бўлади. Бир кун, сал дурустроқ иш қилиб, кўзга кўрингандан кейин, катталардан биронтаси чақириб, сизга нима етишмаяпти, деб сўрар.— Эркин худди ёш болага тушунтиргандек, меҳр ва мулоимлик билан тушунтира бошлади.— Шунда айтаман, шунақа-шунақа, райижрокомдагилар фонд йўқ деб беришмаганди, шуни тўрт хоналикками, беш хоналикками ёки коттеджгами алиштириб берсаларинг, дейман.

— Сизни чақириб сўрайдими? Э-э,— деди Раҳматов, худди қошига кўнган пашшани ҳайдагандек, кафтини пастдан юқорига силкитиб.

Эркин мароқ билан кулди.

— Ҳа, чақиршмаса ўзим борарман,— деди.

Раҳматов яна «пашша ҳайдади». Эркин ҳазил билан Раҳматовни янада қиздирди.

— Ҳамма нарсани пулга сотиб олаверса бўлади, деб ўйлайсизми?

— Ҳамма нарсани! — деди Раҳматов кескинлик билан. Эркин кулиб туриб, йўқ, маъносида бош чайқади.— Ҳай, нимани олиб бўлмайди? — сўради Раҳматов. Эркин «виждон, ҳақиқат», демоқчи бўлди-ю, бу сўзларга ҳамсуҳбати нима деб жавоб беришини тахминан билгани учун индамай бош чайқаб тураверди.

— Ҳай, бўлмаса, мен айтганди олганингизда, эт-бетингиз камайиб қолармиди? Шунга жавоб беринг.

Эркин яна индамади. Вазият, суҳбатнинг мавзунини жиғига тега бошлаганди. Бундан ташқари, жавоб берганда ҳам Раҳматов унинг қаёри камайиб қолиши мумкинлигини тушунмаслигини, тушунганда ҳам тан олмаслигини сезганди. Гапини қисқа қилмоқчи бўлди:

— Ахир, ўртоқ Раҳматов, ҳамма сотилиб кетаверса, ҳатто фан ҳам сотилса, халққа нима бўлади, давлатга нима бўлади? Шуни ўйлаймизда.

— Вой, вой, вой,— Раҳматов ростакамига хуни бийрон бўлиб бошини силкиди. У иккала тирсагини столга тираб, энгашиброқ ўтиргани учун Эркинга ер остидан қарарди.— Сиз давлатни мендан ҳимоя қиляпсизми? Мендан-а?! — Раҳматов «пашша ҳайдади». — Мен ҳимоя қилсам арзийди давлатти. Қўлим узатган жойимга етади. Ҳамма нарсам бор. Борданам ортиқ. Сиздай пайтимда ёнимди қаппайтириб, Қапказди энг яхши курортларига уч-тўрт бориб келганман. Сиз нимани кўрибсиз? Паложений тўрт хоналик секцияни ололмапсиз-ку, яна давлатти тарафини оласиз!

Эркин яна завқ билан кулди. Суҳбатдошини таг-туғи билан тушу-

ниб турганидан, суҳбатдоши уни ҳеч қачон тушунмаслигини сезганидан завқланарди.

— Кулманг-да, Эркинжон! Тушунсангиз-чи! — Раҳматов қизишиб гапида давом этди. — Мен сизнинг ёнингизни оляпман. Кўп нарсани фарқига бормас экансиз. Кейин аттанг қиласиз, шунинг учун сизга ичкуярлик қиляпман.

— Биладим, биладим, меҳрибончилик қилаётганингизни. Лекин уйнинг бир хонасини менга райижрокомда янглишиб ўрнашиб қолган, кечирасизу, сизга ўхшаб ўйлайдиган одамлар бермаган. Айтмоқчи, уларнинг кўпчилиги ҳозир жавобгарликка тортилиб кетди. Уларни давлатнинг ўзи жазолади... Сиз райижрокомнинг квартира бўлимидаги беш-олти порахўр билан давлатни аралаштирманг-да!

Раҳматов Эркиннинг бу гапини эшитиб, унинг «тузатиб бўлмайдиган аҳмоқ»лардан эканлигини билди. Айниқса, кулиб гапириши Раҳматовнинг қитиқ пастига қаттиқ тегаёзганди.

— Ҳай, уларди сизга паложений уйни бермагани учун қамашди-ми?

— Билмадим.

— Ана, бўпти-да! Ҳай, янги келганлар ҳам сизга алмаштириб бермайди! Агар сиз мен берганимди олганингизда эди, тўртдан бири билан ҳозир тўғрилаб келган бўлардим, исбот қилиш учун.

— Э, мен сизга бераман ўшани, — Эркин яна, эсида йўқ, Раҳматовни қиздирди. — Устига, ўзингизга, беш юз қўшаман. Қани, исбот қилинг!

Бу гапдан Раҳматовнинг ҳамсуҳбатига нисбатан ҳурмати бир оз ортди. Чунки у Эркиннинг бир тийини йўқ деган фикрда эди.

— Қелишдик, — деди у чеҳраси очилиб. — Сиз — мени ишимга, мен — сиздикига.

— Э-э, — Эркин баралла кулди. — Айтдим-ку, бунақа ишга юрмайман.

— Ҳа, сиз ўзи нимага юрасиз?!

Эркин аввалига тортишиб, керак бўлса сўкишиб ҳам ўзининг фикрини ўтказмоқчи бўлганди. Лекин Раҳматовдек пихи қайрилиб, этига кириб кетган одамни фақат кулги билан енгишини, фақат кулги билан мувозанатдан чиқара олишини вақтида тушуниб қолган эди. Мақсадига эришиб, Раҳматовнинг жаҳлини чиқара олганидан у баттар завқланарди.

— Бизди бир укамиз бор. — давом этди Раҳматов. — Кечирасизу, укажон, у ҳам сизга ўхшаган аҳмоқ.

Бу Эркиннинг «сизга ўхшаб ўйлайдиганлар» деганига жавоб эди.

— Ҳе-ҳей, қийқириқ!

— Ўзи журналист.

— Ҳа-а?

— Давлат манфаати, давлатни фойдаси, деб юргани-юрган. Нукул ҳалоллик, яхшилик излайди. «Ҳай, сенга нима зарурлиги бор, нега бунча куюнасан?» деб кў-ўп гапираман. Э! — Раҳматов яна «пашша ҳайдади». — Эшшакди қулоғига шунча танбур чертганимда, аллақачон артист бўлиб кетарди. Лекин ўша ипириқини яхши кўраман, рўзгорига қарашгим келади, кўнмайди. Акамга иннамайди — менга сасийди. Уйидагиларнингми, ўзинингми, туғилган кунда бошдан-оёқ сарпо қилиб иложини топмасам, мендан ҳеч нарса олмайди. Жинними бу ўзи, билмадим? Текинга берганди олмайди!.. Нима керак ўзи сизларга?! — Раҳматов укасини гапириб ўтириб, бирдан Эркинга мурожаат қилди.

— Ҳа-ҳей, қийқириқ!

...Раҳматов яна гапга тушмоқчи эди, аэропорт репродукторидан

овоз янгради: «Диққат, Кисловодскдан... рейсадаги самолёт келиб қўнди. Йўловчилар юкларини олиш учун тўртинчи йўлакдан ўтишларини сўраймиз».

Эркин ирғиб ўрнидан турди.

— Ия, ана кутгани чиқиб, бекорчи гапларга овора бўлибмиз.

— Ҳа, ҳовлиқманг, ҳали бемалол тушса бўлади,— Раҳматов ҳам ёнидан иккита ўнталикни шошилмай чиқариб стол устига ташлади. Қайтимини олар, деб кутиб турган Эркиннинг тирсагидан ушлади.— Юринг, бунинг ҳам бола-чақаси бордир.

Улар эшикка етай деганларида официантнинг чақиргани эшитилди.

— Гражданин, тўхтанг, қайтимини олинг.

Официант чаққон келиб Раҳматовга уч сўмликни тутқазди-да, кетди.

— Падарингга лаънат,— деди секин унинг орқасидан қараб Раҳматов.— Агар беш сўм бўлганда индамасди.

— Бе, қўйсангиз-чи, уч сўмнинг гуноҳидан қўрққан киши беш сўмни олармиди,— деди Эркин.

Ресторан зинасидан пастга тушиб хайрлашишди.

— Иш жойимни биласиз, учрашиб турайлик,— деди Эркин манзират қилиб. Раҳматов ҳам областга борганда, албатта, киришини илтимос қилди. Эркин нарироқда олазарак бўлиб турган уй ичидагилари олдига шошиб кетди. Отаси ҳали чиқмаган эди.

— Сеням падарингга лаънат,— деди ғижиниб унинг орқасидан қараб Раҳматов.— Агар бештамас — ўнтами, йиғирматами, деганимда, кафтимда ўйнардиг-а! Лекин арзимаёсан! Ўзингни арши-аълода ҳисоблаб юравер!..

Репродуктордан яна қандайдир эълон бошланди «Диққат, диққат..!»

Раҳматов билан Эркин бошқа учрашишмади.

Ўзма кетар, қош қолар

Ҳижрий саксон саккизинчи йил зулҳижжа ойининг биринчи кунини Қутайба Ҳукуз²ни кечиб, Бухоро тупроғига ўтди. Бу унинг тўртинчи келиши. Ҳар келганида Бухоро халқи исломни қабул қилар, лекин у қайтиб кетиши билан яна ўз динига қайтарди. Бу гал Қутайба ибн Муслим бошқача йўл тутмоқчи бўлди. Энди кучга тўлган, шуҳратталаб бу одамга халифатдаги олий табақа зодагонлар паст назар билан қарашарди. Шунинг учун ҳам у — оддий туякашнинг набираси бўлган Қутайба — уларни ёмон кўриб қолган. Энди у қасд олмоқчи: уларни тарих саҳнасидан суриб ташламоқчи. Бунинг бирдан-бир йўли янги ерларни забт этиш, мусулмончиликни кенг тарқатиш эканлигини энди у англаётганди.

Қутайбадек оддий туякаш набирасининг бундай олий мансабларидан бирига кўтарилишининг боиси, унинг дунёни тўғри тушунишида.

¹ Мелодий 706 йил, 12 декабрь.

² Амударёнинг қадимги номи.

нарсаларни ўз номи билан аташида эди. Ундан олдин Бухорога келган саркардалар бойлик, ўлжа ва бу оқбадан халқлардан чиройли қуллар олиб кетиб, халифага тортиқ қилиш билан чекланардилар. У эса, йўқ!.. У бу билан чекланмайди. Ўлжаларга қўшиб парчаланган бу мамлакатнинг ўзини тортиқ қилади. Ва бу билан у, ҳеч иш қилмай юрадиган ўша кибру ҳаволи аслзодалардан, ҳатто халифаларнинг баъзиларидан ҳам ўзининг устунлигини кўрсатиб қўяди, тарих саҳифасидан мустаҳкам ўрин олади. Ҳа, тарихда эгаллаган лавозимлар эмас, қилинган ишлар қолишини у жуда яхши англаганди...

Қиш бўлса ҳам қорсиз, лекин совуқ барханларга Қутайба ўйчан боқаркан, шуларни ўйларди.

— Сизлар йўқ бўлиб кетасизлар, биз қоламиз! — ҳайқирди у қўлини баланд кўтариб. Бу ҳайқириқ бақувват аъзойи баданини, тетик руҳини эзаётган дардидан отилган эди. Шунинг учун бу ҳайқириқ, маддаси ситиб чиқарилган ярадек, бутун вужудини яйратиб юборди.

— Иншоолло, иншоолло, — деди, товуш чиқармай унинг ёнига яқинлашган дўсти Ҳаёни Набатий. Набатий ҳайқириқнинг асл маъносини тушунмай, бу гап мажусийларга қаратилган, деб ўйлаганди.

— Тарихий воқеаларни хуш кўраман! — деди Қутайба, дўстининг ўйлаганини тушуниб. — Билиб қўй, ҳабибим, сен тарихий иш қилдинг. Қадимий бу ўлкани ҳақ йўлига бошлаш, бошқариш учун Жайхундан кечиб ўтдинг!

Иккови қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Оддий табақадан чиққан Қутайба билан Набатийнинг дўстлиги шартнома билан мустаҳкамланганди: улар келажакда эгалланадиган лавозимларда бир-бирларисиз иш қилмасликка аҳдлашган эдилар. Қутайба — Хуросон амири, Набатий — унинг лашкарбошиси; Қутайба — халифатнинг Машриқ ишлари бўйича ноиб, Набатий эса — Хуросон амири... Ана шундай эди уларнинг режалари. Биринчи, энг муҳим ва қийин босқич ўтилганди — Қутайба Хуросон амири эди. Иккови мустақил ишлар қилиши мумкин эди. Шундан руҳлари гўёки ерда эмас, самода учиб юрарди. Гарчи Мовароуннаҳрга қилинаётган бу юришда шартномалари бузилган бўлса ҳам, дўстликка путур етмаганди. Шартнома бўйича, Қутайба Хуросонда қолиши, Мовароуннаҳрга эса Набатийнинг ўзи келиши керак эди. Аммо Набатий буни кўнглига олмади. Чунки, ростмана буюк бўлиб тугилмаган ҳар бир одам сингари, у ўзига тўлиқ ишонмасди. Қутайбанинг бу ўлка шароитларини яхши билиши ҳамда сиёсатдаги тадбиркорлиги икки дўстнинг бир-бировларига айтмай, ичларида келишиб олишига сабаб бўлган эди. Шартноманинг бузилишини ва Набатийнинг қаршилик кўрсатмаслигини Қутайба илгаридан яхши биларди.

Муҳораба пайтидаги тадбиркорликда устун турадиган Набатий тинчлик пайтида — кенгроқ мушоҳада қилиш керак пайтида йўл тополмай қоларди.

Бундан ташқари, Қутайба доимо Набатийни кафтидаги динордек аниқ кўриб турар, Набатий учун эса Қутайбанинг аҳволи-руҳиясидаги бир-икки чуқур жойи кўпинча сир бўлиб қолаверарди. Мана шунинг учун ҳам Қутайбанинг чодир олдидаги ҳайқиригини Набатий нотўғри тушуниб, «иншоолло, иншоолло» деганди.

— Кечувда талафот катта бўлмадимми? — сўради Қутайба ундан.

— Аскарлар омон. Беш-ўн туя озиқ-овқат, йигирма-ўттизта хабаш ғулом оқиб кетди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳабибим! Уларнинг ўрнини бу ердаги оқбадан ғуломлар билан босамиз. Оқбадан парилардан хоҳлаганча олиб, йигирматасининг қўйнига кириб, неча-неча тонглари бедор оттирамиз.

Икки дўст яна қучоқлашиб бир-бирларини кўтариб-кўтариб қўйдилар. Қутайбанинг чодир, таомилга кўра, баланд тепаликка жойлаш-

ганди. Атрофда икки юз қадамлик тегра қилиб аскарларнинг, нарироқдаги дўнгликларда эса лашкарбошилари чодирлари тикланганди. Бир-иккита бой чодирлар пастда, Қутайбага яқинроқ ерга жойлашганди. Булар — Қутайба эътиборини қозониш истагида юрган лашкарбошилар қароргоҳи эди. Қўллар, ёш аскарлар ҳандақлар қазиб, қўрғонлар ясардилар, қоровуллар белгиланарди.

Лекин улар қаерда бўлмасин — хоҳ яқини, хоҳ узоғи, хоҳ отда елиб-югуриб, муҳофаза ишларига раҳбарлик қилаётгани бўлсин — ҳаммаси амирнинг бир ишораси билан етиб келишга тайёр эди.

Қутайба билан Набатий бу бой элнинг кенгликларига завқ билан тикилиб қолдилар.

— Бу ўжар элнинг наҳри ҳам ўжар-а? — Набатий орқада қолган дарёни кўрсатди. — Энг камсув пайтида ҳам ўкириб, ютиб юбораман, дейди.

— Лекин бу ўжар наҳр ҳам, ўз ўжар қавмиялари каби билмайдики, унинг устига оллоҳ аскарлари келди! Бу қайсарликларнинг ҳаммаси бир калиманинг олдида ҳеч нарсадир, — жавоб берди Қутайба қувлик билан кулиб.

— Иншоолло, иншоолло! — деди Набатий завқ билан.

Қутайба юқоридаги гаплари билан ҳам дўстига нисбатан носамийлик қилганди. Аслида, оллоҳнинг кўмаги ҳақидаги сўзларнинг ҳаммаси жангчиларни алдаш учун эканлигини билади. Юртлар устига қилдинаётган юришларнинг асл мақсадлари исломни тарқатиш эмас, халифат хазинасини тўлдириш учун бўлаётганини ҳам энг юқори олиялар каби ҳеч кимга гапирмас эди. Муҳаммад пайғамбарнинг ғайридиндагилар мусулмонликни қабул этганларидан сўнг ўз-ўзидан оллоҳнинг паноҳига ўтишлари ҳақидаги ўғити ҳам, аслида, унга ёқинқирамасди. Чунки мажусий эл — то мусулмончиликни қабул қилгунича — моли ҳам, жони ҳам, ери ҳам ҳалол ҳисобланар, оллоҳни тан олгандан кейин эса, ҳамма мўминлар каби, закот билан чекланар, халифатнинг умумий қонун-қоидалари бўйича яшарди. Бебошлик ҳам қилиб бўлмасди, қўллар ҳам олиб бўлмасди... Ҳалифага арзга борардилар, натижада зўравонлик қилган, яъни шариатни бузган одам жазога тортиларди. Мана шунинг учун ҳам Қутайба бир тилда гаплашадиган, лекин бир бирини ҳорижий душмандан ҳам ёмон кўрадиган, мустақил давлатларга бўлиниб, ҳар хил номда юрадиган бу халқни, бир томондан, ичида яхши кўрарди. Шунинг учунки, бу халқ мусулмонликни, уни олиб келаётган араблар ҳужумини ўжарлик билан қайтараркан, Қутайба уни қириш, ўрнига арабларни ва уларга содиқ хизмат қиладиган форсларни жойлаштириш имкониятига эга бўларди.

— Агар бу гал ҳам қайсарлик қилса, ўз динлари билан бирга жонларини ҳам жаҳаннамга жўнатаман, — Қутайба бу гапларни ғазабсиз, қандайдир завқ билан, кўзлари кулиб турган ҳолда айтди.

— Менга буларнинг несидир маъқул, — деди Набатий.

— О, ҳабиб, ичимсан! Қани энди бу мажусийлар ҳақ йўлига ўтса, тилимизда гаплашса, араблар қанчалик кўпайган, гўзаллашган бўларди. — Бу гапи билан Қутайба дилидаги энг муҳим орзусини изҳор қилди.

— Буни қара, форслар, уларнинг буюк салтанати аллақандай ўнбеш-йигирма йил ичида емирилиб, халифатнинг узвий қисмига айланиб кетди. Лекин, бу майда-чуйда бўлақларга бўлинган халқ нечун бунчалик қаттиқ туради-а?! Уларнинг бирлашиб, бизларга қарши оёққа туришдан оллоҳнинг ўзи сақласин.

— Бундай бўлмайди. Чунки, оллоҳ уларни ҳақ йўлига ўтиш учун тайёрлаб атайлаб парчалаган. «Биз кимники жазоламоқчи бўларканмиз, ичига раҳна соламиз, токи кушандаси ичидан чиққай», дейилгани ана шулар ҳақида айтилган-да!

— Иншоолло, иншоолло, ҳақ гапни айтдинг. Буларнинг Искандар Макдунийга, форс шоҳлари Доро ва Қайхисравга берган зарбаларини муаррихлар оғиз кўпиртириб мақтаб кетганлар.— Қутайба ўйга толди.— Ҳа, бу халқ курашда ҳаммадан ҳам жасур. Аммо ана шу жасурлиги манманлик туғдиради ва уларнинг ҳар бир мавзеси ўзига ҳалифат тузмоқчи бўлади. Бир мавзеси иккинчисига ишонмайди. Улар, ҳатто, бирининг лаҳжасини қабул айлагандан кўра, форс лисонини, ён қўшниларининг подшоси ҳақидаги ривоятдан сосонийлар ҳақидаги ривоятларни афзал кўрадилар. Биз ана шундан фойдаланамиз. Бирининг қайсарлиги билан иккинчисига урмоғимиз, бирини иккинчиси билан синдирмоғимиз лозим. Менга ишон! Қутайба ва унинг содиқ Ҳаёни Набатийи бу гал чора топадилар. Бу халқ энди, ярми қирилса ҳам, Боғдоду Дамашқнинг бозорларини ғуломларга тўлдирса ҳам бўйсунди. Ва яқин келажакда унинг абноси¹ халифатнинг Рум ва Мағриб кофирлари билан бўлажак муҳорабаларида энг олдинги сафларда турадилар.

— Иншоолло, иншоолло... Соҳибим, сен бу қавмияларнинг тарихини шунчалик яхши биласанки, илму идрокингу ҳофизангдан доимо лол қоламан.

— О, ҳабибим, мен буларни билганим билан сенинг тадбирларингсиз бу даражага етишолмаган бўлардим... Ҳа, бу халқ бизларгача ҳам уч юз йил давомида сосонийлар билан курашган. Чунки, уларнинг лисонига ва мустақиллигига энг қаттиқ тажовуз қилганлар эронийлар бўлган. Ва аксинча, бу элларнинг бўйин эгмаслиги сосонийларнинг жиғига тегиб келган. Ана шунинг учун ҳам эронийлар буларга қарши муҳорабамизда араблардан ортиқ жонбозлик кўрсатмоқдалар. Айёрларимизнинг аксари эронийлар эканлигининг боиси ҳам шу.

— Дарвоқе, соҳибим, айёрлардан дарак йўқми?

— Кечга томон ёки саҳар пайти ҳозир бўладилар. Уларга зулқаъда ойининг сўнгги икки кунда кечувга келиб туришларини тайинлаганман. Уларни кутиб турмайлик, деб, кечувни атайлаб зулҳижжага кечиктирдим. Яқин атрофларда юрган бўлсалар керак. Биздан хабар топиб етиб келадилар. Мана, агар оллоҳ кўзларимнинг нурини янглиштирмаётган бўлса, улардан бири — варданзалик Кулор етиб келди.

Ҳақиқатан ҳам, пастдаги соқчи капаларининг бири олдига уч отлиқ келиб тушди. Соқчибоши улар билан нималарнидир гаплашиб, қурол-яроғларидан фориг қилди-да, Қутайба томон қаради. Қутайба қўли билан енгил ишора қилди. Соқчибоши келганларнинг иккисини қолдириб, бирига ўзи ва уч суворийси ҳамроҳ бўлган ҳолда Қутайбанинг чодирига чиқа бошлади. Отлиқлар эллиқ қадам нарида пиёдаландилар. Яқин келишгач, Кулор тиз чўкди:

— Бисмиллох-ар-раҳмони ар-раҳим. Ҳазратимни кўриш насиб этагининг ўзи учун тиз чўкиб, умрим охиригача оллоҳимга тоат-ибодат қилишга тайёрман,— деди Кулор. У арабчани бузиб таллафуз этарди.

— Мен ҳам, ҳабибим Кулор, сендек абду оллоҳни² кўрганимдан ғоят хурсандман.— Қутайба ишора қилиши билан соқчилар таъзим қилиб, орқага қайтдилар. Бу ишора билан орқадаги ғуломлар, чодирдан уч-тўрт киши югуриб чиқиб, ҳозирлик кўргани амирнинг машварат чодирига кириб кетишди.

— Ҳазратим,— деди Кулор, ўз халқининг одати бўйича хўжасининг этагини ўйиб,— мени илгари ҳам, ҳозир ҳам абда оллоҳ деб гапирдингиз, қалбимга шундай илиқлик югурдики, вужудимга арши аълодан нур келиб киргандек бўлди. Агар қулингизни хурсанд қилиш сизга малол келмаса, доимо шундай атасангиз.

¹ Уғлонлари.

² Оллоҳнинг қули.

— О, ҳабибим, номингни ҳам ўзгартирмоқчимисан?

— Ўзгартирмоқчи эмас, асл номимга қайтмоқчиман. Абдаоллоҳ!
Мен аллақачондан бери ўзимни шундай атайман.

— Баракалло баракалло... Абдаоллоҳ,— деди Қутайба хохолаб кулиб ва машварат, чодирга ишора қилиб, ўзи йўл бошлади.

Олдинда Қутайба, кейин Кулор, унинг ортидан Ҳаёни Набатий чодирга йўл олдилар. Кулор эгасининг боқишига зор итлардек қисиниб кетаркан, ҳолатига мос йўсинда гап қотарди:

— Ҳазратим, қадамингиз қутлуғ келиб, қулингизга оллоҳ яқинда бир ўғил берганди. Унинг исмини мажусийлардан яширишга, Қутайба деб қўйишга жазм этдим. Бу ишимни сизга айтиб оқлаб олмоқчи эдим! Энди оллоҳдан сўраб турган нарсам шулки, тезроқ ислом қаноти бизнинг ерларга ҳам соя солса ва ўғлим иккимиз очиқ-ойдин ўз номимизда юрсак.

— Шундай бўлади Кул... Абдаоллоҳ. Яқин қолди.

— Иншоолло, иншоолло, ҳазратим.

— Ҳа, яқин кунларда. Фақат,— деди Қутайба юришдан тўхтамай Кулорга қараркан,— ўғлингнинг исми Қутайба эмас, Абдааррасул бўлсин. Розимисан? Абдааррасул ибн Абдаоллоҳ!¹ Дуруст-а?!

— Ҳазрат! Ўғлимга ўзингиз ном қўйдингиз. О! Мен нақадар бахтиёрман! — Кулор югура келиб, Қутайбанинг этагидан олиб ўпди. Қутайба чап қўли билан тўнига бир уриб, этагини туширди-да, худди шундай кескинлик билан чодир пардасини очиб, ичкари кирди. Қолган икковлон ҳам унга эргашди...

Икки кун ичида бу чодирга Кулордан бошқа яна уч эроний савдогар, икки эроний сипоҳ ва ниҳоят, Қутайбанинг хос айёри — бир бадавий араб кириб чиқишди. Уч-тўрт подшоҳликка бўлинган Мовароуннахрнинг умумий манзараси Қутайбанинг кўз олдида янада равшанлашди: Чин турклариди ҳам, забт этилган Тоҳаристонда ҳам, Сўғда ҳам ва Туркистонда ҳам бирликка интилиш пайдо бўлган. Уларда ҳар бир шаҳри ўзига хон ҳолида дона-дона ажралиб турган Бухоро мамлакатига ёрдам бериш кайфияти туғилган. Офат олдидан бирлашиш ҳақидаги гаплар кўп гапирилмоқда. Аммо динларнинг турличалиги, айниқса, сулолалар орасидаги адоват уларни ислом лашкари учун алоҳида-алоҳида луқмага айлантириб қўйган. Узаро нафрат туфайли подшоҳчалар учун араблар ҳали жуда узоқда бўлиб туюлади. Айш-ишрат эса, уларнинг қимирлашларини анча қийинлаштириб қўйган. Тожирларнинг ислом юртларида кўрган кенгликлари, чегараларнинг йўқлиги уларнинг кўнгилларида мусулмончиликка нисбатан рағбат уйғотган... Қутайба билган аҳвол мана шундай эди.

Бухоро устига юраркан, Қутайба бошқа подшоҳликларга махсус элчилар юборган, у мамлакатларнинг динларини, халқларининг урф-одатларини, шоҳларининг одил сиёсатларини мақтаб, улар билан дўстлашиш ҳалифалик сиёсатининг туб моҳияти эканлигига ишонтириш учун ҳаракат қилганди. Бухорога юришни эса, икки ўртада тузилган сулҳнинг бузилганлиги билан изоҳлаганди.

Ана шундай қилиб, сиёсий ва ҳарбий тайёргарликларни кўриб бўлган Қутайба энг мустаҳкам ҳисор ҳисобланган Бойкентни қамал қилди.

¹ Оллоҳ қулининг ўғли Расул қули.

Расмларни В. Будаев чизган.

□

Бухоро халқи ёлғиз қолганди. Ёлғиз қолишидан ташқари, ички низоларга ҳам боған эди. Унинг ҳар бир шаҳри номигагина подшоҳ Тоғшодани тан оларди.

Вардонзанинг ҳокими Вардонхудот эса Тоғшодани бутунлай тахтдан ағдариб ташлаш ниятида эди. Ота-бобоси туркистонлик бўлган Вардонхудотда бу ниятнинг туғилишига асосий сабаб Тоғшоданинг Бухорони эплаёлмаётгани эди. Иккинчи сабаб, бундан ўттиз икки-ўттиз уч йиллар аввал, араблар илк бор келганларида, Тоғшоданинг отаси Бухорбидун жангда ҳалок бўлганди. Тоғшода Бухорхотуннинг қорнида қолганди. Ўша пайтдаёқ гумона шоҳники эмас, балки тахтга ўтирган Бухорхотуннинг ўйнашиники, деган гап тарқалганди. Шу гапларга қарамай, орадан йиллар ўтгач, Тоғшода тахтга чиқди. Мамлакатда тартиб ўрнатиш соҳасида уқувсизлиги, айш-ишратга ўчлиги, қўрқоқлиги, маълум бўлиб қолгач, ўша эски миш-мишлар асослидек туюла бошлади. Вардонхудот ҳам ана шу овозлар таъсиротида эди. Тоғшоданинг арабларга қарши жондиди билан курашмаётганлиги Бухоро беклари ичида энг зукоси, энг ватанправари бўлгани Вардонхудотнинг бу фикрини мустаҳкамлади.

Бухорхотун билан ҳам, Тоғшода билан ҳам тўқнашган Қутайба, ҳаммадан ҳам кўпроқ ана шу Вардонхудотдан қўрқарди. Чунки, у олдинги юришларида Бухоронинг ҳамма худотлари таслим бўлиб, бож-ҳирож тўлаган бўлса, Вардонхудот лашкари билан халқини чўлга олиб кетган ва ўша ердан туриб қаттиқ зарбалар берганди. Қутайба ўтган сафар келганда

мусулмончиликни қабул қилдирган, Тоғшодани ва бошқа худотларни жойида қолдириб, халққа мусулмончиликни ўтказишни таъинлаб, ўзи Хуросонга кетганди. Қутайба кетиши билан Вардонхудот чўлдан қайтган, шаҳрига яна ўрнашган ва яна Хурмузга, унинг элчиси Зардуштга сиғиниб, халқнинг меҳрини қозонганди. Тоғшода ҳам халқнинг, аъёнларнинг таъсирида исломни тарқ этганди. Умуман эса, Тоғшода деворни йиқиладиган тарафга итаравер, деган ақидага амал қиларди. Унга, энг асосийси, тахт керак эди. Тахтга ўтириб ўтказиш мумкин бўлган айш-ишратга тўла турмуш керак. Қимга ибодат қилди, қайси тилда гаплашади — унинг учун бари бир эди.

Сафар ойн оёқлаб қолган, қора совуқ Бухоро ўстида ғолибона от сурарди. Бойкентнинг қамалга тушганига роппа-роса бир ой тўлган ва бу шаҳар мустақиллигидан Жезқўрғон номини олган бўлса-да, таназзулга юз тугиши кўриниб қолганди.

Ана шундай кунларнинг бирида, саҳар пайти, ҳали ўринда ётган Тоғшодани уйғотиб, Бойкентдан чопар келганини айтишди.

— Қабулхонага кирсин! — деди шоҳ ётган жойида ҳарам оғасига. Ҳарам оғаси тисарилиб чиқиб кетди. Тоғшода ўрнидан қўзғолмай, бир ой илгари узоқ Эдил¹ бўйидан савдогарлар келтириб совға қилган қизнинг орқасини эринчоқлик билан силади. Бу оқбадан, қора қош, қора кўз қиз унга жуда ёқиб қолганди. Қўйиб беришса, шу ётганча кечгача ҳам турмасди. Лекин атрофдагилар бунга йўл қўймасди. Бирови Бойкентга кўмакка бориш лозим, бирови Туркистон билан Сўғда ёрдам сўраб чопар юбориш керак, бирови қалъа девори учун олтин бериш даркор, дерди. Тоғшода эса қимирламасди. Бир томони, табиатидан, кўнгил майлидан келиб чиқиб қимирламаса, иккинчи томони, араблардан қўрқанидан қимирламасди. «Хўп, ҳамма тadbирларга қарамай, Қутайба бари бир енгса-чи?» деган фикр ичини кемирарди.

Ҳамма нундан ниманидир кутарди. Ҳатто, Вардонхудот ҳам Бойкент қамали бошланганда хат юбориб, Бойкентга ёрдам беришни илтимос қилганди. «Агар шоҳ лозим кўрса, мен бунинг учун йигирма минг қўшиним билан шайман, буйруғингизни билдирувчи чопар юборинг. Сўғдага, Туркистонга, Чин туркларига мадад сўраб чопар йўлланг. Араблар қишда яхши урушолмайдилар, ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, Хурмуз ёруғ юзини биздан ўгирмаса, кўкламгача келгиндиларни Ахриманинг қоронғи жарларига жўнатамиз», деганди. Бунга жавобан Тоғшода, елкасига қоқиб қўйгандек, «Шоҳим, деб тан олишни Хурмуз кўнглиннга солганидан мамнунман. Чопарни лозим бўлса жўнатармиз», мазмунидаги ҳеч нарсани англамайдиган хат жўнатганди.

— Оҳ... ҳаммаси Эшма²га учрасин. Нима қилишим керак? Девор қаёққа йиқилади?— деди у шивирлаб, инграниб. Лекин шу заҳотиёқ, Вардонхудотнинг «Чопар, чопар, Сизнинг чопарингиз ҳал қилади», деган жумласини хотирлади. «Чопар, чопар, ҳамма нарсани сизнинг чопарингиз ҳал қилади», қайтарди у ичида. Ва тўсатдан хаёлига бир фикр келди-ю, кўзи очиқ ҳолда қотиб қолди. Сўнг қизнинг орқасига бир шапатиллаб уйғотди-да, ўрнидан турди. Яланғоч баданига нозик қорақўлдан тикилган мурсакни кийди, жузли чориқни оёғига илди ва пардани очиб, хонага чиққанда, боши оғриб кетди.

Мизда турган кумуш идишдаги илитилган майдан симирди-да, тақсимчадаги майздан икки донасини олиб оғзига солди. Ўз динига қайтганидан бери сочи анча ўсиб қолган бешини бармоқлари билан эзиларкан, бўғиқ ихради.

¹ Волга дарёсининг эски номи.

² Эшма — Зардуштий динида ёмонлик ва ғазаб маъбуди.

Парда ортидан нозик овоз эшитилди:

— Нишлайирса-ан?

— Тур. Бор хонангга кир! — деди Тоғшода қиттак сукутдан кейин. Парда ортидан ноз ва гинага тўла «оҳ» эшитилди.

— Бўпти, бўпти! Кечқурун яна келасан, — деди Тоғшода елкаси устидан қизга бир қараб. Қиз хўрсиниш ва боягидек «оҳлар» билан кийиниб чиқиб кетди.

Шоҳ карахтланиб анча турди. Сўнг бирдан аянчли овозда бурчақда турган санамга нидо қилди:

— О, Хурмуз! Қанчалик қийналганимга ўзинг гувоҳсан. Нечун ёруғ юзингни мендан ўгирдинг? Тинч ва осойишта яшашимни истамайсан?! Нечун мен, хатто, ана шу қул қизни севиб қолганимни, доимо у билан бўлиш истагимни яширишим керак?! Қайнотамнинг кўзларидан кўзларимни олиб қочишим керак! Булар етмагандек, Ахриманнинг қора жарларидан бошимга араблар келяпти! О, Хурмуз! Утинаман, ёруғ юзингни менга яна қарат! Ахир сенга атаб қурган ибодатхонамдек ибодатхонани ҳеч ким кўрмаган-ку! Ёруғ юзингни, Хурмуз! Ёруғ юзингни, ёруғ юзингни...

Шоҳ ўкирганча тиз чўкиб, ҳайкал ёнига судралиб келди:

— Ёруғ юзингни, ёруғ юзингни! — деб юкинаркан, охирида хириллаш аралаш шивирлашга ўтди. — Нечун мен қийналишим керак?..

Шу пайт момогулдиракка ўхшаш овоз эшитилди. У жуда вазмин ва салмоқли эди:

— Дан-га-са-лигинг уч-ун!

Тоғшода бир сесканиб, ўтирган ҳолича ихраб-ихраб хонанинг тўрт тарафига телбалардек аланглаб чиқди.

— Буни сен айтдингми, — сўради Тоғшода шивирлаб, қўлларини илтижо билан санамга чўзаркан.

Ҳайкалдан садо чиқмади. Тоғшода қўллари чўзилганча, кўзлари талбалардек чақнаб узоқ турди. Ҳайкалдан бари бир садо чиқмагач, Тоғшода бу овозини ўзининг сархушлигига йўйди.

Ҳайкалга кудуратли қараб ўрнидан турдида, шахт билан ташқарига йўналди. Энди у шоҳлик қиёфасига кирганди. Лекин йўлақлардан ўтиб қабулхонага яқинлашаркан, қадамини секинлатди. Очиқ эшикдан унсиз кириб борди. Тўшалган гилам ва жун чориқ худди шу ерда унга қўл келди. Қабулхонанинг тахт турадиган ярми ҳарир ҳаворанг парда билан тўсилган ва қоронғи эди. Қолган қисмида эса шамлар ёқилган ва оёқ остидаги шатранж нусха мрамарда нур жилоланарди.

Чопар мрамар устида тиз чўкканча мудроқ ва баданини эзиб ташлаган чарчоқни енгишга ҳаракат қиларкан, мунқиб-мунқиб кетарди.. Тоғшода пардага яқинлашиб, чопарни бир оз кузатди. Тоғдек йигитнинг соясигина қолгани, анча кичрайган ва дўппайиб чиқиб турган елкаларидан кўриниб турарди.

— Айт, жасур Бурслоним, — деди Тоғшода аста.

Йигит сакраб ўрнидан қўпди:

— Шоҳим! — Бурслон бир неча сония чайқалиб туриб ўзини тугиб олди. Шу туришда ҳам ўнта одамга бас кела оладиган йигитлиги сезилди. — Шоҳим, — деди у яна парданинг у ер бу ерига қараб, Тоғшоданинг қаердалигини аниқламоқ учун. Унинг бу нидосида соғинч, севинч, аҳволимга бир қаранг, деган ва жиндек таъна маънолари бор эди. Чунки, Тоғшода Бойкентга ёрдам ваъда қилганди.

Бурслон Тоғшоданинг энг ишонган одами эди. Шоҳга ниҳоятда садоқатли, уни севадиган бу ясовул энг зарур пайтлардагина шоҳидан узоқлашарди, умуман Тоғшоданинг тангридан бошқага айтмайдиган ишларини бажарадиган йигит эди у.

Шоҳ ўнг қўл вазири Кучтегин ва лашкарбошиси бўлган ўзининг қайнотаси Эрвуз билан келишиб, қамал бўлишидан илгарироқ, Бойкентга ўн йигитни юборганди. Уларнинг ичида Бурслон ҳам бўлиб, вазибалари — ҳар беш кунда ёки ҳафтада яширин йўл орқали Бойкентдан чиқиб вазият ва кайфият ҳақида хабар бериб туриш эди. Шу пайтгача беш йигит келган бўлиб, Бурслоннинг келгани аҳволнинг қийинлигини билдирарди.

— Айт, Бурслоним! Сени омон кўрганимдан шодман.— Тоғшоданинг овози вазмин, аллаловчи ва ўзига ишонган эди. Йигит бундан куч олди-да, одат бўйича бир ёққа чўкди.

— Шоҳим, Бойкентда озуқанинг таги кўринди. Яна ярим ойга етар. Шаҳар катталарига омонлик сўраш руҳи оралади.

— Туз кўр қилгурлар,— деди Тоғшода Бойкент катталарига қарата. Сўнг Бурслонга мулойим кулиб, ўрнидан туришни буюрди ва яна ғазаб билан бойкентликларни сўка кетди.— Қўппак ўғиллари! Бойкентни — Жезқўрғонни ўзлари топширмаса, ёғий ҳеч ҳам ололмайди!— Тоғшода деярлик қичқирарди.

— Шоҳим. Бир қошиқ қонимдан кечинг! — Бурслон бош эгди.

— Сўзла.

— Озуқа тугаёзган. Уларга ёрдам...

— Етар!— Тоғшода тепинди.— Бор. Кечдами, эртами ғазначига учраб, аталганини ол. Эртадан бошлаб имконинг борица тезроқ қошим-да бўл!

— Шоҳим! — Бурслон яна бош эгди. Унинг бу нидосида мукофотнинг шарт эмаслиги ва ҳизматга ҳозироқ тайёрлиги айтилмоқчи эди. Шоҳ бирон ун бермагач, Бурслон чиқиб кетди. Тоғшода аламига қоврулиб, лабларини қимтиганча туриб қолди. Сўнг жаҳл билан пардани тортиб юборди-да, бақирди:

— Эй, ким бор?! Соқчибоши!

Йўлакда турган соқчибоши югуриб кирди.

— Сарой боёнлари чақирилсин! Зудлик билан. Те-ез!

Соқчибоши чиқиб кетди. Тоғшода яна анча турди. Уни алам қарахт қилиб қўйганди. Бу алам, аслида қутлуғликнинг ундан юз ўгирганига қаратилганди. Шу туришда у ҳаммани лаънатлар эди.

Хурмуз дунёдаги кучлар ҳаракатини унга қарши тарафга йўналтирганди. Лекин у ҳали ҳам Хурмузга, унинг саховатига ишонгани учун Бойкентни ўз ҳолига ташлаб қўйганди. О! Агар араблар шу Жезқўрғон остоналаридан энгилиб қайтиб кетганларида, у тангрига яна бир катта эҳром қурдирган бўларди. Лекин, Тоғшоданинг истаганича бўлмади. Эҳ! Агар Хурмуз унга биронта аниқ йўл-йўриқ кўрсатганида эди, у ҳеч оғишмай уни амалга оширарди. Лекин у сукут сақларди. Афтидан, тангри ўз маслаҳатларини Тоғшода боёнларидан биронтасининг оғзидан айтаётгандир. Лекин қайси бири? Тоғшода кимга қулоқ солиши керак? Боёнларнинг аксарияти бир-бирига тескари икки фикрни уқтиришмоқчи бўлишарди. Энг содиқ мулозими, ўзининг қайнотаси, отасининг дўсти — Эрвуз Бухородан ташқарига чиқиш, ҳамма шаҳарлардан одам тўплаш ва Тоғшодани еб ташлаб ўрнига ўтиришга тайёр турган Вардонхудот билан ёнма-ён туриб, арабларга қарши жанг қилишга ундарди. Худди Вардонхудотдек, Туркистонга, Сўғдга, Чин туркларига чопар жўнатишни маслаҳат қиларди. Лекин бу уччала подшоҳликнинг ҳам Бухорога нисбатан эски кинлари бўлиб, уларнинг ҳар бири Тоғшодани Аҳримоннинг қоронғи жарларига жўнатишлари мумкин эди.

Унинг айш-ишрат ва осуда ҳаётини озгина бўлса-да, давом эттиришига, тақдир жиловини Хурмуз саховатига ҳавола қилишга имкон туғдирувчи иккинчи таклиф унга ёққанди. Хисорларнинг ҳар бирини ҳолига қолдириши ҳақидаги ўнг қўл вазири Кучтегиннинг таклифи эди бу.

Аммо, бу йўлдаги энг катта қўрғон — Бойкент енгилиш арафасида гуарди...

Тоғшода исломни қайта қабул қилишга ҳам тайёр эди-ку, бироқ бунга содиқ вазири Кучтегин, қайнотаси Эрвуз ва ашаддий душмани Вардонхудот сингари Бухоронинг устунлари, Бухоронинг халқи йўл қўймасди. У йўлда ҳам, бу йўлда ҳам тўғаноқлар бор эди. Тоғшоданинг ҳеч кимга айтмайдиган тўртинчи йўли бор эди. Аниқроғи, бу унинг орзуси эди. Бу орзу — Эдил бўйидан келган қанзак ёнига яна уч-тўрттасини қўшиб, хотини, қизи ва беш-ўнта яқин боёнларини олиб, яширинча Сўғд тоғларининг ичкарисига кириб кетиш, ундаги бир дарани эгаллаб, ов ва айш-ишрат билан тинчгина кун кечириш эди. Лекин бундай қилишга ҳам юраги дов бермас, устига-устак ўзидан зуғум кўрган кишилар қасосидан қўрқарди...

Тоғшода чуқур хўрсинди-да, боя миясига келган бир фикрни эслади. Совуқдан жунжикиб, мурсакка ўранганча аста йўлакка чиқди.

Тоғшода қизиқ устида барча боёнларини чақирган бўлса-да, аслида, маслаҳат учун кўп киши керак эмасди. Шунинг учун икки соат ўтар-ўтмас ҳамма йиғилганда, одамларни қабулхонада қолдириб, Эрвуз, Кучтегин ва шаҳар ҳокими Бойзоқларни ўзининг хосхонасига чақирди.

Бугун шоҳнинг юриши-туришида, юз ифодаларида қандайдир қатъият сезиларди. Уни кутиб, пастак курсиларда ўтирган подшоликнинг уч устунни Тоғшода кириб, хона ўртасида у ёқдан бу ёққа икки марта бориб келиб жойига ўтирганида буни яққол сездилар. Бу уларнинг юракларида ҳам ғулғула, ҳам севинч пайдо қилди.

Чунки, сиёсат масаласида бир-бирлари билан келишолмайдиган, бир-бирини кўролмайдиган бу уч шахс шоҳни севишда яқдил эдилар. Шоҳлик учун шундай хавfli вазиятда лаванг Тоғшоданинг бир оз ғайратга мингани уларни севинтирмай қолиши мумкин эмасди. Аксари хусусиятлари ҳукмдорликка хос бўлмаса-да, бўшанг Тоғшоданинг овози, гап мароми бари бир шоҳона эди, вазмин, ўзига ишонган ва эътирозга ўрин қолдирмайдиган эди.

— Қутлуғ боёнлар,— деди Тоғшода хонанинг тўрига ўтгач, қўлларини кўксига чалиштириб қаршисидаги тепа бурчакка қараганча,— бизга Бойкентдан нохуш хабар етқаришди. Бойкент ёғийлар қўлига ўтмоғи мумкин.

Гарчи, бу хабар эртами-кечми келиши аниқ бўлса-да, Эрвуз, Кучтегин ва Бойзоқлар бир қалқиб тушишди: учовининг кўксидан надомат, ғазаб, афсус аралаш бир ихраш чиқди.

— Илк қабул этган йўриғимиздан воз кечамиз, чунки бош тиргагимиз Бойкент йўқ бўлади. Биз Сўғдга, Туркистонга, Чин туркларига хат йўллашга қарор қилдик.

Бу гапдан Эрвуз яйраб қадини ростлади. Кучтегин ва Бойзоқлар қилт ҳам этишмади.

— Торобу ромтинлар¹ тотлар²га қарши кўп туролмайдилар. Ҳар бир дақиқа ғанимат. Битикнинг мазмунини подшоҳликнинг сиздек қутлуғ боёнлари аниқлаштирмоқлари керак.

— Шоҳим,— Кучтегин таъзим билан бир қадам олдинга чиқиб, гапиришга рухсат сўради.

¹ Ромтин — ҳозирги Ромитан.

² Тот — асосан форсларни, кейинроқ эса, ғайридинларни ерли халқ шу ном билан атаган. Арабларга эргашиб форслар ҳам келгани ва араблар бухороликлар билан асосан форслар орқали муомала қилгани учун халқ баъзан арабларни ҳам шундай атаган.

— Айтинг. Сўқишма вазиятидагидек таъзим ва рухсатсиз сўзлана-верилсин!

— Чопар йўллаш — оқилона таклиф. — Кучтегин бир оз ўнгланиб, дадил гапира бошлади. — Аммо, Вардонхудот билан ёнма-ён туриш, тотлар билан ёнма-ён туришдан хавфли. Шунинг учун, бир ёғий — яъни тотлар, иккинчи ёғийни — Варонхудотни топтагунча сабр айласак, яхши бўларди. Гарчи Вардонхудот чериги шоҳимнинг черигига бас келолмаса-да, эҳтиёт зарур!

— Тўғри сўзни айтдингиз, — Эрвус гап қўшди. — Вардонхудот кучли қўшинга эга. Бироқ, ул Қутайба бирлан сўқишган ва сўқишишнинг ўзига зарар етмайдиган усулини билган. У яна Ҳисорни ташлаб, чериги билан чўлга қочадур. Биз уни ёғийга тўғаноқ қилиш ниятида бўламизу, Вардонхудот эрса, аксинча, йўлдан чекинишга ҳаракат қилади. Қутайба тўғри бизга келади, биз билан сўқишади, Вардонхудот бутунлигича, бир тукига ҳам зарар етмай, чеккада қолаверади.

Кучтегин Эрвуснинг бу метиндек далили олдида нима дейишни билмай қолди. Аммо Вардонхудот унинг учун араблардан ҳам хавфли эди. Араблардан мол, пул, дин билан қутулиб кетиши мумкин. Вардонхудот ғолиб келса, Тоғшоданинг қайнатаси бўлишига қарамай, Эрвус қутулиб, ҳаттоки хизматга ҳам ўтиши мумкин эди, аммо Кучтегин жонидан ажраларди. Чунки, Эрвус билан Вардонхудотнинг мамлакат масаласидаги қарашлари бир. Кўп машваратларда чол Вардонхудотнинг тадбирларини ёқларди. Бундан, албатта, Вардонхудот хабардор эди. Кучтегин ва Бойзоқлар эса доимо Вардонхудотни йўқ қилишга ҳаракат қилардилар. Уни ўлдириш учун қотиллар тайёрлаш ишлари билан ҳам иккови шуғулланарди. Шунинг учун ўз бошига тушиши мумкин бўлган балоларни Тоғшолага ҳам тегишли қилиб кўрсатишдан бошқа иложи йўқ эди.

— Бир қарға билан қиш келмас. Тотларнинг нима мақсадда эканлигини биламиз. Шоҳимиз уларга мол бериш ва яна вақтинчалик динига ўтиш ила чорасини топарлар. Бироқ, Вардонхудотнинг мақсади аниқ. Биз чўлга чиққач, бир қарға икки бўлади. Сўқишма кўрган, чўл исини туйган черикларини бизга қарши солмаслигига ким ишонади?...

— Мен ишонаман! — деди Эрвус вазмин оҳангда.

— Вардонхудот — биринчи ёғий. У тахтни эгалламоқчи. Бунинг учун шоҳимизни, унинг жужуғи — кичкина маликамизни, яъни Сизнинг набирангизни маҳв этиши даркор. Бундай ўй юритганингиздан сўнг, сизни салтанатнинг орқадоши, деган фикримга путур етаётганини айтмоқчиман.

Эрвуснинг вазминлигига жиндек раҳна тушди. Чунки Кучтегин жиддий айб қўйганди.

— Вардонхудот ёғий, бу тўғри. Тахтни олмоқчи, бу-да тўғри. Бироқ, у ҳаммадан ҳам юртни, динни юқори қўяди. Баъзи бировлардек жонини диндан эмас, динини жонидан устун қўяди. Энг қимматли нарасининг биринчи ёғийси — тотлар турганда, бизга черик солмайди.

Орага жимлик чўкди. Тоғшоданинг юзида ним табассум ўйнади. Ҳар бир шоҳ сингари у мулозимларининг жиққамуштлиги намоён бўлган бу дақиқадан хурсанд эди. Чунки уларни яраштириш, бирлаштириш унга мойдек ёқарди.

— Қутлуғ, Бойзоқ! Сенинг сўзингни эшитганим йўқ?

Бойзоқ тараддуланиб қолди. Чунки унинг бу масалада аниқ фикри йўқ эди. Шаҳарни мустаҳкамлаш, шоҳнинг шахсий хавфсизлигини таъминлаш билан буткул банд эди ўйлари. Бундан ташқари, Вардонхудотга суиқасд уюштириш, жосус тайёрлаш ҳам асосан унинг зиммасида. Бунинг учун у фидойи чопар ҳам ёллади, иши юришмади — йигит душманнинг оёқлари остида бекорга нобуд бўлди. Чунки Вардонхудот —

кучли жангчи, ақлли ва эҳтиёткор одам. Чекка бир қишлоқдан олиб чиқиб, Вардонхудотга аскар сифатида ёллатган йигити ҳали бир иш чиқаролмаётганди. Шу кунларда эса у бир «ошпаз» тайёрлаганди. Лекин уни қандай қилиб Вардонхудотга «таклиф» этишни билмай юрарди.

— Шоҳим, менга Вардонхудотнинг ёнингизда бўлиши сира ёқмайди. Аммо сўғдлар ва туркистонликларни чақиришимиз тўғри бўлса керак. Зотан, ота-боболаримиз хазарлар босқинида Туркистонга. Баҳром¹га қарши курашда эса Суғдиёнага ёрдам берганлар, улар унутмаган бўлсалар керак. Шу ишларда Вардонхудотни аралаштирмасак, бас...

Шу пайт кимдир эшик қоқди. Бойзоқ бориб эшикни очди. Остонада соқчибоши турарди. Тоғшода уни имлади.

— Шоҳим, Вардонхудотдан чопар келиб, ушбу битикни берди.

Кутчегин, Эрвуз, Бойзоқ учови баравар хитоб қилишди:

— Вардонхудот!!!

Тоғшода ўша ғолибона табассум билан номага қўл узатди. Соқчибоши таъзим қилиб хатни берди. Шоҳ хатнинг ёрлиғига бир қараб уни ўзи очди-да, орага тушган сукунат асносида бир кўз югуртирди. Кейин соқчибошига рухсат бериб, хат ўрамини Бойзоққа узатди:

— Уқи.

Бойзоқ хатни нафрат билан олиб, ўқиди:

«Хурмузнинг ёруғ юзи ҳамиша қаратилган шоҳимнинг соғлиғи барқарор бўлсин. Сенинг йўллаган номанг бошимни кўкка еткарди. Кутлуғ фикрларинг менинг-чун қонундир. Қуёш сўнгунча бегимдирсан. Йўруғингни кутаман!»

Бойзоқ таъзим қилиб, мактубнинг тугаганлигини билдирди. Орага жимлик чўкди. Тоғшода яна қўлларини кўксига чалиштирди.

— Вардонхудотни четлаш — уни бус-бутун асраб қолиш демак. Биз Бухородан чиқмаган ҳолда уни шерик қиламиз. Биз амр қиламиз! Туркистонга, Сўғдга, Чин туркларига черик сўраб бугуноқ чопар жўнатамиз! Тороб, Хунбунга чопар йўллаб, кўрган тadbирларимиз хусусида хабар берилсин. Вардонхудотга ҳам унинг номаси бизга мақбул тушганлиги етказилсин.

Тоғшода бир оз сукут сақлади. Кейин Кучтегин ва Бойзоқнинг кўнгли учун изоҳ берди:

— Биз Вардонхудотга мактуб йўллаб, унга Вардонза ҳокимлигини мутлақ туҳфа этиб, эвазига Қутайбага қарши урушни таклиф қилгандик. Оқибатни кўрдинглар...

Бухоронинг энг нуфузли уч беги бош эгди. Уларнинг учови ҳам шоҳининг мустақил иш қилганлигидан хурсанд эди. Лекин бу йиғилишда Қутайбанинг Тоғшодадан ҳам кўпроқ Вардонхудотдан хавфсираши, илгари Тоғшода Қутайбанинг ёрдами билангина Вардонхудотдан қутулиб, тахтда қолганлиги айтилмади. Аслида бу асосий мавзу бўлиши керак эди.

Эртасига Бухородан етти тарафга чопар кетди. Олти чопарнинг жўнагани, мақсади Бухоро боёнларига ҳам маълум эди. Еттинчиси эса, фақат Тоғшодаю чопар бўлмиш Бурслонгагина аён. У олиб кетаётган хатнинг мазмунини эса фақат Тоғшода биларди.

Қутайба Укўзни кечиб ўтганига тўрт ой бўлди. Бу орада у Бойкент, Тороб, Хунбунларни талон-торож қилиб, қилич кучи ва хайрсадақа билан мусулмон динини ўрната бослади. Вардонзага келганда эса Вардонхудот яна эски услубни қўллади: черик, мол ва бойликларни олиб чўлга кетди.

¹ Олтинчи асрдаги форслар шоҳи.

Турли миллат вакилларида ташкил топган мусулмон аскарлари ўлжага тушган мол-дунёнинг, гўзал канизақларнинг, бандиларнинг кўп-лигидан маст эди. Энг асосийси, уларни ғалаба нашидаси маст қилганди. Бу кўшин оллоҳнинг қудратига, расулнинг барҳақлигига қаттиқ ишонган мустаҳкам кўшин эди. Унга, гарчи қон-қардош бўлсада, яқдиллик етишмайдиган кўшин қарши турарди.

Қутайба Ромтинга қароргоҳ қурганди. Юз минг кишилиқ лашкаргоҳи эса Ромтин билан бирга атрофдаги бир неча қишлоқларни ҳам қамрарди. Қутайба шаҳар ҳокимининг саройини эгаллаганди. Баланд паҳса билан ўралган қўрғоннинг ўртасидан кичкинагина сой ўтар, ичкари катта боғ эди. У баҳор нафаси, яшиллиги, гўзаллигига тўла эди. Бу баҳор нафаси, бешта оқбадан банди қиз орасида ўтказилган кеча Қутайбанинг кайфиятини чоғ қилганди. Лекин унинг бу кўтаринки кайфияти, боғ ва ундаги кўркам иморатни айланиб юраркан, бир оз бузилганди. Уни иморатнинг гўзаллиги, устунларининг ўймакор қилиб ишланганлиги, девордаги, эшиклардаги мой-бўёқли, бўртма тасвирлар, деразалардаги шаффоф ойналар ғазаблантирган эди. У шунда, олисда ажиб маданият бўлишини кўролмасди. Булар содда ва тўпори ҳаёт кечирган саҳройи бадавийнинг иззат-нафсига тегарди. Қутайбанинг яна шунинг учун ҳам жаҳли чиқардики, кўшинларга: «Биз, оллоҳнинг қуллари, булардек маъжусий, ёввойи, адашган бандаларга ҳақ йўлни, тўғри яшаш йўлини кўрсатмак учун келдик», деган гапларига халақит берарди бу гўзалликлар. Бухорода унинг кўшини гоҳ Хурмуз, гоҳ Будда, гоҳ Қуёш шарафига ишланган жуда кўп гўзал ибодатхоналарга дуч келардики, талаш ва янчишга одатланган содда жангчилари ҳам лол бўлиб, бир зум тўхтаб қолардилар. Жангчиларнинг ана шу тўхтаб қолиши Қутайбани ўртаб юборарди... Шу фикрлар оғушида кезиб юриб, Қутайба қўрғон дарвозасининг олдида келиб қолди. Дарвоза очиқ, унга бўртма нақш усулида ишланган тўрт қўлли муғ тасвири истеҳзо билан қараб турарди. Муғнинг юзи унга, негадир, кечагина қатл этилган Ромтин ҳукмдорини эслатди. Қутайба бир сапчиб тушди.

— Абдусалом! — чақирди у. Унинг олдида хабаш қул етиб келди.
— Лаббай, соҳиб!

— Мана бу дарвозаларни йўқот! — Абдусалом қуллуқ қилиб кетмоқчи бўлди. — Тўхта! — Қутайба ҳозирги нотинч кунларда бундай қалин, мис қуббалари нафосатдан ташқари, мустаҳкамлик бериб турган дарвозанинг кераклигини тушуниб қолди. — Одам топиб, мана бу кофир башараларни қиртишлаб ташлат. — Абдусалом қайтди. — Уйдаги тасвирларни ҳам! — бақирди Қутайба унинг ортидан.

Қул кетди. Қутайба дарвоза олдида расмга қараб, яниб турди-да, жаҳл билан қиличини чиқариб, тасвирни чопа бошлади.

— Маълунлар, иблислар, — дерди у ҳар қилич урганда, — сенларга ҳақ йўлни ўргатиб қўяман! Оллоҳнинг менга юклаган мажбуриятини, албатта, бажараман!

Шу пайт дарвозага яқинлашаётган отлиқларнинг дупури эшитилди.

Қутайба бир тўхтади-да, сўнг охириги марта хуморидан чиқмоқчи бўлди. У қилични шундай зарб билан урдик, дамашқ пўлатидан ясалган қилич жаранглаб синиб учиб кетди. Қутайба қўлида қолган солга, кейин дарвозадаги тасвирга қаради. Тасвир, у ер-бу ер учгани ва чизилганини ҳисобламаса, бут-бутун, ҳамон жилмайганча турарди. Қутайба бўғиқ, ваҳшиёна ўкирди-да, соппи ҳам тасвирнинг башарасига отди. Кейин бир ер тепиб, боғнинг тўрига қараб юраркан, фикрини деди:

— Битта ҳам бутни, битта ҳам бутхонани омон қолдирмайман!

Қутайба отлиқларнинг дарвозахона олдида тўхташганини, улардан бири кетидан келаётганини сезганда ҳам, аламни билдирмаслик учун

орқага қарамади. Лекин бу одамнинг Ҳаёни Набатий эканлигини англагач, зўрма-зўраки жилмайиб, дўстига ўгирилди.

— Соҳибим, Ромтинга амир этиб маҳаллий кишидан бировни топишни буюрган эдингиз. Шундай банда топилди.— Ҳаёни Набатий бу дунёни ўзгартириш ишлари билан елиб-югураркан, ҳозирги гапни ҳам ҳовлиқиб, бирваракай айтди.

— Хўш, ким экан у?

— Ромтин ҳукмдори томонидан жабр тортган бир савдогар. Зукко, билимдон, аслзодалардан, авом ўртасида обрўси бор...

— Йўқ, номақбул бу,— деди Қутайба бояги жаҳли таъсирида.

— Нечун, соҳибим?

— Зукко, ақлли, авом ўртасида обрўси бор! — кесатгандек санади Қутайба.— Демак, у ўзи ўйлайди, ўзининг йўли бўлиши мумкин. Авом уни ҳурмат қилар экан, у ҳам авомни ҳурмат қилади. Ва уни ўзининг йўлига эргаштириши мумкин. Бизга ўз йўли, иззат-нафси бўлмаган, айтганимиздан бошқага фаҳми етмайдиган, номиггина маҳаллий бўлган шахс керак. Авомнинг ҳурмати шарт эмас. Ҳурматни қўлимиздаги оллоҳ шамшири таъминлайди.— Қутайба бу гапларни «шунчи ҳам билмайсанми» дегандек, гинахонлик ила айтган бўлса-да, юзи кулиб турарди. Набатий Қутайбанинг дили хуфтонлигини тушунди.

— Соҳибимнинг руҳини недир бузибди, шекилли? Мана бу эмасми? — сўради у меҳрибон овозда ва дарвозахонада ердан олган қилич сопини кўрсатди.

— О, ҳабибим! Ана у дарвозадаги тасвирлар, ана у ибодатхоналар асабимни бузди.

— Нечун, ахир улар кўзни қувонтиради-ку!

Қутайба бирдан портлади.

— Йўқ, йўқ, йўқ! Нафосат фақат бизларда бўлади! Бошқа ҳеч кимда бўлиши мумкин эмас... Қара, Хуросон ва Мовароуннаҳрни уч карра забт этганда синмаган қилич шу кофирнинг башарасида синди.

Қутайба Набатийнинг қўлидан қадрдон қиличининг сопини олди. Ачиниб, бир оз у ёқ-бу ёғини айлангириб кўрди-да, боғнинг ичкарисига отиб юбормоқчи бўлди.

— Соҳибим! — Набатий уни тўхтатди.— Шунчи менга беринг? Қариганимда эзгу ва бебош кунларимни хотирга солувчи энг азиз эсдалик бўлсин.

Қутайба қаҳ-қаҳ отиб кулди. Ҳар ҳолда, у бари бир феъли кенг одам, катта жаҳонгир эди. Бундай майда нарсалардан устун турарди.

— Ма, ол!

Набатий совғани олиб, мароқланиб бир қаради-да, қўйнига солди. Қутайба гап қотди:

— Агар мен айтгандек инсон топилмаса, қўявер. Бухорога бир Тоғшоданинг ўзи етади.

— Нечун, соҳибим! Бир қайтган одамга мурувват кўргазини?...

— О, ҳабибим! Сени бир сирдан огоҳ қилмай, олдинда гуноҳкорман. Бойкентни қамал қилиб турган кезде Тоғшодадан бир мактуб келган эди. Аъёнларининг, авом халқнинг, айниқса, Вардонхудотнинг таъзийқи туфайли ҳақдан қайтишга мажбур бўлганлигини ёзганди. Бизни зимдан кутаётганини, яширинча намоз ўқиётганини таъкидлаганди. Вардонхудотдан, мулозимларидан қутқаришни сўраганди. Уларнинг таъзийқида Сўғдга, Туркистонга, Чинга мажбуран чопар юборганини ҳам маълум этганди. Ўзи эса, мамлакатада ҳокимлик қилолмай қолганлигини ва бизга қарши қўшин билан чиқишга мажбур айлашлари мумкинлигини ҳам билдирганди.

— Балки бу фирибдир?! Яна шундай инсонга юртни ташлаб кетиш неучун даркор, соҳиб?!

Қутайба ўйланиб қолди.

— Икки сигирни эмаётган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Лекин бизга ана шу латта керак. Чунки, биз энди қайтиб кетиш учун эмас, абадий қолиш учун келяпмиз. Энди бу мажусийлар бизнинг динга ўтади, бизнинг тилда намоз ўқийди ва эҳтимол, бизнинг тилда фарзандлари билан ҳам гаплаша бошлайди. Доро улардан бир қисмининг тилини суғуриб олган бўлса, биз ҳаммасиникини суғуриб оламиз!

— Соҳиб! — хитоб қилди ҳайрон бўлиб, жангдан бўлак нарсани яхши билмайдиган Набатий.

— Ҳа, қўшнимизнинг аскарияти уй-жойли, молли-ҳолли бўлиб шу ерда қолади! — Қутайба кулди. Набатий соҳибининг кулишига қараб, унинг бу қадар донолигига қойил қолиб турганида, узоқдан карнай овозлари эшитилди. Ҳовлиққанча хабарчи кириб келди.

— Соҳиб, — деди у ҳаяжонини босиб, — Туркистон подноси Хунуқхудот ўттиз минг лашкари билан келди. Бухоро йўлини эгаллади.

— Ҳа! — деди Қутайба жангга ташналик билан ирғиб тураркан. Вардонхудот иблис, бизларга ёмонлик истаб, аслида, Туркистонга босиб киришимизга сабаб тайёрлаб берди! Келаверсин! Келаверсин! Сўғдлар ҳам, чинлар ҳам келсин! Отга, ҳабибим! Отлан! Йиғ! Йигирма минг одам етарли бу малъун туркларни тўзитиш учун. Ниҳоят кенг майдонда жанг қилиш ҳам насиб этди. Нуқул шаҳристон деворларига термилиб, тор кўчаларда чопишиш жонга текканди. Тезроқ! Жойлашиб олмасидан аввал уларни тўзитмоқ даркор!..

Қутайба жанг нафасидан маст ҳолда у ёқ-бу ёққа юриб ҳайқираркан, эътироз билдирмоқчи бўлган Набатийга қулоқ ҳам солмади.

Шу аснода бурғу чалиниб, жангчилар тўпланди. Қутайба йигирма минг аскар билан лашкаргоҳдан чиқди-да, от суриб кетди.

Оллоҳнинг мададига ишонган араблар яқин йилларда ҳеч мағлубиятга учрамагандилар. Ҳозир ҳам енгил чопқин билан ганимини тирқиратиб юборишга аниқ ишонган Қутайба лашкарини ҳеч нарса тўхта толмайдигандек эди. Ҳақиқатан ҳам, арабларнинг ер юзини босиб олишларида асосий сабаблардан бири орқаларида оллоҳ турганлигига комил ишончлари эди.

Ярим доира шаклида жойлашган турк лашкарлари уларни кўриб, ёйилиб, чекина бошлади. Арабларнинг «оллоҳ, оллоҳ» деган қичқириқлари авжга чиқиб, оламини тутгудек бўлди. Лекин шу пайт турк аскарлари кескин орқага бурилдилар. Шунда, ер қаъриданми, осмонданми даҳшатли зувиллаган овоз эшитилди, кейин «ҳа-а» деган ҳайқирӣққа айланди. Арабларнинг «оллоҳ, оллоҳ», деган қийқирӣқлари кўмилиб кетди...

Бу овоз ҳужумга ўтган турк лашкарининг «у-ур, ҳа, у-ур»и эди. Узоқдан у «ву-ур-ра-а!», «ву-ур-ра!» бўлиб эшитилар ва худди жаҳаннамнинг оғзидан чиққандай ваҳимали таассурот қолдирарди.

Араблар бири олдинда, бири орқада, анчагина бетартиб аҳволда қувиб бораётгандилар. Уларнинг олдида бораётган тўдалари тартибли, уюшиб келаётган турк жангчилари қаторларига тўқнаш келганда, мисоли кўчкин остида қолгандек янчилиб, йўқ бўлиб кетди. Қутайба бир оз орқада қолганди. Унинг қўшини саросимага тушди. Тумтарақай қочибдан фақат Қутайбанинг шу ердалиги сақлаб қолди. Арабларнинг кўп уруш кўрганлиги шу ерда қўл келди, дарров ўзларини ўнглаб олдилар. Улар ўзлари кутганчалик, кўринсак бўлди — ганим қочади, қабилида душманини енгиб бўлмаслигини сезиб, ҳимояга ўтдилар. Хунуқхудот уларни ўраб олишга ҳаракат қиларди.

Қутайбани бу сафар фақат Ҳаёни Набатийнинг тадбиркорлиги қут-

қарди. Мағлубият фақат ҳалқага тушишдан, лашкаргоҳга йўлнинг кесилишидан содир бўлишини сезган Набатий сўл қанотни ўринбосарига топширди. Элликта хос йигити билан марказдаги Қутайба томон ошиқди. Соҳиби томон келаркан, ўнта йигитини қаълага юборди ва лашкаргоҳга чекинадиган йўлнинг кесилиш хавфини олиш учун тезликда йигирма минг аскар чиқиши кераклигини тайинлади.

— Соҳибим! Орқага! — бақирди у Қутайбага яқинлашаркан.— Соҳибим! Орқага!

Жангчилар билан барабар туриб чопишаётган Қутайба унга бир қараб қўйди-ю, аҳамият бермади.

— Соҳибим, орқага! Жоним қурбон бўлсин сенга! Орқага!

— Бир калима келтирсак, бас, бу кофирларни тариқдек сочиб юборди! — бақирди Қутайба алам билан.

Набатий Қутайбани ҳамон орқага ўтишга ундаркан, йигитлари, унинг буйруғига биноан, саркарданинг олдига бир-икки қатордан тизилишди. Кўпдан бери муҳорабада шахсан қатнашмаган Қутайба анча ҳориб қолганди. «Бир калима бас!» деб бақирар ва чекинишга қўникмаганидан, яна олдинга ўтишга ҳаракат қилар, лекин Ҳаёни Набатий уни маҳкам ушлаб олганди.

Яна ярим соатлардан кейин лашкаргоҳдан чопар келиб, нариги тарафда, беш чақирим масофада Вардонхудотнинг лашкари кўринганини айтганидан кейингина Қутайба чекинишга рози бўлди. Бунга сезган турк чериги ғайратга минди. Улар энди асосий эътиборни ҳалқа қилишга қаратдилар. Жанг қила бориб чекинаётган арабларнинг лашкаргоҳларигача ярим чақирим, ҳалқанинг икки чеккаси уланишига юз қадамларча бор эди.

Лекин шу пайт, Набатийнинг кўриб қўйган тадбири бўйича, лашкаргоҳдан қўшин чиқиб, ҳалқанинг босиб келаётган учларини тўхтатди. Бундан ташқари, лашкаргоҳдан отилаётган нефтли менлар, тошлар турк қўшинларига босқинчиларни ўраб олиш имконини бермади. Араблар аста-секин беркиндилар.

Агар шу кунги жангдан Вардонхудот хабар топиб, вақтлироқ етиб келганда ёки сўғдлар ва чин турклари бир кун кечикиб эмас, шу фурсатда жанггоҳда ҳозир бўлганларида, тарих гилдираги бутунлай бошқача айланиши мумкин эди.

Арабларнинг ҳоли танг бўлиб қолди. Улар ўн мингга яқин сипоҳ йўқотдилар. Жанг бўлган куни кечасиёқ шаҳарда, атроф қишлоқларда маҳаллий аҳоли томонидан юзтача араб аскарлари бўғизланди. Бу ҳол аҳолининг кайфиятини яққол билдирарди. Қутайба бунга жавобан хонадонлардан жангга лаёқатли йигитларни олиб чиқиб, икки юзтасини осиб, тартиб ўрнатди.

Оддий аскарларнинг баъзилари келажакни ўйлаб, аҳолидан тартиб олган жонликларни, гилам ва зеб-зийнатларни қайтариб бера бошлашди. Чўри қилиб олинган қизларнинг ота-оналарига бориб, агар улар рози бўлсалар, қизларини никоҳга олишга, рози бўлмасалар қайтариб беришга тайёр эканликларини билдирганлар ҳам бўлди. Лекин бу жузъий ҳоллар эди.

Араблар ғалабага тўла ишонардилар. Хўш, улар турклардан бир жангда чекинсалар нима бўпти! Хўш, Вардонхудот, чин турклари, сўғдлар қўшилиб, туркларнинг сони бир юз ўттиз мингга етган бўлса нима қипти? Улар ўзларидан икки-уч баробар ортиқ лашкарга ҳам қарши уруш қилиб, оллоҳнинг мадади билан ғолиб келганлар. Энг асосийси, хотиржам ҳолда, дилга қувват йиғиб жангга киришилса бас. Қутай-

ба шу фикрда эди. У кучли рақибга дуч келганидан, бир томондан хурсанд ҳам бўлди. Тадбир ҳамма нарсани ҳал қилиши унга аён. Туркларнинг ёнига Сўғд подшоҳи Тархун қирқ минг аскар, Чин подшосининг жияни Кўрмағонун ҳам қирқ минг аскар билан келди. Тоғшоданинг йигирма минг одами ҳам йўлга чиққан. Қутайба буларнинг ҳаммасини била туриб ҳам чўчимади. Лашкаргоҳ ичида тартибни мустаҳкамлади. Ташқарига эллик-юзлаб маҳаллий аҳолини «қочириб», улар орқали, Кеш йўлидан Қутайбага ёрдам бергани Хажжождан сон-саноксиз лашкар келаётганлиги ҳақида гап тарқатди. Ўзи шусиз ҳам якдиллик етишмаётган Мовароуннаҳр лашкари орасида парокандалик кучайди. Лекин бу парокандалик асосан қўмондонлик ичида эди. Оддий аскарлар тезроқ жанг қилиш, келгинди босқинчилардан хун олиш, ўлжали бўлиш иштиёқида ёнар эдилар.

Қутайба лашкаргоҳдан чиқиб сўқишишга қарор қилган куни лашкарбошиларни чақирди. Уларга жанг асосан лашкаргоҳга орқа қилинган ҳолда олиб борилишини тушунтирди. Урушнинг узоққа чўзилишини ва эртанги жангдан кўзда тутиладиган мақсадлардан энг асосийси юз кишилик бўлинманинг орқа тарафдан ёриб чиқиб, Хуросонга ёрдам сўраб кетишини ҳам тайинлади:

Лашкарбошилар тарқалиб, Қутайба билан Набатий ёлғиз қолдилар. Қутайбадан гап чиқини илинжида Набатий анча кутди. Бироқ Қутайба эртанги жангнинг оғирлиги остида ўтирар, бир томондан эса дам олгиси келар, Набатийга кет деёлмасди.

— Соҳибим,— деди ниҳоят Набатий,— менга айтадиган гапинг йўқми? — Қутайба бу гапдан Набатийнинг қандайдир тадбир таклиф этмоқчилигини тушуниб, савол назари билан кутди. Набатий давом этди: — Агар оллоҳ таоло менинг сабабчилигим билан бу балони сендан қайтарса, нима дейсан?

— Эҳ, Ҳаёни Набатий. Бу мушкул иш. Шунинг йўлини ахтариб лолман, нима қилишимни билмайман. Сен неча маротаба ҳаётимни сақлаб қолдинг. Қани, айтгин, оллоҳ қалбингга не тадбир солди?

— Бу тадбир, соҳибим, сенинг сиёсатингнинг бир ғунчаси..

Қутайба унга ўша савол назари билан, лекин бир оз қизиқсиниброқ қаради. Набатий давом этди:

— Сен Сўғд ва Турк подшоларнинг орасига нифоқ солдинг. Улар энди у дунёда ҳам бир-бирларига ишонмайдилар! Мен ўйлаган тадбир сенинг ана шу узоққа мўлжалланган ишларинг, режаларинг қилишини эртанги жангга олиб келиб суқишдир!.. Мен ҳозир Сўғд подшоси Тархуннинг олдига бораман. Уни биздан сулҳ сўрашга мажбур қиламан.

Қутайба аста ўрнидан турди.

— Сенинг боришинг мумкин эмас. Жонинг кофирлар орасида юришига йўл қўёлмайман. Сендан ажралиш қалбимни қанчалик азобга қўйишини билсайдинг, йўқ!

— Соҳибим. Тадбирларим ҳеч қачон қалбингга азоб берганмиди? Менга ишон. Ваъда қилишим мумкин: тирик қайтаман. Фақат ихтиёрни ўзимга берсанг, бас.

Қутайба ўйланиб қолди:

Манзур, деди у ниҳоят.— Лекин, сен шу пайтда Тархуннинг олдига бормайсан. Қолгани ихтиёрингда.

Қутайба шундай деб оромгоҳга жўнади. Набатий унинг ортидан ўйчан қараб туриб, аста қароргоҳи сари юрди. Қароргоҳига етиб келгунча тузган режасини Қутайбанинг йўриғига мослаб хаёлан таҳрир қилиб қизди. Мактуб ёзиб, Тархун тарафга элчи юборди. Мактуб шундай мазмунда эди.

«Қадим Сўғдиёснанинг подшоси Тархунтегинга оллоҳнинг раҳматлари бўлсин. Менинг сен билан қиладиган маслаҳатларим бор эди.

Гап бизга Хажжождан ёрдам келаётганлиги ва Хунукхудотнинг сенинг мамлакатинг хусусидаги айрим режалари хусусида бўлгани учун, ишонаманки, йўқ демассан, агар мен билан эртага жанг бошланган пайтда учрашишга рози бўлсанг, қарорингни тезда билдиргин».

Бу хатни олиб борган элчи ярим кечада қайтиб келди. Тархун розилик билдирганди. Набатий кўнгли равшан тортиб, хотиржам уйқуга кетди.

Қутайбанинг, жумладан, Набатийнинг шоҳлар билан бу қадар бемулозамат гаплашишнинг боиси ўша пайтлардаги шаронгда эди. Халифат кучлари ярми дунёни босиб олган, унинг ҳатто бир чеккадаги ноиблари ҳам қўшни подшоҳликларнинг бир нечасидан катта ва нуфузли эди. Арабларнинг енгилмаслиги ҳақидаги афсона ҳукмдорларнинг қўлоғига қўрғошиндек қуйилганди. Шунинг учун кичкина подшоҳчалар уммондек улкан халифатнинг оддий савдогарига ҳам қаттиқ гапиришдан қўрқарди. Бундан ташқари, подшоҳликлардаги одамларнинг кескин табақаланишининг ислом томонидан улоқтириб ташланиши, «худонинг олдида ҳамма тенг» деган шиори қуйи табақаларнинг қўлоғига етиши билан уларни ўзига ром қиларди. Шунинг учун ҳам шоҳликлар лашқари исломдан бир қўрқишса, исломнинг ўзидан икки қўрқишар, оқибатда, халифатнинг, арабларнинг кўнглига жипдек ёқиш-ёқмаслик уларнинг ҳаёт-мамотини ҳал қиладигандек туюларди. «Мен сенинг қўшинингни ислом паноҳига оламан, агар ўзингни кўрмаганликка солсанг, сенга тегмайман» қабилидаги сиёсат халифатнинг энг синалган сиёсати эди. Тархун ҳам ана шунинг илинжида эди. Тахминан ундан нима талаб қилинишини сезарди. «Шу билан ўн йилгача бу бўрилардан қўтилсам ҳам етади. Кейин борманми-йўқманми?» Тархун шундай фикрда эди.

Эрта билан жанг бошланган пайтда, Ҳаёни Набатий элчи байроғи остида Тархуннинг чодирига яқинлашди. Тархун эликларга борган, кўпдан бери осойишта ҳаёт кечиргани учун семириб кетган одам эди. Юмшоқ юзлари лўппигина, осилган бўлиб, айёрона кулиб турувчи кўзларини бодомқовоқлари тез-тез беркитиб турарди. Улар отдан тушмай гаплашдилар.

— Биз сенга ёмонлик истамаслигимиз важдан учрашишга қарор қилдик, — деди Набатий.

Тархун, шоҳлик ғурурини писанда қилиб, индамади. Набатий давом этди:

— Мулк қўлингдан кетай деяпти-ку, сен бўлсанг биз билан урушмоқдасан.

— Қанақасига? — сўради Тархун шошиб қолиб.

— Хунукхудот билан Кўрмағонун биз кетгандан сўнг сенинг мулкингдан тинчгина ўтиб кетишига ишонасанми?

Тархун оғзини очганча қолди. Набатий зарбани давом эттирди:

— Ҳеч ҳам бундай бўлмайди! Сўғд вилояти — жаннатмакон ер. Унга ўхшаш жой дунёда йўқ! Улар мамлакатингни оладилар. Сен эса хор-зор бўласан. Уларнинг чопари қўлимизга тушди. Шу ҳақда келишиб олибдилар.

— Мен қандай чора кўрай? — сўради Тархун ўзини тамоман йўқотиб.

— Биз билан сулҳ тузасан. Тухфа берасан-да, қайтиб кетасан. Хунукхудот билан Кўрмағонун, нима гап, деб сўрашса, арабларга Кеш ва Наҳшоб орқали катта қўшин ёрдамга келаётган эмиш, мен ўз вилоятимга қайтаман, деб айтасан. Шундай қилсанг, кейин биз сенга тегмаймиз.

— Яхши маслаҳат бердинг, — деди Тархун.

Шу кунни у Набатий айтгандек иш тутди. Қутайбага мингта мол,

икки минг дирхам пул юбориб, сулҳ сўради. Сулҳ тузилгач, карнай чалдириб, лашкарини йиғиб, қайта бошлади.

Нима гаплигини билиш учун чопар юборган Кўрмағонунга худди Набатий тайинлаган гапни айтди. «Хушёр бўл. Хажжож Кеш ва Нахшоб орқали катта қўшин юборибди. Ҳадемай етиб келар экан. Вақт ғаниматда қайта қолайлик!» Буни эшитган Кўрмағонун ҳам бурғу чалдириб, аскарларини тўплаб, жўнаш тараддудига тушди. Унинг кетидан Хунуқхудот ҳам эргашди. Уччала хукмдорнинг қўшини йўл-йўлакай талончилик қила борди. Ердамга келган лашкар Бухоронинг тупроғини душмандан бадтар топтаб, тарқалиб кетди.

Арабларга қарши курашмоққа, фақат Вардонхудотнинг йигирма минглик чериги билан Эрвуз бошчилигидаги Бухородан чиққан, аммо ҳали ҳамон етиб келмаган йигирма минг аскар қолганди. Вардонхудот билан Эрвуз Қутайбага энг кўп талофат берган ва у охиригача ҳам таслим қилдиролмаган лашкарбошилар бўлдилар. Уларнинг аскарлари юзлари қиртишлаб ташланган суратларни, ибодатхоналар ўрнида қад кўтарган масжидларни кўрган, арабларга нафрати чексиз аскарлар эди. Қутайба беҳисоб ҳисорлардан биронтасини олиб, унда ўзича тартиб ўрнатар ва у ерда беш-ўн минг сипоҳ қолдириб кетарди. Шунда бу икки лашкарбошидан бири келиб, ҳисорни қайтадан олар, арабларни қирар, лекин Қутайбанинг асосий қўшинлари етиб келиши билан чўлга қочиб, беркинардилар. Шу тахлитда Қутайба икки йилгача Бухорони ололмай, унинг атрофида қилич яланғочлаб юрди. Мабодо, Бухорони қамал қилишга киришмоқчи бўлса, бир-бирига қўшилмаган бу икки лашкарбоши, худди аввалдан маслаҳатлашгандек ҳозир бўлишар, шаҳарни олишга йўл қўймасдилар.

Ниҳоят, Хажжожнинг юз минг лашкари етиб келгандан кейингина, Қутайба Бухорони қамал қилди.

Тоғшода қамал пайтида бутун кучларини урушга ташлади. Энг сара беклар ва жангчиларнинг кўпи ҳалок бўлди. Ҳатто элликта шахсий қўриқчилари — ясовулларини ҳам кўрғон деворига чиқарди. Уларнинг бари қирилиб, фақат Бурслонгина қолди. Аммо халққа қаҳрамонлик бўлиб туюлган бу нарса Тоғшоданинг қўрқоқлигидан, шу қўрқоқлиги туфайли тарихнинг йўналишини, нишабини сезиб олганлигидан эди. У бундан кейинги ҳаёти тамоман янгича, яъни Қутайбанинг қаноти остида ўтишини сезганди. Шунинг учун унга тик ва таънали боқиши мумкин бўлган одамлардан қутулиши, уларнинг қирилиб кетиши Тоғшоданинг айни муддаоси эди. Бу қамал тарихда кам учрайдиган қамал эди. Бунда халқ курашарди ва энг катта хон — шоҳ эди.

Бухоро олингач, табиийки, Тоғшода тахтда қолди. Лекин мамлакат идорасига боғлиқ ҳамма ишлар Қутайбанинг маҳкамасида ҳал этиларди.

Бухорода Қутайбанинг режалари амалга оша бошлади. Улган ва қочган беклар, жангчиларнинг уйларига араблар, форслар жойлаштирилди. Кимда-ким исломни қабул қилмай, шаҳардан чиқиб кетиш истагида бўлса, уларга руҳсат этилди. Лекин шундан кейин ҳам, Қутайба ўйлаганидек, Бухоронинг ярми бўшамади. У бухороликларни динда ушлаб туриш, аслида, эса ҳокимиятни мустаҳкам тутиш учун шаҳарнинг ярмига ўз одамларини жойлаштиришга аҳд қилганди. Хуллас, Бухоро аҳолисининг ярми мажбуран кўчирилди. Уларнинг ўрнига араб ва эронийлар жойлаштирилди. Эрон билан қадимдан алоқада бўлган ва форс

тилидан унча-мунча хабардор халқ араблардан кўра форсларга ёндаша бошлади. Форс тилининг эътибори бу элда янада ошиб кетди.

Ҳамон Қутайбага бўйин эгмаган Эрвуз ҳамда бир-икки ой Тоғшода-нинг ёнида тундлашиб юрган Кутчегинлар бутун уруғ-аймоқларини йиғиб, олис Туркистондан нарига кетдилар. (Кейинчалик у ерда Авлиё ота шахрини барпо этдилар.) Эрвуз жўнашдан олдин қизини ва набирасини ҳам сўратди. Дунёнинг ишлари бутунлай бошқача тус олишини ҳамда Эдил бўйидан келган канизакни ўйлаган Тоғшода Эрвузнинг сўровига оносонгина кўнди. Ва тез орада ўша канизакка уйланиб олди.

Тоғшода ушлаб, еб, лаззат олса бўладиган моддий неъматларни ташлаб, буларнинг акси — ушлаб, еб бўлмайдиган, номаълум, ҳавойий нарса — эътиқод ортидан бораётган кишиларни тушунолмасди. Ҳаммадан ҳам Бурслон кетишга рухсат сўраб, аниқроғи эса, жўнаш қарорини айтгани келганда, ҳайрон бўлди. Бу воқеа Қутайба Бухорога кирганидан тўрт ой кейин, қовун пишиғи кунларининг бирида бўлди. Тоғшода Бурслонни ўзининг хос хонасида ёлғиз қабул қилди.

— Бурслоим! Мен сенга катта ерлар олиб бераман. Қўшқлар қуриб бераман. Лашкарбошим бўласан. Нима қиласан чўлу биёбонларда? — сўради фиғони чиқиб Тоғшода.

Бурслон индамади.

— Ахир қара. Боёнларимнинг ҳаммаси — арабу форслар. Ҳаттоки, ясовулларим ҳам ўшалардан. Уларнинг орасида фақат сен қолгандинг. Наҳотки, сен ҳам шоҳингни ташлаб кетсанг?!

— Ҳа, шоҳим. Илгари юрт, дин, яхшилик — мен учун сизнинг тим-солинғизда мужассамлашганди. Энди улар бўлинди, парчаланди...

Тоғшода қоматини тиклади.

— Нега бўлинди? Мана, Бухоро жойида. Сену мен жойимизда. Ўз ўрнимиздамыз!

— Шоҳим. Сизу мен юрт бўлолмаймыз. Асл бухороликлар узоқларга кетишди! Бутун қариндошларим кетишди! Шоҳим мени кечирсинлар, оилам ҳам улар билан бирга...

Тоғшода бирдан сингандек бўлди. Бир ўзи йигирма кишига бас келадиган бу жангчи унинг учун ниҳоятда қимматли эди. Гап Бурслоннинг ёнида юришида эмас, Тоғшода энди араблар қаноти остида, ҳамма гап Бухоро халқининг Бурслонни севишида эди.

Бурслон ёнида бўлгани учунгина аялақачон унинг кимлигини билган халқ нафрати жидовланиб турганлигини сезарди.

— Бурслоим, ахир умр кишига бир марта берилади. Умрнинг қадрига етиш, уни роҳат-фароғатда ўтказиш керак...

— Мен худди ана шунинг учун кетяпман, шоҳим. Бухородаги ишларни кўрганимда қўлим кунига юз марта қиличга югуради. Келгиндиларни чопавергим, чопавергим келади. Қўрқаман, бир кунни ўзимни ушлаб қололмайман деб қўрқаман. Ҳар бир куним азобда ўтмоқда.

— Ахир бу билан вазиятни тузатиб бўлмайди... Наиллож, оллоҳнинг амри...— Тоғшода оллоҳ сўзини тилга олиши билан Бурслон бир сесканди. Тоғшода у ёқ-бу ёққа аланглаб, гапини тузатди:— Хурмуз ўзининг ёруғ юзини биздан ўгирган бўлса...

— Хурмуз ёруғлик йўлидаги ишларида бандаларига ўз эрklarини бериб қўйган. Ҳатто, Ахриманнинг қоронғу йўлига юришлари ҳам ўз эрklarида!

Бурслон шоҳининг гапини умрида биринчи бор кесиб қўйди. Тоғшоданинг овози ишгичкалашди, бу унинг жаҳл отига минаётганини билдирарди.

— Хўш, нима демоқчисан?!

— Бандаларнинг бошига тушган кулфат сабабларини уларнинг ўзларидан излаш керак. Бу менинг эмас, Хурмузнинг дегани.

Тоғшода у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Хўш,— деди у Бурслоннинг қаршисида тўхтаб.— Излаб топдингми?

— Шоҳим! Сизга бўлган ҳурматим ҳаққи, рухсат этинг, кетай!

— Айт! — чинқирди Тоғшода.— Ким экан улар? Уларни чоп-да, азобингдан қутул!

— Шоҳим... Рухсат...

— Айт! — Тоғшода чинқириб, басма-бас тепинди.— Ким улар?

Бурслон қоматини тиклади. Илгари пайтдагидек шоҳи олдида бир қўлини қилч сопига қўйганича қотди.

— Айт! — қайтарди Тоғшода.

— Шоҳим, айбдорлар — мен, сиз ва Қутайба!

Бурслон бу гапни худди ибодатхонада тангрига қараб айтаётгандек, яна дона-дона қилиб, хотиржам такрорлади:

— Мен, сиз ва Қутайба!

Тоғшоданинг тишлари ғижирлаб, лаблари қимтинди. Соқчибошини чақириб, Бурслонни жаллодга топширмоқчи бўлди. Лекин қўрқди. Соқчибоши бирданига беш кишини етаклаб кирганида ҳам, ўзининг ажали тайин эди. Чунки Бурслон, албатта, биринчи бўлиб унга ташланади, ва уни ҳам беш кишини ҳам енгиб чиқиб кетиши мумкин эди. Бундан ташқари, Бурслоннинг ҳамма авлоди-ю, дўстлари жангари, қасос олишлари аниқ. Энг муҳими, Бухоро халқи унга шунча садоқат кўрсатган йигитни ўлимга буюрганини билиб ундан юз ўгириши мумкин. Бошқа йўлини топиш керак.

— Хўш, нега уларни чопмайсан? — сўради Тоғшода истехзоли, паст овозда.

— Унда, сиз айтганингиздек, умримнинг бир маротаба берилишини унутган бўлардим,— Бурслон ҳам истехзоли жавоб қайтарди. Тоғшода қандай қилиб, «Соқчибоши!» деб бақириб юборганини сезмай қолди. Шунда Бурслоннинг бир сапчиб унинг олдига келганини кўрди. Соқчибоши кирганда, Бурслон Тоғшодадан бир қадам нарида, одатдагидек, қўли қилич сопида, таъзим қилиб турарди. Бироқ, Бурслоннинг қўли сопи таъзим пайтидагидан анча қаттиқ сиқаётганини Тоғшода кўриб турарди.

— Ҳазначига айт, бунга юз динор берсин! — деди Тоғшода, овози бўғилиб. Сўнг ортиқча ҳаяжондалигидан соқчибоши ҳайрон бўлаётганини кўрди-да, изоҳ берди: — Менинг содиқ қулим Бурслон Бухорони ташлаб кетмоқчи. Дарду алашим чексиздур!

Соқчибоши ишонди. Бурслон хавфнинг олдини олмоқчи бўлди:

— Шоҳим,— деди, бир қадам чекиниб,— содиқ қулингни охириги илтимоси бор. Шу тухфани ўз қўлингиз билан берсангиз!

— Яхши,— Тоғшода соқчибошига ўгирилди.— Бор, ғазначига айт. Юз динор билан бу ерга келсин

Елғиз қолишгач, Тоғшода тишини ғижиллатиб, Бурслонга шивирлади:

— Кўппак ўғли!

— Шоҳим. Соқчибоши келганда шу кўппак ўғлини ўрда қапу¹-сигача кузатиб келишини буюрсангиз!

— Иблис! — деди Тоғшода араблардан янги ўрганган сўкишни ишлатиб.

— Мен-ку,— деди Бурслон аҳамият бермай,— умримнинг охиригача сизнинг ҳаётингизни сақлашга, таҳдид қилмасликка берган сўзимдан қайтмайман. Лекин сиз қайтишга ўргангансиз. Қўрқаман.

¹ Қапу — дарвоза.

— Иблис,— деди яна Тоғшода.

Тўқсонинчи йил шаъбон ойининг охирларида Бухоронинг Самарқанд дарвозасидан кириб чиқаётганлар, нарироқда ер ҳайдаётган деҳқонлар ва кўча чангитиб юрган болалар дарвозадан юз қадамча масофада, йўлдан чеккада анчадан бери турган тўрт отлиққа ҳайрон қараб қўйишарди. Синчиклаб қаралса, бу тўрт отлиқнинг эгиларидаги эски,ғижим чопонлари отларига мос эмаслигини, уларнинг нимадандир бетоқатлиги аён бўларди. Яқинроқдан синчковлик билан қаралса, уларнинг эски чопонлари остида совутлари, қалқонлари борлигини, ўзлари нимадандир ўта ҳаяжонда ва бетоқат эканликларини билиб олиш мумкин эди. Лекин, ҳамманинг ташвиши ўз бошида, уларга ҳеч ким ортиқча аҳамият бермасди. Уткинчилар — ё узоқдан келган савдогар, ёки қишлоқилар бўлгани учун — бу тўртта шаҳарлик одамни танишмасди ҳам.

Отлиқлар бетоқатланиб бир соатча туришди. Ниҳоят, дарвозадан бир девқомат жангчи отда ўқдай отилиб чиқди-ю, Самарқанд тарафга йўналди. Бояги тўрт киши енгил тортиб, унга эргашдилар. Қишлоқилар жангчининг Бурслон эканлигидан ҳам, кутиб турганлар эса унинг акаукасио икки тоғаваччаси эканлигидан ҳам беҳабар эдилар.

Орадан ярим соат ўтгач, дарвозадан яна ўн учта отлиқ ўқдек отилиб чиқди ва ҳалигиларнинг изидан ўша тарафга от чоптириб кетди. Кейинги тўда бошлиғи Тоғшоданинг янги соқчибошии эканлигини, унинг Бурслонни қувиб кетганлигини ҳам ҳеч ким билмай қолди.

Тоғшоданинг фикрича, Бурслоннинг кўч-кўрона ортилган арава уч-тўрт чақирим нарида кутиб турар ва у томонга Бурслоннинг ўзи бориши керак эди. Ўз ҳаётини сақлашдан бўлак ҳамма нарсада янглишганидек, Тоғшода бу сафар ҳам адашганди.

Қувиб борётган тўда беш чақирим йўл босиб, чўлда Бурслонга етиб олди. Бурслон ва унинг оға-инилари бамайлихотир боришар, орқаларида бирор тўдани кўрган пайтда, исташса, қочиб кетишлари мумкин эди. Отлари яхши эди, араблар уларни ҳеч қачон қувиб етолмасдилар. Лекин тўданинг ўн-ўн беш киши эканлигини чамалаб, ҳамда тўрт ойдан бери йиғиб юрган ғазаблари жунбунга келиб, худди ҳеч нарса сезмагандек, улар аввалги алфозда кетаверишди.

Араблар олдиниға, узоқдан бу беш кишини кўрсалар ҳам, Бурслонни улар орасида эканлигини билмадилар. Етишларига беш юз қадамча қолганда, сезиб қолиб, отларини ҳийла секинлатдилар. Отлиқларнинг беш кишилиги уларни бир оз ўйлантириб қўйди.

Оға-инилар ҳам тўхтаб, уларга ўгирилдилар, шайланиб кута бошладилар. Бурслон укасиға сапчадек иккита тош олиб беришни буюрди. Эллик қадамча, қолганда, араблар отларини аста йўрғалатиб яқинлашарканлар, билинтирмай ёйила бошладилар.

— Эй, Бурслон, ҳожам сенға сарупой кийим ва бир сидра қурол-яроғ тухфа этмоқчилар. Чақирдилар,— деди форс ясовулбоши.

— Эй, эрони,— деди Бурслон,— бор, ҳожангға айт! Тухфасини энди сенға берсин!

Бу пайтға келиб орадаги масофа ўн қадамча қолганди. Соқчибоши найрангнинг иш бермаслигини тушунди-да, қиличини яланғочлади.

— Сен ҳали мени алдаб чиқиб кетдингми, сакбачча! — деди ва шу заҳотиёқ бошиға келиб теккан тош зарбидан, «иҳ» ҳам дейёлмай, отдан қулади...

Кечаси Тоғшодаға ўн уч ясовул чопиб ташланганлиги ҳақида хабар етказишди. Улар шу даражада беаёв чопилган ва шу даражада қонға белангандиларки, мурдаларни таниб бўлмади, деб изоҳ ҳам беришди. Тоғшода бу Бурслоннинг иши эканини сезди.

Бу хабар Қутайбага эртасига, пешин намозига икки соатча қолганда етди. У бу пайтда Набатий билан бирга кўҳна ибодатхона ўрнига қурилаётган масжид олдида турарди. Бу улкан масжид битаёзган, унда охирги супуриш-сидириш ишлари борарди. Қутайба қурилиш ишларини атайлаб шоширганди. У бугунги жума намозига Бухоро халқини чақириб, намоз ўқитмоқчи, буни ўзи кўрмоқчи, сўнг Хуросонга қайтиб кетмоқчи эди. Масжид жуда шошилиш равишда қурилгани учун ғишлари ҳам, тупроқлари ҳам, мрамар устунчалари ҳам, ҳатто эшиклари ҳам Зардушт шарафига қурилган эски ибодатхонаники эди. Эшиклардаги одам тасвирларининг юзлари сидириб ташланганди. Нарироқда, майдоннинг четида, ибодатхонадан чиққан ҳайкалларнинг синдирилган, майдаланган парчалари синиқ ғишт ва тупроққа аралашиб, уюм бўлиб ётарди. Икки киши уларни шошилмай аравага ортарди. Қутайба бу уюмни шаҳардан ташқарига чиқариб кўмиб ташлашни буюрганди. Уюм ичида Хурмузнинг ўгли Артанинг боши, гоҳо Хурмузнинг қизи Армиатойнинг қўллари, гоҳо Хурмузнинг элчиси Зардуштнинг кўкрак қисми чиқиб қоларди.

Қутайба бу ишларни намойишкорона қиларкан, ҳеч нарсадан кўрқмаслигини, оллоҳ бухороликларнинг нотўғри йўлдан кетганликлари учун арабларни юборгаплигини, уларнинг кучига ҳеч нарса таҳдид қилолмаслигини кўрсатмоқчи эди.

Эски ибодатхона қолдиқларини ортиб, секин узоқлашаётган аравага қараб тураркан:

— Бухородан куфрни бутунлай чиқариб ташлаш учун неча минг арава керак бўларкин? — деди Қутайба Набатийга. У бу жумлани шунчаки, хаёлидан ўтгани учун гапирди.

Шу пайт унинг олдида Тоғшоданинг элчиси келди ва кеча бўлиб ўтган воқеани айтиб, шоҳнинг яна ўзига ясовуллар сўраётганини билдирди. Қутайба унга жавоб бериб юборди-да, бошини ликиллашиб, миёнида истеҳзоли кулганча ўйчан туриб қолди.

— Соҳибим,— лўқма ташлади Тоғшодадан нафратланувчи Набатий,— шу латтани нечук ёқтириб қолганингизга ҳайронман. Ўзининг қулини уйдалаёлмаган шоҳ бирон иш қилиши мумкинми?!

— Биз унга иш қилдирмаймиз. Ишни ўзимиз қиламиз. У эса ўтиради. Авом халқни ҳақ йўлга тортишда шамчирок ўрнини босади.

— Ахир сал бошқача одамни топиш мумкин-ку! Худоларни супуриб ташлаётган соҳибимнинг шу подшога келганда истиҳола қилаётганига ҳайронман!

Қутайба қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Сен айтган бошқачароқ одамнинг, биринчилан, ўз боши, ўз идроки билан иш қилгиси келиб қолиши мумкин. Тоғшода эса ундай эмас. Иккинчидан, у бизга содиқлик кўрсатди. Бизга содиқ одамни эса, ким бўлишидан қатъи назар,— латтами, аҳмоқми, бузуқми,— уни жин ҳам урмаслигини элга кўрсатишимиз керак. Бизга садоқат — ҳаминша тўқ, фаровон турмуш дегани эканини мажусийларнинг қон-қонига сингдиришимиз лозим. Умрнинг охиригача фаровон ҳаёт! Фаҳмладингми, ҳабибим!

Набатий соҳибига равшан тортган ғурур тўла кўзлари билан қараб, унинг фикрини англаганини, ундан фахрланаётганини кўрсатди. Қутайба Набатийнинг елкасига қўлини ташлади:

— Сен — муҳораба пирисан. Сиёсатда менга ишонавер. Мен Хуросонга қайтаман ва лашкар бошида, бу ерда сен қоласан — шуларни ёдингда тут. Худо хоҳласа, бир-икки йилдан кейин қайтаман. Ва биз иккимиз юқори туркларни ҳам забт қилгани отланамиз.

Қутайба гапини тугатар-тугатмас қурилиш оғаси келиб, масжид битганини билдирди.

— Абдусалом!— чақирди Қутайба. Хабаш қул етиб келди.— Тоғшодага одам юбор. Қутайба ибн Муслим Бухоро халқини намозга чақираётганини, кимда ким жомеъ масжидига келса, икки дирхамдан олишини, кимдан-ким шу пайтда — хоҳ у масжидда, хоҳ бошқа жойда — намозда бўлмаса, қатл қилинишини жарчиларга айттирсин!

— Бош устига, соҳиб.

Хабаш қайтмоқчи бўлган эди, Қутайба уни тўхтатди:

— Абдусалом!

— Лаббай, соҳиб.

— Масжидга қанча одам сиғишини биласан-а?

— Беш минг, соҳиб.

— Баракалло! Хабарни етказасану, ўн минг дирхамни хачирга ортиб келтирасан. Кулорни, э йўқ, Абдаллоҳни ҳам айтиб кел.

— Бош устига, тақсир.

— Бор.

Хабаш кетди. Қутайба Набатийга:

— Вардонзага ҳоким бўлишдан аввал яна бир карра ўзини кўрсатсин Абдаррасулнинг оғаси Абдаллоҳ! — деди. Иккови мириқиб кулишди.

— Қани кетдик, бир оз ҳордиқ чиқарайлик, тамадди қилайлик. Намозни вақтлироқ ўқиб қайтамиз. Бухоро мажусийларининг биринчи намозини томоша қиламиз. Эҳ! Тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлишни ёқтираман!...— Қутайба қаҳ-қаҳ уриб кулди-да, қўшиб қўйди: — Туякашнинг набираси ҳам тарихий ишларнинг уддасидан чиқади!

Соҳибининг қаҳ-қаҳасига Набатий ҳам қўшилди.

Биринчи намозга катта тайёргарлик кўрилганди. Аввал имомликка Қутайбанинг ўзи ўтмоқчи бўлди. Лекин, Арабистонга қайтганда бўладиган дўстларининг ҳазил-мазаҳидан қочибми, бу фикридан қайтди.

Масжидга кираверишда пулни ёйиб қўйиш учун махсус пештахта ишланганди. Авом халқ бу пулларнинг Бухородан тортиб олинганлигини ўйламас ва Қутайбанинг саҳийлигига қойил қоларди. Ҳар ҳолда, ўзларининг кохинлари, ўзларининг шоҳлари Хурмузнинг ибодатхонасига келганларида уларга қуруқ гапдан бошқа нарса бермасди-да! Бу ерда эса нақд икки танга!

Намоз форс тилида ўқитилиши керак эди. Лекин, бари бир кўпчилик бу тилни билмагани учун, орқада турган таржимон «Чапга қара!» «Уннга қара!», «Эгил!», «Тиз чўк!» деб бақириб туриши лозим эди.

Қутайба намозни кузатиш учун масжид каршисидаги пишиқ гиштан қурилган катта болохонали баланд кўшкка чиқди. Болохонадан масжид дарвозахонаси, ҳовлиси ва гумбазининг пештоқи кўриниб турарди. Кўшк илгари Эрвузники бўлиб, ҳозир унга эроний бир лашкарбоши жойлашганди. Қутайба кириши билан кўшкнинг янги беги унга пешвоз чиқди, дарров кўрпачалар, пар ёстиклар тўшаб ташлади. Дастурхон безади. Лекин Қутайба ўзига ва Набатийга курси келтиришларини буюрди.

Масжид ҳовлисига юпун кийинган йигирматача киши йиғилганди. Уларнинг ҳам ярми етим болалар ва ўспиринлар. Катталар масжид деворларига, устунларига анқайишар, онда-сонда гап қотиб, бошларини ликиллатишар, ёки нимадандир афсусланиб, сарак-сарак қилишарди. Болалар ва ўспиринлар ўзларида йўқ хурсанд, олган тангаларини бир-бирларига кўрсатиб мақтанишарди.

— Ҳабибим,— деди Қутайба болалардан кўз узмай,— ҳар жумала сен ҳам шундай икки дирхамдан тарқатасан. Бу етимлар катта бўлганларида, ҳеч бўлмаса, очликдан — ўлимдан сақлаб қолган ана шу дир-

хамлар учун сендан ва сенинг динингдан миннатдор бўлиб юрадилар.

Қутайба шу сўзларни айтар экан, юзида ачиниш аломати эмас, зафар йўлини каромат қилаётган нурли ифода ҳукмрон эди, Набатий унга сажда қилгудек тобе бир назар ташлаб:

— Шундай, соҳиб! — деди.

Тез орада жарчиларнинг такрор-такрор бақиринлари ва Тоғшода хизматкорларининг ярим қистов, ярим пўписа-ю ташвиқотлари туфайли оломон масжид сари оқиб кела бошлади. Уларнинг кўпчилиги камбағал бечоралар, етим-есирлар, тиланчилар, чўлоқ, маймоқ, акашак одамлар ҳам анча-мунча; савдогар ва дўкандорлар ҳам бир талай, фақат ҳунарманд, деҳқон ва санъаткорларгина бошқа тоифаларга нисбатан анча кам эди.

Бухоро катта шаҳар бўлгани учун масжид тез орада тўлиб кетди. Араблар, форслар йиғилишганларни подага ўхшатиб у ёқ-бу ёққа суриб, бақириб-чақириб сафрост қилишга уринишарди.

Ниҳоят, бир амаллаб тартиб ўрнатилди. Имом ҳам чиқди, унинг ёнидан таржимон ҳам жой олди. Имом ваъз бошлади. У қисқача қилиб, дунёнинг пайдо бўлишидан, Мусо, Исо ва ниҳоят Оллоҳнинг энг сўнги элчиси Муҳаммад алайҳиссаломгача бўлган жараёни ислом ақидаси бўйича тушунтирди. Сўнги Расулнинг вазифаси адашган одамларни ҳақ йўлга тортиш эканлигини, ҳар бир мусулмоннинг оллоҳ ва расул олдидаги бурчи ҳам шундай эканлигини баён қилди. Ниҳоят, Бухоро халқи ҳам оллоҳнинг иродасини бажарган Қутайба ибн Муслим туфайли ҳақ йўлни топиб олганини таъкидлаб, йиғилганларни бу билан қутлади. Мусулмонларнинг халифат байроғи остида бахтли ҳаёт кечираётганларини, динга ўтганлар закот тўлашини, ўтмаганлар закотни беш ҳисса тўлашларини ҳам гап орасида қистириб ўтди. Имом чиройли, аллаловчи овозда ваъз айтarkan, вақти-вақти билан тўхтаб олар ва шунда ёнида турган тилмоч унинг гапларини тутулиб-тутилиб, пайғамбарларнинг номини ўзича талаффуз қилиб, бухороликларга етказарди.

Ваъз тугагач, таржимон югуриб одамларнинг орқасига, дарвозахона олдидаги супага ўтди. Имом ҳовлидагиларга ва кўшкда турган ғолибларнинг сардорига орқа қилиб, кунботарга қараганча намозни бошлаб юборди.

Қутайба ҳам ўрнидан туриб, гарчи намоз ўқиб келган бўлса-да, қўлини қовуштирди. Имомнинг баланд овози орадаги масофа туфайли кучайиб, илоҳий бир оҳанг касб этиб унга етиб келарди. Намозхонлар рукуъга кетиш вақтлари таржимон «эгил» деб, сажда қилишлари керак бўлганда «тиз чўкиб, пешонангни қўй» деб бақирарди.

Қутайба ўз қиличи билан яратган манзарага қараркан, бу халқнинг келажакда мусулмон бўлишига, ҳаммаси араб лисонида гаплашиб, худди сурёнийлардек ўзини араб деб атаб кетишига қаттиқ ишонганди. Хаёлида унга оллоҳнинг назари тушиб тургандек эди, шунинг учун ҳам вужудидан нур ёғилиб, гўзал бир қиёфага кирганди. Набатий уни кузатаркан, «ҳақиқатан ҳам, Қутайба — худонинг назари тушган одам» дея хаёлидан ўтказди.

Аммо, айна пайтда, алдаб, зўрлаб масжидга келтирилган оломонни, уларнинг кўр-кўрона эътиқодсиз, эътиборсиз бир тарзда намоз ўқиётганини кузата туриб, ҳали ҳамма иш олдинда эканини, бутун бир халқнинг юрак-юрагидан дину имонини суғуриб олиб, ўрнига ислом ақидаларини сингдириш Қутайба тасаввур қилгандек осон эмаслигини ўйлаб, қалбининг тубида тигдор бир ваҳима, титроқ турди ва бутун аъзойи-баданига тарқалиб, уни қалқитиб юборди...

Евгений Евтушенко

ШЕЪРИЙ ҚИССА¹

Сени мен ёзибмидим, деб,
Китобимдан сўрашим мумкинми?

Пабло НЕРУД

1

Таннинг бир қоғ суяк бўлиб минг чарчагани
арзимаган гапдир руҳий чарчоқ олдида.
Вужуд билан руҳ баробар чарчаса борми,
Силла қуриб, йиғлашга-да ҳол қолмас, тамом.
Лекин худди шундай пайтлар одам негадир
Тўйиб йиғлаб бир хумордан чиққиси келар...
Ана шундай чарчаганман бир гал... Нимадан!
Ҳаётданми! Йўқ, унга тил теккизолмайман.
Унинг руҳбахш жилолари кўпдир. Ва лекин
кўпдир кажмарг ўйини ҳам! Чарчатгани шу!
Одам асли бирданига ўлмайди, уни
лоқайдлик, кин, разолат ва шунинг сингари
ўзгаларнинг андомида пайдо касратлар
асар этиб, ўлдирарлар мучал-бамучал.
Шўри қурсин, шу хилдаги сафолатларни
юқтириб, дов яшаб юрган сақим сиёқлар:
ўзлари-ку — тирик мурда, аммо бу камдай,
ўлдиришга бошлайдилар бошқаларни-да.
Бу офатнинг талай хили, талай тийнати
телефоннинг дастагида ботин турадир,—
сенинг эса юрагингни ит тирнаб, ночор,
бир кўнғироқ қилишинг шарт, мажбур, вассалом.
Лъанат бўлсин, ўзимнинг ён дафтаримда ҳам
ўз авонли шундай ирганч рақамлар борки.
гардишга қўл тиқишга ҳам ижирғанасан,

¹ Қисқартирилган вариант.

Азроилга гўёки сиз қоқаётгандай
ёки туссиз оғир сейфни очаётгандай —
ва олдиндан сенга аён: у бўш. Ичида —
кимларнингдир суяклари қалашган, совуқ.
Уша кунни, билсам ҳамки гарчи бефойда,
сиз қоқдим мен уч-тўрт жойга, бир ҳожат чиқиб.
О, дунёда «тойғалоқлаш» дэган санъат бор —
бир нарсани ҳал қилишдан тойиш санъати!
Ҳеч бир ишни ҳал қилмасдан туриб ҳам улар
қанча-қанча тақдиргарни ҳал этадилар.
Ва ҳар сафар мен самарсиз кўйдим кўлимдан
трубкани — ночорликнинг тамал тошини.
Яна бошқа бир рақам ҳам бор эди, лекин
телефон нақ ёпишоқ ва совуқ бақадай
кўнглимни бир айнадики...

тера билмадим...

Бир амаллаб катга етиб, ташлаб дустуман,
кўлим етган бир китобни зўрма-зўраки
варақладим... лекин ҳарфлар бадар кетдилар.
Ваҳоланки, кимсан, буюк Пушкин эди бу!
Наҳот, буюк зотлар, мангу барҳаёт зотлар
балоғардон бўлолмаслар оддий жонларга!
Унда бизни ким ҳимоя қилади ахир!
Ким бор! Наҳот, трубкада ин қурган овоз
зўрлик қилса Гомер, Данте, Шекспирдан ҳам!
Ва Пушкиндан!

Оҳ-оҳ, агар бу ерда энди
ҳатто улуғ Пушкин ожиз, лоҷарам қолса,
жуда ёмон аломат бу. Даҳшатли. Тамом.
Ва тўсатдан ҳудкушликка ундовчи бир шахт,
яъни, «ўлдир ўз-ўзингни» деган совуқ ўй,
бир вақтлар отнинг калла суяги ичра
тишларида Олег учун ўлим яшириб,
пайт пойлаб гўж ётган ўша разил илондек,
трубканинг кўзларидан сирғала чиқиб,
бесаранжом юрагимни чирмай бошлади...
Бу ўйни мен жуда ёмон кўриб қолганман.
Бу ўй йигит вақтимда ҳам бир нозаниндек
ғуруримни аврамоқчи бўлган ёқимтой:
«Худкушлик бу — ўлим эмас, шўҳрат келтирар.
Ўз-ўзингни ўлдир, танит шундай, тан олдир,
ана шунда кимлигингни билади улар».
[Улар эмиш... шикаста руҳ, кўрқоқлар учун
овунч, паноҳ бир сўздир бу!

Бундай кимсалар
ўзлари ҳам энди бошқа бировлар учун
«улар» деган тамға билан яшарлар асли.]
Ушал қитмир фикр бугун — бир мастон кампир:
ғижирлатиб тамакидан сариқ тишларин,
ҳар бирида кескир заҳар борини гизлаб,
масхаромуз кулмоқдадир устимдан энди:
«Ҳм, қарчиғай, сакрайвер-чи, қутулиб бўпсан!...»
Бу кампирга кўп ўграмчик бўлиб қолдимми,
шу кўникмам туфайлими, қаҳримми боис,
хуллас, ҳар гал ундан ўстун келавердим мен.

Ер юзида, менимча, йўқ биронта одам
ўз-ўзини ўлдиришни ўйлаб кўрмаган.
Мен бир кўшиқ ёзгувчини танирдим, тўғри,
яшамоққа иштиёқи шу қадар зўрки, —
тепиб похол тўлдирилган қанорми дейсиз.
Бир марта у,

касод бўлиб кимнингдир иши,
ўз-ўзини отган фожеасин эшитиб,
зап хахолаб кулган эди, ёшланиб кўзи:
«Вой, нодон-эй, бундай қилиш менинг ҳеч қачон
хаёлимга келган эмас умримда сира!»
Унда, шундай, йўқроқ эди фикрдан ўзи,
Шундоқ,

куппа-кундуз мени зулумот чулғаб,

кайфият каж, китоб очик — ҳарфлар кўринмай,
 пешонамнинг ҳар. ажинида ^{ётарканман,}
 сезар эдим ҳув бояги шилпиқ кўз кампир
 совуқ назар сола ўлжа пойлаётганин.
 Лекин бирдан манглайимда сирли бир ҳарор,
 аллақандай бир илиқлик, ёруғлик тўйдим,—
 кўзгудан нур туширгандай ширин болакай.
 Қоронғилик тура қочди, кампир ҳам ғойиб.
 Халоскор ким! Қайдан бундай мўъжиза пайдо!
 Хонам бўм-бўш.

Деразамнинг ортида фақат
 бир кабутар ойнагимга чумдагин суйкаб,
 менга жонли кўзи билан боқиб турарди.
 У нақ очик осмон парча. Фазо кисватли.
 Ҳатто бирон туки унинг майдонлардаги
 ўхшамасди тамагир ва бахна қушларга.
 Бу ҳурпайган митти ўртоқ қай макондандир
 етиб келмиш қутқазмоққа ўлимдан мени.
 Қайдан!

Балки у Чилидан учиб келгандир!

2

«Чили» деса бир зил оғриқ кўзади дилда.
 Лаънат дейман мен қисматга — агар қайси юрт
 беҳад гўзал, беҳиштворий муқаррам бўлиб,
 тахтда турса гўзалликнинг кушандалари,—
 баттар энди унинг учун сирқиар бағринг.
 Тасқара руҳ кимсаларни ҳарки гўзаллик
 ҳасад ва ўч оловига ташлайди, не сўз.
 Ҳеч бўлмаса, унга жисман етишмоқ, тотмоқ
 булардаги очофат бир ниятга дўнар,
 юракларга парво этмас тажовузкорлар.

Ҳўш, Чилига қайтсак, етмиш иккинчи йилга,
 мен «Каррера» отелида яшаган эдим
 президент саройининг рўпарасида.
 Аъенди ва сарой, икки қовушмас сўзлар.
 Кўп нарсалар ўнг эмасди президент билан.
 Энг хавфлиси балки — ўша ўз узлатида
 уйим — ўлан тўшагим деб ёпишиб олган
 кимсаларнинг «Президентнинг ким!» деган залил
 ақидаси билан сира эл бўлмагани!
 Балки шу фарқ охирида ўлдирди уни.
 У ажойиб инсон эди,

айтиш мумкинки.

ҳаддан зиёд дилбар инсон эди Аъенди.
 Лекин комил буюкликдан қўрқувчилар кўп!
 Ҳаддан зиёд оқилларни жазолайдилар,
 ҳаддан зиёд тўмтоқларга раҳм қиладилар.
 Зўрроқ эди Аъенди ўз қотилларидан,
 бу зако, бу руҳ унга ҳеч кож ва тап тортмас
 зол ҳукмдор сифатини бермасди асло.
 Покдомонлик Аъендининг бошига еди.
 Пок инсонлар умри лекин боқийдир асли,
 тагин зўрроқ куч кашф этар ўлганидан сўнг.
 Бир кўни сўл «чапани»лар ташриф буюриб,
 йўлдан олиб ташлаш сўзсиз шарт ҳисобланган
 ўн мингтанинг рўйхатини тутдилар унга.
 [Пиночет ҳам бор эди шу ҳисобда, қаранг.] —
 «Ўлдириш, бу — қийин ишмас,— деди Аъенди.
 Орасида биронтаси айбсиз бўлса-чи!
 Ахир ҳали мен ҳам, сиз ҳам ва ҳеч биримиз

Ўликларни тирилтишга қодир эмасмиз.
 Бировларнинг ҳаёти бу. Янглишиш ёмон.
 Билатуриб, сўнг ўрнига қўйиб бўлмайди...»
 «Бу — худкушлик! — тажанг шовқин солди «чапани», —
 тамаки ва динамитнинг ҳидин бурқситиб. —
 Ҳаммамизни ўлдирарлар, биз ўлдирмасак.
 Юздан битта хато бўлса бўлар, ҳеч гапмас,
 инқилоблар қўлқоп ечмай қилинган эмас...
 «Кўряпсизки, ҳеч нарса йўқ менинг қўлимда,
 қўлқопсиз ҳам уни тоза тутта оламан.
 Худкушлик, бу — асли осон ўлмоқ, ўлдирмоқ.
 Дунёдаги мустабидлар ҳаммаси худкуш.
 Мен, улардек ўлдирмайман ўзимни-ўзим.
 Агар юздан бирнинг ноҳақ тўкилса қони,
 тўксон тўққиз ҳақ ҳукм ҳам шубҳали бўлар.
 Тўғри йўлда номуносиб қадам босилса,
 ҳалол ва пок кишиларнинг кесилса умри,
 бундай йўлни тўғри йўл деб бўлмас ҳеч қачон...»
 Гўё ўзи тайёрлаган маъжунларининг
 кучин билган бир қишлоқи дорифурушдек
 шундай босиқ сўз айтиди у «чапани»ларга.
 Кўп нарсалар кўринмайди, шундай, ёруғда,
 рўзғор қанча қора бўлса дард шунча ошкор.
 Бунга далил — ўша митинг — сарой олдида
 жуда кучли ёритилган эди чор атроф.
 Сезилмасди нур кўпидан — ким дўст, ким душман.
 Майдон ёритгичлар ҳамда минглаб қўлларда
 қўтарилган машъаллардан чароғон эди.
 Генераллар эса бу пайт президентнинг
 орқасида турардилар, юнгдор қўлларин
 тайёр тутиб ҳам қарсақка, ҳам сотқинликка.
 Майдон узра шу бугунги газеталардан
 ёндирилган машъалалар ўйнардди мавждор.
 Ва бир қўлда — президентнинг шаънига ёнган
 машъалада кўриб қолдим унинг ўз расмин:
 олов қора-қизғиш мотам ҳошиясидек
 президентнинг сувратини қамрарди аста.
 Мана, қоғоз ёниб битди. Чеҳра йўқолди.
 Мен сескандим. Ёмон сездим ўзимни бирдан.
 Президент бу дам ҳаёт — минбарда гарчи,
 акс этмоқда эди лекин кўзойнагида
 майдон узра талвос солиб чайқалган ўтлар...
 Сал ўтмасдан майдон шийдам бўшади қолди
 ва гагумда, омонатга миҳланган ўша —
 жонсиз минбар ғичир-ғичир қилар эди оч.
 Унда-мунда эди шаҳар кабуларлари
 уюм-кююк қоғозларни титарлар шошмай,
 ҳурка-кўрка, гўё бир не чиқадигандай...
 Москвага, менга имдод бергани бугун,
 балки, ўша каптарлардан бири келгандир!
 Ернинг, улкан тарихнинг ичида, сўзсиз,
 турмушавий катта-кичик воқеалар кўп.
 Шундай кўпки, тарихчилар етмас барига.
 На чорадир. Кўп билув ҳам асли худкушлик,
 гофиллик ҳам ўлдирмоқдир ўзингни ўзинг.
 Мард ўлим деб бўлмас лекин иккинчисини,
 илм-идроқсиз умр гўё нотиқсиз минбар.
 Ҳаёт минглаб умрларнинг уйғунлигидир,
 тарих минглаб ҳаётларнинг ипақ қатими.

3

Митингдан сўнг, эртаси кун, менинг хонамга
 тонг азондан аллакимдир кўнгироқ қилди.
 Испанлардек «ч»га урғу бериб, бир аёл
 «Уртоқ, сеньор Егученко сизмисиз!» деди.
 «Кечирасиз, жуда эрта безовта қилдим,
 мумкин бўлса, ёнингизга чиқмоқчи эдим!»

Бир қўлёзма кўрсатмоқчи эдим мен сизга...»
Оббо!

Мени ваҳма босди. Шоирамикин!

Рўсми ёки чилиликми, ҳақ гални айтсам,
шеър тўқувчи аёллардан ёмон қўрқаман.
Сатрларни эплаб-қалаб устма-устига,
бигудидек алламбало ялтир-юлтир, жез,
қуруқ-ямоқ қофиялар жингалакловчи
кеккаймахон ожизалар тоифасига
худо ҳақи, не дейишни билмайман доим.
Аёллардан чиққан асил шоир жуда кам,
лекин моли арзонлари — тошинга ботмон.
Жуда изчил, қойил таҳлил бўлди чамаси!
Ки бурундан бундай деганимнинг боиси,
улар тагин бирдан кўз ёш тармоқларини
ишга солиб юборсалар борми, ўлганим!
Кирган аёл, бироқ, дарров фаҳмладимки,
шоирага ўхшамасди.

Сал енгил тортидим.

Лекин бошқа хаёл бирдан миямга уриб,
баттарин бир талвасага тушдим, қунишиб,
шўрим қурсин,
бу ёзувчи бўлмасин тагин!

Лекин меҳмон таҳликамнинг боисин пайқаб:
«Мен ёзмайман ўзим,— деди. Бу кундаликни
ўғлим тутиб юрган эди.

Бу шундан ёдгор.

Эндигина йигирмага кирган эди у.
Елғиз болам... У ўзини ўзи ўлдирди...»
Аёл тинди.

Ёши қирқлар чамаси эди.

Кўп хушсуврат нарса. Ҳоли-кўринишида
зоҳир эди бугдой майин, қўшмоқи чирой.
Роҳибалар каби узун, қора ридода.
Қамти қадлик. Ажинларсиз силлиқ бўйинда
ялтирарди митти хочи католикларнинг.
Ва тимқора сочларида тутам оқ тола
товланарди шалоланинг тарамни янглиғ.
Яқин келди. Оғир сўлиш олиб, у менга
ҳеч бергиси келмаётган каби, чўчиброқ,
азалик тўр қўллиғини ечмай, кафтида
шундоқ қора жилдланилган дафтарни тутди.
«Менда қолсин... Ҳали ўқиб чиқаман...» — дедим.
Меҳмон менга қатъий боқди: «Шошяганим йўқ.
Илтимос, ўз кўз олдидида ўқиб чиқсангиз.
Болагинам сизни жуда яхши кўрарди.
Берилиблар тинглар эди Неруда билан
Шеър ўқиган пайтингизда. Кутатураман.
Сал варақланг, сизга дарров аён бўлади,
бирон нарса ёзишингиз мумкин, ҳаттоки.
Худкушлик — бу ўз-ўзингни алдамоқ холос!
Буни ҳамма билиши шарт. Тушуниши шарт...»

Ва дафтарни очиб аста ўқишга тушдим,
ёт бир қалбнинг изтиробга тўла қиссасин.
Ёт эмас у! Қалби бутми, демак, ёт эмас!
Теграмизда борми ўзи юракли инсон,
йўқ, аксинча бижиб ётар қалбсиз кимсалар.
Дафтар эмас, пок бир дилни очган эдим мен.
Улган йигит, мундоғ айтсак, эти юпқа жон —
эт ҳам эмас, ипак каби мулойим, ёруғ,
ноёб-нафис хилқат эди, шундоқ қараб ҳам
жон тепчиган томирларни кўрдим ҳар бетда,
кўрдим муштдек соф юракнинг уриб турганин.
У бир каптар эди гўё, кўк деб тўғилган,
лекин кўкрак қафасига қамалган мангу.
Бармоқларим сатрларда сирғанар экан,
сездим ҳаёт толаларин — безовта, ёлин,
ҳар жумласи тирик эди,— ёниб-ўчарди.

4

Саккиз ёшга энди тўлган пайти Энрике ташлаб чиқиб кетиб қолди ота ўйини. У тилшунос ва жалатай бир одам эди. [У хотинбоз эди, яъни испан тилида андак юмшоқ қилиб айтсак «мухеръего»дир. Испанларда «хотин» деган сўз йўқ, «аёл» бор, «Мухер» сўзи «аёл» деган маъно беради.] Бошқа хотин топганди у. Ва бу аёлнинг собиқ эри тилчи эмас, дипломат бўлиб, бунга ўхшаш у ҳам жуда жалатай экан.) Энрикенинг онаси ҳам чидамай бунга, тегиб олди кўҳна мебель савдогарига ва ёзғутни қаранг, бу ҳам жалатай чиқди. Бир неча пайт ота гўё бахтлидек юрди, бироқ янги хотин янги ўйинчоқдек тез жонга тегди, андишасиз синчковлик билан бўлак-бўлак этди уни. Кўrsa, ичида ҳеч нарса йўқ, амал-тақал қурилма ҳолос: Қалб ўрнида тепар эди енгиллик, риё... Ва буларнинг ҳаммасини чет назарлардан роса сунъий сайқалланган пушти тери-ю қат-қат ула-сапидалар яширган эди. Шунда бирдан ўғил тушди ота ёдига. Ва она ҳам мебелфуруш янги эр билан алланедир эскирганин сезди орада. Эр жалатай эди, ёмон рашкчи ҳам эди. Ҳаммадан ҳам, қўйинг-қўйинг, ўз хотинини ўша ёлғиз фарзандидан рашк қилар эди. Она эса ўғли билан «Фольксваген»да океанга тез-тез бориб турар эдилар. Океаннинг туси ҳар гал бошқа бўларди, лекин доим ўзлигича турарди собит,— Неруданинг шеърларидек — она ўқиган. Болалиқдан расм чизар эди Энрике. Қўлидаги мўйқалами қатъий йўлданмас, ҳар доим ўз авонига сирғалар эди, билмас эди қай чизиққа, нечук юришин, Бунга дастлаб аралашган онаси бўлди. Акварелда ўғли чизган ўз аксин кўриб, «Шунчалик ҳам қари кампир эмасман,— деди.— Сени бунча шафқатсиз деб ўйламагандим. Санъат доим чиройлироқ кўрсатиши шарт, Сен... Сен бўлсанг...» Шундай дея йиғлаганча у Шитоб кетди сайқаллашга ўз тошларини, овунч излаб, хув ароқхўр уста ёнига. Угай ота фикрий уфқи ўз касби эди. Унинг ҳар бир ғоясида ё қат, ё курси, остми-устга ёпадиган бир не бўларди. Угай ўғил ижодига назар солиб тунд: «Бўтқа...— деди.— Бундан кўра пул ясаганг-чи...» Санъатнинг зўр фожиаси шундаки, ҳар кас санъатнинг энг билимдони санар ўзини. Ва ҳеч кимса нимагадир, дейлик, химия, микробиологияга ўзин урмайди. Фазогирнинг онаси, хўш, кўз ёшин ютиб, жуда борса, бир маслаҳат бера олар-да: «Жоним болам, эҳтиёт бўл ўша фазода...» Лекин, санъат адабиёт соҳасида-ку, ит ҳам, бит ҳам мутахассис бугун, вожаб, Ундай ёзманг, дея тағин устозлик қилар, бунга тегманг, дея одил берар йўл-йўриқ, ўзларига нима керак — билмас ўзлари.

5

Ун саккизга тўлган пайти Эрике қизиқ бир синоат юз бердики, айтмай бўлмайди. Қайси кун онасининг бир дугонаси — қирқларга бориб қолган актриса хоним Эрикени худди энди кўраётгандай: «Катта йигит бўб қобсан-ку, о-ҳо...» деб қолди, кўзларида ўзгача бир ёнишлар пайдо. Актёрга хос устўмонлик билан ул хоним меҳмондами, саҳнадами, ҳуллас керак пайт жуда яхши яширарди, сездирмас эди танасида гўзалликнинг чарчаганини ва биларди бу иш мушкул эди, тобора. Уша аёл бир кун ўзи қўнғироқ қилиб, Эрикега айтди уйда бетоб ётганин ва ўтинди бирон китоб келтиришини. Тузук бўлар эди, деди, ўтган асрдан биронта рус адибининг романи бўлса. Қўлтиғида «Ака-ўка Карамазовлар», етиб борди «Альендини сайлайлик!» деган кўча тўла алолалар қаъридан кечиб. Тугмачани аста босди. Ва ичкаридан эшитилди «эшик очиқ...» деган заиф ун. Минг ийманиб кирди йигит қизариб-ёниб, бирданига зил-замбилга дўнган романи, икки қўллаб маҳкам ушлаб, олдинга чўзиб, асл маъно салмоғини туймай, шубҳасиз. Аёл катда, манглайига ҳўл сочиқ босиб, қадди-баста қандайлиги тўла билиниб, ётар эди ўралганча юпқа чойшабга — кўзларида туйғусиз бир жилолар ўйнаб, нимагадир икки қўли зўр бериб унинг бурар эди, иягига тортиб чойшабни. «Ўтир...» — деди кўзи билан имлаб курсига, қўлларини ҳамон чойшаб бурашдан тиймай. «Оҳ-ҳо мана қандай китоб! Хўш, ўзинг буни ўқувдингми!» «Эндигина бошлаган эдим...» «Ҳаётинг ҳам эндигина бошланмоқда-да... бу китобни ўқиб чиқмоқ ўзи аввал бахт. Тўғриси, сал кўзим оғриб турувди ҳозир, ўзинг ўқиб бермайсанми, озроқ жойини. Майли ўша Алёшага оид еридан, хоҳлаган бир саҳифадан...»

«Мен унча, анов...»

Ифодали ўқийолмайман...»

Бунга жавобан

аёл кулди «Макбет»даги жодугар каби, юзларини тўлиқ буркаб чойшабга,

чунки

фoш этарди кулки бисёр ажинларини. «Ифодали дедингми сен! Агарчи гапда маъно бўлса, ифода ҳам албатта бўлар. Мана ўша латта фаҳм муаллимангу томошабин кўз ёшига ташна актёрлар не аҳволга туширибди мактабда сизни! Асли буюк нарсаларни минг бўяб, ахир аслидан-да буюк этиш мумкинми, тавба!! Маъносига унинг путур етмаса бўлди...» Шундай деб у рост довдираб қолган йигитни ўз пинжига жуда яқин тортиб ўтқазиб, ўзи унга қараб-қараб ўқишга тушди, қўлларида китоб йўқдай эркин, самимий, ҳар бир сўзни худди илк бор айтаётгандай. Йигит беҳос бу лаблардан эмас, гўёки сўзлардан бир ўпиб олмоқ шавқида ёниб, энгашди-ю, лекин шундай эпсиз, ноўнғай, юзигами-энгагига тегиб аёлнинг

чўчиб дарров орқасига тисланди тезда.
 Лекин аёл, қўлларидан китоб сирғалиб,
 Эрикетинг аста ушлаб чеккаларидан
 жим ўзига тортди, юзин юзига босди,
 катта-катта кўзларига сурди оҳиста.
 Лаби билан лабларини очиб йигитнинг
 ҳансироқ ва шиддат, олов тўла нафасин
 ўпкасига селдек сўрди, тўлди кўкраги.
 Шу алпозда неча муҳлат қолмишди йигит
 аланга тоб бўсаларга кўмиб аёлни —
 ва танида пайдо бўлган қаттиқ истакни
 яширишининг чорасини билмай, уялиб.
 «Ёт мен билан...» — деди аёл.

Ва йигит бирдан

талвасага тушди, ҳозир ботинкасининг
 ипларини қандай еча бошлашин ўйлаб.
 шиммидаги занжир тишни пастга тортиш ҳам
 жудаям бир ноўнғай ва эриш кўринди.
 Йигитчанинги ичидаги бу ғалабни
 аллақандай тез ҳис билан кўрди-ю, аёл,—
 билинтирмай қарашворди йигитга

ва у

ўз яланғоч баданидан орланиб, титраб
 қипяланғоч ётган аёл қўйнига кирди,
 унга ботин ҳикмат эди яланғоч аёл.
 Хоҳишидан ва ўз мурғак шавқидан титраб,
 бирдан сизди ҳеч иш уҳда қилолмаслигин.
 Ва бу қўрқув жонни олди. Сунди майли ҳам.
 Шунда чексиз нафратланиб у ўз-ўзидан
 аёлнинг пуч ва кичкина кўкракларига
 юзларини босиб ҳўнграб юборди, шўрлик.
 Агар аёл бу пайт унга бирон гап билан
 таъна қилса борми эди, ким билсин, йигит
 бўлакча бир даррандага айланиб, тўниб,
 кўнгли синиб кетармиди хотин зотидан!
 Лекин чиндан севиб қолса, аёл қалбида —
 эркакларга оналарча меҳри ҳам бўлар!
 «Э, қўйсанг-чи, жоним, ахир, бу ҳеч гап эмас,
 аввал шундай бўлар ўзи... Ўтиб кетади...»
 Шундай майин, латиф сўзлар айтиб, ноз ила
 йигитни бир ром этди-ки, шу лутфи билан
 асраб қолди ёш юракни беомон дарздан
 ва бахш этди келажакда бошқа аёлни
 қаттиқ сева олмоғига комил ишончни.
 Аёл билар, бу сийлови, уни унутиб,
 йигит бошқа аёлларни севган чоғда ҳам
 барчасининг чеҳрасида яна ўзини —
 илк кўз очиб кўрганини кўмсар муқаррар.
 Ва шаҳвоний сохта шилқим қабилдамас,
 меҳр билан белларидан шундай қучдики,
 бу меҳрдан куч, руҳ топиб йигит қайтадан,
 илк мўъжиза содир бўлди.

Эркак ва аёл

икки сойдек бир қўшилиб кетдилар жўшқин.
 Умримизда биз илк бора учратган аёл
 Бахш айлаган бир сабоқ бор. Вужуддан кўра
 у қалб учун муҳимроқдир. Чунки бу ишда
 тана қалбга хизмат қилиб, дарс беради.
 Қаердаки, беномус, ўч кимса кўзида
 юмалоқ муз жилпанглашин кўрсам беқарор,
 бу юзсизлик, бу риёнинг асил манбаи
 унга илк бор яқин бўлган хотинда дейман.
 Ул хотинда бу касорат қаердан пайдо,
 у кўз очиб кўрган эркак — беномус балки!
 Минг шукрим, кўп эмасдир, бу тоифалар...
 Эркакларда жамики бор яхши хислатлар
 энг аввало оналардан ўтгандир, кейин
 илк бора кўз очиб кўрган хотиндан, чунки
 жоннисор, хуш саховат бор бу аёлда ҳам.
 Ҳамма ерда вақт қонуни зотан ҳукмрон,

у устундир башорат ва кароматлардан.
 Тез Аьенди президент бўлиб сайланиб,
 Че Гевара ҳайкалининг тагида, жўшқин
 Виктор Хара куйлар эди кўзлари чақмоқ.
 Ўз ўлимин билмас эди Аьенди бу пайт
 ва у ўлмас қахрамоннинг чўнг ҳайкали ҳам
 сезмас эди — тез орада топиб паторат,
 ур-сур қилиб бузилишин, эритилишин.
 Ва шўх торлар устидаги соҳир қўллар-да
 қайдан билар, ҳали чопиб ташлашларини.
 Эрике ҳам тақдирдан беҳабар эди.
 фақат, кимдир, ҳа, қандайдир ўч тўла нигоҳ,
 тикиларди, бир шафқатсиз қисматдан воқиф,
 бошлар узра қуюқлашган булут ортидан.
 фақат каптар сезиб қолди бу занг қарашни.
 У бронза баҳодирнинг алп елкасида
 ўтираркан,

чўчиб кетди бир қасдни пайқаб:
 ўз жонига ва бошқаларнинг жонларига ҳам.

6

Ёшлар ёши улугроқлар мажлисин тусар,
 қарий борсак — кўнгил ёшлар анжуманида.
 Бари бир ҳам ўзимизни англамоқ учун
 ёнимизда тенгқур биров бўлгани афзал.
 Ҳаммамиз ҳам, энг аввало

бизлардан кўра
 кўпни кўрган, забткор, улуг зотлар умрининг,
 билими ва тажрибасин зурриётларимиз!
 Сўнгроқ эса, бизнинг зако, малака, тазийқ,
 беихтиёр падар бўлар кейингиларга.
 Лекин икки — кўпни кўриб улгурмаган қалб
 кўшилгани — алоҳида гўзал бир фандир!
 Чунки бунда на у томон ва на бу томон
 ҳеч устунлик даъво қилмас бири-бирига.

Қайси куни истироҳат боғида ёлғиз.
 эрталабдан, тарам-тарам нусха барглардан
 териб-йиғиб юрар экан Эрике, сезди —
 кўлидаги ҳар баргда ва ҳар бир томирда
 ўзига хос сирли ҳаёт жон солиб турар.
 У бош тиклаб кўрса —
 сариқ хиббон бўйлаб,
 хазонларни ва сиёсий варақаларнинг
 парчаларин босиб бир қиз келар югуриб.
 Дарахтларнинг гир айлана соялари-ю
 хору хаслар қолмоқдалар пойида, уйрум...
 гавдали ва вазмин қараш, ёш қиз эди у:
 паҳмоқ жинси шортда, бўрбой оёғида кед,
 ниқ кўксини сиқиб турган оқ майкасида
 „Universidad de Chile“ муҳри, жиққа ҳўл эди.
 Тирсақларин кериб ташлаб икки томонга,
 алланедан узоқланиб гўё зарб билан
 ва бақувват тиззасининг кўзлари билан
 ниманидир силтар экан ҳавода тинмай,

спортчидай, бир маромда нафас оларди,
 гўё бугун спортдаги натижаларга
 боғлиқ каби мамлакатнинг тақдири буткул.

Ана, бирдан баланд сакраб дубнинг шохидан
 катта сариқ бир япроқни узиб олди-ю,
 дастагидан тишлаб уни, тилла парракдек
 пириллатиб, яна жиддий, йўлга кетди қиз.
 Гўё белдор дарахт каби бемалол, сокин,
 балки шундай сифатлари жуда ярашган,
 бу антиқа қизга қараб туриб Эрике
 не бўлди-ю, чопиб кетди, ўзи, азамат.

Аввалига оқ майкага маҳлиё, кейин умуртқасин чир-параққос бўртикларини кўриб борди. Сочлари ҳам қизнинг ёл ташлаб селдаланглаб гўч баданин қувлаб еларди,— Патагония отларининг ортидан шундай метеордек учиб кетар чайир думлари. Ва кўнгида аллақандай бир ирим туйиб эрталабки хиёбонда қизнинг қумдаги кедасининг шокиладор изларин босмай, сакраб-сакраб чопар эди Энрике, қолмай. Катак излар — ҳар бири қум шаҳри эди-ю, гуноҳ эди босиб-бузиб кетмоқ уларни. Бора-бора у қиз билан тенглашди, етди. Шунда қизнинг кенг паҳлавон елкаси оша кўрди унинг тигиз олов ўнг яноғини, кўрди кофе данагидек қора холин-да. Туртиб чиққан, бир оз мағрур қирра бурни-ю, хиёл очиқ, шамол олган лабларни кўрди, қатор оппоқ тишлар, яна, нақ ювиб-тараб обдан тизиб ётқизилган оқ чақалоқлар. Йигит қизнинг кўзларини кўрмоқ истарди, ўнг кўзини кўра олди ҳалос ёнбошдан, анов холга нимасидир ўхшовчи кўзни. Ул кўз лекин бепсандлик билан боқарди, минг шукрим, холларда йўқ бу янглиғ сифат. «Оғирмасми ботинка-ю, костюмда сенга!»— боришини ўзгартирмай сўраб қолди қиз. «Сал-палгина...» — йигит пишнаб, нафаси қайтиб, ҳоллиқлаб ва терга ботиб қолганди тамом. «Бу ёғига ҳали яна ўн километр...» Чидайсанми деган каби кулиб қўйди қиз. «Ҳеч гап эмас...— жавоб қилди Энрике қизга. У ёқда, йўл охирида нима бор ўзи!» «Шундоқ, йўлнинг сўнги бор-да»,— қийғир кулди қиз. ва Энрике пиджагини ечиб, четроқда мудраб турган сўққа, ёлғиз тош фариштаннинг чатноқ, мрамар қанотига отиб илдирди, ботинка-ю, пайпоғини-да кўкатга ташлаб, чопа кетди оёқяланг,

болалигида

худди шундай югурарди денгиз изидан, кўпик ташлаб мавжлар орта чекинган пайтлар. «Тағин биров обкетса-чи!»— сўраб қолди қиз йигит яна терлаб-пишиб тенглашган чоғда. «Католиклар заминида яшаяпмиз-ку, поклигидан ўмидворман фаришталарнинг». Қиз қайрилди: «Сен худога ишонасанми!» Бирданига кескир, қалин қошлар остидан бир жуфт кўзлар истеҳзоли боқдилар унга. «Бир нимага ишонаман...» «Нима экан у!» «Буни аниқ айтолмайман. Илоҳий вужуд». — «Тақводорга ўхшайсанми!» «Оддий рассомман»,— «Қандай оддий, тушунмадим!». «Шундоқ, вассалом...» — «Бўлди, бўлди, сен ҳалиги, мўйқалам, бўёқ... Зап ярашиқ аслаҳами йигит кишига!» — «Бу дунёда санъат фақат — энг ҳалол қурол...» тирсақларин чархнинг моқисидек ишлатиб, бирдан қатъий сўради қиз: «Че Геваранинг милтиғи ҳам ҳалол қурол эди-ку!! Айт-чи; сен қайси бир партияга мансубсан ўзи!» — «Эль Греко, Босха...» «Қандай партия булар!...» «Яхши, лекин жуда кичик... Узинг қайсидан!» — «Ҳозирчалик ҳеч бирида. Аммо ҳар доим Фаолият ва ҳаракат тарафдориман...» «Мен ҳам... Лекин ўлик қўшин эмас санъат ҳам!» «Уям ҳар хил...» «Қай бирини яхши биласан!» — «Кўрганим бор... Музейларни лекин севмайман. Дейлик, мана сизлар жуда кўкка кўтарган Пикассонгиз, коммунистман дейди-ю, ўзин, буржуйларга сотар лекин асарларини...»

«Бу пулларнинг ярмини у махфий ишловчи инқилобчи испанларга бераркан аниқ...»
 «Қолганини-чи! Чилигами! Бундаймасдир-ов. Бу курашмас — ўйин. Қани, ким ишонади бир пулдорни иккинчиси фош қилар десанг! Эътиқоди мавҳум Тинчлик кабутаридан, менга ўша, Бўрон қуши афзал Горькийнинг...» —
 «Ўзимга ҳам ёқмас узлат, муҳмаллик, лекин Пикассо сен айтган йўсин фикрламайди...»
 Энрике, боғ аллақачон орқада қолиб шаҳардан ҳув ташқарига элтувчи,

шағал,

тор йўлкада товонининг таги ёниб, тез, зўрга улгиб борар эди қизнинг изидан. Қиз тушмагур ҳали ҳамон парокқос бойлаб, даст урганча чопар эди чарчаш не билмай. «Врачликка ўқияман, — гап ташлади қиз. Педиатр, тиш доктори, дерсан балки, йўқ. Инқилобга кўпроқ ҳозир хирурглар керак...»
 «Сен тишларнинг баҳосини туширма бунча, инқилобга хизмати кам эмас уларнинг! Ки бурундан тиши тушиб кетган жангчининг ҳатто сувни ҳазм этиши қийин бўлади». «Сен ўзингдан хавфсинмасанг бўлади дейман; сўт тишларинг тушмабди-ку, ҳали, мучачо...»
 Ва бехосдан

қиз чинқириб юбордики, ўтказиб, оқсоқланиб уч-тўрт одим отмай, буралиб, оёғини ушлаганча ўтириб қолди.
 «Нозик жойим шу-да менинг...» — тишини қисиб, тўпиғини кўрсатди қиз.

«Йўғ-э! Мен сенинг

нозик жойинг бор эканин ўйламабман ҳам...» —
 «Сизни, яъни эркак деган тоифани мен қандай жойлар қизиқтирар, яхши биламан. Тагин у-бу деб хомтама бўлма, билгинки, у жойимиз жуда маҳкам... Торт, торт қўлингни. Керак бўлса, оқсоқ оёқ билан ҳам бошлаб...» —
 «Болорми бу, оёқми, жим, еб қўймас биров, ҳар бир рассом анатом ҳам бўлади оз-моз, анатомми, қўлдан келар табибчилик ҳам! Оёғингни бер-чи, қани! Шатталайверма. Қандай нозик оёқлар-а! Эртақлардаги биллуи бошмоқ худди сенинг учунми дейман!» —
 «Мен ўзимни сув париси дедимми!»

«Билмадим, —

қирқ бешинчи киясанми дейман, чамамда!» —
 Шундай деб у сал мўлжаллаб туриб, қўшқўллаб, қизнинг ўсол оёғини чунон тортдики, кўзларидан ёш потраб у: «Вой, нима қилдинг, қирқ кияман...» дея олди. Йигит эса тез тўпиғини унинг қаттиқ танғиб ташлади.
 «Камёб иш бу, хирургнинг ярасини боғлаш...»
 «Тилингни ҳам боғлаб қўйсанг яхши бўларди...»
 Бир номерча каттарганди оёғи қизнинг, кедасининг ипларини амаллаб боғлаб, туриб яна йўлда давом этмоқчи эди, оёқлари бостирмади, ўчакишгандай, нозик қизлик гурурини босқилаб гўё.
 «Мучачо, сен чарчаб қолдинг, кўриб турибман, майли, озроқ дам олсак ҳам бўлади энди». Йигит чўқди. Қиз ҳам ўтга таппа ташлади, ва пиқ этиб кулди бирдан: «Мучачо, қара, қумурсқанинг уясига ўтириб обсан!»
 Йигит сапчиб туриб олди. Ростдан ҳам ерда ҳаёт тўла ошиёни кўрди — бузилган — кимларнингдир гўж-гўж ўмри, меҳнати, ишқи. Кулиш учун бир баҳона бўлди бу қизга:
 «Хўш, билдингми энди, ҳали сўраган эдинг — Чумолиннинг уясида тугайди йўллар!»

Қисингани билдирмади йигит ва лекин
 бир тўнғиллаб қўйди, тез-тез шимини қоқиб:
 «Кўплар бизнинг-да, бошларга чиқиб олишар,—
 ким учундир биз ҳам майда қумурсқалармиз...»
 «Йўл қўймаслик керак бунга,— сал қизишди қиз,
 бармоғини бизиз қилиб боши устида.—
 Бировларнинг тепасига чиқма ўзинг ҳам!
 Бошқани-да чиқармагин бошингга, тамом!»
 «Балли, мана бу гапингга қўшилиш мўмкин...»
 Эрике ҳам яшил, мурғак тўшак устига
 ётиб олди, бемалол, кенг, чалқанча тушиб.
 Ва у зумрад гиёҳларнинг шаҳри ичида
 аниқ кўрди: икки қадам нарида шоён,
 оқ майкани туртиб турган дўнгниг бирига —
 ўт тегиб, сал яшил тортиб қолган майкага —
 аста кўнди бир жигарранг, довдир капалак.
 Эрике уч юмаланиб, умбалоқ ошиб
 добирланиб пайдо бўлди қизнинг устида
 ва капалак кўрқиб учган жойнинг ўрнини
 лабларига олиб ўпди, майкага қўшиб.
 Кейин сўрди кўкрагидан қизнинг, тамшаниб,
 танглайда чумолининг сезиб мазасин.
 Қўли билан қизнинг темир қўлларин босиб,
 қовурғаси билан босиб қовурғасини,
 йигит бутун вужуд ила сездикки, энди,
 қиз устидан тўла ғолиб кела бошлади.
 Кўзи унинг кўзларини, лаби-лабини,
 қўли унинг қўлларини, қалби-қалбини
 ва ёшлиги — ёшлигини енгарди ширин.
 Бўш келмасди полвон қиз ҳам, бир-икки шитоб
 силтаб, олиб ташлай олди устидан уни,
 учинчи бор кучи кетиб, бўшашди қолди
 ва оҳиста қучоқлади йигитни. Рости,
 бир нима деб бақиргиси келди

Ва лекин,

йигит ҳали югуришим енгил бўлсин деб,
 пиджагини отганида тош фариштага
 қиз ёқтириб қолган эди уни юракдан.
 Қиз ўн уч ёш пайтларида,

жисми-жониди

аллақандай мойилликлар, истак уйғонган —
 бу туйғудан нафратланган эди қачонлар.
 Бир қотма-кал руҳоний чол ибодат пайти
 қора парда орқасида туриб, билдирмай,
 кўкрагига қўл солганди қизнинг титраб, тез,—
 ҳақ-худонинг йўриқлари бездириб балки.
 Ана шунда қиз ўзининг қизлик ифратин
 ва билдирмай бундан жудо қилмоқчи бўлган
 эркакларни жуда ёмон кўриб қолганди.
 Энди ҳатто қизлигининг шайрий йўл билан
 эр аталмиш аллакимга сотилишин ҳам
 жуда жирканч бир иш дея ҳис этар эди.
 Лекин вужуд, нафратомуз ташналик билан,
 руҳни шаҳват ҳазлигига судрарди ёмон,
 шундай қистар ва ўтларга ташларди чунон,
 апил-тапил афт-ангорга бир нелар суриб,
 фоҳишадек, ким биринчи учраган билан
 бу иш қандай бўлишини билмоқ истарди.
 Кейин, майли, мўнастирга тикишадими,
 ё денгизга отишарлар, бари бир дея.
 Вужуднинг бу турфа жирканч талабларидан
 руҳан анча баланд келиб ўзини энди.
 овуларди югуриш, илм ўрганиш, меҳнат
 ва шунингдек инқилобий ташвишлар билан.
 Бу ишларнинг бари ногоҳ шарт тинди бу дам.
 Танда хоҳиш уйғонганди. Мавҳум эрнимас,
 бошқанимас, шу йигитни тусарди кўнгли.
 Ҳа, мана шу, фаришталар кийсин деб ҳали
 пиджагини, туфлисини, берган йигитни.
 Хоҳиш келди. Ҳозир, ҳозир... Кейин керакмас...

Орқасига майин ботиб, қитиқлаётган
 майсалар ҳам истагига истак қўшарди.
 Уни севиб қолдимикан!
 Балки шундайдир.
 Бутун тани қалтис жойга айланиб бирдан
 хаёлидан шу гап ўтди: «Э, осилсанг ҳам
 Баланд дордан осил...»

Осмон пастлади бирдан,
 майсаларга озор бермай, боса келди кўк
 ва иккови қўшилдилар ер ва кўк каби.
 Чумолининг уясидан шу тоб буларга
 минглаб кўзлар боқардилар қизиқсимиб, лол.

7

Ун тўққиз ёш пайтингизда, айтинг, ўзингиз
 ўн тўққиз ёш — тенгқур қизни севмаганмисиз!
 Камолотдир қўшилмоғи икки ёш қалбнинг,
 бу қўшилиш энди ўзи дубора ёшлик.
 Ҳамма нарса жуфт-қўшалоқ бўлди дунёда:
 кўзлар, қўллар, лаблар, сочлар, кўк,
 қаҳру ғазаб, орзу-умид, денгиз ҳам, сас ҳам,
 ранглар, ҳидлар, бўронлар ҳам бирлашди бирдан.
 Бу икковни шундай қўшмиш-тақмиш табиат,
 йигит қайда, қиз қаерда, олам қаерда —
 айқаш-уйқаш, сезмас эди бу дам ҳеч бири.
 Иккови-да гўё ҳамон ҳув сўнгсиз йўлда
 чопа кетиб борардилар телба-параққос.
 Икковининг бу чопиши — жон аччиғида
 қочиш эди асли зада, бўғиқ, муҳитдан.
 Икковининг бу чопиши — тубсиз бир чоҳни
 ҳатлаб, ёруғ алланега интилиш эди.
 Лекин бунинг нималиги, қаердалигин,
 бўладими-бўлмайдими, учрарми, йўқми,
 балки асли йўқ нарсами — билмас эдилар.
 [Бу нимарса ҳеч бир ерда йўқ эди асли,
 қаердадир у бари бир бор туюларди...
 бор, бор... лекин у рўёбга чиқмас ҳеч қачон!]
 Икковининг бу пойгаси қисталанг аср
 ва одамлар орасидан ўтаркан ёриб,
 одамлар ҳам бари бирон ўз нафи учун
 булардан-да балки тезроқ югурардилар.
 Лекин чалқиб, бедардикор елга тўш урган
 икки ёшга шубҳа билан кўз солиб улар,
 такасалтанг, бекорликда айблардилар,
 гўё турфа ташвишлардан қочиб, покланиб,
 ўз-ўзинг-ла бўлишдан ҳам ортиқ бахт бордек!
 Салти телба чопишининг ҳам ўзга гашти бор.
 Бу икковга ҳозир бирон манзилдан кўра,
 кимларнингдир, неларнингдир орасидан тик,
 ёриб, кесиби ўтишлари мароқли эди.
 Ва энг аввал «Ундай чопма, мундай чоп» деган,
 «Бунда тўхта» деган ўгит-таъқиб ичидан!
 Тўдаларнинг ғовларидан! Уқлар ичидан!
 Портлашлардан. Уиглар, сўллар оралаб, қайтмай,
 чил берган ўз яқинларинг ичидан шитоб,
 ўзингнинг ўзгаларнинг кўрқувин енгиб.
 «Ҳой, сабр қил бир оз» деган шивирлашлардан,
 «Тез юрмагил, тойриларсан» қабилидаги
 жаъми шубҳа, қанқувларни парчинлаб, бўлиб.
 Ҳар тарафдан: «Бу ёққа! Ҳой! Бу ёққа!» дея,
 ола-чикка ва мирғазаб тортқиляётган
 панжаларнинг панжарасин йиртиб, топтаб боз,
 озод чопиб борардилар, бахтиёр ва шод,—
 борадиган жойи йўғу — тўрт ёғи қибла.
 Биргалашиб, гоҳ йиқилиб-туриб, гоҳ ётиб,
 гоҳ кўрпадай қалин ўтлар ичида, гоҳи —
 овлоқ-яйдоқ машиналар ташландиғида —

«Мерседес»нинг чириб қолган ўриндигими,
намхуш ҳидли сув ўтлари ўрами узра
Е ғалати отелларда,

қоғози кўчган

деворлари қонсираган канага тўла —
ноҳуш, ирkit кўрпаларда,

белги-белгисиз

мазгилларда, ёта-тура, чопдилар узоқ...
Бу гаплардан ул биринчи аёл хабарсиз,—
унга лом-мим деёлмади Эврике.

Лекин

ул аёлнинг борлигини севгилисидан
руҳи суестлик қилиб, кўрқиб яшириб юрди,
у билан ҳам, бу билан ҳам учрашиб бот-бот.
Гоҳ у томон-гоҳ бу томон чопавериб у,
ўз-ўзини қоқ иккига бўлди иложсиз.
Бунга келса, иш чиқди деб уни алдади,
Унга борса, иш чиқди деб бунни алдади.
Қийналарди.

Алдар эди тинмай ва лекин.

Аёл билан тўғри юриб бўлмас ҳеч қачон,
бир нарса деб алдамоқ ҳам қийиндир уни.
Аёл зоти ҳид билармон бири-бирига,
унинг бурун каваклари учавердими,
тамом, билди! Бизга теккан бошқа бир ҳидни
рандалаб ҳам бирон уста кеткизолмайди!
Шу сабабми, гарчи таниш бўлмасалар ҳам,
икки аёл — ёшроғи ҳам, каттароғи ҳам
бир-бирининг борлигини тўйдилар зимдан.
Каттароғи қайси кунни денгиз бўйида,
машинанинг ойнасидан, баногоҳ кўрди
Эврикени ёш қиз билан қумлоқ соҳилда.
Ул қиз муздек лимонадни эркаланиб, шод,
юргизарди Эврикенинг танаси бўйлаб.
Шу заҳоти актриса хонимнинг кўзин
изтиробли ёш пардаси тўсди ногаҳон.
Ёш қалқди-ю, юзларига оқиб тушмади,
юрагига сизди гўё ёқиб, куйдириб.
Бир амаллаб машинада уйига етиб,
икки қоғоз намбутални кафтига уйиб,
«Баттар бўл... ўл... жинни» дея, ютиб юборди!
Қутқардилар уни.

Бир кун касалхонага

эзгин, сўлгин, афтодаҳол Эврике келди.
У ўзини қотилман деб ўйлади яна.
Аёлнинг мум кафтларига ёшини суркаб,
алланелар ваъда қилди — яна алдади.
Жон асрамоқ учун алдаш — номардлар иши,
тўғри гапнинг тўқмоғи-чи, ўзидан оғир.

8

Бу орада рассомчилик мактабида ҳам
икки жаҳон овораси эди Эврике.
Илк устози ичкиликбоз чоли тушмагур
ёқимтой бир саргашталиқ билан мактабга
чўнтагида доим коньяк билан келарди.
У буларга ўқир эди классицизмдан
қатъий эди санъат ҳақда қараш, фикри,
ўзгармасди коньягининг маркази каби.
Чол шу қадар қоқ устихон эдики, балки
ичганида газак зоти у ёқда турсин,
бир нарсани ҳатто ҳидлаб қўймаганидан!
Тагин шундай ҳазил қилиб кўярди: «Асли —
танасига мендан олган улгини инсон!»
Пиджагининг кўп жойлари чўғ тегиб куйган,
ё кул бўлар эди усти Помпея янглиғ,
ёқалари кепак тўла — оппоқ ун тўда.
Бари бир ҳам маэстро санъатда мудом

ён босарди қаттиқ шаклий саришталикка.
 Шаклдаги хиёлгина портлаш ҳам унинг
 захарханда кулгусига сабаб бўларди.
 Асил санъат тамом бўлган эди унингча,
 йигирманчи тезкор аср бошланган жойда.
 «Тараққиёт зарурроқми! — ҳайқирарди у.
 Боринг, фанми-техниками ё сиёсатми, —
 не қилсангиз қилинг, лекин санъатга тегманг.
 Тараққиёт ўз йўлига, санъат — даҳлсиз.
 Пикассони тараққиёт байроғи дерсиз!
 Эл Греко — чекинишми орта, сизнингчал!»
 Талабалар энди шундай, соатлаб, кунлаб,
 то жон тери чиққунчалик чизар эдилар
 чол чўнтақда олиб келган, бир ёғи ёриқ,
 {балки ўша мийно шиша эзган, селига
 тамакиси юқиб қолган} помидор расмин.
 Ё бўлмаса, шу йўсинда, талабаларга,
 ҳолат саклаб туравериб безори чиққан —
 улгибоз ноз хонимларни, ҳатто бир дамга
 нари ёққа боришга ҳам рухсат бермасдан,
 чиздирарди,

чиздирарди бир дам тиндирмай.

Дарсидаги қатъий ва ҳақ интизом учун
 Энрике бу устозини ҳурмат қиларди.
 Лекин худди шу ёшларда, бироқ бўлак феъл —
 бўлак ботин устози ҳам бор эди унинг.
 Кийим-боши лекин бунинг доим саранжом,
 юриш-туриш, занги-расми қиличдай аниқ.
 Ҳеч ичмайди, ичганларни ёмон кўради.
 санъатда у «қўпоровчи» — бузуқвош лекин:
 олов-чақин қасирғалар билан у доим
 холстларни минг алфозга солгани солган.
 Бу манзара ичида у — устахонада
 устаранинг дами каби тик вағижимсиз
 дазмолланган, бисотида битта, кетворган
 костюмида, нўхат ушоқ гулли галстук,
 оҳорланган сутдек оппоқ кўйлақда, башанг —
 тамом ўзга ўзи чизган асарларидан.
 Бўйи унинг қўғирчоқдан сал тикроқ дейсиз,
 соч фарқини ипак билан чизгандай очган.
 Парли ёйдай ясан, лекин тўполён руҳ чол
 санъатдаги тан олинган бор қондаларнинг
 кушандаси эди, баттол, тан олинмаган!
 Бахмал майин оҳанг билан, назокат билан
 сўзлаб, шундай ўт соларди хонумонга у,
 сочларининг тик фарқи нақ аммоналининг
 пилтасига ўт кетгандек чақнаб кетарди.
 «Ҳой, асилдан нусха олиш — мьерда, билинг!»
 Қаранг, бизнинг рус тилида шунчаки «дёрьмо»
 «Ахлат» деган сўзнинг испан талаффузида
 бу қадарли назокатли жаранглашини!
 Гўёки у кўз илғамас бомбачаларни
 боланики каби митти муштига тугиб.
 Энрикега қўлларини паҳса қиларди:
 «Саводсизлар! Сабзавотми, мевани чизиш —
 рассом учун кечирилмас гуноҳ, жиноят:
 бўяш эмас, ейиш керак ахир уларни!
 Аёллардан улги олиш баттар аҳмоқлик.
 Табиатан улар комил яралган асли.
 Улар кўзни лўқ қилиб денг чизишга эмас,
 маза қилиб ётиш учун яралганлар-ку!
 Ҳар инсоннинг терисининг остида шундоқ
 муштум каби бир вужуд бор — юрак — смли,
 ана, ана ўшандадир сирга бой дунё —
 бор рангларни сарф этишга у лойиқ холос.
 Ҳеч бир рассом уни тўла кашф эта олмас,
 шу кўринмас оламни акс эттирмақ зарур.
 Рассом — кордон томошабин эмас ҳаётда, —
 ҳаётнинг ўз ижоди ва ижодкоридир!
 Асил рассом портлашлардан тиклар ўз қасрин...»

Ҳар иккала устозин ҳам Энрике севар,
 унисин ҳам, бунисин ҳам тингларди, лекин
 учинчи бир аллакимни истарди кўнгли.
 Реализм — кўҳна санъат — ўлган, дерди у,
 ўлиб, восил бўлган лекин абадиятга.
 Аммо абстаркт — бу алола, мавҳум санъат ҳам
 ўлдиришга мажбур бўлди ўзини ўзи.
 бора-бора ёнишлари, отилишлари
 хонаки, суст, туссиз бўлиб қолгандан кейин.
 «Тарвуз» деган учга-учлик картинасини
 бутун бир йил бўйи чизди Энрике. Унда
 ўн уч нафар тунд башара, нурсиз қиёфа,
 мирғазаб шахт, нахс ирода, қашанг машварат —
 қонсираган кўзлар, ҳатто қўлларидаги
 пичоқлари қонга ташна, совуқ ярқираб,
 тарвуздаги илк урилган дарзга, захмга
 қараб, очкўз қотмишдилар, қурбонлик истаб.
 Тарвуз гўё шаҳид эди, қизил ярадан
 уруғлари отилмишди ҳар ён паришон.

Майхўр устоз унинг мазкур манзарин кўриб,
 мийносининг тиқинини қалтираб оча;
 «Хайф сенга берган шунча эмгагим, — деди. —
 сен нафосат оламига хиёнат қилдинг,
 сен санъатда сотқинликдан бошладинг ишни.
 Илк қадаминг шундай бўлса, буёғи чатоқ.
 Ҳа, ўзини, еру-кўкка мансад деб билган —
 бир синчалак домулланг бор! Ё мен, ёки у...»
 Ва иккинчи устози ҳам кўриб бу ишни,
 заҳар томди бирдан инжа шукуфасидан:
 «Сен ижодда портлашгача юксалолмадинг,
 сен иқтибос растасидан нари ўтолмай,
 бозорчангда қолиб кетдинг саватинг билан.
 Бунча кўрқоқ, пўклигингни билмас эканман.
 Устозинг бор, биламан мен. Ё мен, ёки у...
 Улмабди-да, у коньякдан тиқилиб ҳали...»
 Бизда доим учинчи бир томон шубҳада:
 бу шу қадар шубҳаларга қориқ дунёки, —
 ҳеч бировни ҳали ҳеч вақт сотмай туриб ҳам
 икки карра сотқин бўлиб юрсак, эҳтимол.

9

Энрикенинг икки ёшлик дўсти бор эди:
 кўп болали оиладан бири. Отаси
 бир консерва заводида оддий заҳматкаш.
 Иккинчиси — аллақандай кўзгулар, яна
 шим тасмалар чиқарувчи бир корхонанинг
 эгасининг якка-ёлғиз фарзанди, эрка.
 Уччовининг келгувси ҳам аёндек эди:
 аллақачон, бири ўзин отаси каби
 тунукасоз ишчи қилиб чамалар эди.
 Бири лекин ойна ва шим тасмаларда
 ҳеч бир маъно кўрмас эди ва уни кўпроқ
 диний ишлар ром этарди, роҳиблик, меҳроб.
 Энрикенинг келажаги, ўз хаёлида,
 санъат эди, аниқ эди рассом бўлиши.
 Уйиндан сўнг бўш харакка ўрнашиб улар
 бутерброд ва «жервузу» пивоси билан,
 муҳокама этардилар ўтган ўйинни,
 сўнг кундалик сиёсатга кўчар эдилар.
 Футбол бизда болаликнинг шавқин асраса,
 қалбимиздан унинг сўнги шуълаларини
 сўндирарди адоқ бўлмас сиёсий баҳслар.
 «Бу Альенди нега мунча имилламаса,
 Тошбақача юриш-ку бу!» — тунукасоз хит.

«Имиллармиш!— рад қиларди руҳоний ўртоқ.
Қани баттар ортга кетса... Аслида кўплар
унинг бунча шошганидан қаттиқ ташвишда...
Тунукасоz: «Сармоядор қўрқса ҳеч гапмас.
Ташвишдаман, бу жангларнинг сўнгида улар
енгил чўчиш билан фақат қутулиб қолар...»
Шу тахлитда улар тинмай баҳслашиб, човқар,
муштлардилар ранги ўчган тахта харакни, —
стадион тез орада ўзлари учун
ва минг-минглар учун турма бўлишин билмай.
Ҳа, жуда тез!

Альендининг ўлимидан сўнг!
Бу орада, тунукасоzни яширгани учун
руҳонийни унинг билан бирга қамашди.
Иккови ҳам дом-дараксиз кетдилар шундай,
дариг кетди ул оташин мубоҳасалар...
Тунукасоz

Альендининг замонида ҳам
бир ўтириб чиққан эди, ўта сўлларга
кўп қўл бола бомба ясаб бергани учун.
Бу портлашлар сармоядор маснадига тик
қўрқув, даҳшат солишини истар эди у,
билмас эди, бу иш жуда ўнг келишини
бир баҳона кутган тунд юз генералларга:
қизил террор бостирилсин деган важ билан
ҳаялламай қора террор бошлашди улар.
Шу кунлар денг «тунукасоzга дўст бўлиб юриб,
қаматтирган руҳонийнинг ўзимиз деган
орқаворат, форсиқ миш-миш тарқалди элга.
Шундан кейин, ҳеч чидамай, зада, лажарам,
Эрикенинг ҳузурига келди руҳоний.
Титраб-қақшаб, кўзларига қарамай унинг
«Дўстиммисан!» дея олди зўрға гувраниб.
«Ҳа, албатта.. Сенда айб йўқ, биламан, бекор...»
«Бўлмаса, бу миш-мишларни ким тарқатибди!
Ҳув, ҳаракда ўтиришиб тортишган чоғлар
бир сўз айтмай, аралашмай тинглаб турган ким!»
«Кўшилмаган бўлсам гапга, қўрққандан эмас.
Уша пайтлар менга гоҳ сен, гоҳ тунукасоz
ҳақдай бўлиб кўрингандинг. Гоҳида эса
сеники ҳам, уники ҳам тўғри эмасдай...
«Бўлмаса ким!» «Ҳеч ким,— деди Эрике бирдан.
Учинчи бир ҳақиқат бор...»

Шунда руҳоний

зуғум қилди пешонаси терлаб, қалтираб:
«Йўқ! Худди сен тарқатгансан бу гап-сўзларни!
Сен ҳаммадан оқил, устун турмоқ истайсан:
ўз-ўзингни юксалтирмоқ учун, тап тортмай
ерга осон ураласан дўстларингни-да!
Исога ҳам, Марксга ҳам кўшилмайсан сен.
Учинчисан. Демак ҳеч ким билан эмассан.
Жабҳалардан, курашлардан четдасан, поксан,
«Зўр даҳоман!» деб ўйлайсан ўзинг ҳақингда,
Қандай ишни қилмай — гўзал, ўринли, дейсан.
Қолганларми, зоти пастлар бари, пайт келса,
губанликка қодир бари, чуғулликка ҳам!!!
Ва сен бизнинг тунукасоz билан баҳсларни
яна қайта бир тусмоллаб кўриб, дедингни,
«Мен буларни ёмон кўриб қолдим, жиркандим.
Булар душман. Душманларни сотиш айб эмас...»
«Бу сен айтган гаплар менга сира даҳли йўқ».
«Йўқ! Қилгансан! Қилгансану тез унутгансан.
Даҳосан-да! Бейхтиёр айтиворгансан!
Эшитдимки, буюк зотлар не гапи бўлса,
айтарканлар мураса-ю мадора қилмай.
Сен ҳам, шундай, беписандлик билан, юксакдан,
билмагандай «вақ» этгансан! Бир оғиз сўзинг.
Бу сўз энди менга лаънат тамғаси абад,
у сенинг ҳам виждонингга босилган лекин».

Нақ тарсаки урилгандек эшик ёпилди,
Ўзин турли таъналардан қутқармоқ учун
оғайниси бунга гумон қилиб тўқиган
туҳмат сўздан даҳшат ичра қолди Энрике.

Бизни ҳеч бир гуноҳимиз бўлмаган ишда
айбласалар бесабабдан бесабаб агар,
биз ҳам энди бошқа софдил, пок инсонларга
бурд-боиссиз бир нималар тўнкай бошлаймиз.
Қарабсизки, бу лаънати чархипалакда
буткул айбсиз айбдорлар қолибмиз гирён.

Энрике бир чўчиб тушди. Ногоҳ телефон
жуда қаттиқ жаранглади, асабий, чўзиб.
Трубкадан Энрикенинг афтига бирдан
таниш коньяк, классицизм руҳини уфлаб,
ул биринчи маэстро гапирди дағал:
«Бир нарсани айтиб қўяй сенга, Энрике,
лилипутга дўст тутинса агар кимда-ким,
лилипутга айланади ўзи ҳам аста
Сен на мени ва на уни қатъий ушполдинг
ора йўлда қолиб кетдинг қўрқиб!»
Чин санъат

ҳеч сиғдирмас «ора йўл»ни, риёқорликни.
Энди минбад мени унут, оғринма, сенинг
хотиранинг заифлигин элаштирмайман...»
Дастакни у ўз жойига қўйгани ҳамон
пластмасса қути яна жонланиб қолди —
ора бузар, лоқайд, беор чақимчи каби.

Энрике бир уҳ тортди-ю, яна эшитди:
«Салом сенга қўпоровчи дўстингдан!
турмадан деб ўйладингми! Йўқ, бугун чиқдим,
кафолатга қўйвордилар. Мен бундан кейин
бомба-сомба ясамайман, имзо ҳам чекдим.
«Ўз фикри йўқ кишилардан чиқар хонлар,
гапни қайга бурганимни англагандирсан!»—
«Тушунмадим...» «Тушунишни истамаяпсан.
Эсингдами, меникига бир келганигда
динамитни кўрган эдинг. Рухоний кўрса,
дарҳол шовқин солар эди норози бўлиб
ёки ёсин ўқир эди ўтқизиб қўйиб.
Ушанда сен нимагадир жим қолган эдинг,
рассомона, ғалати бир суқ назар солиб.
Атрофда жанг кетяпти.

Кўрқма!

Сен чизганинг чизган.

Бир нарсани ўйлаб қолдим: дейлик, сен бу гал
мўйқаламу бўёқларни бир четга қўйиб
Хуснихатда синаб кўрган бўлсанг-чи ўзни,
бировларнинг орқасидан чуғул гап ёзиб!» —
«Менми!» — «Ҳа, сен. Ёки дейлик, бошқа бир рассом
орангизда бор-ку ахир, замон ҳақида
гап-сўз бўлса, аралашмай, бир четда, ёввош,
шубҳали бир сукут сақлаб, жим пойлаб юрган!
Жон қайғуси бор жойда йўқ виждон қайғуси.
Мени кечир, юрагимни рўйи-рост айтсам:
сотқин сенсан дейишга-ку тилим бормайди,
сотмагансан деб ҳам қатъий айта олмайман...»
Энрикенинг панжасида трубка бирдан
чунон ҳам зил тортдики денг, бундай оғир юк
телефону одам-подам барини қўшиб
босиб тушар етти қават ернинг тагига!
Дастакни у ўз жойига қўяркан аранг,
лекин қора пластмасса бу совуқ вужуд
истамасди қўлларидан тушишни унинг
кафтидаги толе муҳри — йўлларга ботиб.
Сабабини аниқ билди бунинг Энрике,
бу қора ўқ, ҳозир, бир он куч йиғиб, тагин
чеккасига қадалади сал ўтмай баттар.
Шундай бўлди.
Бу овозни дарров таниди.

Ҳа, боғдаги ўша тетик, шўх, ёниқ кулки:
 «Оғирмасми ботинкаю костюмда сенга!»
 Лекин тамом ўзгарганди бу овоз ҳозир,
 сўзлаётган трубканинг ўзи эди-ю
 ҳар иккала учиди ҳам Олег қотили!
 шум илондек, ёлғиз сўнги ҳукм бор эди:
 етар, энди бунисининг оламан жонин.
 «Бир нарсани айтайин деб қўнгироқ қилдим,
 тўғри экан, кўп аввалдан сезиб юрардим.
 Мана энди бари равшан. У аёл билан
 гаплашдим.

Ҳа, сен алдабсан иккимизни ҳам.
 Юзсизликлар асли иккиюзламачилик.
 Қўрқма, менда иродадан анча етарли.
 Зўрлаб ўшлаб туриш учун сени, ҳеч қачон
 ул аёлдек заҳар ичиб ўтирмайман мен.
 Фақат раҳмим келар сенга. Сен бирданига
 икки йўлдан чопмоқ истаб, икки кеманинг
 бошин тутдинг. Аҳволингни кўр энди, шўрлик.
 Бузоқчанинг авжи базўр оғилга етди,
 тинканг қуриб, ўлар ҳолга келибсан, дам ол.
 Чумолининг уясига бор, ўтир бошлаб,
 бири эмас бирданига ўнта инни эз!
 Хуллас калом, ўз хоҳишинг. Энди билдингми
 нималар бор эканини бу йўл сўнгида!»
 Жами улкан нарсаларга тор бу дунёга
 қиз, бичимсиз, сал дўлворроқ тўғилган эди.
 Лекин қўлга ғуж жойлашган, кафтдек, ўлчовли,
 чаккага нақ сўзни, ўқлар каби отувчи
 бу дастакка қандай сиғди, кичрайди бу қиз!

Улимда минг қиёфа бор...

Ва худкушликнинг

зимни ёлғиз бир сабабдан иборат эмас.
 Агар ҳалол бир илинжми бўлса ҳаётда,
 бизни ўлим ололмайди. Йўқми, вассалом.
 Улимда минг қиёфа бор.

Айни замонда

уни турли сувратларда кўрмаклик мумкин.
 У — оломон. У — замоннинг белгиларида.
 У — телефон, у — газета. Дўст чехрасидир.
 У — отанг ё ўқитувчинг. Устоз ё шогирд.
 У — севгилинг бўлиб хиром айлаши мумкин,
 мумкин она сиймосида бўлиши ҳатто.

10

Ва Энрике кундаликка шуларни ёзди:
 ибтидоси саналади катта ҳаётнинг,
 бошланиши шундай бўлса, сўнги не бўлар!
 «Мен йигирма ёшимдаман. Эмишки, бу ёш
 Юрак битта холос ахир одамда.

Шуни

бўлак-бўлак, узиб-қирқиб, тортиб-талашиб,
 таъбига мос қайла билан есам дер ҳамма.
 Жуда соз ва қулай яшар қалбсиз одамлар.
 Юрак билан тўғилдингми — қисматинг ёзиқ.
 Зўр ҳикматни англадим мен: «умр — жиноят,
 яшамоқ, бу — қийнамоқ ўз яқинларингни!
 Бир кичкина сўқмоқчадан ўтсак, дафъатан —
 ўлдирамиз қанча айбсиз чумолиларни.
 Бошқаларга ҳали зомин бўлмасдан туриб,
 энг яхшиси, ўз-ўзингни ўлдирмак, тамом!
 Кечиринглар, кимни агар ўлдирган бўлсам,
 ҳеч қайсинга мен атайин қасд қилганим йўқ.

¹ Тарихда подшоҳ Олегни жангдан сўнг отнинг калла-
 сида бекиниб ётган илон чақиб ўлдирганига ишора.

Уқиб кўринг, кундалигим аён айтажак:
 ҳеч бирингни ёмон кўрган эмасман асло,
 ҳеч бирингни сотганим йўқ, аксинча, сизни
 жуда яхши кўрар эдим!

Ҳозир ҳам шундай!

Бугун сизнинг орангиздан кетар эканман,
 сизга бўлган англаб бўлмас меҳримдир бу ҳам...»
 У шаҳарда шабкўрланиб, кўп гентиради
 жимирловчи асфальт йўлдан кўзини узмай.
 Сал бўлмаса босиб кетай деб ўтган «Форд»да
 бўртик лунжли генерални кўрмай қолди у,
 унинг қатъий мақсад ёнган кўзларини-да,
 ким билади, Пиночетдир бу ўтган балки!
 «Каррера»га кириб борар экан Энрике,
 нур сезгили эшиклари меҳмонхонанинг
 «Улишгами, марҳамат!» деб ўзи очилди.
 Ва ҳавоси совутилган лифтга кирди-ю,
 23 деб ўйилган тугмани босди.
 Меҳмонхона томидаги ҳовуз антиқа —
 суви тиниқ мавжланарди, сал хлор ҳидли.
 Турли-туман машварат-базм, тана-гавдалар
 ястанишиб ётардилар шижма тўшақда,
 «Том Коллинз» симиришиб, мириқиб, шошмай.
 Инглизча сўзлашарди бу ерда ҳамма,
 Энрикени бу ҳол андак энгил торттирди.
 Чунки она тили бизни баъзан асровчи.
 ўлишга ҳеч йўл қўймовчи сўнги восита,
 сўнги илинж, важ бўлиши мумкин, тўғриси.
 Хайриятки бу мумкинмас, анави беғам
 кибор амал, ёт, нотаниш қўлларда, нозик
 коктейлнинг чўпи сақлаб қолмаганидек.
 Мўъжазгина бир қўбдага кириб Энрике
 ечинди-ю, лиқ ҳовузга тушди шошилмай.
 У деярли сузгани йўқ, қўлларин ёзиб
 сал чалқанча милқди, лекин турли томондан
 халал берди бу ердаям бегона қўллар
 осмоннинг кўк кўзларига қараб ётишга.
 Худди қасддан қилингандек, бу ерда ҳам денг
 чапдан, ўнгдан турткиларди одамлар уни.
 Марварид сув томчилари баданда ёниб,
 қуёш бутун вужудини олиб тафтига,
 у ҳовуздан чиқди бориб, томнинг четида
 анча турди, қорайган, қурч елкаси оша:
 «Қандай ўктам! Хўп келишган ўспирин экан!»
 деганларин эшитиб.

Сўнг панжарадан у

енгил ҳатлаб,
 том раҳида жуфтлаб оёғин,
 худди сувга сакрагандек сакради пастга.
 Назарида анча узоқ учди ер сари.
 Асфальт жуда секин яқин келарди унга
 ва кўришга улгурди у майдончада ғуж
 кумуш-кумуш каптарларни, худди шуларнинг
 тик устига тушаётганин билди.
 Лекин кеч.
 У қандайдир симни ушлаб улгурди, кейин
 яна бир сим, учинчиси... танаси кўйди
 худди тоқда қийналгандек ўлим олдидан.
 Лекин симлар дош бермади ўзилди бир-бир,
 токнинг жуда кучлилигин ногоҳ билгандай.
 Бир ғалати аҳвол яна юз берди, тавба,
 ерга тушмай, тоқдан ўлган эди Энрике.
 Тиригида ҳеч истамай қотил бўлишни,
 энди ўлик тани билан тушиб устига,
 ўлдирганди ҳеч гуноҳсиз бир кабутарни.

11

Ул ҳовузда чўмилганман мен ҳам қанча бор.
 Макруҳ бўлиб қолишидан кўрқибми ёки
 тўлқинланиб бирон гапни айтмасин дебми,
 суви унинг жуда тез-тез янгиланарди.
 «Каррера»да — ўша таниш меҳмонхонада
 ўқигандим худкуш жоннинг дил дафтарини.
 Анча гапни сўзлаб берди онаси унинг,
 кўп гапларни ўзим англаб, тагига етдим.
 Она қайтиб олар экан дафтарни, деди:
 «Уғлим шўрлик ўйлаганки, худкушлик қилсам,
 бошқаларни ўлдирришдан қутуларман, деб.
 Лекин яна акси бўлди.
 Бокордан-бекор,
 тасодифан, энди жонсиз вужуди билан
 бегуноҳ бир кабутарни ўлдириб қўйди.
 Ахир тагин қотиллик-ку

Энг аввало у

отасини ҳалок этди. Кўп вақт ўтди-ю,
 шўрлик чолга қайғурдим мен бугун тўғриси.
 Ҳа, Эрике адо этди мени ҳам.

Тагин

барбод этди ҳаётини икки аёлнинг.
 Сўнг иккала устозини ўлдирди, яна
 дўстларини ҳалок этди

ва хароб этди

эндигина япроқ ёзган истеъдодини.
 Улимга унинг гарчи биз сабаб бўлдик,
 у бир ўзи лекин ҳаммамизни ўлдирди.
 Фарзандингиз борми!»

«Уғлим бор», жавоб бердим.

«Ундай бўлса, мени яхши тушуноласиз.
 Ишингиз кўп — банд одамсиз, баъзида сиз ҳам
 болани сал тушунмасдан, бехосдан, билмай,
 багритошлик қилишингиз мумкин-ку ахир.
 Ё эр-хотин бир нимадан уруш чиқариб,
 тортқилашга тушсангизлар болани қўшиб,
 нақ хомталаш қилишингиз мумкин ўртада.
 У сизни ҳам, онани ҳам қўйиб ғафлатда,
 ўч олса-чи, энди ўзи ўлдириб ўзин,
 иккингизнинг ҳолингиз не кечади унда!
 Бизмиз ҳамма худкушларнинг қотили асли,
 ким бўлмасин, ҳар бир худкуш — ўзи ҳам қотил.
 Афв этинг, сизнинг шахсий ҳаётингизга
 аралашиб кетдим билмай.

Лекин дунёда.

шахсий, якка тақдирлар йўқ. Ҳаммаси боғлиқ,
 Мен жазм этиб олдингизга кирмаганимда,
 ва жувонмарг болам ҳақда сўзламасам-да,
 алоқадор жойи бордир бу ишнинг сизга.
 Утинаман. Бирон нима ёзинг бу ҳақда.
 Жуда кўкка кўтарилар санъатда баъзан
 ўз-ўзини ўлдирришнинг сохта сурури,
 фош этинг сиз бу ғирт ёлғон қаҳрамонликни!
 Ёзинг, ёзинг! Бу оламда шундай қилиб сиз
 бир инсонни фожеадан қутқаролсангиз,
 қутқардим деб ўйлайверинг ўзингизни ҳам...»
 Онаизор кетди.

Лекин ўшандан буён —

ҳали ҳамон хотирамда пайдо у менинг.

12

Мен ўшанда Чили бўйлаб кўп юрган эдим
 Панчо отли жуда улфат бир одам билан.
 Кумуш соқол, паҳлавон қад, майхўр бу зотнинг
 жуда қизиқ гўдак феъли бор эди аён,
 тақдири ҳам чалкаш, собиқ кит овчиси денг,
 яна собиқ хотинбоз у, қирриқ, жалатай.

Бугун энди тавба қилиб бор гуноҳига,
хур қизлардай уятчану пок бўлиб олган.
Мен дунёда кўп кўрганман, суяман, бундай
шиша дўсти — покиза қалб, дилбар зотларни.
Бу дунёмиз анов ҳушёр, лекин сохтакор
сатаангларнинг гарданида эмасдир минбаъд,
дунё — Панчо каби китлар елкасидадир.
Кит овчиси бўлиб ўтган бу кит денг, энди,
гапга шундай қайнарбулоқ, сўзамол эди —
котиб қўшиб қўйсанг ёзиб улгуролмасди.
Гапнинг салти у ёқдаки, унинг ўзи-да,
унча-мунча қораларди қоғозни гоҳо.
Иншолар, денг, бир-биридан турфа, ғаройиб:
дейлик, мана океану мана муз тоғи,
унда роял музлаб қолган — қопқоғи очиқ,
чумдук солиб бу роялнинг тугмаларига,
пингвинлар оҳанг териб юрар эмишлар.
Сут-ароқнинг жуда бадтаъм қоришмасини
ҳамма бирга йиғилишиб ичар эканмиз
нимагадир, бир нимага икков айбдордек,
Панчо бирдан жаҳли қўзиб, туюқиб кетди:
«Еухенио, биз еб-ичиб юрсагу мунда,
уёқда-чи, Чили халқи бутун оч-наҳор!»
Лекин денгиз кирписини — «эрисос»ни у
жондан яхши кўрар эди, океандан шундоқ
чиққан заҳот, хом-хатала, тузми-мурч қўшиб,
оларди-ей, айтишича ул жониворлар
қорнида ҳам чийиллашар эканлар анча.
Портамонда, балиқчилик бандаргоҳида
беш-ўнини бирдан шундоқ қайиқдан олиб
хузурланиб, шоша-пиша тикди лунжига.
Бир оздан сўнг бир ғижимлаб оғриди қорни!
Танглайига бармоғини тикиб иложсиз,
қайт қилди у, яна, яна еди йиғланиб,
увилдириқ юқиб қолган соқоли титраб:
«Еухенио, қандай мўъжиза-я, эрисос!
Эрисоссиз ҳаёт ҳаёт бўлдими, айт!»

Сўнг у уч кун шу ердаги касалхонада
чангак бўлиб ётар экан ич буруғидан
гап беришга куч-мадори қолмай, агар ким
бир сўз айтса тинглаб, сипо бўлиб қолганда —
айтиб бердим Эрикеининг фожиасини:
худкушлиги орқасида ўз онасини
ва энг яқин кишиларин ўлдирганини,
чанг йўлкада беозор бир кабутарни ҳам.

Одам қаттиқ кулган пайтда бўлгани каби,
лекин бу гал чидаб бўлмас оғриқдан Панчо
қорнини қўш қўллаб қаттиқ чангаллаганча,
жаҳли жуда ёмон қўзиб, портлаб қолди у:
«Оҳ, мальўнлар!»

«Ким!» — деб ҳайрон сўрадим шу он
минг тўлганиб азоб тортиб ётган дўстимнинг
тахта бўлган ёстиғини тўғриларканман.
«Ҳаммалари,— бақирди у,— бари бир бўлиб
уни томдан шундоқ жўртта итарворишган...»
«Кабутарнинг айби нима!»

Эшитмагандай
«Оҳ, эрисос бўлсайди!» — деб ингранди Панчо.
Эрисосдан тавба қилиб, оёққа тургач,
Оловли ер оролида бўлдик икковлон.
Чайқалишиб, пастаккина қирчанғиларда,
бу ерларга қишлаш учун келиб қўнишган
минг-миллионлаб ғоз тўдаси бўйлаб бораркан,
Панчо бўлса ўз-ўзига ғудраниб ҳамон
ёлғиз бир сўз: «Кабутар...» деб такрорлар эди.
«Сен худкушлик қилишни ҳеч ўйлаганмисан!»
«Йўқ демайман, бўлган эди... Узинг-чи, Панчо!»

«Еухенио, мени кўй сен, эрисос яхши.
 Уни тўйиб тушириш бир роҳати жон-ку,
 кейин майли қайт қилсанг ҳам роҳат, кўп роҳат.
 Сени жуда иродали одам деб юрсам,
 худкушлик фикр этибсан-а, кўй-э, Еухенио.
 «Коломано» ичибман-а сен билан, уят!
 Уша бизнинг томдан ташлаб ўлишимизни,
 ўзимизни отишимиз, осишимизни
 ё ичкуга ружу қўйиб «тугаш»имизни
 тушларида кўриб, кутиб, пайт пойлаб турган —
 фашист, палид қора вабо унсурларига
 наҳотки сен ўзинг кўмак бермоқ бўласан!!
 Умидсизлик, бу — шикаста хотир самари,
 ҳар қандайин навмидликнинг бир чораси бор.
 Ола-чикка дор ўйини, масхарага хос —
 сиртмоқ, заҳар, томдан ташлаш, ўзингни отиш
 каби турфа усулларни унут, вассалом!
 Эсингда тут, сен ўзингни ўлдирсанг борми,
 онт ичаман, сени ўзим ўлдиршим бор!»
 Анча вақт жим туриб қолдик.

Бу пайт замин ҳам

зил сукутда эди гўё

Бошлар устидан

ўтаётган эди ўша ўлик кабутар.

13

Ўзимники бўлатуриб, бошқаникидек
 тобора ёт туюлганди уйим бир пайтлар
 ва ундаги ҳар бир буюм, бегонасираб
 боққандилар кераксиз бир буюмдек менга.
 Ушанда мен видолашув қаъдаси янглиғ,
 қатл олдидан афсурда бир хоҳиш айтгандай —
 жуда-жуда шу «эрисос» егим келганди.
 Уйлаб кўрсам, Москванинг дўконларида
 «эрисос» ҳеч сотилмаган экан, ноилоҳ.
 Бу пайт умрим косасида дарзлар, чатноқлар —
 кўп, чегалаб бўлмайдиган аҳволда эди.
 Хотин билан ажрим, тагин ўғилдан ажраш.
 Мени севган ва шунингдек севиклим бўлган
 инсонларнинг маломат ва таҳқир сўзлари.
 Халқ судьяси кўзларидан менга ёғилган
 игна нозик таассуфлар, «инжа» синчковлик...
 Уша пайтда судьяларнинг кўпайганин денг,
 казо-казо, бадҳоҳ назар, мирғазаб қараш.
 Дилларида шафеликдан учкун йўқ, лекин
 дам урганлар халқникиман дея ҳаммаси,
 бари мени қоралаган, сифатлар қўшиб:
 такаббурлик, ғаразгўйлик, мақтанчоқликми
 ё маънавий бузуқликми, қўйинг, минг варақ!
 Кимларгадир диққат қилмай, қадрини билмай,
 назар-писанд қилмай юрган эмишман, зотан
 таъзим қилиш зарур бўлган зотлармиш улар!
 Мен ўзимга қотил деб айб қўйгандим, лекин —
 бу уларнинг хаёлига келмаганди ҳам!
 Кўп чарчадим бу ишлардан, эътироф этсам:
 шу пайтгача мен тўхтовсиз, билибми-билмай,
 ўннга юрсам, чапга юрсам, ётсам ё турсам,
 албатта ўз дўстларимнинг, яқинларимнинг,
 аёлларнинг кўнглин наза қилибман ёмон,
 ўлдирибман унисин ё бунисин ногоҳ.
 Ана шунда нақ маҳаллий фожианавис
 кайф аралаш, ғижирлатиб тишимни, инграб:
 «Жигарларим, — дедим, — қани, менга айтинг-чи, —
 нима қилсам сизлар бахтли бўлурсиз тугал!
 Нима қилсам, тўйиб, енгил, нафас оласиз!
 Ҳаммасига ёлғиз айбдор мен эмасман-ку!»

Ё ростдан ҳам жами дарди-касалингизга
ёлғиз ўзим сабаб бўлсам, иложи осон,
Сизларни мен бу офатдан қутқазаоламан!
Ўлишимга йўл қўймади бироқ бир нима.
Хонам бўм-бўш.

Лекин ҳамон ўша кабутар
одамона кўзлар билан менга тикилиб,
ўтирарди деразамнинг сирт тоқчасида.
Бу ўшадир балки, яъни Сантьягода —
«Каррера»нинг олдида жон берган кабутар,
ўлимга рой бермасин деб, ҳолимни билиб,
ўлик ҳолда уча-уча имдодга келган!
Дунёда ҳеч бегона ҳам, ёт купфат йўқдир.
Оғир пайтда бир-бирин англаб, одамлар
қўлламакка шошилсалар ул кабутардек
Ер юзида адолат, бахт сўзсиз бўлади!
Сантьягоми, Химки-ховрин, Нью-Йоркдами,
ким маҳкуми изтиробдир, бебахтдир сўнгсиз,
ўз-ўзини ўлдиришга ҳаққи йўқ мутлақ!
Ҳар нарсага чора бордир дунёда магар.
Ҳали жуда ёш, ўлгудек гўр маҳалларим
Не синоат билан, билмам, етмишни урган
бузруквор бир шоир менга шундай деганди:
«Биласизми, Есенин ва Маяковский,
қасд қилгандай, олдан айтган ўз ўлимларин.
Фаришталар омин дерлар ҳар шеърингизга,
маслаҳатим, нима ҳақда, ёзсангиз ёзинг,
ҳеч бир ерда лекин зинҳор худкушлик ҳақда
бирон-бир сўзим қўшишдан қочинг мутлақо».
Уша-ўша, мен ўлимнинг йўлига қатъий
тиқдим ёзув столими, кўндаланг, баланд!
Тушкунликнинг эй сиз манфур пайғамбарлари,
ноумидлик, ўлим сотиб кун кўрган жонлар,
сиз бизларга бош-охири йўқ уфқ сари
сохта умид ташвиқ этган чайқовчилардан
сира афзал эмассизлар, барингиз бир гўр.
Умидсизлик билан сохта умид, икковлон,
одамзодни жарлик томон сургайсиз тил бир,
келажакни — Сантьяго кабутаридек,
эзмоқчисиз жонсиз ўлик танангиз билан.
Қурбон бўлган Альендини айблай олмайман,
қоралайман лекин унга чоҳ қазганларни.
Улманг, ўртоқ президент!

Улмас руҳингиз

қасос олсин!

Ул қутурган жаллодлар бари.
худкушларга айлансинлар, ўлдирсин ўзин!
Бундоқ бўлсин президентнинг олий фармони:
дор қурганлар фақат оссин энди ўзини,
ва ўзини отсин энди қўрқувдан фақат
Ер юзида эрк-ҳуқуқни отиб юрганлар!

Хотима

Худкушлик, бу — қўрқмоқ, ўлим бор деб муқаррар,
ҳа, оғирдир ер остида чиримоқ якка.
Ғийбатдан ҳам, тухматдан ҳам ёмондир магар,
ўлим ҳақда сўз эслатиш бирон юракка.

Кенг фазони ўзи каби ўлмас ва буюк
инсонларга этмоқ истаб юксак бир ватан,
юлдузларга талпинган ул Циалковскийдек,
ор қиламан ўлимдан мен, нафратланаман.

Қаранг, ҳаёт ипагини чархи беҳудуд
асрларнинг қўли билан йигирмиш нурдан.

Қаршимиздан чиққай бир кун аждодлар унут,
не-не қадим китобларда тирик сатрдан.

Ажиб кўҳна қайиқларда Ромул, Рем келиб,
ҳали учгай бизлар билан космик кемада.
Ўлим бу бир зумлик иш. |
Мен қайта тирилиб,
зоҳир бўлгум ҳамма ерда ва ҳар нимада.

Ва ҳеч ўлим билмай учиб юрганисимон
Замин узра гўё ўша ўлик кабутар,
бир олис ва ях юлдуздан одамлар томон,—
бу ҳаётни улуғлаб мен солурман хабар!

1972—1978.

Сантьяго — Москва.

Русчадан Омон МАТЖОН таржимаси.

Николай Гацунаев

Оркестрли фортепьяно учун концерт

(ФАНТАСТИК ҚИССА)

Андрей соатига қаради, аппаратларни ўчириб, ҳорғин чўзилди. Чаккалари сирқираб оғрир, кўзлари ачишарди. Дунёнинг сигаретини чекиб юборганидан оғзи бемаза, тиллари қараш. У креслодан турди. Елкалари ўспиринларникидек камбар, келишган қадди-қоматига жинсидан тикилган костюми ярашиб турибди. У костюми барларини тортиб, деразага яқинлашди-да, форточкани қия очди. Шу заҳоти хонага аёзли туннинг соф ҳавоси урилди.

Деразадан улуғвор бир манзара кўзга ташланади. Ой нурида кумушдай товланаётган қорли чўққилар оралиғида фойдали қазилмаларни ишлаш комбинати, яна яйдоқ, узоқ-узоққа чўзилган даралар кўзга чалинади. У ёқларда эндигина куз бошланяпти. Бу ерда эса, аллақачон ҳаммаёқ қор билан қопланган. Термометрнинг симоб устунни тунлари «0» дан ҳам бир-икки даража пастга тушиб кетади.

Об-ҳаво айни кўнгилдагидек соз бўлишига қарамай, Рудаков эртаиндин қиш ўзини кўрсатишини, қор қатламлари кўтарилиб, томгача етишини, асбобларни орқалаб майдонга бориб олгунча ҳар тонг қийналиб йўл очиш кераклигини биларди. «Катта ер» билан алоқа узилади. Фақат радио орқалигина боғланиб туриш имконияти қолади, холос. Бундай пайтда бирор ҳодиса юз бергудек бўлса, фақат ўзингагина суянасан. Ростини айтганда, бу қор уюмлари орасида қолиб, станцияда қишлашнинг ҳеч қандай зарурати ҳам йўқ: асбоб-аппаратлар ва аппаратлар автоматик тарзда ишлайверади. Аммо, биронта аппарат ишдан чиққудай бўлса, уни тузатиш учун бутун бошли экспедиция чақиришга тўғри келади. Қолаверса, Андрейнинг ўзи станцияда қишлаш хоҳишини билдирди. Уни ҳарчанд бу қароридан қайтаришса ҳам гапида туриб олди.

Кўнгли ёлғизликни тусарди. Танҳоликда бор кучини синаб кўрмоқчи, руҳий ҳолатини синовдан ўтказмоқчи эди. Дўстлари унинг ҳолини тушунишар, шунинг учун ҳам руҳсат беришганди.

Шу пайт, кутилмаганда умри бино бўлиб Робинзон шуҳратини орзу қилмаган Борька Хайитовнинг ҳам Андрей билан бирга кетгиси келиб қолди. У станцияга Андрей билан бирга бораман деб қатъий туриб олди. Ҳамма, Рудаков бу шерикликдан бош тортса керак, деб ўйлаган эди. Аммо у индамай елка қисиб қўя қолди.

Ушанда февраль оқшоми одатдагидек осойишта, ҳеч қандай фалокатнинг нишонаси кўринмасди. «Маяк» орқали Рахманиновнинг оркестрли фортепьяно учун ёзган куйи берилаётган эди. Янгигина янчилган кофеннинг ёқимли бўйи атрофни тутган, Галина ошхонада кечки овқат тайёрлаш билан банд; аҳён-аҳёнда идиш-товоқларнинг бир-бирига урилган товуши эшитиларди.

У эндигина ўз бўлинмаларини айланиб қайтгани учунми аёзли шамолдан қип-қизариб кетганди. Олинган маълумотлар қайд қилинган дафтарни эрига тутқазар экан, супурги билан пиймасига ёпишган қорларни қоқиб туширган бўлди-ю, ошхонага йўл олди. Андрей асбоблар кўрсаткичларини автомат кўрсаткичлари билан солиштириб кўрди. Марказга қўнғироқ қилиб, олинган маълумотни топширди. Кейин, навбатчи синоптикка хайрли тун тилаб, аппаратларни ўчирди.

— Рудаков,— оҳиста чақирди Галина ошхонадан.— Турмуш қурганларига бир йилдан ошиб кетган бўлса ҳам у эрини фамилияси билан йўқларди. Бу ўзига ёқарди.

— Ҳозир.

— Шошилма, Рудаков, овқатланишни бир оз кечиктиришга тўғри келади.

— Нима, хамиринг ошмаптами?

— Хамирни ҳозирча унут. Отпускада ойимларникига борсак хамир томоққа тўйдиради сени.

— Бўлмаса нима гап?

— Ҳалиги маълумотда охирги рақам нотўғрига ўхшайди.

— 187 ми?— Андрей журналга қаради.

— Ҳа, менинг дафтаримда икки юз нечтаям дейилганди.

— Кўрамиз, — Рудаков дафтарни очиб, керакли жойни топди.— Гаппинг тўғри, 214.

— Мана кўрдингми!

— Нима «Мана кўрдингми»?

— Қайси биримиздир чалкаштириб юборганмиз.

У эрининг орқасидан ўтиб, қозиқдан пуховой рўмолини олди.

— Шошмай тур,— тўхтатди уни Андрей.— Автоматнинг кўрсаткичларини текшириб кўрай.

У аппаратурани ёқди. Унинг қизишини кутди:

— Бир юз тўқсон икки.

— Борган сари баттар бўлаяпти,— хўрсиниб қўйди Галина.— Яхшиси, бориб текшириб кела қолай.

— Чинданам ғалати чигаллик, ё ўзим бориб келсаммикан?

— Қўйсанг-чи, овора бўлиб нима қиласан.— У пиймасини кийиб рўмолини ўради.— Ундан кўра, автоматларингни яхшироқ текшириб кўр. Мен бир зумда қайтаман.

Галина остонада қўлқопини силкитиб, эри билан хайрлашган бўлди: икки юзи қип-қизил, кўзлари мовий... Кўринишдан шундай гўзалки, худди совғалар дўконидан келтирилган қўғирчоқнинг ўзгинаси.

У кетиши билан тамоман уй бўшлиққа айланди: юрагининг қайсидир тори узилгандай, таҳликали бир садо миясига бориб урилгандай бўлди. Борган сари ташвиши ортиб борарди. У энди ўзини ўзи койир, нурсиз юлдузлар милтираб турган, ҳар қандай шарпани, ҳар қандай мавжудотни ютиб юборадиган аёзли тоғ тунида хотинини ёлғиз чиқариб юборганидан ўкинарди.

Андрей энди эшик томонга қараб йўналган эдики, хабарчи аппаратнинг чироқлари липиллаб ёнди. У жон ҳолатда бориб, наушникни қулоғига тутди.

— Мени чақирдингми?— Галинанинг овози баралла эшитилди.

— Мен...— деди шошилиб Рудаков,— сенга нима бўлди? Қаердасан?

— Бунинг нима аҳамияти бор!— унинг овози тарки дунё қилган кишининг овозидай лоқайд эди. Гўё у Андрейнинг овозини эшитмаяпти-ю, ўзига-ўзи гапирётгандай.— Энди ҳаммаси бари бир, фойдаси йўқ. Алвидо, азизим... азизим... Нақадар ёқимли сўз... «Азизим!..»

— Сенга нима бўлди? Нима бўлди ўзи?— овозининг бориचा қичқирди Андрей.

У эшитди.

— Ҳаммаси жойида, ҳеч нарса бўлгани йўқ,— Галина зўр-базўр гапирар, сўзларни ҳижжалаб талаффуз этар, овозини тобора эшитиш қийинлашиб борарди.

— Алвидо, Андрей, ҳозир...

Андрей наушникларни отиб юбориб, нима қиларини билмай эшикка яқинлашди. Гайри-табиий бир куч уйнинг туб-тубидан тебратмоқда эди. Ер нари бориб, бери кела бошлади. Чироқ ҳам бир ёниб, бир ўчди. Зим-зиё қоронғиликда ҳаммаёқ ўнтар-тўнтар бўлар, дераза ойналари чирсиллаб синарди. Аммо, ҳаммасидан ҳам даҳшатлиси, ташқаридан келаётган шовқин эди. Гўё юзлаб экспресс поездлар бир вақтда издан чиқиб, пастга қулаб тушаётгандай...

Ниҳоят Андрей бир амаллаб эшикни очиб, ташқарига отилди. Атрофда қор бўрони увиллаб, ён-веридан турли товушлар келарди.

Кейин аниқлашларича, бундай даҳшатли қор кўчкисига эпицентри станцияда бўлган зилзила сабабчи бўлган экан. Қор ва тош уюмларидан ҳосил бўлган кўчки асбоб-ускуналар жойлаштирилган майдонни ҳам, хўжалик иморатларини ҳам супуриб кетибди.

Галина Рудакованинг жасадини топиб бўлмади. Қидирувчилар марказдан келган вертолётлар билан икки ҳафта тинимсиз қидиришди, топишолмади.

Андрей озиб-тўзиб, одамови бўлиб қолди. Ҳатто соч-соқолини ҳам олмай қўйди. Уззу кун хонасидан чиқмас, чиқса ҳам ҳовлида бошини қуйи эгганча юрар, ҳеч кимга эътибор бермасди. У ичида тоғларни лаънатлар, ўша томонга қарамасликка ҳаракат қиларди. Қорли чўққилар оқ тишларини ярақлатиб, керак бўлса еру осмонни ҳам ларзага солишга шай турганини пайқарди.

У врачларга мурожаат қилди. Терапевт уни текшириб кўриб, невропатологга, невропатолог ўз навбатида психиатрога юборди. Андрей буларнинг ҳаммаси бефойда эканини пайқаб, отпуск олиб Брянскка — Галинанинг онасиникига жўнади. Бироқ, у ердаги ҳамма нарса хотинини эслатарди. У бутунлай ҳолдан тойди. Ниҳоят, ҳеч бўлмагач нарсаларини йўл сумкасига жойлаб, денгиз бўйидаги дуч келган шаҳарларнинг бирига қараб йўл олди.

Бу фаслнинг энг одам кам бўладиган даврида пансионатда Андрейни ҳеч ким билмас, шунинг учун ҳам ўзини анча енгил ҳис қилган-

дай бўларди. У ғира-шира тонгда уйғонар, нонуштага ҳам қарамай денгизга борарди. Кимсасиз пляж йўсинларнинг ёқимли бўйи, узоқдан кўринган туманли ерларнинг сукунати билан қарши оларди. У қирғоқда узун чиқиқча ҳосил қилиб, ястаниб ётган нам қумлоқ бўйлаб одимлар, тўлқинларнинг аллаловчи шовуллашига қулоқ солиб, мақсадсиз бир кўйда кезарди. Хушманзара кузги бутазорларнинг шафақранг тусидаги тоғлар ҳам унча узоқ эмас, аммо Андрей ўзини кўрмасликка олар, назарида уларни умуман йўқ деб ҳисобларди.

Шу кетганча у тушликка яқин бир оз ҳорғин, аммо руҳи тетик ҳолда қайтарди. Деярли нима чайнаётганини билмай наридан-бери овқатланар ва юқоридаги хонасига чиқиб ўзини ўринга отганча узоқ тин оларди. Кўпинча тунлари уйқуси ўчарди. Фақат бир мартагина кўзи салгина илинган пайтда оқиш, кулранг тўфон орасида йўқолиб бораётган Галинанинг ниҳолдек қадди-басти кўрингандай бўлди унга.

Эртасига пансионатда кутилмаганда унинг синфдоши, курсдоши, ҳамкасб дўсти Борька Хайитов пайдо бўлиб қолди.

— Салом Андрюша, бу ерда экансан-да! Биз бўлсак, Рудаков қаёққа кетиб қолди, деб бош қотириб юрибмиз. Кетганинча сувга чўққандек ғойиб бўлиб кетдинг-а?

Борька кўзини бақрайтириб ёлғон гапирарди. Андрей пансионатдан бошлиғига ва месткомга хат ёзиб юборган, ўз ҳисобидан отпусканини чўзиб беришларини, почта орқали ўзаро ёрдам кассасидан пул юборишларини илтимос қилган эди. Шунга қарамай жилмайиб турган Борьканинг башарасига қараб, юрагидаги муздай бўшлиқнинг эрий бошлаганини, қалбида қувончли бир ҳис пайдо бўлганини пайқади.

— Нянецка!— Борька оппоқ мўйловли, паст бўйли эшик оғасининг

Расмларни А. ХОЛИҚОВ чизган.

ҳоли жонига қўймасди.— Кечирасан янглишиб кетибман, дядичка, яъни амакижон демоқчи эдим, ўзи мен рус эмасман. Бунинг устига ҳамшахаримни кўриб, қувончдан эс-ҳушимни йўқотаёзим. Мана бу нарсаларни юқорига олиб чиқишга қарашвор, уларнинг кўплигини қара. Қўлим бўлса атиги иккитагина.— У Рудаковга юзланди.— Андрюша, сен қайси хонадасан, 23-ми?.. Буни қара-я, меники 24-чи экан.

Борька чакаги тинмай жавраганча юқларини эшик оғасига тутқазди:

— Қани, кетдик, Санчо! Бу ерларда қозон топиладими? Юравер, юравер, нега қаққайиб туриб қолдинг? Гонорари бўлади, ташвишланма.

— Санчо?!— ҳайрон бўлди эшик оғаси. Аммо Борька унинг гапига парво ҳам қилмас, жаврагандан жавварди.

— Палов учун ҳамма нарса бор,— у мамнун бўлиб пакет ва тугунларни кўрсатди.— Гурунч ҳам, зира ҳам, думба ёғи, заъфар ҳам бор. Ҳатто пахта ёғини ҳам ғамлаб олганман. Тезроқ ҳаракат қил, Санчо, мунча имиллайсан? Кечгача судралмайлик! Юр, Андрей, тепада бир чақчақлашайлик.

— Санчо?— газабланди эшик оғаси зиналардан кўтарилар экан.— Менинг исмим Сандро, Санчо эмас. Хоҳлаган одамингиздан сўрасангиз айтиб беради...

— Сўрайманам,— шаштидан тушмасди Борька Рудаковни кетидан бошлар экан,— албатта сўрайман, мана шу нарсаларни сал жойлаштириб олай, дарҳол сўрашга тушаман.

Борьканинг хонасига кириши билан эшик оғаси такаллуфсизлик билан нарсаларни столга улоқтириб дарров чиқиб кетмоқчи бўлган эди, Хайитов енгидан ушлаб қолди ва кўкрак чўнтагига букланган уч сўмликни солиб қўйди.

— Гонорари бу отахон, чойчақа. Хоҳласанг вино сотиб ол: хамуракими, девзиракими, хоҳишинг.

Эшик оғаси лом-мим демай уч сўмликни чўнтагидан олиб стол устига қўйди.

— Эсинг жойидами?— ҳайрон бўлди Борька.

— Нима десам бўлади,— кулимсиради чол.— Сиз ёрдамлашиб юборишимни илтимос қилдингиз. Жудаям мулозаматли эмас-ку, ҳар ҳолда илтимос қилдингиз, шундайми?

— Хўш, шундай,— сергакланди Борька.

— Мен буни ҳеч қандай қийинчиликсиз бажардим. Агар лозим бўлса бу менинг вазифамга киради, деб ҳисоблаш ҳам мумкин.

— Кечирасиз, мен...

— Арзимаёди. Айтгандек, хамураки деб сиз афтидан саперавини назарда тутган бўлсангиз керак.

— Саперави, саперави,— дарров рози бўлди шармандаси чиққан виоларнинг билағони.— Хамураки бу бутунлай бошқа операдан.

— Тўппа-тўғри, бошқа,— маъқуллади эшик оғаси.— Девзираки деганингиз девзирадан келиб чиққан бўлса керак. Кечирасизу, сўраганинг айби йўқ, сиз олиб келган гурунч гурунчининг девзира хилиданми?

— Эй-воҳ,— Борька аламзада бақирди.— Худо ҳаққи, мени кечиринг, ахир ким ўйлабди, дейсиз, истасангиз бошмоғингизни ўпаман.

— Буниси нимаси?— жаҳли чиқди эшик оғасининг ва ҳар эҳтимолга қарши эшикка қараб йўл олди.— Ҳозирданоқ бу қилингангизни йиғиштиринг! Эшитдингизми?!

Андрей кулгидан аранг ўзини тийиб, уларни кузатиб турарди.

— Ташламайман, асло,— ўжарлиги тутиб кетди Борьканинг.

— Шундай ҳам ташлайсизки,— эшик оғаси чиқаётиб, дадиллашди.— Майнавозчиликни йиғиштиринг! Лекин, қозон бир гап бўлар. Аммо шарти шуки, мени ҳам ошга таклиф қиласиз.

— Отахон,— нафаси тиқилиб қолди Борьканинг.— Сизсиз ош ўтадимми?!

— Бўпти, бўпти, — чол яна узиб олди. Эҳтимол девзираки эмас, газинакидир? Унақасидан бизнинг ҳар битта гастрономимизда тўлиботошиб ётибди.

Эшик ёпилди. Охирги ярим йил ичида Андрей ҳозиргидай мазза қилиб кулмаганди.

— Хўш, нега куласан? Газинаки!.. Саперави!.. Тугун билан башарангга туширмасимдан жим бўл!— Борьканинг ўзи ҳам кулиб юборди. — Аммо боладим, а? Ҳу, муғомбир чол!..

«Муғомбир чол»— Сандро Зуробович Метревели жуда хушмуомала, ёқимтой, мулойим одам эди. Касби психиатор бўлиб, анчадан бери пенсияда экан. Уша Борька учун машъум кунда у тасодифан эшик оғаси вазифасини ўтаб қолибди. Ҳақиқий эшик оғаси тоғдаги қишлоққа бемор қариндошини кўриб келишга кетаётиб ўрнига қараб туришини кўшнисини Метревелидан илтимос қилган экан. Эртасига ҳаммаси аён бўлди. Қишлоқдан қайтган эшик оғаси ҳар уччаласини атайлаб меҳмонга таклиф қилди. Улар бир кўза жуда соз вино билан бўлиб ўтган тушунмовчиликни ювиб юборишди.

Борька мазор босиб келган нарсалардан олиб келди. Ош ҳам кўнгилдагидек ошимсан ош бўлибди. Шундай қилиб, улар Хоразм ноз-неъматларини Кахетиянинг шаффоф, қўлбола вноси билан тамадди қилишиб, дилхушлик қилишди, мириқиб дам олишди.

Метревели кўринишдан саксонга борганга ўхшамасди. Қотмадан келган, чаққон, бирорта ҳам ажиндан ҳоли бўлган ёқимли чехраси, ёниб турган қувноқ қора кўзларини кўрган одам унга ярим ёшини аранг берарди.

Меҳмондорчиликнинг дастлабки дақиқаларидаёқ ҳамманинг эътиборини тортиб олган Сандро Зуробович ҳазил-мутойиба, аскияни чунонам қийиб юбордики, ўтакетган гапдон ва ашаддий аскиябоз Борька ҳам унинг олдида иш эшолмай қолди. Метревелининг ҳазил-мутойибалари унинг бой турмуш тажрибасига, чуқур билимга эга эканлигидан далолат берарди. У ўз ҳаётидаги жуда кўп ҳодисаларни бажонидил ҳикоя қилиб берар ва унинг лафзидан чиққан ёқимли киноялар билан йўғрилган ҳар бир воқеа алоҳида тугал бир ҳажвий ҳикояга ўхшар эди.

Андрей билан Борька Метревелининг 20 нчи йилларнинг бошида ўзлари туғилиб ўсган Амударё этагида совет ҳокимиятини ўрнатишда иштирок этганини билишгандан кейин уни худди ўз қариндошларидек кўриб қолишди.

— Хева хонини ўз қўлим билан даволаш шарафига ҳам муяссар бўлганман,— дерди шўх кўзларини пирпиратиб Метревели.— Тахтдан қулаганларидан кейин жаноб олийлари ер тагига яширинмоқчи бўлдилар. Бутун бошли жаҳон инқилобини ертўлада кутиб олмоқчи бўлсалар-а, буни қаранглар! Воқеа февраль ойида содир бўлганди. Уз-ўзидан кўриниб турган нарса: хон Саид Абдулло Баҳодир шамоллаб, «испанча» деган энг оғир гриппга дучор бўлиб қоладилар... Аранг омон сақлаб қолганмиз, аммо ўзларини хонга муносиб тутмадилар. Фингшиганлари фингшиган, уколдан оловдан қочгандай қочадилар. Дори берсангиз туфлаб ташлайдилар.

— Овора бўлиб ўтиришнинг нима кераги бор эди,— ҳамдардлик билдирди Борьба. — Бари бир, юрган йўлларигача қириб ташланардику!

— Янглишасиз, йигитча,— Метревели винодан ҳўплаб, лабларини сочиқ билан артди.— Тарихни билиш керак, Саид Абдуллони болачақа, онла аъзолари билан Украинага юбордилар.

— Буни қаранг,— ҳайрон бўлди Борька.— Даволанишгами, нимага!

— Тузатишга,— жилмайиб қўйди Сандро Зурабович,— қайта тарбиялашга.

У бош бармоғи билан оппоқ мўйловларини силаб, Рудаковга назар ташлади.

— Битта сўз айтинг, Андрей.

— Мен-а?— хижолат бўлди Рудаков.

— Сен, сен.

— Нима ҳам дердим!— Андрей фикрини жамлаш учун бир оз жим қолди. Аммо калласига ҳеч нарса келмади.— Келинглар, яхшиси одамлар учун ичайлик.

— Ҳар қанақа одам бор, — эътироз билдирган бўлди Борька.

— Ҳамма учун: қувноқлар учун ҳам, маъюслар, учун ҳам: золимлар учун ҳам, олижаноблар учун ҳам; кучлилар учун ҳам, кучсизлар учун ҳам. Умуман, инсонлар учун.

— Уларнинг яхши инсон бўлишлари учун,— гап қўшди Метревели. Ажойиб тост.

...Ҳангома ярим кечада тугади. Борька ўша заҳоти ётиб қолди. Андрей бўлса балконга чиқиб қирғоқни томоша қилди, куз ҳавосини ютиб, зим-зиё тун қўйнида узоқ турди. Йироқда, шундай уфқнинг этагида ранг-баранг чироқ нурлари билан безанган пороход туннинг бепоён океанида сузиб борарди.

Борька Хайитовнинг келиши Андрейнинг бир маромдаги турмуш тарзини ўзгартириб юборди. Эрталабки сайрлар ҳам жонига тегди. Кечқурунлари Борька дўстини ҳали театрға, ҳали киноға, ҳали ресторанға, суҳбатлашиб ўтириш баҳона бошлаб кетарди. Пансионатға анча кеч қайтишар, яна икки-уч соат Борька Андрейникида ўралашар, шахмат ўйнашар, ёки у ёқ-бу ёқдан гапиришиб ўтиришарди.

Буларнинг ҳаммаси Андрейни чарчатарди. Лекин шунга қарамай у Хайитовдан миннатдор эди. Борька қанчалик кеч чиқиб кетса, турли ўйлар билан ўтадиған тун шунча қисқарарди.

Кундуз кунлари кўпинча Метревели келарди. Башанг, ҳамиша бирдай тахи бузилмаган костюм кийган бу нуроний киши кириб келиши билан дарҳол балкон эшикларини ланг очиб юборар, ҳар қандай эътирозга ҳам қулоқ солмасди.

— Бу аҳволда бўғилиб қолиш ҳеч гап эмас, яна куни бўйи никотин билан ўзингизни заҳарлабсиз-да!..

Бундай пайтда Борька хижолатдан қиқирлаб кулар ва дарҳол жўнаб қоларди. Андрей бўлса, гуноҳкорона жилмайган куйи қалин свитирини кийиб, докторнинг танбеҳларини сабр билан эшитарди. Докторнинг насиҳатлари кўпинча қарама-қарши бўлар, баъзан уларға эътироз билдириш ҳам мумкин эди-ю, аммо бари бир чин юракдан, дўстона, меҳрибонлик билан айтилгани учун Андрейни толиқтирмасди. Унда ташқари Сандро Зурабовичнинг гапларини эшитиш ҳамиша бирдай қизиқарли эди. Шунинг учун ҳам бир куни Рудаков гап орасида унда сўраб қолди.

— Сандро Зурабович, ўзингизда истеъдодли ёзувчини қурбон қилиб юрганингизни биласизми?

— Яшириниб ётган бўлса, қимирламагани маъқул,— деди тап тортмай Метревели, — ўзимни бир пайтлар туппа-тузук табиб бўлганман деб хурсанд қиламан. Бу ёзувчиликдан зўр эканлигини билсангиз эди.

— Фақат ўзингиз учунми?— қизиқсинди Андрей.

— Атрофдагилар учун ҳам,— қатъий эътироз билдирди доктор. Улар жим бўлиб қолишди. Юқори қаватда кимдир радиоприёмникни қўйди шекилли сокин осмон бўйлаб скрипкада чалинган куй тарала бошлади.

— Умр бўйи инсонларга фақат яхшилик қилиш — бу жуда зўр бўлса керак,— деди хаёл оғушида Андрей.

— Сиз ким ҳақида гапираяпсиз?— Оқарган, ўсиқ қошларини керди Метревели.

— Сиз ҳақингизда.

— Епирай. Бунчаям ёш бўлмасангиз,— кулимсиради доктор.

— Нима, мен ноҳақманми?

— Ҳақ бўлсангиз бордир? Аммо одам савоб иш қилаётганида ҳам, қилиб бўлганида ҳам шундай қилипман деб ўйламайди. Фақат дунёга келганидан кейин пок яшаши, ўз бурчини бажариши керак.

Андрей хона бўйлаб бир айланиб чиқди. Балкон эшиги олдида тўхтаб чека бошлади.

— Бахтли одамсиз, доктор. Ҳамма ишингиз оддий, аниқ.

— Сиз-чи?

— Мен унақа эмасман.

— Ошириб юборяпсиз азизим.— Рудаков сигаретасининг тутунини ютди, кулини қоқди. Парк узра чағалай шиддат билан чарх урди, кейин ҳафсаласи пир бўлди чоғи чийиллаб қўйди-да, яна денгиз томонга йўл олди. Андрей уни кузатаркан, жилмайиб қўйди.

— Нега куляпсиз?— оҳиста сўради Метревели.

— Ҳавасим келяпти.

— Кимга?

— Мана сизга. Ҳатто чағалайга ҳам. Кўрдингиз-ку: учиб келди, ёқмаган эди яна орқасига қайтиб кетди.

— Уйни жуда соғиняпсизми?

— Менинг уйим йўқ,— деди Андрей эзилиб.— Билмадим, сизга тушунтира олармикинман...— У жим бўлиб қолди. Сигарета чека бошлади.— Биласизми, мен ялангликда туғилиб ўсганман. Мўъжазгина янги шаҳарчада. Хива деб аталади. Эҳтимол, эшитгандирсиз. Ҳа, айтгандай, сизга тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Сиз у ерларда бўлган экансиз. Бир маромдаги ланж турмуш, бир-биридан фарқ қилмайдиган иссиқ кунлар, ойдин бўлдим, серюлдузми бари бир қоровуллар шақилдоғининг бир маромдаги тақир-туқури эшитилиб турадиган тунлар. Уша-ўша кўзга таниш кўчалар, одамлар, гаплар. Мен катта кўчалари, майдонлари бўлган улкан шаҳарлар ҳақида орзу қилардим. У ерларнинг ҳавоси ҳам бошқача. Қувончли, бепоён кун сайин, соат сайин янгилашиб турадиган кечинмаларни тасаввур қилардим. Бир умр яшасанг ҳам ҳаммасини билиб бўлмайдиган ажойиб, қалби дарё, ақлли одамлар яшайдиган шаҳарларни орзу қилардим.

Ун йилликни ҳам тугатдим. Битирув кечаси. Мактаб билан хайрлашяпмиз. Тонгни Ошиқ бобо кўрғонида қаршилаймиз. Собиқ синфдошларимиз оппоқ либосларда...

Минглаб йиллар муқаддам шу ер тупроғидан йўғрилган маҳобатли қалъа деворларига шампань виносининг қатралари сачрайди. Мовий туман пардаси билан ўралган болалигимиз ўтган шаҳарга охириги нигоҳлар... — Андрей сурункасига бир неча марта тортиб, сигаретасини ўчирди.— Дастлабки кунларда Одессани сайр қилганимда бахтдан ўзимни қаерга қўярга жой тополмадим. Ҳар битта уй назаримда архитектуранинг ноёб нусхасига ўхшаб туюларди. Ҳар бир дуч келган одам инсон зотининг энг мукамал гултожи бўлиб кўринарди.— У жилмайиб бош чайқаб қўйди.— Жудаям соддаман-а?

— Нима десам бўлади...— Метревели бош бармоғи билан мўйловини хаёлчан силаб қўйди.— Ҳаммамизнинг ҳам бошимиздан ўтган бундай пайтлар. Давом этаверинг, нега жимиб қолдингиз?

— Бинолар ҳақидаги ҳайратимни тушуниш мумкин. Одамларга келганда... Сиз Одессада бўлганмисиз?

Метревели бош ирғади.

— Опера театри эсингиздами?

— Бўлмасам-чи?

— Стипендия билан узоққа боролмайсиз. Аммо мен биронта ҳам премьерани ҳам қолдирмай кўришга ҳаракат қилардим. Кейин алламаҳалгача боғчада ўтириб театр биносини томоша қилардим. Кўзим қувонарди. Аслида-ку, ҳеч қандай боғ йўқ. Уруш даврида театринг қаршисидаги уйлар вайрон бўлган экан. Уларни қайта қуриб ўтирмай, тозалаб ўрнига гуллар экиб, скамейкалар қўйишган.

Бузилган деворлардаги ғиштлар илиниб турарди. Тоб ташлаган эшиклар очсангиз ёпилмас, ёпсангиз очилмасди. Бир куни кечаси кимнингдир паст, ғалати овози эшитилди: «Ҳой олифта, бу ёққа қара!»

Мен ўзимни эшитмаганга солдим. Аммо ҳалиги одам ўзиникини қўймади. Узига бино қўйган тубан бу кимса боқононадор қилиб оғзига келганини қайтармай мени сўка бошлади. Қўқир-қўқир кулги эшитиларди. У ёлғиз эмас эди. Албатта, ақл билан иш юритганда индамасдан туриб кетишдан маъқули йўқ эди. Аммо мен шундай қилгудай бўлсам, умримни охиригача ўзимни ўзим ҳурмат қилмай қолишимга кўзим етди ва овоз келган томонга муштумларимни маҳкам сиққанча, қоронғида пийпаслашиб кириб бордим. Ниҳоят биттасини қўлга туширгандай бўлдим. Аммо шу пайт чап биқинимга бир нарса санчилди-ю, кўз олдим қоронғилашиб, устимга шифт қулаб тушаётгандай туюлди... Айтишларича мени эртасига ҳушсиз аҳволда топишибди. Қовурғаларим синган, миям жароҳатланган экан.

Андрей қалтираётган бармоқлари билан сигарета олди. Бироқ Метревели ўша заҳотиёқ креслодан туриб, уни чекишга қўймади.

— Давом этаверинг, Андрюша. Фақат ҳаяжонланмасликка ҳаракат қилинг.

— Кейин...— Рудаков хўрсинди.— Кейин, касалхонада ётдим. Тўрт ой. Кейин шаҳар комсомол комитетидаги оғайнилари Карпатдаги санаторийга путёвка тўғрилаб беришди. Ушанда мен умримда биринчи марта тоғни кўриб, севиб қолганман. Тоғсиз яшайолмаслигимга ишонч ҳосил қилганимдан кейин ҳужжатларимни чет тиллар институтидан олиб, географ бўлишга қасд қилдим. Метереолог касбини эгалладим. Тоғларга йўл олдим. Энди бўлса... тоғни кўрсам даҳшатга тушаман...

Бир неча кундан кейин Рудаков Сандро Зурабовични ранг-баранг гуллар очилиб ётган кимсасиз парк-хлебонда учратди.

— Сайр қилиб юрибсизми?— жилмайди доктор.

— Сизни айтганингизни қиляпман. Никотинни камайтириб, килороддан кўп истеъмол қилаётибман.

Метревели бош чайқаб қўйди.

— Бекорга кино қиляпсиз. Шубҳа билан қарашингизни тушунаман. Аммо асло фикрингизга қўшилолмайман. Оғайнингизни айтишича, уйқусиз эмишсиз. Бу билан ҳазиллашиб бўлмайди. Бу гапим беҳазил, билиб қўйинг. «Оббо ярамас Боренка-ей!— алам билан ўйлади Рудаков.— Яна нималарни гуллаб қўйганикин!»

— Уйқусизлигининг боисини ҳам айтиб бергандир ҳойнаҳой?

— Узингиз биласизми нимаданлигини?

Андрей хўрсиниб қўйди.

— Биламан.

— Бошланганига анча бўлдимиз?

— Ярим йил...

Метревели ҳуштак чалиб қўйди.

— Сабаби? Менга врач сифатида ҳаммасини айтиб беришингиз мумкин. Фақат, албатта, истасангиз.

— Майли, Сандро Зурабович. Мен сизга ҳаммасини айтиб берман.— Андрей докторни скамейкага таклиф қилди.— Келинг, ўтириб олайлик.

Шундай қилиб, Метревелига ўша даҳшатли февраль тунидаги мудҳиш воқеани ҳикоя қила бошлади. У изтиробда тутила-тутила баъзи гапларини пойма-пой қилиб сўзлар экан, яна ўша кундаги нажотсизлик, умидсизлик вужудини қамраб олаётгандай, Галинининг хотиржам ғайри инсоний товушини эшитаётгандай бўларди. Қулоқлари остида унинг бахтини чилпарчин қилиб, севгилисининг ҳаётини олиб кетган, қирғоқдаги қумга итқитиб юборилган балиқдай уни жўрттага ёлғизликда тирик қолдирган шум ниятли кўчкларнинг шовқини эшитилаётгандай бўлди.

Андрейнинг чеккиси келди. Аммо бармоқлари қалтираб гугуртни ёқолмади.

— Ўзингизни босинг, Андрюша,— деди Метревели ва унинг қўлидаги гугуртни олиб ёқди-да, сигаретасини тутаттирди.— Ўзингизни қўлга олинг.

Рудаков кетма-кет сигарет тутунини ичига ютди. Ўзини скамейкага беихтиёр ташлаганича ҳамсуҳбатига гуноҳкорона термилди.

— Жуда ожиз кўриниб кетдимми?

— Бемаъни гапни қўйинг, азизим!— Метревели яна нималардир деб, унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди, аммо дарров бу фикрдан қайтди ва чўнтагидан соатини олиб, кумуш қопқоғини шилқ этиб очди-да, нонушта пайти бўлибди, сиз боринг, деди. Андрей бу гапларни эшитмаганликка олди.

— Биласизми, ўшандан бери хаёлимдан бир фикр нари кетмайди.

— Сиз ҳамма гапни борица гапириб беришга ваъда қилган эдингиз,— мулойимгина эслатиб қўйди Метревели.

— Баъзан, бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасига ақлим етганда бунчалик азобланмасдимми, деб ўйлайман.

— Нималар деяпсиз?

— Биласизми, бундай бўлмаслиги ҳам мумкин эди. Унинг ёнида рацияси бўлмаган. Борди-ю, бўлганда ҳам станциядаги аппаратлар ўз-ўзидан ишлаб кетиши мумкин эмасди.

— Алаҳлаш деб ўйлайсизми?

— Қайдам. Бу ҳақда ўйлаганим сари эс-ҳушимдан бутунлай ажраб қолаётгандай ҳис қиламан ўзимни. Бундай бўлиши мумкин эмас. Аммо истасангиз қасам ичаманки, шундай бўлди.

Андрей эгилиб битта новда олди-да, у билан тўкилган барглари паршонхотир супура бошлади. У икки букилиб олган, фақат оёқлари остига қарар, овози ҳам аллақандай англаб бўлмайдиган бўғиқ чиқарди:

— Ердам беринг менга Сандро Зурабович. Ахир бу сизнинг соҳангизга киради-я?

— Унчалик эмас,— бош силкиди Метревели.— Гапларингизга қараганда у кўпроқ парапсихология соҳасига доир.— У мулойимгина Андрейнинг тиззаларига уриб қўйди. Умидсизликка тушмаслик керак, Андрюша. Ростини айтганда, даволамай қўйганимга анча бўлган. Аммо сизнинг йўригингиз бошқа. Келинг, яхшиси ҳозирча шошилмайлик. Мен сизни обориб бир текширтириб келаман. Кейин ҳаммаси аён бўлади.

Шамол елиб, дарахт шохларини силкитди. Бир неча рангли япроқ айлана-айлана нам асфальтга қўнди. Пароходнинг йўғон ва кучли овози келди. Метревели шартта ўрнидан турди.

— Мен борай. Сиз ҳам нонуштангизни қилинг.

Кейинги ҳафтани Сандро Зурабович ва Андрей илмий текшириш-институтига қатнаш билан ўтказишди. Текширувлар, анализлар... Кўз-ни қамаштирувчи оппоқ халат кийиб олган ёшлар чаққонлик ва аниқлик билан аппаратураларни дадил бошқаришар, кабинетлари азбаройи асбоб-ускуналар кўплигидан лабораторияни эслатар эди. Бу ёш-ялангларнинг ўз ишини севиши, у билан фахрланиши сезилиб турар, бунга Андрейнинг ҳаваси келар ва нима учундир ачиқкланарди. Бир куни эрталаб у Сандро Зурабовичга институтга бормаслигини билдирди.

— Жуда яхши.— Қутилмаганда рози бўлди,— Метревели,— институтда нима ҳам қилдингиз. Борманг.

— Бирор нарсани аниқлашяптими?— ланж аҳволда қизиқсинди Рудаков.

— Нима десам экан?— Доктор елкаларини қисди.— Ҳа, десаям бўлади, йўқ десаям. Айтгандай сиз охириги марта хотинингизни қачон тушингизда кўрган эдингиз?

— Эсимда йўқ.

— Бир хотирлаб кўринг-чи?

— Сентябрда эди шекилли менимча. Тўхтанг, тўхтанг... Ҳа, албатта, Борькани келишидан бир кун олдин кўрган эдим.

Андрей балконга чиқди.

— Боря!

— Нима дейсан?— истамайгина жавоб берди Борька. Кеча уч марта кетма-кет шахматда ютқазгани учун уйқуга тўймаган, шунинг учун ҳам кайфияти ёмон эди.

— Пансионатга қачон келгандинг?

— Бор-е, ишингни қил!

— Беҳазил, Боря, ростини айт?

— Бошни қотирмасанг-чи, инсофинг борми ўзи!

— Боря!

— Тўртинчи октябрда, золим.

— Ҳа...

— Тўртинчи октябрда,— хаёл билан такрорлади Метревели.— Ҳа, албатта, тўғри. Худди ўша куни мени эшик оғаси деб ўйлаган кунларингда. Эсимга келмаганини қара-я! Қизиқ! Қизиқ! Менга қара, Андрюша, пансионатда газеталарни подшивка қилишадими?

— Қилишса керак, нима эди?

— Ҳозирча ҳеч нима...

Метревели кетди ва ўша заҳоти уйқусизликдан шишган қовоқларини уқалаб жаҳлдан гезариб кетган Борька кириб келди.

— Нима гап ўзи?

— Кечирасан, Боря. Сандро Зурабович келган эди.

— Келган бўлса менга нима алоқаси бор?

Андрей соатига қаради.

— Нафсиламрини айтганда нонушта пайти бўлибди.

— Борармиз. Метревелинг қани?

Газета подшивкасини қидириб кетди.

— Эси жойидами ўзи?

— Назаримда жойидага ўхшайди.

— Бўлмаса нега саҳар мардондан туриб эски газета ахтаради.

Андрей бўлган воқеани тушунтириб берди.

— Қизиқ,— Борька бош бармоғи билан қаншарини қашиб қўйди,— сигаретингдан ол.— У стол устидаги «Прима» қутисига кўз таш-

лади.— Ҳзим ҳам билувдим. Умуман нега мана шу паст нарсани чекасан? Ахир буфетда филтрлигидан тўлиб ётибди-ку!

— Боренка,— Андрей иложи борича хотиржам гапиришга ҳаракат қиларди.— Мен «Прима»га ўрганиб қолганман. Умуман олганда мен ярим йилдан бери ишламайман...

Хайитов бир зум индамай Рудаковга тикилиб турди, кейин лом-мим демай ўгирилдию орқасига қарамай чиқиб кетди. Шу куйи овқатхонада, нонушта пайтида учрашишди. Борька чўнтагидан конверт олиб, Андрейнинг анжомлари ёнига қўйди.

— Уч юз сўлковой, ўзинг ҳам бориб турган тентаксан-да, Андрей, олдинроқ айтсанг бир нима бўлармидинг?

— Қўйсангчи, — кулимсиради Андрей. — Ўзингга ҳам керакдир, мен шунча пулни нима қиламан?

— Бошимни айланторма!— ёлворабошлади Борька.— Орттирган-нимдан бераяпман-да. Транзистор олмоқчи эдим, кейин айниб қолдим. Транзисторни нима қиламан?

— Раҳмат.

— Раҳмат эмиш, — гина қилди Хайитов.— Олифтагарчилигингдан ўргилдим. Ҳа, айтгандай, сал бўлмаса унутаёзипман,— Борька тақсимчани нари суриб, нонга сарёғ сура бошлади.

— Қанақа газета қидириб юрибди қариямиз?

— Билмасам, қанақаси бўлсаям бари бир шекилли.

— Тўғри айтасан,— чеҳраси очилиб кетди Борьканинг.— Мен ҳам худди шундай ўйлагандим.

У ён чўнтагида тахланган бир неча «Заря Востока» газетасини олиб текислади. Подшивкадан юлиб олингани кўриниб турарди.

— Кутубхонадан ўмардингни?

— Бунинг аҳамияти йўқ,— қўл силтади Хайитов,— чолни қайси куни келганим қизиқтирганмиди?

— Ҳа.

— Мен тўртинчи октябрда келдим. Бешинчида бўлса ҳамма газета бир хил маълумот берди.

— Борис Хайитовнинг денгиз бўйи пансионатига келгани ҳақида қасидами?

— Ўзинг аблаҳсан. Газеталар эпицентри бу тарафда бўлган ер қимирлаш ҳақида хабар босибди.

— Қойилман, ўзинг зўр чиқдинг?

— Менинг бунга нима алоқам бор?

— Бу гапинг ҳам тўғри. Хафа бўлма, Боря. Кел, ловия билан фол очмай қўя қолайлик. Метревелининг ўзи билади нима кераклигини.

— Билганингни қил,— тўнғиллади Борька итоаткорона, у официант қизга юзланди.— Яхши қиз, бугун кечқурун нима қилмоқчисиз?

— Идиш-товоқ йиғиштираман,— деди қорачадан келган қиз чўрт кесиб ва бўш патнисни силкитганча қиё боқмай шитоб билан юриб кетди.

Спорт залини эслатувчи кенг вестибюлдан Сандро Зурабович кўн-ғироқ қилди.

— Метревелиман... Гоги, сенмисан? Салом, азизим. Бир пастга вестибюлга тушиб кет. Гап бор. — У трубкани илиб, навбатчи столи ёнида ўтириб ниманидир тўқиётган кўркама аёлга жилмайиб қўйди.

— Неваралар қалай, Зара?

— Катта бўлишяпти,— табассум қилди Зара.— Бир-биридан шўх. Ўзинг қалайсан, Сандро?

— Зўрман.

— Худога шукр. Ажойиб жиянинг бор-да. — Метревелиларнинг ҳаммаси шунақа,— қаддини ростлаб олди Сандро Зурабович.

— Худодигингни айтиш керак.— Зара муғомбирона қош чимириб қўйди.— Ҳаммаси ўқимишли, одобли, илмга берилган. Футболчилари учраб қолади-ю...

— Агар билсанг футбол ҳам илм,— Метревели насихатомуз кўрсаткич бармоғини кўтарди.— Уйинда коптокни фақат оёқ билан гепишади, деб ўйлайсанми!..

— Бўлмаса, нима билан?

— Қалласи билан, азизим.

— Ҳа бунақаси ҳам бўлади.— Соддадиллик билан рози бўлди навбатчи аёл.

У гапни яна давом эттирмоқчи эди-ю, бироқ Метревели қўлларини орқага қилганча йўлка бўйлаб оҳиста юриб кетди.

— Амаки!— ориқдан келган оқ халатли ёш йигит югуриб зинадан тушди-да, вестибюлни кесиб ўтиб Метревелининг қўлларидан маҳкам тутди.— Сизни кўриб, бошим кўкка етди. Дам оляпсизми?

— Завқланиб юрибман,— бош ирғади Сандро Зурабович.— Ишларинг қалай, Гоги?

— Тузук.

— Машина қалай?

— Дарров етказишипди-да,— аччиқланди жияни.— Одамларга ҳайронсан! Бир биқини лат еди, фараси синди, хўп, нима бўпти! Шунини ҳам гап деб юришибдими? Икки кундан кейин худди янгидай бўлади-қолади. Бирор жойга кириб келиш керакмиди?

— Мен «Жигули»ни сўраётганим йўқ.— Гоги ҳайрат билан ҳамсуҳбатига қаради. Пешонасига бир урди.— Баттар бўл-ей. Узим оғзимдан гуллаб ўтирибман-ей! Илмий ишимни сўраётган бўлсангиз, жойида. Охирига етказай деб қолдим. Аммо ҳозирча ким-кимни охирига етказди, номаълум.

— Яна ҳаммаси жойида дейсан.

— Нима десам экан. Узингдан қолар гап йўқ. Ҳали фикр ҳам жудаям шаклланиб етганича йўқ. Турган битгани жумбоқ ва тасодиф. Қуёнлар билан иш осон кўчяпти. Аммо итлар билан ундан кўра мураккаброқ. Кеча икки соатгагина маймунни сўраб олган эдим. Кечгача да-рахтга чирмашиб қочса бўладими?

— Қизиқ! Демак, сен ҳам унинг миридан-сиригача ўрганмоқчисан. У ҳам сени.

— Шунга ўхшаганроқ. Қисқаси, ўзингни космик кемага тушиб қолган маймунсимон одамдай ҳис қиласан, киши. Имкониятлар чексиз. Аммо ҳаммасиниям фақат пайпасланиб топишга тўғри келади. Излаш ва хато қилиш услубида, қисқаси. Ҳа, бир нарса чиқиб қолар. Нега энди сиз бирдан «Герун» билан қизиқиб қолдингиз.

— Биласанми, Гоги...

— Фақат лақиллатмай тўғриси айтинг, Сандро амаки. Келинг, очикчасига гаплашайлик.

— Очикчасига бўлса, очикчасига. Менинг бир беморим бор.

— Нима, яна ишга тушиб кетдингизми?

— Йўқ. Лекин бир йигитга ёрдам бериш керак.

— Ирсий касалликми?

— Атавизмга яқинроқ. Эсингдами мен сенга Камчаткада яшовчи бир одам ҳақида гапириб берган эдим.

— Эсимда. Ҳар гал ер қимирлашидан олдин унинг буғулар олдида боргиси келиб қоларди.

— Ҳа. Менингча, бу ҳам худди ўшанақа. Фақат мураккаброқ.

— Ҳаммаси ҳам мураккаб. Хўш, нима демоқчисиз?
 — Фаҳхламадингми?
 — Фаҳхлагандай бўляпману, аммо фойдасиз.
 — Нима учун?
 — Сўраманг, амаки. Нимани сўрасангиз ҳам майли. Аммо буни сўраманг.

— Ахир сен тажриба ўтказяпсан-ку!
 — Амакижон, жон амаки, нега энди мен билан бекинмачоқ ўйнамоқчи бўласиз? Ахир ҳаммасини миридан-сиригача жуда яхши биласиз. Ҳеч қандай рухсатсиз ўзим устимда олиб бораётган тажрибам мутлақо бошқа нарса. Бирор нарса бўлиб қолса ўзим жавоб бераман.

— Нима, мени қўрқитмоқчимисан?

— Нега энди? Мия физиологиясини мендан яхши биласиз. Мия пўстининг ости билан ҳазиллашиб бўлмайди. Бир марта иккита итда тажриба қилиб кўрганман. Овчаркага жин ҳам ургани йўқ. Дог бўлса, адоий тамом бўлди. Ҳатто чайнашни ҳам унутиб қўйди.

— Нима, мени ҳам чайнолмай қолади, деб ўйлайсанми?

— Бу нима деганингиз, Сандро амаки?

— Шу деганимки, азиз жиянгинам, мендан мўғомбирлик қилмасликни талаб қилдинг, ўзингга қолганда айёрлик ҳам қиляпсан.

— Рухсат беролмайман сизга,— илтижо қилди Гоги.— Ахир тушунсангиз-чи, иложим йўқ.

Гоги қўллари билан деворнинг ғадир-будир сиртини силади. Деворга хира ёруғлик тушиб турар, аммо унинг орқасида ҳеч нарса кўринмасди.

— Ҳа, майли,— Гоги кафтидаги кўринмас ғуборни қоқиб ташлаган бўлди.— Хоҳласангиз ўша касалингизни текшириб бераман.

— Бунинг нима фойдаси бор?— Елкаларини қисди Метревели.— Ҳамма текширувдан ўтиб бўлди. Гап бу ерда уни ишонтириш ҳақида борапти. Бунинг учун эса физик эмас, психиатор керак. Наҳотки шуни тушунмасанг. Ҳа, майли!— У қўллари билан силкиб хайрлашмасдан ҳам эшикка томон йўл олди. Гоги уни ташқаригача хижолатли бир қиёфада кузатиб қолди ва тез зиналардан кўтарила бошлади.

— Кексаларни ҳафа қилиш яхши эмас!— гап отди орқасидан навбатчи аёл.— Яна жиян эмиш. Ўз билганидан қолмайди-я, бу ярамас ёшлар.— Гоги аллақачон ғойиб бўлганга қарамай у ҳамон овозининг борича куйиб-пишиб жаврашини қўймасди.— Қани энди, Давид ҳаёт бўлганда борми... ҳеч бўлмаса... Нино тургандами... шунақаям ажойиб жуфт эдики улар. Ҳамманинг ҳаваси келарди. Эриям жарроҳ, хотини ҳам. Бутун уруш давомида бир-биридан ажралмай хизмат қилишди. Қирқ тўртинчи йилга келганда битта бомба туфайли ҳалок бўлиб кетишди бояқишлар. Муштдай бола етим бўлиб қолди. Яхшиямки Сандро урушдан бешикаст қайтди. Жиянини ўз бағрига олиб, катта қилди. Одамларга қўшди. Ўзи шўринг қурғур уйланмасдан бўйдоқлигича қолиб кетди.

У хўрсиниб рўмолчаси билан кўзларини артди.

Андрей билан Борька курорт шаҳарининг қуёш нурига бурканган хилват кўчасида сайр қилиб юришарди. Тунда ёққан ёмғирдан кейин ёғ тушса ялагудай бўлиб қолган тош йўл, қип-қизил ва тўқ сариқ тусдаги уйлар, кўҳна қайрағочлар, атрофдаги ғалати тўсиқлар, минораси қийшайиб кетган черков кўчага аллақандай ясама тус беради. Онда-сонда учраб қолувчи йўловчилар нақ кино учун сувратга тушаётган актёрларнинг ўзи. Ҳатто ҳаммага синашта бўлиб қолган Борька ҳам кийим-кечагининг беўхшовлиги, патила сочи билан ниқобланган босқинчини эслатади.

— Боря...— деб гап бошлади Андрей ва тўхтаб қолди.— Қўнглимга қандайдир совуқ бир ғашлик келиб урилгандай бўлди...

У атрофга бир қараб олди. Миноранинг соясида калтагина чит кўйлак, қизил берет кийиб олган, қўлларида копток ушлаган қизча уларга содда, шахло кўзларини тикиб турарди. Унинг шарқликларга хос бодом қовоқлари кимнидир эслатарди.

Андрейнинг ваҳимаси ошиб борарди. Қандайдир тушуниб бўлмас, хаёлга сиғдириб бўлмас ҳукмрон бу даҳшат шоширар, дарҳол бирор чора кўришни талаб қиларди. Агар бир дақиқа кечикса, кеч бўладигандай... Андрей олдинга шитоб билан юрабошлади. Қўрққанидан чинқириб юборган қизчанинг қўлларидан тутди ва олдинга қараб кетди.

— Ҳаммаси атиги бир неча секунддагина содир бўлди-я!..

Борька ақл-ҳушини йиғиб олишга ҳам улгурмади. Худди даҳшатли тушдагидай ҳамма нарса бир зумда кўздан ғойиб бўлди ва яна ўзига қайтиб келди: равон кўча манзараси, энгашиб қолган минора, қизчанинг коптоғи...

Бир секунд ўтдимиз, йўқми қўнғироқлар осилган минора гумбурлаб тош кўчага ағанаб тушди. Чанг-тўзон кўтарилди. Шу лаҳзада Андрейнинг бошига ёғоч тўсин теккандай бўлди. Файсиз, кўкимтир ним қоронғилик... Кулранг тусдаги тўлқинлар ҳали юқорига кўтарилади, ҳали пасаяди...

Даҳшатли тебранишдан кейинги сукунат...

— Тузукмисиз, амаки?

Метревели бир зум бепарқ тек қотди. Кейин юзларини бужмайтириб, бош силкиб қўйди.

— Жойида, Гоги. Ҳаммаси ўзим ўйлагандай бўлиб чиқди. Яққол руҳий тушқунликнинг ўзгинаси.

Палатанинг ойнасидан қуёш ёғду сочарди. Гоги шиқирлатиб розеткадан вилкани суғурди. Кейин Андрейнинг бошидан эгилувчан гардиш ни оҳиста олди. Худди шундай гардиш Метревели каравотининг ёнидаги тумбочка устида ҳам ётар эди.

Сандро Зурабович унча катта бўлмаган қутича устида нималардир қилаётган жиянининг хатти-ҳаракатларини қизиқиш билан кузатиб ётарди. Қутининг бир тарафи очиб қўйилгани учун схемалар милтиллаб турган сариқ радиолампалар кўриниб турарди.

— Менга қара, бу сандиғнинг бало чиқиб қолди-ку?!

— Ростдан-а?— деди Гоги қутининг очиқ тарафини беркита туриб.— Ҳўш, энди бу ёғига нима қиламиз?

— Нима қилардик?— туюқиб кетди Метревели.— Ундан кўра сигаретингдан ол.

— Чекмасдингиз шекилли?— ҳайрон бўлди жияни.

— Чекамайми-чекмайманми... сигаретинг борми-йўқми ўзи?

Гоги индамай халати чўнтагидан бир қути сигарета олиб Сандро Зурабовичга узатди.

— Нега бакрайиб қолдинг? Сигарета берган одам гугуртини ҳам беради-да.

Метревели ўрнидан турди. Дераза олдига бориб чека бошлади.

— Ростини айт.— Метревелининг овозида алам оҳанги сезилиб турарди.— Ким учун кўпроқ куйиняпсан? Мен учунми, у учунми?

— Албатта сиз учун-да.

— Ҳм,— Сандро Зурабович бош чайқади. Қўллари қовушмай сигаретани лабларига олиб борди.— Ахир, у бўлмаганда...

— Бўлди, амаки.

Гоги ҳам деразага яқинлашиб папирос чекарди. Алам ва асаб билан тутунни симира бошлади.

— У менга ким бўпти? Етти ёт бегона, мутлақо алоқаси йўқ бир кимса. Менинг қизимни асраб қолибдими... Ҳа, асраб қолган бўлса, бу бир тасодиф. Шунга тўғри келиб қолган. Унинг ўрнида бошқа ҳар қанақа одам бўлса ҳам...

— Ахир улар икки киши эди Гоги,— эслатди Сандро Зурабович.— Иккинчиси ўридан қўзгалолмай ҳам қолган.

— Нима бўпти. Фақат Рудаковингизнинг реакцияси тузукроқ экан, холос.

— Менинг Рудаковим...

Гоги унга синчков назар ташлади ва энди бутунлай бошқа оҳангда гап бошлади.

— Ҳаммасини тушунаман Сандро амаки. Нима қил дейсиз. Айтинг, қўлимдан келган ҳамма ишни қилай. Дори-дармон дейсизми, шаройтми, пулми. Ҳеч нарсани аямайман. Тузалиб кетса «Жигули»имни ҳады қиламан.

— Бир-ёқ кўзи пачоқ машинангними?

— Нега пачоқ бўлар экан?— бўшашди жияни.

— Ҳа, ўша ўзинг айтган «Жигули»...

— Ҳазиллашмағ,— Гоги жаҳл билан қўлидаги сигаретини деразадан отиб юборди.— Ахир тушунсангиз-чи. Сиз менинг бирдан-бир яқин одамимсиз, саксонга бориб қолгансиз.

— Саксон бирдаман,— аниқлик киритди Метревели.

— Ана, ҳатто саксон бир деяпсиз. Шундай экан «Перунь» ҳали тажрибадаги модель бўлса. Ахир ҳаммасини ўзингизга тушунтирганман-ку!

— Тушунтиришга-ку тушунтиргансан,— доктор хўрсиниб қўйди,— Айтгансан, огоҳлантиргансан, ҳатто қўрқитгансан ҳам. Нима ҳам дердим. Уриниб кўр. Сенингча қариндош — ўзингники, қариндош бўлмаганлар — бегона.

— Албатта.

— Гапни бўлма. Ҳеч ҳам албатта эмас. Одамларни ўзингники ва бегонага ажратиш — бу нодонлик. Қариндошликка олиб бориб боғлаш эса мутлақо бўлмаган қилиқ.

— Тушунолмай қолдим. Нега энди ёзғирасиз, амаки?

— Ростданам тушунмаяпсанми?

— Ҳа, ростдан тушунмаяпман.

— Ундай бўлса нима ҳам қилардик,— Метревели лабларини тишлади.— Мана шуни исботлаш керак эди. Уни-буни қўй, аниқ бир мисол ёрдамида тажриба қилиб кўрайлик. Айтайлик, сен нотаниш бир шаҳарда юрибсану, бегона бир кишининг кўчада чўзилиб ётганини кўриб қоласан...

— Нотаниш бир скамейкада.

— Ҳа, майли, сен айтганча скамейкада ётган бўла қолсин, хўш сен нима қилган бўлардинг?

— Индамай ўтиб кетаверардим.— Гоги ҳайрон бўлиб, елкасини қисди,— Сиз-чи?

— Менми, азизим, тўхтаб, унинг нима учун чўзилиб ётганини аниқлашга ҳаракат қилиб кўрардим.

— У бўлса сизни болохонадор қилиб сўкиб, тинч қўйишингизни талаб қиладиган маст бўлса-чи? Унда нима қилардингиз?

— Унда ҳеч бўлмаганда менинг ёрдамимга муҳтож эмаслигини билиб, хотиржам кетаверардим.

— Хўш, бундан нима наф?

— Нега энди, албатта, нафи бўлиши керак? Шунчаки мен инсо-

нийлик ва врачлик бурчимни ўтаган бўламан. Ахир у касал ёки бирор фалокага йўлиққан киши бўлиши ҳам мумкин эди-ку!

Бари бир ҳаммага ёрдам бериб улгуролмайсиз, амаки.

— Бўлмаган гап,— ғазабдан бақириб юборди Метревели.— Инсон зоти бир-бирига ёрдам бериши керак! Уни юрак касаллиги тутганми, безориларга йўлиққанми, бари бир ёрдам бериш керак. Бу ҳар бир кишининг гражданлик бурчи. Гоги, наҳотки, шуларни тушунмасанг!

— Амаки!

— Қўй, гапни чўзмай қўя қол!— Сандро Зурабович папирос қолдиргани ташлайдиган жой излаб қолди.— Ундан кўра кулдонинг қаерда, шунни айт?

— Бу ерда чекилмайди Сандро амаки.— Гоги унинг қўлидан қолдиқни олиб дераза раҳига эзгилади. Бир лаҳза ҳар иккаласи ҳам жим бўлиб қолишди. Кейин Метревели деразадан кўз узмаган ҳолда сўради.

— Айт-чи, Гоги ахир мана шу йигит қизим Ланикони қутқариб қолмаганида сен бизни бу ерга киргизармидинг?

— Йўқ, амаки.

— Шунисига ҳам раҳмат. Ишқилиб, очигини айтдинг-ку.

Метревели яна бир неча муддат ойнага қараб турдў, кейин жиянига ўгирилиб унинг елкаларини эркалаб қоқиб қўйди.

— Майли, ўйлама. Эҳтимол, ҳаммасига ўзим айбдордирман. Қачон қарама ўз ишларим билан банд бўлиб, сенга астойдил қарашга вақтим бўлмаган чоғи. Қорни тўқ, усти бут, ўқиши яхши; демак, ҳаммаси жойида деб юраверган эканман.

— Унақа деманг, Сандро амаки.

— Яхши.— Метревели хўрсиниб қўйди.— Мендан ташвиш қилма, дардни кўтараман. Бунинг ҳозир ҳеч қандай зарурати ҳам йўқ асли... Андрейнинг шу пайтгача ўзига келмаётгани нимадан экан-а?

— Мен қаёқдан билай?— елкаларини қисди Гоги.

Метревели бош силкиди ва аста гапирабошлади:

— Биласанми, у жуда ҳам таъсирчан одам. Ярим йил ичида бошига унча-мунча одам кўтаролмайдиган кулфатлар тушди. Тагин ҳам у ўзини тутиб юрипти. Агар манави фожиа бўлмаганда ҳаммаси ўтиб кетган ҳам бўларди. Бунинг устига эшитмайдиган ҳам бўлиб қолди. Умуман, бу фожиаларнинг ҳаммасидан у ниҳоятда толиққан.

Гоги докторга кўзлари қинидан чиққудай бўлиб тикилиб қаради. Унинг ачинаётганлиги кўриниб турарди.

— Энди нима бўлади?

— Олди олинмаса, ҳалок бўлади.

— Наҳотки бирон чора кўриб бўлмаса?

— Бекорга жиғи-бийроним чиқаяптими!..— қайнаб кетди Метревели.— Қандай бўлмасин уни ўзига келтириш, ҳаётга қизиқиш уйғотиш керак. Утган ҳафта сенинг олдингга борганининг боиси ҳам шу эди. Мана шу шайтон аравангга бир сеанс даволанса борми?! Ҳаммаси бошқача бўлиб кетиши мумкин эди. Гипноз қилинса... Нима, менга тикилиб қолдинг?

Гоги кўзларини чирт юмиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, ўзим... Бир нарса хаёлимга келди.

— Нима?

— Бунинг аҳамияти йўқ, амаки.

Метревели жиянига синовчан нигоҳ ташлади.

— Сал бўлмаса ўшанда Ланикодан...— у йўталиб қўйди,— ажралиб қолишимиз ҳеч гап эмас экан, демоқчисан-да?

Гоги индамай бош ирғади. Иккаласи ҳам бир ўт оғушида, ҳатто назар ташлаш даҳшат бўлган тубсиз жар ёқасига келиб қолган кишилар қиёфасида эди.

Биринчи бўлиб Метревели хушёр тортиди.

— Ақлга тўғри келмайди. Тушкунлик... Бу аҳволда не кўйларга тушмаслик мумкин киши. Унинг оёққа туришига сен билан биз ёрдам беришимиз керак. Мен нима қилаётганимни яхши биламан. Ҳар ҳолда ноумид шайтон. Борди-ю... Умуман, мен ёшимни яшаб қўйдим, унга... у чўзилганча беҳуш ётган Андрейга меҳр билан қараб қўйди.— Қани шайтон аравангни ҳозирла, Гоги. Қовоқ-тумшуқ қилма! Борди-ю, руҳларнинг бир жисмдан иккинчи жисмга ўтиши ҳақидаги эртаканмо гаплар рост бўлиб чиқса-чи!.. Яна, бу янгиликни очиш бахти сен билан менга муяссар бўлган бўлса-я? Нега жим турибсан? Қани бошла, сеҳрингни ишга сол!

«Зерикарли сукунат... Унинг на боши, на охири бор! И-я, қип-қизил алангалар қандай пайдо бўлди. Яна ҳам ўткирроқ, яқинроқ... Керакмас! Истамайман! Учсин!..

Истамайман! Кошки менинг ихтиёримда бўлса! Мен? Ким бўлипман? Ирмоқми, машоқманми, мен?! Қизил алангалар! Осмон!.. Ер!.. Демак, Ер, Сув деганлари бор нарса экан-да? Нақадар ғалати сўзлар! Ахир улар бор — мовий осмон, ям-яшил қирлар, биллурий дарёлар, тоғлар!!! Тоғлар?! Йўқ-йўқ улар асли йўқ нарса. Фақат зумрад дала-лар... Боғлар... Булбуллар... Оппоқ парга ўхшаган булутлар... Яна денгиз... Қўм-кўк, илиқ, майин... қумли қирғоқлар. Олтин, мовий яшиллик... Ва узоқ-узоқларда оқ елкан... Керакмас! Бўлганми, бўлмаганми буларнинг нима аҳамияти бор? Ҳаммаси ўтиб кетади. Ундан фақат кўримсиз, тунд хотира қолади, холос!..»

— Сандро амаки! Сандро амаки!

Метревели кўзларини очди ва хира оппоқ доғни кўрди. Кейин билса у жиянининг юзи экан.

— Нега ўчирдинг?

Гоги сакраб тушди: докторнинг овози ғайри табиий чиққан эди. Баланд, ўткир бу овоз Метревелиники эмас, бировникига ўхшарди.

— Амаки, сиз жуда толиққансиз, албатта, бир оз дам олишингиз керак.

Унинг ақли-хушнни қандайдир беғараз лоқайдлик қамраб олган эди. Доктор ўзини мажбур қилиб, зўрға бир-икки оғиз сўз айтди:

— Ҳамширани... чақир!.. Юрак... дорисини берсин!

— Докторни чақирганим маъқулмасмикин?

— Ҳожати йўқ. Айтганимни қил. Юрак дориси ва глюкоза, тушундингми?

— Ҳа, амаки.

— Соат неча бўлди?

— Икки ярим.

— Кечасими?

— Кундуз кун, амаки.

Метревели жим қолди.

— Энди бир оз дам берамиз... Андрейга тузукроқ қаранглар. Унга нима қилишни ҳамшира яхши билади. Сен бор, бир оз дамнингни ол. Кейин соат етиларга етиб кел. Давом этирамыз. Эшитдингми?

— Эшитдим.

— Боравер.

Хонадан чиқар экан, унинг овозига нима бўлган, деб бош қотиради эди Гоги. У ҳалатини топшириши керак. Қараса навбатчи аёл ёш йигит билан баҳслашмоқда эди. Йигит ҳадеб пешонасига тушиб турган қоп-қора сочларини қайтариш учун бош ирғаб қўяр ва овозининг борича нимадандир норозилигини билдирарди. Аммо навбатчи ҳамшира ҳам бўш келмас эди.

— Мумкин эмас, дейилдими, демак мумкин эмас. Бехудага яли-наверманг, бари бир халат бермайман.

Гоги уларнинг гапига эътибор бермай халатини илгакка илган ҳам эдики, ҳалиги йигит абжирлик билан уни тортиб олди.

— Яқин оғайним, тушунсангиз-чи? Бирга ўсиб, бирга ўқиб, бирга ишлаганмиз!

Унинг овозида қатъийлик ва ўқиниш бор эди.

— Мумкинмасмиш. Ахир дўстингни бошига иш тушганда ёлғиз қолдириш яхшими?!

Жанжалкаш йигитга юзланди Гоги:

— Сиз Хайитовмисиз?

— Худди шундай!— эътиборсизлик билан жавоб қилди йигит.— Узингиз ким бўласиз?

— Мен Ланиконинг отасиман.

— Доктор Метревелининг жиянимисиз?— қувониб кетди Борька.— Андрейнинг аҳволи қалай? Сиз унинг олдида эдингизми?

Гоги бош ирғади.

— Сал бўлса ҳам тузукми? Уни ким даволаяпти? Сандро Зурабовичми?

— Ҳа. Сандро амаки унинг палаткасида эртаю-кеч навбатчилик қиляпти. Чиндан ҳам уларнинг олдига кириш мумкин эмас.

— Нега энди?— бўшашиб сўради Хайитов.— Мен унга майда-чуйда олиб келган эдим. Узум, олма...

— Ҳозир олма ейдиган аҳволда эмас. Кечирасиз, исмингизни айт-сангиз.

— Борис. Дўстларим Борька дейишади.

— Жиғи-бийрон бўлишликнинг ҳожати йўқ, Борис. Ҳамшира ўз бурчини ўтаяпти, холос.

— Мен ҳам,— қизишиб кетди Борька.

— Тўғри, сиз ҳам,— унга қўшилди Гоги.— Шундай бўлса ҳам мен билан юринг, ҳозирча.

Кечқурун Гоги амакисини уйғотиб юбормаслик учун эҳтиётлик билан палата эшигини очганида Сандро Зурабовичнинг ўқинчли овози эшитилди:

— Бормйсан! Яхши келдингми?— У йўл-йўл паҳмоқ пижамасини кийиб олган, қўлларини орқага қилиб хонадан айланиб юрарди. Андрей бўлса ҳамон ўша кўйи каравотда беҳол чўзилиб ётарди.

— Қалайсиз?

— Жуда яхши, азизим, жуда яхши. Менга қара, «Харонинг»ни кучини ошириш мумкинми?

— «Перун»ни денг,— Гоги тумбочкага залворликкина тугунни қўйди.— Нина у-бу бериб юборган эди. Хайитов ҳам, олмайман деганимга қўймади.

— Ҳа, Борисми! Тоза ташвиш тортяпти бечора. Хўш, қалай кучайтириш мумкинми?

— Овқатланиб олинг, амаки.

— Қорним тўқ. Нима, яна менга кўз тикиб қолдинг? Ишонмайсанми? Ҳамшира олиб келиб берди.

— Ундай бўлса, хўл мевадан енг,— Гоги тугунни очди.

— О-ҳо, узум!— Метревели бир ғужум узум узиб олди,— ҳовлинг-дагидан шекилли?

— Ҳа.

— Мумкинмикан, ё йўқми?

— Нима?

— Узингни гўлликка солма, Гоги!

— Мумкин,— жияни хўрсиниб қўйди.— Аммо нима ҳожати бор.

— У қаршилиқ кўрсатяпти. Тушундингми? Ҳозирча сустроқ...

— Мана шу сусткашлиғи сизнинг бахтингиз амаки. Аслини суриш-тирганда-ку...— Гоги Метревелининг кундуз куни ўзига келгандан кейинги жарангдор, деярли ёшариб кетган овозини эслади.— Сиз ўйлаганчалиқ суст эмас. Қисқаси, қувватни ошириб бўлмайди. Бу хавфдан холи эмас, айниқса сиз учун Сандро амаки.

— Яна ўзингникидан қолмаяпсанми?— жаҳли чиқиб кетди Метревелининг.

— Мумкин эмас, хавфдан холи эмас.

— Агар бунақасига кўчсанг зангори чироқ ёниб турганда ҳам кўчани кечиб ўтиш ҳам хавфли. Айниқса, рўлда сенга ўхшаган ҳайдовчилар ўтирса.

— Мана кўрдингизми?— жилмайиб қўйди жияни.— Ниҳоят, ўзингизга келдингиз.

— Бўлмаган гап!— Доктор гапдан чалғиганини англади ва бутунлай қуюшқондан чиқиб кетди,— бўлди, мени кўрқитишни бас қил! Мен умр бўйи ўлим билан олишиб келяпман, қасбим шу. Бунга кўникиб кетганман. Яна, азизим, мен бир эмас, икки эмас, уч урушни кўрган одамман!

— Биламан амаки,— мулойимлик билан изоҳ берди Гоги.— Аммо қуввати шундайлигича қолади, уни ошириб бўлмайди.

— Менга ўзиникини ўтказмоқчи бўлади-я!— Метревели кимсасиз аудиторияга мурожаат қилди!— Нимага?

— Ҳаммасини яна бошдан такрорлашга мажбур қиламан.— Гоги ҳорғин қўллари билан юзини силади.— Бундан ташқари коптокни, албатта, панжарага уриш шарт эмас, салча баландроққа ёки пастроққа урилса ҳам бўлаверади.

— Э, сенга ўхшаган волейболчидан ўргилдим!— Метревели ғазаб билан чимирилиб қўйди.— Панжарадан пастга копток ирғитадиган одам ҳам бўларканми?— у бирдан жим бўлиб қолди ва асабий бир ҳолатда мўйловларини силади.— Тўхта-чи! Пастга дейсанми? Шошма-шошма, ҳа-ҳа, пастроққа. Буям бир гап! Баракалла Гоги! Қани шайтон аравангни ишга сол, азизим! Унисини ҳам кўрайлик!

Қаердадир, йироқ-йироқда, хаёлининг бир бурчагида қушлар сайрарди.

...Бари бир эмасми! — Қуш тинимсиз сайрар, унинг товуши ажойиб хотираларни тиклар эди. Қулоғи ҳам жаранглаб очилиб кетгандай!... Қуш, чамаси Бахт ҳақида куйлаётир...— Хўш, қалай?

Гогининг овози жуда паст эшитилди. Юрак талваса билан қаттиқ урарди. Томоғига тиқилиб беҳузур қилаётган ўқчиқни аранг қайтариб Метревели ютинди ва ўзини мажбур қилиб кўзини очди.

— Амалга ошганга ўхшайди... Жуда уйқум келяпти. Соат неча?

— Ярим кеча бўлай деб қолди.

— Ҳамширага айт, Андрейга ҳам, менга ҳам глюкоза юборсин.

— Хўп бўлади, амаки.

Уша заҳоти Метревели кимдир унинг қўлларидан тутиб, енглари-ни шимава бошлаганини англади. Табақалари ланг очилган дераза ортида эса жанубдагидай серюлдуз, илиқ-куз туни сирли шивирларди.

Кумушсимон ялтироқ нуқталарга чулганган ўтмиш ва келажакни ажратиб турувчи бахмал дарпарда денгиз ёқасида жойлашган тунги шаҳарчанинг черепицали томлари, ташвишли Андрейнинг ҳушсизлиги, гумон ва умидларга ғарқ, беҳуш Сандро Зурабович Метревели, фонусларнинг хира нурида қўрқинчли ўйлардан кўнгли ғаш кезиб юрган Гоги ва унинг болаларга хос беғуборлик билан осойишта ухлаб ётган қизчаси Ланико ҳамда бетиним чекаверишдан тутаб, димиқиб кетган

хонада уйқусизлик ва ёлғизликдан безор Борька Хайитов узра ҳам ёйилиб ётарди.

Анадир ва Петропавловск—Қамчаткада аллақачон тонг отган. Владивостокда автобусларнинг дастлабки рейслари йўлга чиққан. Тошкентнинг революция хиёбонидаги курантлар мусиқий бонг уриб, соат икки бўлганидан дарак бермоқда. Андрей туғилиб-ўсган шаҳарча — Хивада тун кезар, қоровулларнинг шақилдоғи бир-бирига товуш бермоқда. Москвалик ва ригаликлар сўнгги телекўрсатувларни кўриб бўлиб, уйқуга ҳозирланишяпти. Кузги туманларга бурканган Лондонда эса, энди соат тўққизга қараб кетган ва газета сотувчи болалар ким ўзарга ўйнаб реклама чироқлари билан безанган чорраҳаларда оқшомги газеталарнинг сарлавҳасини эълон қилиб юришибди.

Тонг палатага қушларнинг чуғур-чуғурини, денгизнинг тетиклантирувчи соф ҳавосини ва хазонларнинг бўйини, пароход сиреналарини олиб кирди. Метревели ўрнида мазза қилиб керишди. Кўзларини очмасдан тиниққан танасининг ҳар бир ҳужайраси олаётган лаззатдан роҳатланиб яна бир неча лаҳза ётди. Сўнг ўридан туриб Андрей тепасига келди. Нафаси бир меъёрда, томир уриши сустлашган, аммо нормадаги даражада. Ранги кечагига қараганда бугун анча дуруст. Аммо ҳамон ўша лоқайдлиги сезилиб турарди.

— Ҳечқиси йўқ азизим,— ўзи ҳам сезмаган ҳолда овоз чиқариб деди Метревели.— Шу бугун уйғонасан. Уйғонмаганингга қўймайман.

Сўнгги гапи докторнинг ўзига ёқмади. У дарров қаддини ростлади ва одати бўйича мўйловларини силади,— сендақа руҳонийдан ўргилдим. Ҳаммаси жойида бўлади! Бас, бадан тарбия қилиш, соқол олиш, ювиниш, нонушта қилиш керак!

Гоги кечиккан эди. Нонуштадан кейин Метревели Зарадан жияни келган-келмаганини суриштирди. Келмаганини билгач, ундан бир варақ қоғоз ва ручка сўради.

— Нима, жиянинг устидан шикоятнома ёзмоқчимисан?— жилмайди Зара.

— Васиятнома,— тўнғиллаб қўйди доктор.

— Оғзингдан ел олсин,— чўқинди навбатчи аёл,— сенга берадиган ручкам ҳам, қоғозим ҳам йўқ, билдингми?

— Билдим,— бош силкиди Метревели.— Менга қара, сен кимсан?

— Ҳай-ҳай!— Аёл бошини силкиди.— Склероз бўлиб қолибсанми, Сандро, а? Зарема Цинцадземан.

— Сен қизганчиқсан? Хасиссан, суқсан!

— Буни қаранглар-а!— Ҳайрон қолди Зара.— Муштдай одам шунча заҳарни қандай қилиб баданига сиғдирди, экан, а?

Сандро Зурабович унга жавоб бермай жаҳл билан зинадан чиқиб кетди. Қоғоз билан шарикли ручкани-ю топди: шошилиб ўтиб кетаётган аспирантдан сўраб олди. Дераза тоқчасига энгашиб бир неча сўз ёзган бўлди, сўнг қоғозни тўрт буклаб, пижамасининг ён чўнтагига солиб қўйди.

Гоги келганда Метревели катта дераза олдида турарди. Доктор қўлларини орқага қилганча қуёшнинг унча ўткир бўлмаган нурига юзларини тоблаётганди.

— Кечирасиз, амаки «Жигули» билан овора бўлиб қолдим.

— Узингни оқлашнинг ҳожати йўқ, азизим. Кўзларингдан сезиб турибман ёлғон гапирётганингни. Мени кўпроқ дам олсин деб шундай қилгансан. Шунақа эмасми?

— Шундай.

— Очигини айтганинг яхши.— Метревели меҳр билан жиянининг сочларини силади.

— Сен кеча тўғри фикр бердинг Гоги. Мен шу бугун мақсадимиз амалга ошишига ишончим комил. Андрей оёққа туради. Бошлаймизми?

Улар даволашни бошлашди.

Бу худди қоп-қоронғи хонада огоҳлантирмай туриб чироқ ёқиб юборгандай тўсатдан юз берди. Феруза кўл узра кўтарилган оқиш мовий осмон ва сув билан ер оралигида тўшалган лимон ранг сап-сариқ култепалар...

У негадир бу қумларнинг қорақум эканлигини билар ва бир нигоҳ ташлаши билан пахса деворли, қайрағоч дарвозали тупроқ кўрғонни, дарвоза орқасида зич бир-бирига ёпишиб ётган лойсувоқ уйлардан иборат Ботиркент деган номга даъвогар шаҳарчани таниб оларди. Дарвозанинг шундоқ биқинида, қалъа девори ёнида елкаларига милтиқ осган, паҳмоқ чуғурмаларини шафқатсиз кўзлари устига бостириб кийган, оловранг териси ичига олиб тикилган пўстин устига ўқдон тақиб олган кишилар туришибди.

Унинг ҳеч ўгирилиб қарাগиси йўқ, аммо қараши керак. У ўзини мажбур қилиб ўгирилди. Ҳаммаси ўша, ўзи тасаввур қилгандай: Қалъа девори ҳам, текис тошлар узра сузиб юрган пушти ранг туман ҳам, бе-шафқат кўзларига телпагини бостириб олган кишилар ҳам, қоплама чўнтакли, кенг галифе шим ва ярқираб турган тўқали этик кийиб олган офицер ҳам.

«Нимасидир кам,— ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ ўйлади Андрей,— Ҳа, хипчин етишмаётган экан».

— «...Бир қарорга келинг,— тугилиб гапирди офицер.— Ахир сиз зиёли одамсиз. Бунинг устига рус эмассиз. Уларнинг қаёқдаги аҳмоқона революцияси билан ишингиз нима?»

«Нега рус эмас?»— ҳеч ҳайрон бўлмай ўйлади у.

— Отрядларни жойлаштириш, отлиқларнинг сони, қўшимча мадад кутишяптими? Эвазига — ҳаёт, тирик қолиш.

Офицер чўнтагидан соат олиб, чиқ этиб қопқоғини очди.

— Бир соатдан кейин Персияга карвон жўнайди. Каспий денгизигача обориб қўйишар. Хоҳласангиз Грузияга ўтиб кетишингиз мумкин, бемалол. Истасангиз чет элга, марҳамат.

Офицер тиржайди.

— Яшашни истайсиз-а?

«Яшаш...— қандайдир иккинчи даражали нарсани ўйлагандай бефарқ ўйлаб қўйди Андрей.— У яшашни исташимни қаердан олиб гапиряпти?— Бирдан қандайдир даҳшат ва қайғу тўлқини миясини фарқ этди.

«Яшаш!— фиғон қиларди танасидаги ҳар бир ҳужайра,— Яшаш!!! Яшаш!!! Тоғларда ҳозир баҳор... Довонларда қорлар эрий бошлаган. Бодомлар гуллаган...»

— Ҳеч ким билмайди, анавилар,— офицер, босмачилар турган томонга қараб ишора қилди,— русчада оғзинг қани десанг бурнини кўрсатади. Ҳамсафарларингиз, то ҳаммаси маълум бўлмагунча ҳеч нарсани билишмайди.

«Ҳамсафарлар,— ўзича такрорлади у — ҳамсафарлар... Кимлар ҳақида гапиряпти ўзи?».

Бирдан кўзни қамаштирувчи бир дард, дудмаллик хотираларини уйғотиб юборди: отишмалар, жарликда отлар елдек югуради, қизил асқарлар бирин-кетин йиқилишяпти. Энг сўнггиси отининг ёлига юз тубан ётганча жар ёқалаб келди ва қўли билан беўхшов ҳаракат қилмоқчи бўлиб биқини билан йиқилди. Босмачилар қиличлари билан ярадорларни ўлдира бошладилар. Кейин сукунат... фақат калхатларнинг қур-қурлашигина эшитилади. Отлар сўлиғ чайнайди...

«Э, бу ўшаларни назарда тутаетган экан-да».

— Йўқ!

— Иблис!— офицер пологини кўзига бостирган еттита дажжолга ўгирилиб қичқирди. Еттита милтиқ елкадан олиниб, Андрейга ўқталди. Ҳар биттасида қандайдир қоронғи нуқта қуюқ тортиб қолган эди.

Ҳали ҳам вақт бор. Ҳали ҳам уларни тўхтатиш мумкин. Атиги бир оғиз сўз.

— Йўқ! Йўқ!— ғазаб билан қичқирди Андрей!— Йўқ, йўқ, йўқ!..

Бояги қуюқлашган қоронғилик нуқтадан қип-қизил аланга кўтарилди ва осмон товушсиз гумбир билан унинг устига қулаб тушгандай бўлди.

Уша, унутилмас куз тонгида, у қандайдир англаб бўлмас кайфи-ятда уйғонди. Куёш нурига чўмган деворлари оппоқ, кенг хона унга нотаниш эди, аммо у қачонлардир бу хонада бўлганига амин эди.

Эшик очилди. Оқ халатли ёш йигит кириб келди. Чиройли, кўзлари шахло. Андрей уни биринчи марта кўриши. Аммо ўзи ҳам англамаган ҳолда унинг исми Гоги эканини ва у Сандро Зурабович Метревелининг жияни эканини аниқ биларди.

— Гоги,— оҳиста сўз қотди Андрей. Йигитча бир сесканиб тушди ва хижолатли жилмайди. Менга нима қилди?

— Ҳаммаси жойида,— Гоги кўзини ундан олиб қочди. — Энди ҳаммаси яхши бўлиб кетади.

— Ўзи нима бўлувди?

— Ер қимирлади. Сиз жароҳатландингиз.

Андрей маъқул ишорасини билдирди ва оғриқдан чимирилди.

— Эсимда, черковнинг минораси йиқила бошлагани ҳам эсимда. Тош йўлда копток ушлаган бир қизча турувди, унга ҳеч нарса қилмади-ми?

— Йўқ,— Гоги Андрейга худди хаёлларини уқиб олмоқчи бўлгандек синчков тикилди. — У менинг қизим. Агар сиз бўлмаганингизда...

— Сандро Зурабович қаерда?— кескин сўради Андрей.— У ҳам шу ерда эди. Мен биламан у шу ерда эди... Қани у?

— Тинчланинг,— Гоги чойшабини тўғрилаб Рудаковнинг елкасига қоқиб қўйди.— Амаким дам олаяпти.

Андрей сал енгил тортди ва ўзини ёстиққа ташлади.

— Ажойиб инсон амакингиз. Мен у кишининг олдида қарздорман.

— Ҳа, сиз ҳақсиз — Гоги маъқуллади. — Энди бир оз ухлаб олишингиз керак. Хайр.

Бир неча кундан кейин Рудаковни клиникадан чиқаришганда Метревели шаҳарда эмас экан. Гоги Андрейнинг кўзига қарамасликка тиришиб, Сандро Зурабович Австралияга симпозиумга кетгани, бир ярим ойлардан кейин қайтишини айтди. Пансионатнинг навбатчиси ҳам худди шу фикрни таъкидлади. Борька оғайнисининг тузалиб кетганига беқийс хурсанд бўлсада, негадир хомуш, камгап эди.

Икки ҳафтадан кейин улар Ўзбекистонга жўнаб кетишди. Олдинги нохушлиқдан ном-нишон ҳам қолмаган эди. Андрей ўзини жуда яхши ҳис қилар ва уни тоғ станциясида ишлашга юборишларини илтимос қилди. Улар қайтгунча бу станция тузатилиб, ишга тушиб кетган эди. Унга Борька Хайитов ҳам эргашди.

Андрей ошхонага ўтиб, газ плитасига чой қўйди ва қўл тегирмонида кофе янча бошлади. Тонг отмоқда эди.

— Борья?— чақирди Рудаков,— Подъём, эшитдингми?

— Эшитдим,— уйқусираб бўғиқ овозда жавоб берди Хайитов ва бошқа томонга ағдарилиб олди.

— Уҳ-ху, беш ярим бўлибди-ку!

— Мени жуда талтайтириб юбордингиз Рудаков!..

У яланг оёғига шиппак илиб, хонани айланиб чиқди, вешалка олдиди нималардир қилди, кейин эшикни ёпиб чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан кейин сочлари тўзиган, ярим яланғоч ҳолда кирганида Андрей буғи чиқиб турган кофени чашкаларга қуяётган эди.

— Мана буниси зўр!— Борька мамнун бурнини тортиб қўйди,— Нектар ҳам амброзия!

— Бунга нектарнинг нима алоқаси бор, тентак?

— Шунчаки, гап келиб қолди-да,— Борька водолазкани кийди.— Ташқарида совуқ ўн даражадан ошади. Сен қаердан ўрганиб олақолдинг кофе тайёрлашни? Пазандаликдан анча йироқ бола эдинг...

Борька кофедан бир ҳўплаб кўзларини ола-кула қилди.

— Нектар...

— Битта гапни ҳадеб такрорлайверма, қария. Умуман, жуда ялпайиб олма. Асбоблардаги кўрсаткичларни қўчириб олиш керак. Қирқ минутдан кейин алоқага чиқамиз.

— Улгураман,— бепарво деди Борька сирдан қилинган бутербродни еб тугатар экан,— ундан кўра айт, кўзларинг нега қуённикига ўхшаб қизариб кетди. Билмайсанми? Бўлмаса мен биламан. Бир оз ёнбошлаб олгин, ошнам!

— Худди шундай қиламан. Фақат Сандро Зурабовичга икки энлик хат ёзиб олай. Ўзининг денгиз орти бой саргузаштларидан қайтиб келгандир. Хатни вертолётда жўнатишни унутма.

— Ҳм.— Борька икки букилганча дўстига гуноҳқорона қараб қўйди.— Овора бўлиб ўтирмасанг ҳам бўлади, Андрюша.

— Тушунмадим.

— Биласанми...— Борька жим бўлиб қолди,— нима десам экан. Сенга бу ҳақда гапиргим келмаганди. Аммо бари бир бир кунмас, бир кун биласан. Ундан кўра ўзимдан...

— Нима демоқчисан?— сергакланди Рудаков.— Қани бор гапни битта қўймай айт!

— Биласанми...— Хайитов дераза томонга ўгирилиб олди, кафтлари билан кўзларини тўсиб огир хўрсинди.— У ҳаёт эмас, биласанми, ҳаёт эмас!

— Эс-ҳушинг жойидами? Нима деяпсан ўзи? «Ҳаёт эмас» деганинг нимаси? Оламдан ўтган, ўлган демоқчимисан?

— Ҳа... Ушандаёқ шунақа эди. Энг сўнгги тажриба пайти... Биз сени билмаганинг маъқул деган қарорга келгандик.

— Шунақами?!.

Борька ўрндан туриб, кийим шкафини очди, пиджаги чўнтагидан ҳамёнини олиб, кавлаштирди ва Андрейга тўрт буклоғлик қоғозни узатди. Унда докторларга хос тушуниб бўлмайдиган дастхат билан қўйидаги сўзлар ёзилган эди: «Андрей! Уғил кўрганингда, уни менинг хотирам учун Зураб, деб ата. Сенинг С. М.»

Андрей ичиб бўлмаган чашкасидаги кофени нарига суриб қўйди. Столга муштумини қадаб, унга пешонасини қўйди, бўғиқ овозда бошини кўтариб сўради:

— Юракми?

— Билмайман. Айтишларича, тўсатдан эски яралари очилиб кетганмиш, кўкрагидаги.

Андрей бошини кўтарди.

— Еттитами? Даҳшатли!..— Кўнгилда ниманидир сезиб аъзойи баданни музлаб, сўради у.

— Нима еттита?

— Яраси еттита эканми?— деб сўраяпман.

— Мен қаёқдан билай! Шошма... Гоги олтита деяётгандай бўлувди, шекилли. Ҳа, олтита деганди. Сен нега сўраяпсан?

— Демак, улардан биттасининг ўқи тегмаган экан-да...— Андрей кўзларини юмиб оҳиста бош чайқади.

— У нима деганинг?— сўради Борька,— кимнинг ўқи тегмаган?
— Тўхтаб тур!

Андрейнинг мия суяги чидаб бўлмас оғриқдан ёрилгудек эди. У турли-туман хаёлотлар орасидан бир нимани илғаб олар, яна ўша заҳоти йўқотар, кулранг тепалик узра қип-қизил шарпалар ҳали ёнар, ҳали сўнар, бош устида чарх уриб учаётган чағалай донг қотиб қолар; паҳмоқ попоқ остидан етти жуфт совуқ нигоҳ қадалиб турар, гунги денгиз бўйлаб чироқлари чарақлаб ёниб турган пароход сузиб борарди...

Бирдан хаёлотнинг ёввойи ғала-ғовури орасидан майин, паст овоз эшитилди: «Сен мени чақирдинг-а!.. Галина... Галина...»

Бу овоз мотам қушидай мия оралиғининг қоп-қоронғи бурчакларида парвоз қилар, аммо тезлик билан яқинлашиб келаётган ҳалокатдан дарак берарди.

— Марказни...— паст овозда гапирди Андрей юзини кафтлари орасига олиб.

— Нима?— типирчилади Борька.

— Марказни чақир... Зудлик билан... Тоғ қатламларидан ўт чиқаяпти. Координатлар худди ўша жойда... Зилзила яқинлашяпти...

У алаҳсираётганга ўхшарди. Борька стол ёнида букчайиб ўтирган дўстига ачиниб қаради, ўрнидан туриб унга яқинлашди, кафтларини елкасига қўйди.

— Янами? Касалинг?..

Андрей бошини кўтармай маъқуллади.

— Тезроқ, тезроқ, Борька!..

У сал енгил тортди. Бир амаллаб ўрнига етиб олди ва энди ётган жойида Борька базага маълумот берганини, пастда миномет отишмалари тезлашгани, яқин йироқдаги портлашлардан дераза ойналари қисирлаб кетганини эшитди. Яна бир неча минутдан кейин даҳшат билан ер қимирлади. Станция жойлашган уй рақсга тушаётгандай тебраниб кетди.

...Фанердан ясалган шифтда киши кўзи илғар-илғамас қуёш шуьлалари жилваланарди. Борька ўзича ниманидир хиргойи қилиб ошхонада картошка артарди. «Хайрият ҳаммаси ўтиб кетибди»,— ўйлади Андрей. Яна ўзини ёстикқа ташлаб, кўзларини юмди. Боши айланар, худди оғир меҳнатдан кейин толиққан кишидай бутун аъзойи-бадани қақшаб оғрирди. Ҳеч нарсани ўйламай тарки дунё қилгиси келар, аммо нимадир тиним билмай унинг онгига кириб борар, ухлашга халақит берарди. Андрей бир зум бутун эътиборини жиловлаб, унинг нима эканини англамоқчи бўлди. Ва ниҳоят тўсатдан эсига келди: бу куй эди!

Ҳа, албатта-да, куй! «Маяк»дан оркестрли фортепьяно концертини беришаётган эди.

Русчадан Насиба ЭРГАШЕВА таржимаси.

Умар Ҳайём

Рубоийлар

Кетишдан қўрқмайман мен бу дунёда,
Чунки у дунёда умрим зиёда.
Вақти етгач танда омонат жонни
Топширайин, шундай бўлгач ирода.

Шод дилни этмасин ғамгин, кўз ёши.
Хуш вақтинг бузмасин машаққат тоши.
Эрта не бўлишин билмагач киши,
Бу кун бўлсин май, най, маъшуқ
йўлдоши.

Кимнинг ёнида бор гулдек жонони,
Этагин ушласин қўлда паймони.
Эрта гул баргидек учириб кетар
Умр қўйлагини ажал бўрони.

Қўлимда бўлмаса агар майи пок,
Заҳр эрур оғзимда бўлса ҳам тарёк.
Дунё ғами — заҳар, тарёки — шароб,
Шунинг учун майни сипқорай бебок.

Афвинг бор, гуноҳни кўзга илмайман,
Розиқсен, йўл озиқ недур билмайман.
Тонг-ла лутфинг ила юзинг ёриси,
Юзи қароликдан ташвиш қилмайман.

□

Жаҳон ғамин ема, дўстим, беҳуда,
Ғам емагил, жаҳон қирриқдир жуда.
Бори ўтиб кетди, йўғи ҳали йўқ,
Бор-йўқни ғам қилмай яша осуда.

□

Янги мулкдан яхши қултум эски май,
Яша ўзгасига ҳеч парво қилмай.
Бир қадаҳ минг яхши Жамшид мулкидан,
Хум ғишти Кайхусрав подшо тожидай.

□

Эй, сен тўрт унсуру етти сайёра
Остида саргардон, бетоб, оввора,
Нафс ғамин чекмакдан тўхтама асло,
Улғач, тирилмассан иккинчи бора.

□

Сабаб саҳросида кимки саргардон,
Ишларин унингсиз юритар яздон.
Бу кун бир баҳона ўртага ташлаб,
Эрта бажо бўлур тақдири осмон.

□

Бахтингдан ободлик шохи унса ҳам,
Ҳаётинг либоси бўлса-да хуррам,
Тананг чодирига суянма кўпам,
Тўрттала қозиғи суздир, эй одам.

□

Ортимдан тупурар менга замонам,
Ишларим чиппакка чиқмоқда ҳар дам.
Жон чиқа бошлади, «Нима гап?» десам,
Деди: «Нетай, хароб бўлмоқда хонам!»

□

Бегона ҳам вафо қилса жигар менга,
Қариндошим жафо қилса дигар менга.
Заҳар дардга даво бўлса, гарёқдир ул,
Асал агар ёқмас экан заҳар менга.

□

Фалак ишида гар бўлса адолат,
Барча дилга маъқул тушади ғоят.
Фазл аҳлин хотири ранжимас эрди,
Гардун гардонида бўлса ҳаловат.

□

Кўп ухлама, уйғон, ичайлик шароб,
То замон бизларга бермасидин тоб.
Бир кун келадики, бу золим фалак
Бир қултум сувни ҳам бермас беазоб.

Мени айладилар дунёда мавжуд,
 Ҳаётда топганим ҳайрат, тараддуд.
 Бу йўлни ўтдим тушунолмадим,
 Келмагу кетмакдан не экан мақсуд?!

Тупроқда ётишар уйқу босиб хўп,
 Ер остида ниҳон мисоли бир чўп,
 Йўқлик саҳросига боқибон кўрдим,
 Унда келганлару келмаганлар кўп.

Гул бағрини насим тилди, тўкилди,
 Сабога ҳикоят қилди, тўкилди.
 Фалак ишига боқ, бир ҳафтада гул
 Чиқди, ғунчалади, кулди, тўкилди.

Бутун умр топгил ёр ила ором,
 Жаҳон лаззатини шимир бардавом.
 Йўқликка кетмакдир ишинг охири,
 Умринг лаҳза уйқу, тушдир вассалом.

Бизни айлантирган бу чархи фалак,
 Уни фонус дея хаёл қил андак:
 Қуёш чироғи-ю олам фонуси,
 Икки ўртада биз ҳайрону ҳалак.

Умринг юз йил бўлсин, беш юзми, ҳазор,
 Бу кўҳна саройдан кетасан ночор.
 Охири қийматинг битта бўлади,
 Бозорда гадо бўл, тахтда шаҳриёр.

Соқий, қучоғингда ёқут лаб санам,
 Қадаҳингда Хизр суви бўлса ҳам,
 Зухро мусиқачи ва Исо ҳамдам...
 Татимас бўлмаса дилинг хотиржам.

Эй дил, замонадан эҳсон кутмагил,
 Айланар, тўхтамас даврон, кутмагил.
 Даво истаб дардинг ошар кундан-кун,
 Дардга кўникавер, дармон кутмагил.

Биз мисоли қушмиз, оёқларда дом,
 Умрдан дилхаста ошуфта мудом.
 Бу эшигу томсиз оламда сарсон,
 На муродга етдик ва на топдик ком.

Бинафшада ажиб бўёқлар пайдо,
Гул этагин йиртар шўх боди сабо.
Кумуштан ёр ила шаробин ичиб,
Кўзасини тошга уради доно.

Бода ичгил, мулки Маҳмуд мана шу,
Чанг эшитгил, базми Довуд мана шу.
Келиб кетишингдан гапирма энди,
Умрингни шод ўтказ, мақсуд мана шу.

Қуруқ билимдондан қочганинг маъқул,
Дилбар зулфи бўлсин ёдингда нуқул.
Фалак тўкмасидан бурун қонингни,
Косага шароб қуй, дард давоси шул.

Эй олам сарвари, дин гамин ема,
Қайси кун ичмаклик раводур дема.
Ичавер якшанба, шанба, душанба,
Сешанба, чоршанба, пайшанба, жума.

Бир қултум шаробнинг баҳоси жаҳон,
Хум бошидаги ғишт баҳоси минг жон.
Бир ҳўплам май бирла лабингни покла,
Зоҳид оқ салласи ундан минг арзон.

Май бўлганда тавба қилмагил асло,
Сўз бердингми унга керакдир вафо.
Гул ёқаси йиртиқ, булбуллар нолон,
Бундай чоқда тавба бўлурми раво?

Улсам тупроғимни гум қилинг майли,
Мардумга ибрати шум қилинг майли,
Хокимни май билан қориб, лой қилиб,
Хум бошига ғишт ё хум қилинг майли.

Ўзгартириб бўлмас, не битмиш қалам,
Фақат дил хун бўлур тортаверсанг ғам,
Бутун умр жигар қонин ютсанг ҳам,
Умринг узайтириб бўлмас бирор дам.

Қўйган тузоғингга тўлиқ бу олам,
Илинамиз қайга ташласак қадам.
Санинг ҳукмингсизку силжимас зарра,
Нечун мен осийу жойим жаҳаннам?!

Ул азал Сайёди қўйиб дона, дом,
 Уз овига қўйди одам дея ном.
 Оламда не яхши-ёмонлик бўлса,
 Ўзи қилиб, тўнкар одамга мудом.

Фақат илм билан баландмас одам,
 Аҳду вафо билан баланд-паст одам.
 Сўзи билан иши бир бўлса агар
 Ҳар нарсадан баланд, муқаддас одам.

Муҳаққиқ наздида хуш, бад сурат бир.
 Ошиқ манзилида дўзах, жаннат бир.
 Бедиллар либоси атласми, палос,
 Ошиқлар ёстиғи пар, ғишт, кўкат бир.

Май ичса, гадо ҳам султон бўлади,
 Тулки ичса, шери ғаррон бўлади.
 Ёш ичса, кексалиқ шарафин қучар,
 Кекса ичса ёшу чаққон бўлади.

Олам сардафтари ишқнинг имлоси,
 Ёшлиқ қасидасин жилва, зиёси.
 Эй ишқ олаמידан хабарсиз, билғил,
 Ишқ эмасми асли ҳаёт маъноси.

Менинг қисматимга маю мастлик ёр,
 Шундан мени барча қилур гуноҳкор.
 Барча гуноҳдан ҳам май ҳиди келса,
 Жаҳонда топилмас эди бир хушёр.

Кекса бошим тушди ишқнинг домига,
 Йўқса ёпишмасдим мен май жомига.
 Эғнимга сабрдан кийгандим либос,
 Йиртилди дош бермай ишқ айёмига.

Бизлар ичамизки, майхона обод,
 Бизлар келиб майни этамиз барбод.
 Биз гуноҳ қилмасак раҳмат қаёқда,
 Раҳмати бўлмаса қолмас эътиқод.

Кимсани ранжитма, ранжитма ҳайҳот,
 Ғазабинг бировга сочмагил, эй зот.
 Ўзинг ранж чеку ҳеч кимни ранжитма,
 Роҳат десанг агар ўзинг ғамга бот.

□

«Илоҳиёт илмин ўргат», деди дил,
Агар ўзинг билсанг менга баён қил.
«Алиф» деган эдим «бас» деди менга,
«Бир ҳарф ҳам етади» ким бўлса оқил.

□

Май нодонга ҳаром, донога ҳалол,
Ким-ла, қачон ичмак мумкин, билиб ол.
Шул уч масалани ҳал эта олсанг,
Демак билимдонсан, сипқор бемалол.

□

Кимки бу дунёда асири тамиз,
Бору йўқ ғамида дил тангу ожиз.
Яшамай қартайди бундай одамлар,
Узум бўлмай, бирдан бўлдилар майиз.

□

Поку аҳил, оқил кишига ўртоқ
Бўлу ноаҳилдан қочавер йироқ.
Доно сенга заҳар тутса ҳам ичгил,
Қўл чўзмагил шарбат тутса ҳам аҳмоқ,

□

Харобат аҳли аҳил, инсони инсон,
Улардан бировга етмайди зиён.
Мадрасадан чиқар барча ёмонлик,
Қўлимдан келсайди, қилардим вайрон.

□

Намоз, рўза дема, бўлса имконинг,
Кимсадан аяма бир луқма нонинг.
Кишини ранжитма, ғийбатин қилма,
Шунда сенга боқар икки жаҳонинг.

□

Дардга чалинмиш бу дили вайронам,
Ишқдан уйғонмади сармаст жононам.
Ошиқлик шаробин берганлари кун
Жигарим қони-ла тўлди паймонам.

□

Кўнглим очолмайди баҳор палласи,
Бўлмаса май, маъшуқ, машшоқ яллasi.
Боғ ичра май, машшоқ, маъшуқанг
бўлса,
Жаннат ҳам, кавсар ҳам шудир, хулласи.

□

Ҳикмат чодирини тиклади Ҳайём,
Андух кўрасида ёнди ул ноком.
Умр ипин шарт кесди ажал қайчиси,
Хизматиға охир шул эрди инъом.

Форсчадан Шоишлом ШОМУҲАМЕДОВ таржимаси.

Ҳамид Мурод

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

ЛАВҲАЛАР

Ўлкамизда Советлар ҳокимияти учун, республикамиз билан Ўзбекистон Компартиясини тузиш ва мустаҳкамлаш учун олиб борилган курашда ўзбек халқининг кўпгина муносиб фарзандлари муҳим роль ўйнадилар. Бугун улар орасида Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Ҳўжаев, Акмал Икромов. Усмон Юсуповларни алоҳида кўрсатиб ўтмоқчиман. Партия билан халқнинг ана шу ва бошқа таниқли арбоблари, оташин ленинча интернационалистларнинг исмларини ҳамиша дилимизда асраймиз.

Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг эллик йиллигига бағишланган тантанали юбилей йиғилишида КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ш. Р. РАШИДОВ докладидан.

УЧРАШУВ

«Тўғри сўз тош ёради». Бу халқ мақолига сўқоқлик сангтарош Аҳад бобо Абду-самад ўғли ўзидан: «Эгри сўз бош ёради», деб қўшиб ҳам қўяди...

Минг тўққиз юз ўттинчи йилларнинг боши. Чошгоҳ пайтида Сирдарё томонидан қора терга ботиб келаётган бир гуруҳ отлик Қовунчи (ҳозирги Янгийўл) станциясининг чойхонасига тушди. Улар аргувон дарахти остидаги супани эгаллашгач, давра тўрида ўтирган басавлат киши гумбурлаган овозда сермулозамат чойхоначига кўк чой буюрди.

Чойхоначи ёрдамчисига нозик таъб меҳмонлар келганини англатиб, қўлига гардим чойнакни тутқизди-да, тозалаб ариқда тезгина ювиб келишини тайинлади.

Чойхоначининг ёрдәмчиси ариқ бўйига чўкка тушиб, чойнакни қум билан ишқаларкан, ўзини давра тўрида ўтирган бояги киши зимдан кузатаётганини сезмасди.

Ҳа, басавлат кишига шундай девқомат — елкаларига икки киши бемалол ўтирса бўладиган, яктагини ёриб юборгудек ёлдор кўкракли, билаклари кели сопидек йигитнинг қум билан чойнакни ишқаб ўтириши эриш туюларкан, йигит билан бир гаплашиб кўришни кўнглига тугиб қўйди...

Чойхоначи унинг қўлидан обдан ювилган чойнакни олиб, чой дамлади-да, курсига қўйиб, баркаш, ўроғлик дастурхонни қўшқўллаб кўтарганча супа сари йўл бошлаб, йигитга буюрди: «Аҳад, чойнакни кўтар!»

— Хуш келибсизлар, Усмон ака!..— деб чойхоначи давра ўртасига дастурхон ёзди.

Усмон Юсупов чойхоначи билан унинг ёрдамчиси Аҳадни чойга астойдил таклиф

этди. Улар чордона қуриб ўтиргач, реза-реза терларини рўмолчаси билан сидирди-да, пиёладаги чойни сибириб:

- Хўш, йигит, қаердан сўраймиз?— Аҳадга қаради.
- Сўқоқ, деган тоғ қишлоқидан бўламан,— деди у.
- Саломатлик қалай? Бу ёқларда нима юмушлар қилиб юрибсиз?

Аҳад бўғзига бир нима тикилгандай ютиниб:

- Фалакнинг гардиши...— дея жавдираётган кўзларини ундан олиб қочди.

— Бемалол тортинмай гапираверинг,— деди Усмон Юсупов қандайдир кўнгилчан, ҳамдард оҳангда.

Аҳад шундан сўнг қуйи эгилган бошини азот кўтарди.

САНГТАРОШНИНГ ҲАСРАТИ

Аср бошида сўқоқлик сангтарош уста Абдусамат отанинг оиласида ўғил туғилди. Меҳрибон ота гўдакни суйиб «Аҳаджон» деб исм қўйди.

Аҳаджон мўйлаби сабза урган чоғларидаёқ қишлоқдаги тенгқурлари орасида ўзининг бақувватлиги ҳамда одамохунлиги билан ажралиб турарди.

У ёшлигиданоқ меҳнатни севди. Отасининг бобосидан мерос бўлиб қолган тегиримонда эрта-кеч отасига кўмаклашиб, ҳунар ўрганиб юрди.

Ўша кезлари қишлоқнинг энг дилбар қизларидан бири Сожиби¹ билан иноқлашди.

У ўқтин-ўқтин отаси билан Тошкенсан, Чавлисой дараларига бирга бориб, тегиримон тоши чўкичларди.

Сангтарошлик Абдусамат отага бобо касб эди. Шу ҳунари туфайли у озроқ ерли, бадастур хонадоннинг соҳиби бўлганди. Албатта, халқ ҳунармандларни ҳамиша қадрлаган. Бинобарин, гап сангтарошликдек сермашаққат ҳунар устида бораркан, бу ноёб ҳунар соҳиблари эл-юрт орасида нақадар эъзозли эканлиги ўз-ўзидан маълум бўлса керак.

Аҳадни Сожибига уйлантирган Абдусамат ота кексайиб кучдан қолгач, катта оиланинг бус-бутун ташвиши унинг гарданига ўтиб қолди.

Бу вақтларда олис тоғ қишлоқларида ҳам колхоз тузуми авж олиб кетганди. Мол-мулки рўйхатга тушган Абдусамат ота хусусий тегиримонга қўшиб, қўш хўкизини ҳам, ерини ҳам ўз ихтиёри билан колхозга топширди.

Аҳад эса шу кунларда тоғда ҳафталаб заҳмат чекиб тегиримон тоши чўкичларди.

...Ўша кунги воқеа сира хотиридан фаромуш бўлмайди...

Кеч куз кунги рутубатли эди. Беш кун деганда минг машаққат билан доира шаклига келтирган ўрта ҳажмли тошни остки-устки қисмларга ажратиши даркор эди.

Сангтарош доира харсангга метин поналарни қадаб чиққач, удумга кўра, ҳазрати Довуд шарафига дуо ўқиб, болга билан метин поналарни айлантриб уриб чиқа бошлади. Тошнинг бир чеккасида қутилган ажралиш кўринди. Уста ажралган жойни сағал кенгайтириб, тешикка қўлбола ғалтагини жойлагач, метинларни янада зарб билан ура бошлади.

Лекин бахтга қарши, мана шу касбни эгаллаганидан буён биринчи маротаба тош ёнига эмас, нақ кўндалангига дарз кетди!..

ХУСУМАТ

Қишлоқ қизил чойхонасида колхоз аъзоларининг йиғини. Саҳнада Қорахўжа фирқа қулоқ қилиниши лозим бўлганларнинг рўйхатини овозга қўймоқда:

- Нормат бой — қулоқ қилинсин!

- Эшон бой — сўзсиз қулоқ!

Хуллас, қишлоқдаги барча муштумзўр, ҳаромхўрлар қулоқ қилинди.

- Яна кимда қандай тақлиф бор? Қайси бой қулоқ қилинмай қолди?

— Менда!— деганча ўртадан Ходи пучуқ кўтарилди. Барчанинг нигоҳи унга қадалди.— Хўш, десанглар, қулоқлар қаторидан Аҳад бойвачча тушиб қолибди. У ҳам шулар қаторига тиркалсин!

Чойхонада ола-ғовур кўтарилди:

- Қайси Аҳад? Ўзимизнинг сангтарошми?

- Ҳой, оғзингга қараб гапир, пучуқ!

- У бечора меҳнаткаш одам-ку!..

— Тўғри!— ўз тақлифини исботлашга уринди пучуқ.— Тўғри, меҳнати билан кун кўради. Лекин, у яқка хўжалик. Демак, у беқарор одам. Яъни ғаним синфга бир қадам яқин, деса ҳам бўлаверади. Бизнинг инқилобий йўлимизга шубҳа билан қарайди. Мана, ҳозир ҳам биз билан ҳамнафас бўлиш ўрнига тоғ-тошларда ўзини панага олиб юрибди. Бас, шу вазнинг ўзиёқ уни йўқсилларга ётлигини айтиб турибди.

- Ўртоқлар, қолаверс, унинг хўжалигида ўн олти таноб ер, қўш хўкиз, қора,

¹ Сожида биби.

майда моллари ҳисобга олинган. Бунинг устига хусусий тегирмонига нима дейсизлар, биродарлар!

— Аблах экансан! — Зоғдек сайраётган пучуқнинг гапини чўрт кесди қишлоқ шўросининг раиси Ҳамдам Тўраев. — Ахир, Абдусамат бобо ўз ихтиёри билан барча мол-мулкини топширди-ку!

— Бундан хабарим бор, — деди бўш келмай пучуқ.

— Ҳўш, нега бизни бошимизни қотирасан бўлмас?

— Бу бир ҳийла. — Ходи пучуқ истеҳзо билан тиржайганча Тўраевга ялтоқланиб, гўё оламшумул сирни фош қилаётгандек давом этди. — Отхона ҳовлисидаги ўрага яшириб қўйган ғалласини ҳам топширдими?

Ғап шу ерга етганда барча лол бўлиб қолди.

Пучуқ Аҳадни азалдан кўролмас, уни бадном қилиш пайтини пойлаб юрар, бунинг эса катта бир сабаби бор эди.

Болаликда Аҳад билан ёнғоқ ўйнаб катта бўлган, қолаверса девор қўшнининг ўғли — Ҳодивой ҳам Сожибига ошиқ бўлиб қолади. Аммо мағрур Сожиби пучуқни назарига ҳам илмайди.

Энди лақабига келганда, бу кўпинча унинг пучуқлигидан ҳам кўра, омадсизлиги, уқвсизлигига ҳам ишора эди; унинг эккан экини битмас, бошлаган иши чала қолар эди. Шу боисдан у Аҳаднинг, удабурролигига ич-ичидан ҳасадгўйлик қиларди.

Ичиқора пучуқ ҳатто кечалари уйқуси қочиб, паҳса девор коваги-ёруғларидан қўшнисининг ҳовлисини ҳуфия кузата бошлади. Кунлардан бир куни қўшни девор орқасидан «дук-дук» товушини эшитиб, одатдагидек югуриб келиб, яна девор ёруғдан кўршапалакдек кузата бошлади.

Абдусамат ота кўпни кўрган, тadbиркор одам эмасми... Уша йили эккан ғалласи мўл ҳосил берди. Тагин Заркентдан ҳам бир жуфт осие тоши эвазига талайгина дон олиб келганди. Шунда ота, бирор қора кунга яраб қолар, деган мулоҳаза билан отхонага ўра қазиб, ортиқча ғалласини кўмаётган эди.

Пучуқ «хап, сенларними» дея тишларини ёғижирлатиб, хаёл сура кетди: «Кўшнимни дарбадар қилиб юборган куним паҳсани йиқаман-у, ҳовлисини қўшиб оламан...»

Орадан анча вақтлар ўтиб кетган бўлса ҳам, пучуқ ҳануз наштар санчиш пайтини пойлаб юрарди. Маня бугун унинг разил режаси палак ёзди.

Тарафма-тараф бўлиниб кетган мажлис сўнггида одамлар: «Агар пучуқ айтган ғалла ўраси топилса, Аҳад қулоққа чиқарилиб, бадарға қилинсин. Мабодо, пучуқ даввосининг акси бўлса, унга қаттиқ жазо берилиб, Аҳад қолдирилсин», деган бир тўхтамга келишди.

Махсус комиссия Ходи пучуқ иштирокида сангарошнинг ҳовлисига кириб келди-да, аллақачон кекса Абдусамат отанинг хаёлидан фаромуш бўлиб кетган ғаллани ўрадан безавол топди.

Ярим тунда Аҳаднинг дўстларидан бири Тошкесган дарадаги фақирона чодирга машум хабарни етказиб, уни бош оққан томонга қочишга ундади.

САРКОТИБНИНГ ТАШВИШЛАРИ

Яқиндан буён Ўзбекистон Большевиклар партияси Марказий Қўмитасининг саркотиви Усмон Юсуповнинг бир қатор юмушлари устига бутун-бутун музофотларда турли сабабларга кўра тўхтаб қолган тегирмонларнинг ишлашини таъминлаш муаммоси ҳам қўшилди.

«Ҳўш, нима сабабдан шундай бўлди? Тегирмонлар хусусий мулк эгалари қўлида ажабтовур ишлаётган эди-ку!», каби саволлар саркотибнинг бошини қотирарди.

Дарҳақиқат, қишлоқда яқин деҳқон хўжаликларини умумхўжаликка бирлаштириш кампаниясининг айни қизғин палласида тегирмонлар масаласи Большевиклар партиясининг аграр сиёсатида нозик жабҳалардан бири бўлиб қолганди. Мазкур масала шу даражага бориб етдики, оқибат Марказий Қўмита саркотиви бу муаммони ҳал қилишга ўзи киришди. У кўп ва хўп ўзгаришларга юз тутган хур республиканинг қайси бурчагида бўлмасин, жойлардаги тегирмонлар аҳволи билан қизиқарди. Аҳволни ўрганиш жараёнида шу нарса аён бўлдики, қишлоқлардаги аксари тегирмонлар тошга муҳтож экан. Сангарошлар эса деярли йўқ ҳисоби!

Тош — тегирмоннинг асосий қуроли. Буни яхши билган қўпорувчи унсурлар, қулоқлар, босмачилар халқнинг бўйнига сиртмоқ солиш пайида тегирмон тошларини қасддан синдирар, новларигача бузиб, ёндириб кетардилар. Бу фалокатдан бахтли тасодиф туфайли четда қолган тегирмонлар ҳам анча вақтлардан буён қаровсиз аҳволда қолиб, ярқисиз қолга тушганди.

Демак, тегирмонларни қайта ишлатиш учун биринчи навбатда тош керак. Сангарош усталарни йўқлаш лозим. Жойлардаги сангарошларнинг кўпчилиги қулоққа чиқарилиб, ошенидан бездирилган, бадарға қилинган ёхуд қочиб кетган. Аҳвол танг!

Мана, ўша ноёб хунармандлардан бири унинг қаршисида ҳасратидан чанг чиқиб ўтирибди.

БемULOҳаза ишларга ўта муросасиз саркотиб асабийлашиб ёнидаги ҳамроҳларидан бирига қатъий буюрди:

— Қогоз-давотингни олу, мен айтган сўзларни ёз!

ЕРЛИҚ

Тошкент музофотининг Сўқоқ қишлоғида истиқомат қилувчи сангтарош Аҳад Абдусамат ўглига шу ҳақда умрбод берилдиким, унинг ҳунари ва хусусий молу мулкнинг дахлсизлиги давлат томонидан муҳофаза қилинажак.

Мазкур ёрлиқ эгаси қайси идора ёхуд мансабдор шахсга умумманфаат хусусида мурожаат этган тақдирда, улар зудлик билан устага кўмаклашувга мажбурдирлар.

Ўзбекистон Большевиклар партияси
Марказий Қўмитасининг саркотиб: (имзо)
УСМОН ЮСУПОВ.

ДИЙДОР

Қовунчида ҳизрга йўлиққандек Усмон Юсуповнинг ёрлиғи ҳамда махсус топшириқни олган Аҳад полвон она қишлоғига гўё қанот боғлаб учди.

Куздан буён қаерда бўлмасин, нима юмуш қилмасин, қалби мудом Сўқоқда қолган жигаргўшаларининг ҳажрида бетоқат изтироб чекарди.

Мана, айрилиқлар бир йўла патрат топиб, Аҳад қадрдон остонасига қадам босди. Қўрғончасига кириб келди-ю, гарчи чор атрофда кўклам фасли ўзининг минг турфа бўёқлари билан жилва қилаётган бўлсада, унинг кўзига ҳовли маънос кўринди. Аввало, қўшни тарафдаги ҳали анча пишиқ, лекин нечундир ағдарилиб ётган паҳса кўзига қадалди. У ичкарига кириб борди. Ҳамон йигиштирилмаган сандал четида пахтаси титилиб кетган кўрпага бурканиб, кўзларини шифтга қадаганча ранг-рўйи сўниқ бир алфозда отаси ётарди:

— Ассалому алайкум, ота!

Отанинг нурсиз кўзлари бирдан ялт этди. Пойига тиз чўккан ўғли томон қоқсуяқ кўлларини чўзиб, базўр: «Тирикмисан, болам?...» деди.

Ичкаридан Сожиби чиқиб келдию, ҳушидан кетди.

Ҳар бир дақиқаси асрларга тенг узоқ айрилиқдан сўнг ошёнига эсон-омон етиб келган полвон англадики, ўзидан бошқаларнинг бирор тирикчилик учун қимирлашга мажоли ҳам йўқ...

ХУСУМАТНИНГ ДАВОМИ

Ходи пучуқ қўшниси Аҳадни соғ-саломат қайтиб келганлигини билди-ю, патагига қурт тушиб қолди. Айниқса, унинг илгари колхоз ҳисобига мусодара қилинган молу мулкни аллақандай ёрлиқ ёрдамида тўлиқ қайтариб олганлигига аста чидаёлмади.

Дарвоқе, бу вақтларга келиб Ҳодивой уриниб-суриниб савод чиқарган — колхоз фаолларидан бири бўлиб қолган эди. Одамнинг оласи ичида, деганларидек, пучуқ шахсий манфаатларини баландпарвоз шюрлар билан ниқоблаб, Аҳад сингари яна анча-мунча кўли қадоқларни қон қақшатган эди.

У кейинги пайтда шундай ашаддийлашиб кетдики, қишлоқда гапи ўтмай қолса, дарров шикояту арзномаларни юмалоқ ёстиқ қилиб, юқори идораларга югургани-югурган эди.

Пучуқ Аҳад масаласини ҳеч қаерда ўз кўнглидагидек ҳал қилолмагач, охири Тошкентга равона бўлиб, Марказқўм биносининг остонасига мук тушиб олди.

ТАЪЗИМ

Аҳад полвон қувватга киргач, ишдан чиқаёзган асбоб-анжомини сошлаб, Калинин номли колхоз ажратган икки ёрдамчини олганча Усмон аканинг топшириғини тезроқ бажариш иштиёқида ўзининг оқиш рангли қадрдон тошлар макони бўлмиш Тошкесган дара томон йўл олди.

Мана, бағри кенг дара ўз ҳукмдорини оламжаҳон анвойи гул-лолалар билан қарши олди.

Уста ёрдамчиларига сой сайхонлигида чодир тикишни тайинлаб ўзи янада юксакликка ўрлаб кетди.

Дарадан чиқиб келган полвон қўйбош оқиш ҳарсанглари силаб-сийпалар, лекин, сайрибоғ, вақтичоғликка фурсат йўқ. Топшириқни тезроқ бажариш лозим. Бу зарур тошни халқ интиқлик билан кутаётганлигини қалбдан ҳис қилган сангтарош ажиб бир шиддат билан ишга тушиб кетди. Тош урвоғлари билагу юз-кўзларига сапчир, қатто қоң сизитиб тилар, аммо полвон борган сари зўр ғайрат билан чўкич урарди.

ПУЧУҚ ПАНД ЕДИ

Саркотибнинг иш кабинети. Эшикдан ёрдамчиси кириб келди:

— Усмон Юсупович, бир одам сизни ўн кунчадан бери кутиб ётибди. Сафарда-лигингизни айтсам ҳам кетмади. Мухим гапи бор экан.

— Чақиринг.

Секретарь ёрдамчи чиқиб кетгач, хиёл вақт ўтмай, хонага қўлларини кўксига босганча икки букилиб, Ҳоди пучуқ кириб келди:

— Ассалому алайкум, домлажон!

— Салом, салом! Келинг.— Юсупов уни ён тарафдаги курсига ўтиришга таклиф қилди.— Ҳўш, қулоғим сизда?

Пучуқ шикоят хатини Юсуповнинг столига қўйгач, ўтириб ҳасратини бошлади:

— Шу денг, домла, ҳозир замон бузилиб кетяпти. Айниқса чекка тоғ қишлоқларида... Масалан, мен турган Сўқоқ деган қишлоқда ўтган кузакда Аҳад бойвачча деган унсурни умумийғилиш қарори билан қулоқ қилган эдик. У қочиб юриб-юриб, қайтиб келди-да, энди одамларимизга илгаритдан баттар зуғум қияпти. Қарол ёллаб, тоғда бечораларни эртадан-кеч тиндирмай ишлатяпти. Шу ҳақда тегишли арз қила-қила адои-тамом бўлдим. Сиздар бўлак ҳеч ким унга чора кўрмаслигига ақлим етиб, мана, ҳузурингизга келдим. Ҳайронман, бу аҳволда хусусий мулкчилик илллатини қачон қуритамиз-у, коммунани қачон қураимиз?

— Шикоят хатингизнинг мазмуни ҳам шундайми?— деб саркотиб Ҳодининг гапини бўлди.

— Ҳа-ҳа,— калласини ликиллашиб тасдиқлади пучуқ.

— Ҳўш...— Масаланинг ўзагини англаб олган Юсупов босиқлик билан тушунтира бошлади.— Мана, сизда ғалла бор, дейлик. Бугўйдан нон ясаб бўладими?

Масаланинг бундай бурилишини кутмаган пучуқ саркотибга ялт этиб қаради-да, жимиб қолди.

— Йўқ!— Ўз саволига ўзи жавоб бериб давом этди Юсупов.— Аввал бугўйдони ун қилиш керак. Шунинг учун тегирмонга ғаллангизни кўтариб борасиз. Тегирмонда тош бўлмаса-чи, унда нима қиласиз?— Яна савол нигоҳи билан пучуққа тикилди у.

— Ё ўзингиз тош бўласиз, ёҳуд нон емайсиз. Шундайми?

— Йўғ-э, унчаликка бормас-ов,— деб дудуқланди боядан бери лол ўлтирган пучуқ.

— Хулласи калом, Аҳад сангтарош халқимизга сувдек керакли, нондек азиз одам,— дея саркотиб ўз ҳаяжонини босолмай ўрнидан туриб кетди.— Халқ орасидан чиққан туғма, ноёб ҳунармандларимизни қулоқ қилганларнинг ўзлари қулоқ!

ТАСАННО

Куз фаслининг ўрталарида Тошкесган, Чавлисой тоғ дараларига атроф-теварақдаги колхозлардан ажратилган от-аравалар бирин-кетин кириб кела бошлади. Тошларни араваларга ортиш учун қишлоқ аҳли ҳашарга келди.

...Ана, ҳашарчилар тегирмон тошининг ўртасидан тешилган тешикка махсус хода тиқишиб, пастликка аста-секин думалатиб, от-аравалар шай турган дарага тушиб келмоқда.

Кутилмаганда бир ярим тонналик остки тош ўз залвори билан ҳашарчиларни судраганча нишаблиқдан пастга шитоб билан юмалай бошлади. Яхшиямки, Аҳад устанинг ўзи ясаган ҳалиги ходанинг икки чеккасига маҳкамланган, улкан поналар бор экан. Поналарнинг ўткир тумшуғи ерга қадалгач, тош тўхтади.

Ҳашарчилар шу алфозда тошларни юксалиқдан дарага икки кун деганда тушуриб бўлдилар. Учинчи куни тошларни араваларга юклаш бошланганда кўпчилик аллақачон ҳолдан тойган эди. Уч-тўрт устки тошни юклаш қолганида обдан чарчаган ҳашарчиларга қўшилиб аравақашлар ҳам ўтлоққа чўзилганча бемажол ётиб қолдилар.

Қўёш ҳам уфққа қонталаш рангда ёнбошлаган. Ҳадемай, атрофни зим-зиё қоронғилик қоплайди.

Карвон уч кундан буён дарадан чиқолмай турибди. Бугун ҳарна бўлса ҳам, йўлга тушиш керак.

Аҳад полвоннинг бирдан ғайрати жўш уриб кетди. Жон-жаҳди билан тиришиб, қолган тошларни бир ўзи аравага нондек тахлаб кўяқолди:

— Ҳайда!

Осиёйи тош юкланган ўттиз чоғли от-арава Сўқоқ қишлоғидан чиқиб, Марказкўм ихтиёрига — Тошкент шаҳри томон йўл олди... Аҳад бошлиқ тоштарошлар халқнинг олқишига сазовор бўлиб, саркотибдан тасаннолар эшитдилар!

Дарвоқе, Ҳоди пучуқ босмачиларнинг қолдиқ шайкасига қўшилиб кетиб, одамларнинг кўзидан гумдон бўлган эди.

Сангтарош Аҳад полвон асрлар оша яшаб келаётган ноёб халқ ҳунарини янги техника билан қуролланган қудратли ва шонли Совет тоштарошлар авлодига безавол топширди, кўплаб шогирдлар етиштирди.

Ували-жували Аҳад бобо ҳозирги кунларда пири бадавлат бўлиб, кексалик гаштини сурмоқда.

ҚИЗИЛ ОҚСОҚОЛ

Уфқдаги тоғ чўққилари олис-олислардан салобатли кўринади...

1926 йилнинг баҳори. Пойтахтдан йўлга чиққан извош Қорасув кечуvidан ўтиб, Еттикент томон йўл олди. Лой йўл илон изига ўхшаш сой ўзанининг дам у чеккасига, дам бу чеккасига ўтиб, тоғ томон олға чорлайди. Отлар сағрисида тер кўпчиди.

Усти ярим ёпиқ извошдан Йўлдош ота кўм-кўк адирлар силсиласига боққанча хаёл сўриб боради. «Қани энди, куч-техника бўлса-ю, бу адирларни шудгорлаб, дон сепсанг!»

Ота ногаҳонда извош ҳайдовчисига хитоб қилди:

— Тўхтат, бир зум тўхтат-чи!

— Др-р-р-р...

Извош тўхтар-тўхтамас, йигитлардек ерга чаққон ирғиб тушган ота беш-ўн қадам одимлаб, бир сиқим тупроқни кафтига олди, эзгилади. Отанинг деҳқоний кафтида кечаги ёмғирдан хамирдек кўпчиб ётган тупроқ дондорларди.

— Бу тупроқ эмас, нақ зар-ку! — дея ота извошга мамнун қайтаркан, ҳамроҳларига уқтирди. — Минг йиллардан буён инсон азмига муштоқ кўринади. Башарти, деҳқончилик қилинса борми, бунда битган нозу неъмат, дон-дун омборларга сиғмай кетади. Олға, дўстларим, олға!

Паркент. Сой қирғоғидаги гузарга тумонат одам йиғилган. Чеккароқда эса отлик бойваччаларнинг кўзлари олазарак.

Қишлоқ чойхонасининг пештоқида «ХУШ КЕЛИБСИЗ, ҚИЗИЛ ОҚСОҚОЛ УРТОҚ ОХУНБОБОЕВ!» шиори кўзга ташланади.

Карнай-сурнай извош яқинлашуви билан наъра тортиб, чор томонга ларза сола бошлади. Болалар эса извош томон югуришди.

Осмонга сачрагудек тулпор қўшилган извош Қизил чойхона олдида тўхтади. Фирқалар, шўро вакиллари извошга пешвоз чиқдилар. Халқ олқиши остида қишлоқ шўросининг раиси Иброҳим Усмонов отани қучоқ очиб қарши олди:

— Қадамларингизга ҳасанот, Йўлдош ота!

МУЛОҚОТ

Извош баланд Учқўрғондаги (асли — Ичкиқўрғон) маҳкамга кўтарилиб бораркан, тақияли бола жиловидан тутган, хуржундаги кўзаларга сув ортилган эшак ярим баландликда ҳориганидан оёқ тираб олди. Чивиқ тутган чимматли аёл зўр бериб эшакни савалай бошлади:

— Хих, хих, яшшамагур, хих!..

Ортдан келаётган извош тажанг аёл олдида тўхтади-да, ундан ота ҳамда извошчи тушиб, хуржундаги зйл юкни извошга олиб, юқори ўрлашди.

Отанинг илтимосига кўра, Учқўрғондаги шўро маҳкамасига қишлоқ қариялари йиғилишган.

— Ассалому алайкум! — Охунбобоев қариялар билан қўл олишиб кўришди-да, бўш курсига ўтириб сўради. — Еттикент сўзининг маъноси нима?

— Еттикентнинг маъноси шулким, — соқоли кўксига тушган қария салмоқли жавоб қилди, — тоғлар бағридаги Намданак, Бошқизилсой, Сўқоқ, Заркент, Чанги, Хи-сарак, Олтинбел кентларига бизнинг Паркентимиз орқали борилади. Шу боисдан биз томонлар «Еттикент» деб аталади.

— Баракалло... Нечун қишлоқ аҳли бу ноқулай, тор Учқўрғонда истиқомат қилишади?

— Қадимги замонларда «ёв-ёв»лар кентларни бот-бот талаганлар. — Паҳлавон жуссали қария бармоқлари билан қумушранг соқолини тараганича сўзида давом этди. — Шунинг учун ота-боболаримиз ёвлардан ҳимояланиш учун ана шу тупроқ кўр-ғонларни қуриб, дарвозалар билан мустаҳкамлаганлар. Ота юрт, она-Ватан деганларидек, биз киндик қонимиз тўкилган жойда яшаймиз...

Хуллас, бу ердаги мулоқот, маслаҳатлардан сўнг Йўлдош отанинг дафтарида қуйидаги ёзувлар пайдо бўлди:

«Еттикент. Мазкур 7 та қишлоқ шўросининг 18 та аҳоли яшаш жойларида 4338 хўжалик истиқомат қиладур. Жумладан, 2121 хўжалик ўзбеклар, 1280 хўжалик тожиклар, 397 хўжалик бошқа миллат, элат вакиллари — 10,5 фоиз.

Бир фельдшерлик нуқтаси, бир молия идораси, биринчи босқичли 4 та мактаби бор. Бир ЗАГС бўлими очилган. 3 та қарз, битта ер ишлаш уюшмаси мавжуд.

Савдоси: 55 та жувоз, 66 та тегирмон, 72 та баққолчилик дўкони ишлайди.

Битта матлубот жамиятига эга.

Паркент, Намданак қишлоқларининг бозори бор.

Аҳоли сўғориладиган ва лалмикор ерларда деҳқончилик қилади, чорвачилик билан шуғулланади. Деҳқончиликда асосан дон, беда, пахта етиштирилади.

5060 десятина экиннинг 52,4 фоизи сўғорилади. 27,6 фоизи лалмикор ердан иборат. Жами 16940 бош мол ушланади.

Ҳар хўжаликка ўртача 1,37 десятина ер, 4,59 бош мол тўғри келади.

Сув тармоғи: Паркентсой, Сўқоқсой, Қизилсой ҳамда Шавкат, Мозор, Жузелка, Тешиктош, Қайрағоч, Оқбулоқ, Нурбек, Чақиртош, Наваша ва бошқа майда булоқлардан иборат.

Сой ва булоқларнинг аксарияти ёз фаслида ўз-ўзидан қуриб қолади.

...Сой бўйидаги майдонда тумонот халойиқ.

Майдонда кентлардан, тоғ дараларидан тушиб келган вакилларнинг қўлларида қизил байроқ, алвонлар. Тўрдаги тахта пештоқига қоқилган «ЯШАСИН ИШЧИ-ДЕҲҚОНЛАР ЖУМҲУРИЯТИ!» шиори енгил шабадада оҳиста чайқалади.

Мана, саҳнага қишлоқ шўроси раҳбарлари ҳамда музофот вакили ҳамроҳлигида Йўлдош ота Охунбобоев чиқиб келди.

— Урра!..

— Яшасин Октябрь инқилоби!— деган хитоблар майдон узра янграб, халойиқ денгиздек мавжли чайқалади.

Шу орада кўксига чўғдек галстук таққан, қўлларида турфа ранг гул тутган кашшофлар саҳна олдида турна қатор тизилишди. Наримон кашшоф (ҳозир районда давлат нотариуси) сафдан бир қадам олға ташлаб отани, меҳмонларни бурро таб-риқлай кетди:

Бизнинг кентга хуш келибсиз,

Қизил оқсоқол — Йўлдош ота!

Сой бўйлаб ўтар йўлимиз —

Қадамларингизга гулдаста!

Кашшофлар Йўлдош отани, меҳмонларни анвойи гулларга буркаб юборишди. Нотиқлар табригидан сўнг гулдурас қарсақлар остида сўз республика оқсоқоли Йўлдош ота Охунбобоевга берилади. Вазмин одимлар билан минбарга Йўлдош ота кўтарилади:

— Уртоқлар! Доҳий Ленин раҳнамолигида ғалаба қозонган Улуғ Октябрь инқилоби мазлум халқлар қатори бизга ҳам абадий озод меҳнат, тенг ҳуқуқ, чинакам дўстлик келтирди. Улкамизда босмачи тўдалар, золим бойлар ҳукмдорлигига абдул-абад барҳам берилди.

Азиз еттикентлик биродарлар! Мен сиёларнинг ҳаётингиз билан танишиб чиқдим. Хулоса шулким, бу ерда маъмурий уезд тузишни ҳаётнинг ўзи тақозо этаркан. Биз бун янада чуқурроқ ўрганиб, тез орада ижобий ҳал этажакмиз.

Эндиги вазифа: эскича турмушни янгича қуриш — ҳар биримиз саводхон бўлайлик, равон йўллар қурайлик, кенг далаларда деҳқончилик қилайлик, қир-адирларга сув чиқариб, боғ-роғлар барпо этайлик!

ТАНТАНА

Дарҳақиқат, ота ташрифидан сўнг, Ўзбекистон Марказий ижроия комитетининг 1926 йил 4 июнда тасдиқланган 11-сон қарорига биноан, Тошкент области составида янги маъмурий район — Паркент райони ташкил этилди.

Паркентликлар Йўлдош ота айтганидек, ленинча партия раҳбарлигида коллектив хўжаликларга бирлашдилар, маданият юксалди, ёппасига саводхон бўлдилар. Кенг, равон йўллар қуриляпти, деҳқончилик ҳамда чорвачилик равнақ топмоқда; қир-адирларга канал қазиб сув келтирмоқдалар.

Ҳозир Паркент серқуёш республикамизнинг хушманзара, серфайз, замонавий қишлоқларидан биридир.

Келажакка комил ишонч билан боқиб, коммунистик мўл-кўлчиликни бунёд этаётган Паркент водийсининг келажаги янада порлоқ!

Уфқдаги тоғ чўққилари олис-олислардан янада салобатли кўринади.

ЛАҲЗАЛАРНИНГ ҚИММАТИ

Ўзбек шеърлятида байрамлар бўлмақда. Шоирлар етилмақда. Ижод ва камолотнинг йўллари сарҳисоб қилирмақда. Олисдан келаетган, устини, қошу сочларини, манглайини умр йўлларининг муборак гўбори босган одамга ҳорманг деймиз. Умид билан бино тиклаётган, меҳрибон замин бағрига дон сочаётган, сабийга сабр ва шафқат билан биринчи ҳарфни ўргатаётган, кўксини ўтга бериб пўлатни қолиплаб ташиётган замондошимизга ҳорманг деймиз.

Инсон инсонга марҳаматли ва илтифотли сўз билан малҳам ва мадад беради. Шунда одамнинг қилаётган иши унга янада гўзал, янада ёқимли кўринади. Йўл азоблари, изланиш машаққатлари унутилгандай бўлади. Машаққатларнинг гўбори кетиб одам яна гайратга минади. Яна отланади. Яна ўзида тоғларни толқон қилгудай куч сезади. Сўз билан одам одамга қанчалар муборак бўлади шунда! Шоирлар буни беҳад теран англайдилар. Шоирлик истаги балки шундан пайдо бўлади. Шоир сўзи билан халқига, Ватани, эътиқодини тарбиялаган партиясига ёр бўлади.

Шоирнинг хизмати — унинг элга айтолган катта сўзи. Ҳа, катта сўзлар бўлади. Ёв дағдаға қилиб келганда, шоирнинг: «Кўлингга қурол ол!» деган сўзи катта сўз эди. Оталар жангга кетганда, оналар бомбардимон остида қолганда, тупроқ ичида харосон қолган гўдакни бағрига босиб: «Сен етим эмассан!» деганда, бу шоирнинг катта сўзи эди. Олам ва коинотнинг ҳаракатини, тарихларнинг буюк кўчишларини мутафаккир инсонпарвар кўзлари билан кузатган донишмандга инсоннинг энг бебаҳо фазилати яхшилик бўлиб туюлганда ва: «Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот, Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от» деганда, бу гарчи муаммо эди, лекин катта сўз эди. Инсонга чексиз меҳр ва шафқат билан қараган, лекин барча улуғ идеаллари замонанинг қаттиқ деворига урилиб чилпарчин бўлган шоир: «Шу ёвўз замонамда куйладим эркини мақтаб, Хор-зорларга ачинмоққа чақирдим», деб ёзганди, бу ҳақиқатан улуғ сўз эди.

Озми бундай сўзлар!

Одам боласи шундай сўзлари баробарида ва шундай сўзлар уйғотган ҳаракат баробарида табиатнинг гултожи ҳисобланади.

Катта сўз деганда шуларни назарда тутмоқ лозим.

Катта сўзнинг моҳияти унинг замонга, инсоннинг ранг-баранг тақдирларига, жамият тараққиётига, одам қалбининг зарбларига ҳамоҳанг бўлгани, уйғунлик касб этгани билан белгиланади.

Шундай ҳамоҳанглик, теран уйғунлик бўлмаган ерда сўзлар кичрайиб қолади. Бадиий маънеидан айрилади. Кичик сўз пайдо бўлади. Шоирлар буни бениҳоя чуқур англайдилар, сезадилар. Шунинг учун улар сўзни қаттиқ қадрлайдилар. Сўз масъулиятини жонларида туядилар.

Бугунги ўзбек шеърлятининг таниқли номояндаларидан бири СССР Давлат мукофоти лауреати Рамз Бобожон юрагида шеър нафаси туғилган кезлардан бошлаб сўзни қаттиқ қадрлашга ўрганди. Сўз унга жуда сирли ҳилқат бўлиб туюлди. У сўз жуда ҳам лазиз ва жуда ҳам саркаш нарсе эканлигини сезди. Сўзга асир бўлди. Сал кейинроқ эса сўзга имон деб қаради ва сўнг бу қараш унда мустаҳкам эътиқодга айланди. Сўзни имоннинг инъикоси деб қараш унда шеър бу — имондир деган тушунча даражасига қадар ўсиб етилди. Шу етилган фикр уни шоир қилди. Шеърлятга садоқат билан хизмат қилишга ундади. Жуда қийин пайтларда ҳам шу қараш унга зўр мадад берди. Одам ўзидан ўзи мадад ола билганда эса у кўп олижаноб ишларга қобил бўлиб қолади. Чунки бу ишон ва иродадан дарак беради.

Рамз Бобожон ўзининг 1973 ва 1981 йилда чиққан кўп жилдлик китобларини 1936 йилда ёзилган шеъри билан бошлайди. Бу ўн беш яшар ўсмирнинг шеъри. У: «Юрак, ўзинг куй ижодчиси, Чал ҳаётнинг қувнок, шўх найин» деб бошланади. Бу сўзлар худди ойнага ўхшайди. Бу ойнага қараб туриб ўттизинчи йилларнинг манзарасини, руҳини, ёш шоирлар ҳавас билан интилган ва ҳавас билан ўрганаётган ҳодисаларни, уларнинг ўз олдларига қўйган мақсадларини анча равшан ажратиб олиш мумкин. Бу сатрлар ва улар билан олдинма-кейин яратилган бошқа шеърларни Ҳамид Гулом, Шукрулло, Шўҳрат, Туроб Тўла, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин сингари ёшларнинг шу пайтлар ичида қилган шеърлий машқларига қиёслаш ҳам мумкин. Бу қиёсда интилиш-

лар, орзулар, ҳаваслар ниятлар, қарашлардаги жуда яқинликлар, мавзуларни ишлашда бир-бирига суяниш, мусобақа ва шулардан келиб чиқадиган ўхшашликлар аниқ кўзга ташланади. Уларнинг ҳаммалари Ғафур Ғулум ва Ҳамид Олимжонни севар эдилар. Уларнинг ҳаммалари ўттизинчи йиллар шеърлатимизнинг ёрқин ва такрорланмас алангаси бўлган Усмон Носирни беҳад яхши кўрар эдилар. Шу яхши кўришлар уларнинг илк шеърларида рўй-рост акс этарди. Улар худди Усмон Носир каби ўз шеърларининг марказига юрак ҳамда Ватанини қўйишга интилардилар. Уларнинг шеърлатга бўлган қарашларида ҳам Усмон Носирнинг таъсири анча кучли эди. Улар Рамаз Бобожон жуда топиб айтгандай шоирлик даъво қилмасдан туриб, чинакам ҳавас билан шеър ахтарар эдилар. Улар Усмон Носир кетидан юрак ва Она-Ватанини ўзлари суянган тоғ деб эълон қилдилар.

Рамаз Бобожоннинг ўттизинчи йилларда ёзган шеърлари унинг юрагини ва умуман навқирон кунларини — ҳаётини тўлдирган севинчлар, ҳаяжонлар, дунёни таниш завқларининг ифодасидир. Таркиби содда, шўх, ўйноқи бу шеърларда келажак умиди қулф уриб туради. Юртага ва шу юртни гулшанларга айлантираётган кишиларга муҳаббат шеърларга ҳаётбахш руҳ бағишлайди. Шу муҳаббат ёш шоирнинг гражданик қарашларини шакллантиради. Унда шоирлик ўзини ватанга чинакам граждандек деб ҳис қилишдан туғилган. Рамаз Бобожон ўз шеърларида бошданоқ кўпроқ гражданик мавзуларини кўтаради. Шеърларни салмоқли мавзуларга бағишлайди. Бунинг албатта ўз теран илдизлари бор. Аввало бу даврнинг талаби эди. Давр ватанпарварлик ғояларини чуқур ишлашни ижодкорлардан талаб қилмоқда эди. Шунинг учунмикан Рамаз Бобожоннинг бу йилларда ёзган ҳар бир шеърига Ватан тушунчаси кириб келади.

Шухрати зўр мамлакатим
Бахтлар йўлдоши,
Сен бир қуёш бўлсанг кўнда,
Биз — ер қуёши.

Мана шундай кўтаринки кайфият, ёшлик қувончлари Рамаз Бобожоннинг шеърларига, уларнинг ички тўқимасига умуман хос.

Рамаз Бобожон ёшлигидан ҳаётнинг яхши томонларини кўришга одатланди. Социалистик воқеликнинг нури ва умидбахш манзараларини тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Унинг шеъри ҳаётини зиддиятлар, инсон тақдирларининг драмаларидан, ўсиш қийинчиликларини акс эттиришдан кўра ўсиш муваффақиятларидан завқланиш кайфиятларига яқинроқдир.

Рамаз Бобожон жўшин сиёсий руҳ ҳоким бўлган жуда катта хонадонда ўсиб вояга етди. Унинг бобоси Очил Бобожонов ўн еттинчи йил улуғ инқилобининг фаол иштирокчи ҳамда етакчиларидан бири эди. «Гулистон» журналда пайдо бўлган тарихий очерклардан бирида у ҳақда шундай бир парча бор: «Першин Бобожоновни чақириб топшириқ берди:

— Партиявий вазифа. Мирзааҳмад Мир-

ҳодиев, Султонхўжа ва Акбархўжа Қосимхўжаевлар билан биргаликда Эски шаҳарда тарғибот ишларини кучайтирасан. Биз РСДРП Тошкент ташкилотида Касаба комиссиясини тузиб, сени аъзоликка киритдик. Ўзбек ишчиларини касаба союзларига уюштириш лозим. Бу ишга сен бошчилик қиласан, Ишни бинокор усталар жамиятини тузишдан бошла» ...Очил Бобожонов Улуғ Октябрь инқилобининг ғалабасини таъминлашда, тинч социалистик қурилиш йилларида жасорат билан хизмат қилди. Ўзбек қомуси у ҳақда шундай маълумотлар беради: «1917 й. Тошкентдаги қуроли кўзғолонда ишчи дружинасининг ташкилотчиларидан бири. Б. 1919 й. январда Тошкент Советларга қарши кўтарилган исёнга қарши курашди. 1919 й. ёздан 1926 йилгача Тошкент фавқулодда комиссияси бошлиғининг ўринбосари, Тошкент Эски шаҳар Советининг раиси ва умумшаҳар Совети ижроия комитети раисининг ўринбосари вазифаларида, умрининг сўнгги йилларида партия-совет ташкилотларида ишлади. Б. 1920й. ТуркКП ва Туркистон МИКга аъзо, РКП(б) Бутун Россия 9-конференциясига делегат қилиб сайланди». Очил бобонинг ўғли, Рамаз Бобожоннинг отаси Насриддин Бобожонов ҳам ота изидан борди, отанинг инқилобий ишлари давом эттирди.

Рамаз Бобожон тийрак бўлиб ўсди. У бобосининг ҳам, отасининг ҳам ишига лоқайд эмасди. Аксинча, уларнинг инқилобчи эканлигидан, халқ фарзандлари каби иш кўрганларидан, халқнинг, давлатнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлганликларидан чексиз фахрланарди. Фахр оқил одамларга зўр куч-қувват беради. Рамаз Бобожон Очил бобонинг ишидан, унинг катта фаолиятидан, инсоний феъл-атворидан, шахсий тақдирдан туганмас файз ва одамга ғайрат бағишлайдиган баҳра олди. Шу файзу баҳрадорлик унинг барча шеърларида акс этди. Шоир ўзининг ёрқин ва қимматли дostonларидан бири «Бобом билан суҳбат»ни:

Менинг бобом Ленинни кўрган,
Ленин билан суҳбат ҳам қурган...

деган сўзлар билан бошлагани бежиз эмас, албатта. Рамаз Бобожон курашчан наслнинг бир тетик вакили сифатида ўзининг ифтихори, ғурури, гражданик эътиросларини мана шу дostonда бошқа ҳамма асарларидан кўра ёрқинроқ ва ҳаётийроқ, теранроқ қилиб ифодаланди.

Очил Бобо ҳикоясининг
Аввал боши Ленин бўларди.

Мана шундай ажойиб ҳикояларни жуда ёшлигидан тинглаш бахтига муяссар бўлган Рамаз Бобожонда гражданик кайфиятлари ва руҳининг бунчалар эрта уйғонгани ва бунчалар эрта шеърга туша бошлагани табиий бир ҳол бўлиб кўринади.

Айтганида ниҳоясини,
Қўшилишиб ўзи кўларди,
Ениб турган кўзи кўларди...

Ёш Рамаз Бобожон бобосига, унинг ишига ихлос қўйди. «Бобом топган бахт — ме-

нинг бахтим, сенинг бахтинг, азиз китоб-хон», деган ақидага келди. Шу ихлос ва ақидасига ҳамон содиқ. Агар Рамз Бобожон яратган барча салмоқли асарларга, унинг «Бобом билан суҳбат», «Қадрдон дўстлар», «Баҳс», «Оби ҳаёт», «Ҳиндистон онаси», «Ҳайёмнома» сингари дostonларига, граждaнлик руҳи билан тўлиқ публицистик шеърларига чуқур назар ташланса, уларнинг барида ўша ихлос ва ўша бoбoмepoc ақиданинг бадиий инъикосини жуда равшан кузатиш мумкин. Рамз Бобожон ёшликдан унутилмас, кишига бир умрлик мадор берадиган жўшқин хотиралар олиб қолди. Хотираларнинг мазмуни жўшқин бир руҳга айланиб унинг асарларининг маъзига сингди. Коммунистик эътиқоднинг ифодаси бўлиб сингди.

Рамз Бобожон бобосидан ва бобоси орқали социализм қурилиши муҳитидан коммунизм ғоялари ва идеалларига садоқат билан хизмат қилишни ўрганди. Шу билан бирга у худди бобоси каби элга хизмат қилиш, oдaмларни ўз меҳри билан баҳрадор этиш ниятини дилига тугди. Булар шеърга, ижодга бизнинг шароитимизда катта тўлқин берадиган ҳодисалар эди.

Умр — умр эмас беташвиш, беғам,
Кўникиш — кишининг жонига азоб!
Баҳра ололмаса биров меҳримдан,
Виров сололмаса дилга ҳаяжон,
Балки зерикардим лоқайд умримдан,
Паст-баландсиё йўлдан ўтгандай

карвон!

Рамз Бобожон шундай баҳрадор меҳр билан яшашни ўз инқилобчи бобосидан, унинг тўппа-тўғри таъсирида ўрганган дейиш хато бўлмаса керак. У ўзининг ҳаёт-да қўйган қадамларида, эл-юртга хизматида, ижодининг катта йўлида шундай баҳрадорликка интилди. Инқилобчи Очил бобо вафот қилганда, Рамз Бобожон ўн бир яшар эди. Бу таассуротлар oдaм онги ва қалбида жуда чуқур ва бир умрга ўрнашадиган пайт. Кичик Рамз бобо фaйзига тўймай қолди. Лекин бевосита олган болалик таассуротлари кейин бобосини яхши билган, у билан кўп замонлар бирга ишлашган сафдошларнинг ҳикоялари билан тўлишиб, бойиб борди. У шоир сифатида шакллана борган сайин бобосига интилиш кучайди. Узида доим у билан мулоқот қилиш эҳтиёжини сезди. Жамият ва халқ ҳаёти ҳодисаларига бобосининг кўзи, назари билан қараш эҳтиёжини туйди. «Оби ҳаёт»нинг жўшқин таркибига, «Баҳс»нинг сиёсий-публицистик оқимига эътибор бериб қаралса, Рамз Бобожон шоирона идрокнинг саҳифалари қачон, қандай шаклланганлигини яхши кузатиш ва англаш мумкин. «Баҳс»да дoston қаҳрамони ёшликка қайтишни орзу қилади. У ёшликнинг жозиб, қаҳрамонлик манзилларидан бирма-бир ўтиб боради. Абдулла Набиев, Павлик Морозовларни эслайди. «Оби ҳаёт»да эса инсоннинг — совет кишининг қутурган дарё билан кураши ва ғалабасини тасвирларкан, яна оғир йилларни эслайди. Социалистик ўтмиш воқеаларидан мадад олади.

Рамз Бобожон устозлари даврасида.

Совет воқелиги —
Умрим боқийлиги!
Қалб тўла туйғу!
Қаҳрамон — ўзимиз!

Шоирнинг ёшликка интилиши, унга тинимсиз «сафар қилиш» эҳтиёжи билан яшаши — ўша унутилмас хотиралар, ўчмас таассуротларнинг натижаси, тўғрироғи чақирғи эмасикин. Унинг ижодий, бадий тасаввурларидаги коммунистча яхлитлик ва мунтазам этиқоднинг сабаби шунда эмасикин, «Баҳс» ва «Оби ҳаёт»даги ўтмишга, тўғрироғи ёшликка сафар шоирнинг «Бобом билан суҳбат» дostonидан бошланади. Шоир иш столида ижод қилиб ўтирган чоғда бирдан Очил бобо пайдо бўлади. Бобо ўз улкан ишининг меросхўрлари ҳаётини кўришни истайди. Авлодлар инқилобчиларнинг анъаналарини қандай давом эттирмоқдалар, бу йўлда улар нималарга эришдилар уларнинг режалари, олаётган қадамлари қандай — бобо шуларни билишни истайди. Шоир мана шу шартли усул ёрдамида социализм эришган муваффақиятларни, бугунги воқеликнинг ҳаётбахш манзараларини бадий ишонарли ва таъсирчан қилиб гавдалантиради.

Усулдаги мана шу шартлилик, шартли тузилишлар ва шоирона шартли қурилмалар Рамз Бобожоннинг сал кейинроқ ёзган «Ҳиндистон, онаси», «Ҳайёмнома» «Минг бир турна» — уч дostonдан тузилган триптихида анча кучли суратда намоён бўлди. Шартлилик — асли ўзи сунъийлиқдир. Лекин шартлилик реалистик теран тасвирга хизмат қилганида, қаҳрамонларнинг мураккаб ва беҳад бой ички кечинмаларини очишга, чигал воқеаларни ҳаяжонли тарзда ёритишга хизмат қилганида у сунъий бўлиб кўринмайди. Гамлетга ота шарпаси намоён бўлганда, Данте жуда олис ўтмиш шоири Вергилий билан адам мулки қаватларини сайр этганда, Мис чавандоз шўрлик Евгенийни даҳшатли тарзда таъқиб қилганда, Навоий дostonида қушлар ҳақиқат излаб йўлга отланганларида мана шундай гўзал ва беҳад зарур, ўзини бадий жиҳатдан оқлаган шартлиликка, инсон фантазиясининг гўзал самарасига дуч келамиз. Лекин Рамз Бобожоннинг юқоридаги уч дostonида ва яна унинг «Юсуф ва Зулайҳо» деган янги асарид шартлилик анча мураккаб тус олади. Усул сифатида у биринчи даражали аҳамият касб этади. Буни Рамз Бобожоннинг ҳатто энг маърифатли китобхонлари ҳам қайд қиладилар. «Рамз Бобожонни мен шоир сифатида анчадан бери биламан ва ўқиб келаман. У айна жуда осон бўлмаган усулда ишлайди. Шоир таассуротларни ассоциацияларни бир жойга марказлаштиришга (концентрация) интилади. Марказлашган таассуротлар ортида жуда йирик умумлашмалар ётади. Албатта яхлит, ҳақиқий умумлашмалар индивидуал кайфият уйғотади. Бу умумлашма қанчалар юксак бўлса, китобхоннинг ҳам таассуроти шунчалар теран ва кенг бўлади», дейди давримизнинг улкан романистларидан бири

Георгий Марков. Академик Комил Яшин ҳам Рамз Бобожон поэмалари ҳақида сўзларкан, шоирнинг катта, мураккаб умумлашмалар билан фикрлашига тўхталади ва шундай деб ёзади: «шоир... бадий умумлашманинг янги йўларини топди. Бу Рамз Бобожоннинг ўзига ҳам янгилик бўлди, ўзбек поэмасида ҳам жанр ечими бобида янгилик саналди. Чунки поэмادا («Оби ҳаёт» назарда тутилади — И. Ғ.) конкрет нарса рамзий умумлашма образ даражасига кўтарилади ва ҳозирги воқелигимизнинг кенг қатламларини қамраб олади». Йирик совет танқидчиси Виталий Озеров ҳам Рамз Бобожоннинг дostonларида совет воқелиги ва тарихининг катта ҳодисалари қатламлашгани ҳақида сўзларкан, уларнинг интернационал мағиздорлигини алоҳида таъкидлайди. Шу билан бирга у поэмаларнинг «мураккаб бадий таркибга эга эканлигини» кўрсатади. Шу тариқа уч йирик адибнинг Рамз Бобожон поэмалари ва уларнинг бадий ўзига хос хусусиятлари ҳақида билдирган фикрлари бир ердан чиқади ва шоир поэмачилигининг муҳим белгиларини очиб беради.

Рамз Бобожон ўз шеъриятида ва айниқса, дostonларида гоғта изланувчан ижодкор каби кўзга ташланади. Унинг «Бобом билан суҳбат», «Қадрдон дўстлар» сингари воқеабанд дostonларини «Оби ҳаёт» «Баҳс» ёки «Ҳайёмнома»га солиштирганда бу изланишларнинг қанчалар ҳаракатчан эканлиги янада равшан кўринади. Рамз Бобожон дostonларининг шеърӣ тузилишида, ички таркибий қурилишларида, турли бадий воситалардан фойдаланишда оригинал, ўзи топган йўллардан боради. Сўзлар, образлар, турли ритмик товланишлар поэмаларнинг мундарижасига кўра ва шу мундарижага тўла уйғун ҳолда юзага келади.

Албатта, ҳар кимга нимедир ярашган. Шевченкога дард ва исён («Елғиз мен йиғига, дардга ярайман... Мен нега йиғлайман, йиғлайман нечун?...»), Петефига романтика ва эрк учун кураш наволари («Қон тўкилган торларга Сўнгги жангга чақириб, Шиддат билан қон юқи бармоғимни ураман...»), Машрабга саргашлик ва руҳ меvasи бўлган безовта ҳикматлар («Биродарлар, мен ушбу кеча Мажнундин назар топтим, Тонг отгунча ризват бирла оламдин хабар топтим...») ярашади.

Рамз Бобожоннинг ҳам қирқ беш йил излаш ва меҳнат билан шеъриятда топган нарсалари унинг ўзига жуда ярашади. Ҳаётбахшлик, инсон тақдири ва кечинмаларини уларнинг энг ёрқин нуқталарида илғаб олиб тасвирлаш унинг шеъриятига ўзига хос колорит бағишлайди. Унинг шеърлари бўзилмас, ўзгармас оптимистик руҳи билан ажралиб туради. 1945 йилда Рамз Бобожон:

Уфқ тағларига қарайман хуррам,
Халқим бунёд этган бўстон кўринар.
Юракда шеърларим гиёҳдек унар,
Ҳаётдан лавҳалар кўчирар қалам...

Ачиқ ҳақиқатни айтганда тур тек.
Эй юрак! Танти бўл, сахламагил кек.
Хижолат этса ким ёру дўстини,
Унга меҳру шафқат эшиклари берк.

Рамз Бобожоннинг бу қарашлари икки инсон ўртасидаги дўстлик атрофидагина чекланиб қолмайди. Унинг тафаккури оддий дўстликни улуглашдан интернационал дўстлик туйғуларини ифодалаш қадар кўтарилиб боради. Шоир халқлар, миллатлар ўртасидаги қардошлик, дўстлик, бирдамлик ғояларини ўз шеърларида анча теран ёритади.

Шоирнинг назарида ижтимоий салмоқли ҳаёт беором бўлишни тақозо қилади. У тинч оқар дарёга ҳавас қилмайди. «Юрак тўлқинга ўч, тўлқинни севар! Бепарво умримдан бўлмайман рози...» Беоромлик нима? Бу — ёмонликка нисбатан шафқатсизлик. Ёмонликка нисбатан мурасасизлик бу яхшилик, албатта. Рамз Бобожон ахлоқий-маънавий қарашларидаги кескинлик бу яхшиликдир. Рамз Бобожоннинг лирик шеърлари, рубойлари, ранг-баранг мундарижага эга бўлган салмоқли дostonлари, республика ва Иттифоқ сахналарида кўйилган комедиялари шу фикрни тасдиқлаб турадилар.

Рамз Бобожон ўз ижодининг катта эътибори билан Иттифоқ майдонига чиқолган, ўз ўрнини тополган шоир. Унинг шеърлари Николай Грибачев, С. Кузнецова, А. Наумов, А. Передреев, Я. Хелемский, В. Липко, А. Ойслендер, Ф. Губер сингари шоирларнинг таржималарида Москвада қайта-қайта нашр этилди ва Иттифоқ китобхоналарининг эътиборини қозонди. Социалистик ҳамдўстлик мамлакатларида Рамз Бобожон асарлари О. Фишер (Германия Демократик республикаси), Десанка Максимович (Юго-

славия) таржималарида босилиб чиқди. Болгариянинг «Народна култура» нашриёти 1979 йилда Рамз Бобожоннинг танланган шеърларини чиқарди. Бу китобни машҳур Йордан Милев тўплади ва унга сўз боши ёзди.

Рамз Бобожон олтмишга тўлиши муносабати билан Москвада унинг икки томлик танланган асарлари нашр этилди. Тошкентда эса ўзбек тилида унинг уч жилддан иборат танлама асарлари чиқарилмоқда. Рамз Бобожон бугун ғайрат камарини белга маҳкам боғлаб ижод қилмоқда. Унинг янги шеърларида бугун бошқача нозик, нафис, тўлқин оҳанглар етилмоқда. У ҳамон шеърга асир, шеърга ошuftа, ҳамон шеърӣ хазиналар излаш шавқи билан яшайди. У қийин изланади. Лекин излашларида албатта бир самара топади. Излашга бўлган интилиш эса бугун унда кечагидан ҳатто кучлироқ. Дилида улкан режалар барг ёймоқда. Буларнинг барини у ўзининг янги шеърларидан бирида ёрқин айтган:

Қалбим интиқ, уринди.
Ухлолмадим кечаси.
Юлдуз бўлиб кўринди
Эртанги кун режаси.

Шеърни имон деб билган ва шундай эътиқод қилган, шу эътиқодига кўра ёзган Рамз Бобожон доимо халқ, партия иши учун камарбаста. Шоир янги кунлар, янги тонглар сари бормоқда. Юрак янгича зарблар, янгича урғу билан тепмоқда. Янгича сатрлар ваъда қилмоқда. Хайрли йўллардан хайрли илҳомлар кўзғалмоқда. Шоирга хушбахлик тиламоқда. Умрнинг лаҳзалари ижод билан қиммат топмоқда.

Иброҳим ҒАФУРОВ.

ЗАМОН ЗАРБИ БИЛАН УРАЁТГАН ЮРАК МИСРАЛАРИ

Бугунги адабий авлод кечагимас. Бугунги бадий адабиёт бурчи унинг устозлари бўйнида ҳам йўқ эди. Гарчанд улар ҳам ниҳоятда оғир ва мураккаб давр юкини кўтариб келган бўлсалар ҳам. Бугунги мисралар тагин ҳам нозик, тагин ҳам пишиқ, тагин ҳам бақувват фикр тўлқинларини талаб қилади. Ҳаловатли кунлар ўтиб кетди, ташвишли кунлар, ҳукмфармо кунлар қалам қудратини кузатмоқда, унинг бу тигиз кунлар шовқинида кўмилиб кетмаслиги, оқсоқланмаслиги, билъакс, тагин ҳам жанговар бўлишини, тагин ҳам ростгўй, ватанпарвар қалблар сўзининг яловбар-

дори бўлишини, соҳибининг ўз революцион анъаналарига, революцион Октябрь шаънига муносиб бўлишини тақозо қилмоқда. Рамз Бобожон ана шу авлод сафида камол топган ва бу жанговар сафнинг байроқдорларидан бири бўлиб етилган, ўзбек совет адабиётининг социалистик реализм учун, ленинча буюк адабиёт учун курашда пишган, унинг традицияларини умумсовет адабиёти традициялари таркибига, умуминтернационал адабиёт традициялари таркибига сингдира олган етук вакилларидан биридир. Мен ва менинг дўстларим, қаламқаш ўртоқларим ўзининг жанговар

сафида Рамз сингари қаламкаши борлиги билан фахр қилади, чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан унинг олтимиш йиллик муборак тўйи куни қаторида камарбаста бўлиб туради, бу шодиёнани ўзининг шодиёнаси, манз шу энгилмас авлоднинг шодиёнаси деб билади.

Рамз ҳам ижодда, ҳам ҳаётда қаттиқчиликларни енгиб ўтган, катта ва мураккаб синовлардан ғолиб чиққан, ҳар бир довонда ўз адабиёти тарихига салмоқли асарлар қолдирган, шеърлари қалбларни тозаллаб, дostonлари ҳаяжонга солган, драмалари сахнадан-сахнага ўтиб, сўзлари китобхон орзуларига монанд тушган суюкли шоир ва адиб, драматург ва сўз-устаси. У замондошларига, китобхонларига, қаламкашларига дунё кезишни, дунё топишни, дунё дарди билан яшашни, кенг ва узоқ қитъаларга қўл беришни, эртани кўзлашни, эртани куйлашни, эрта билан яшашни, бугун билан хайрлашиб, эрта билан учраша олишни ўргатади, ер юзи одамларининг орзуларига орзусини қўшади, ер юзи муаммоларини ечишни ўргатади ва ўргатади, ер юзи муҳолифларини тартибга чақиради, уларнинг чиркин ниятларини фoш қилади, тинчлик ва маъмуриликда яшашга чақиради, ватанининг трибунига айланади, Маяковский, Ҳамза анъаналарини давом эттиради. Мен унинг иш столида ҳам, ижодхонасида ҳам шуни ҳис қиламан. Ватани юмушларини бажара туриб ижод қилади, ижод қилатуриб ватани юмушларини бажареди, чегарадан ўта туриб ватанини куйлайди, ватанини куйлаб туриб, чегарадан ташқарида унинг вазифаларини адо этади. Шу сабабдан у оддийгина шоирмас, у ўз устозлари сингари жаҳонгашта шоирдир.

Шоир тонги ҳам ўзгача бўлади, оддий

бўлмайди. Мен — унинг дўсти ҳар сафаргидай вақтли уйғонаман-у, ишга ўтираман. Мана шу вақт қаламкаш дўстларимни ўйлайман, уларнинг ҳам мен сингари барвақт туриб ишга ўтирганини тасаввур қиламан. Рамз ҳам эрта туради, ҳовли айланади, туни билан чанги босилиб, ҳавоси янгилиниб қолган Тошкент ҳавосидан тўйиб нафас олади, кеча битмай қолган шеърини битиришга ўтиради, ёки янги шеър бошлайди, кечагина тугаллаган «Юсуф ва Зулайхо»нинг, кўзи қиймаган, аммо тузатилиши албатта зарур бобларини варақлайди, ўзига ниҳоятда маъқул бўлган, ўзи ғоят илҳом билан ёзган бобларидан бирини ўқиб ҳузур қилади, ҳар сафаргидай менга телефон қоқади-ю, уша бобни ўқий бошлайди...

Тошкент кўчаларида шарқираб оқиб ётган ариқларда кечаси билан ўзини-ўзи ювиб ўтган тўлқинлар шоир қалбини жунбишга солади, шоир чарчоқ кўзларига у муборак сувдан ҳовучлаб теккизади, ер ва сув қалбини ҳис қилади, чарчоқлари бирдан босилади, бирин-кетин уйғонаётган шаҳар муҳитига тагин ҳар кунгидай кириб ғойиб бўлади... Йўқ ғойиб бўладимас, у билан бирга кетади, унинг ташвишларини бўлишмоққа, шодликларига шерик бўлмоққа...

Олтимиш йиллигини нишонлаётганимиз шоир Рамз Бобожон мана шунақа фахр этса этгудек, ифтихор қилса қилгудек, севса севгудек шоир, унинг мисралари, унинг шеърлари, унинг дostonлари, унинг сўзлари замон зарби билан ураётган қалбидан қўйилмоқдадирки, биз сиз билан унинг тўйига қамарбастамиз, у билан ҳамдамимиз. Тўй оstonасида чуқур эҳтиром билан

Туроб ТУЛА.

1962 йил. Рамз Бобожон Ўзбекистонда қозоқ адабиёти ва санъати декадаси иштирокчилари билан.

ҲАЁТБАХШ ОБИ ҲАЁТ

Рамз Бобожоннинг шеърятидан олган дастлабки таассуротим туфайли уни лирик шоир сифатида танир эдим. У шеърятнинг қоидаларига амал қилиб тўғри келган нарсалар ҳақидаги фикрини қоғозга туширадиганлардан эмас, балки жиддий фикрлайдиган, борлиқнинг нотекис йўлларида маъно излайдиган, туйғуларини лирик йўсинда ифода этадиган ижодкор тарзида намоён бўлганди. Шунинг учун танишларимдан бири анча-мунча оқ қорани таниган одам унинг янги достонини менга тақдим этганда, беихтиёр: «Лирик асарми?», деб сўрадим. У тўғри жавобдан қочди-да: «Кўриб чиққин, афсус қилмайсан. Балки таржима қилиб ҳам қоларсан», деди.

Мен достонни ўқиб чиқдим, бу «Оби ҳаёт» эди ва у менга қаттиқ таъсир этди. Асар на фақат мавзунинг жиддийлиги (жиддий мавзулар дунёда озмунчами!), балки биринчи навбатда эпос ва драматизм, лирика ва публицистика (энг юксак маъносидан)нинг мукамал даражадаги бирлиги билан қойил қолдиранди. Унда ҳамма нарса — воқеалар ҳам, кишилар ва табиат кучларининг драматик тўқнашувлари ҳам, ҳаётни фалсафий тушуниш ҳам, ёрқин, қизғин баҳс ҳам мужассамини топганди. Мен онда-сонда таржима қилардим-у, достонларга умуман қўл урмасдим, аммо бу янги қараш ва янги нутқ, умуминсоний маъно сақланган ҳолда миллий мавзу ва бўёк, бадий кашфиёт — мени ўзига жалб этди ва уни таржима қилишга киришиб туну кун сидқидилдан ишладим. Ҳозир достон кенг шуҳрат қозонди. Давлат мукофотига сазовор бўлди, лекин менга «Оби ҳаёт»нинг бадий кашфлари ва унинг теранлиги танқидчилик томонидан охиригача текширилмагандай ва очилмагандай туюляпти. Бунга сабаб танқидчиликнинг текис йўлдан юришга кўникиб қолганлигиданмикин, ёки етарли даражада баҳо беролмаганданмикин... Мен яна шунга аминманки, достонда айtilган хусусиятлардан ташқари фақат ўзбек шеъряти учун эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсидаги шеърят учун ҳам янги-бадий имкониётлар намоёндр.

Бу жуда қайсар, барча қонунлар билан курашадиган, жуда жасур, истеъдодли ва янгича ишдир!

Шундан кейин Рамз Бобожонни фақат лирик шоир деб аташга тилим бормасди, чунки энди унинг истеъдоди бир жанр доирасидан чиқиб кетганди. Унинг ижоди кўпқиррали, қўлидан кўп нарса келади. Эҳтимол, вақти келиб унга нисбатан бири-

на «шоир» деган сўзнинг ўзи камлик қилар, бир қатор асарларига суянган ҳолда унда ёзувчи, очеркчи, публицистнинг истеъдоди борлигига ишонаман. Шунингдек драматурглик қобилияти ҳам бор, чунки у нафақат фикр ва ҳиссиётларнинг мағзига етади ва ёзади, балки ҳар хил кучлар ва характерларнинг ҳаракати, қарама-қаршиликлари ва тўқнашувларини, кўрсатишга ҳам қодир. Шу маънода йил сайин: ўтган йил, ўн йиллик сайин ўтган ўн йиллик бу фақат паспортдаги белгилар ва юбилей марралари эмас, балки ҳаёт ва инсонни тушунишдаги янада янги чўққилардир. Маълумки етук, истеъдодли киши илм хазинасини эгаллагани сайин у ўзида бадий сўз орқали илҳом борича кўпроқ нарсани баён қилишга ўткир чанқоқлик сезади, ўзини бир жанр доирасига сиғмаётгандек ҳис қилади, шунинг учун бошқа жанрларда кучини синаб кўришга интилади, уларни кўнглидаги гапларни айтиш воситасига айлантиради. Бу ерда ҳаммаси қонуний — шеърятда, нечоғлик хоҳламагин, наср ёки драматургиядаги сингари кўп нарсани мужассам қилиб бўлмайди. Атрофда қулоч етмайдиган кенг дала турғана кучинг борми — ҳайдайвер! Торгина бир қаторда тинкани қуритишнинг нима кераги бор?

Бугун Рамз Бобожоннинг олтмиш йиллик юбилеи. Шу муносабат билан унга жуда кўп ёқимли сўзлар айтилиши табиий, албатта. Уни жуда истеъдодли, миллионларга таниш дейилади, коммунистик идеални йўлчи юлдуз қилиб ҳаётда ва адабиётда ҳаққоний ва принципиал бўлганлиги айтилади, ўзбек ва совет адабиётининг пешқадам ижодкорларидан эканлиги, катта ишонч билан ҳаммиша олға интилганлиги, меҳнатсеварлиги тақдорланади. Буларнинг ҳаммаси — ҳақиқат. Лекин унга юбилейларда тақдорланадиган, зарари йўқ ёшлигинг ҳали давом этапти, деган сезларни айтишса, бу гапларни талабчан маъносида қабул қилишни маслаҳат берардим. Ҳосил йиғиштириладиган вақт — етуклик даври келди. Шу билан бирга бу экономистлар айтгандай «кенгайтирилган қайта ишлаб-чиқариш» замирида янги экин давридир ҳам. Куч бор, узоқ ҳаёт давомида тўпланган гражданлик ва бадий тажриба бу кучни ўн қарра оширади. Имкониётлар уфқини янада кенгайтириш, фақат олға ва олға интилиш керак.

Уни оби ҳаёт излашлар илҳомлантирсин ва олис йўлда изланишнинг ҳаёбахш оби ҳаёти чанқоғини қондирсин!

Николай ГРИБАЧЁВ.

Рамз~дўстлик рамзи

Инсонлар ҳаётда қачон бир-бирига яқин бўлиб қолади? Тақдирларида, тоеларида маънавий бир яқинлик, муштараклик бўлганда...

Инсонлар ҳаётда қачон бир-бирлари билан дўстлашар? Қалбларининг акс-садосини бир-бирларида кўрганларида, бир-бирларида эшитгандарида.

Биз Рамз Бобожон билан жуда яқинмиз, дўстмиз. Бу дўстлик қаерда, нега, қай замондан бошланди — ўзимиз ҳам билмаймиз... Эндиликда мендан бу муштараклик сабабини сўрасалар, жавоб бера билмайман. Биз илк дафъа кўришганимизда, у менга юз йиллик дўстимдай туюлди. Унинг кўзларида порлаб турган, кўнгилларни чароғон этган меҳрибон табассумни, мен гўё, бутун умрим бўйи кўриб яшаганман ва бу порлоқ табассумнинг шафақларидан неча марта тафт олганман, руҳан нурланганман.

Рамз — ўз исми-жисмига монанд дўстлигимиз, рамзига айланди.

Дўстимнинг дўсти — менинг ҳам дўстим, дейдилар. Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Москва меҳмонхонасининг шинам, ёруғ бир хонасида уювлон — буюк совет шоири Николай Грибачёв, Рамз Бобожон ва мен замонамиз шеърляти ҳақида суҳбатлашиб ўтирдик. Бу — Николай Грибачёв Рамз Бобожоннинг «Оби ҳаёт» достонини таржима қилаётган кунлар эди. Н. Грибачёв ҳар мисра, ҳар фикр устида қайта-қайта сўз юритар, маъносини ўзича инкишоф этар ва қайта-қайта ўзига хос жўшқинлик-ла, илҳом-ла достондан парчалар ўқирди.

Сўнгра достон, Н. Грибачёвнинг шоирона қалами кўприк бўлиб, умумиттифоқ ўқувчисига бир дўстлик армуғони каби тўхфа қилинди, «Оби ҳаёт» достони шеърхонларнинг теран муҳаббатини қозонди ва 1972 йилда СССР Давлат мукофотига лойиқ кўрилди.

Бу икки совет адабининг шоирона дўстлигининг қимматли бир самараси эди.

Рамз Бобожоннинг шуҳрати она Ўзбекистондан жуда-жуда узоқларга ҳам ёйилган. Унинг асарлари бир сира Европа ва шарқ тилларида таржима қилинган ҳамда севила-севила ўқилмоқда.

Лекин у, узоқ сафарларга чиққан кемалар каби, қадрдон бандаргоҳга — она Ўзбекистонга чуқур ҳаяжон ва юрак соғинчи-ла қайтади. Қайтади деганим шу маънодаки, у бу тупроқдан ҳеч вақт айрилмаган — хаёл ва шуҳрат қанотлари узоқлар-

га учса ҳам, илҳом булоғи, санъат ирода-си, санъат инъоми доимо Ўзбекистондадир.

Рамз Бобожоннинг ижоди янги Ўзбекистоннинг шеърйй йилномасидир. Халқни севган кишини халқ ҳам севади. Шунга кўра, Рамз Бобожон, қардош Ўзбекистонимизнинг энг сеvimли шоирларидан биридир.

...Қадим Самарқанднинг инсонни ҳайратга соладиган азамат обидалари-ла безанган кўчаларидан юриб борардик. Узоқ асрлардан тирик етиб келган бир тарихнинг сўнмас кўшиғини тинглардик. Совуқ мрамларда тўнғиган, тошларда фарёд чеккан, фируза гумбазлардан ҳайқирган бир кўшиқ...

Тор йўлкали кўчадан ўтиб борарканмиз, Рамз Бобожонга жажжигина бир қизча пешвоз чиқди. Қўлида бир дона қизил гул бор. У ҳаяжонли овозда Рамзга мурожаат этди:

— Рамз ака, шу гул сизга...

Рамз эгилиб, қизчанинг пешонасидан ўпди. Бир онда қизча кўздан ғойиб бўлди. Рамз, қўлидаги қизил гулни эҳтиётлаб, оҳиста одимлайди. У бу муддатда қўлида ҳаяжонли бир юракни авайлаб кўтариб борарди.

...Биз Озарбайжон тупроғининг жаннатмакон гўшаси, қадим Нахчивоннинг кундан-кунга гўзаллашаётган кўчаларидан ўтиб боряпмиз. Республикамизга меҳмон бўлиб келган Ўзбекистон адабиёти ва санъати намояндалари орасида хушхол қадам ташлаймиз.

Башарий фикр ва санъаткор қудратининг азамат обидаси бўлмиш Мўмина Хотин мақбараси пойида ҳаяжон ва ҳайрат-ла бош эгдик. Бу ерда унутилмас асрларнинг сарин еллари эсади. Обиданинг ҳар тошида Ажамийнинг юраги кўриниб турибди. Тарихнинг кажрафторликларию изтиробларига чидаган, ғолиб келган бир юрак. Уз она халқининг юрагига айланган ўлмас бир юрак!

Дўстим Рамз Бобожонга бир қиз яқин келиб, унга қизил гуллардан дасталанган гулдаста берди. Бу қиз Самарқандда кўрганим жажжи қизчага жуда ўхшайди! Фақат сал бўйи чўзилибди. Рамз унинг қўлини сиқиб, ташаккур билдирди. Унинг юзида хушбахт бир ифода бор. Қўллари гулларни бир-бир сийпалайди.

Икки чечак — икки қиз. Икки халқнинг бир хил муҳаббати.

Бу ўзи шеър, бир шеърлят. Шоирнинг саодати!

Наби ҲАЗРИЙ.

«ШЕЪРИМ, ДАРЁ БЎЛИБ ОҚ!»

Мен Рамз Бобожонни 46 йилдан буён, унинг илк шеърлари газеталарда кўрина бошлаган 1935 йилнинг кўклам кунларидан бошлаб биламан. Биламангина эмас, шу давр давомида бир шаҳар ва бир маҳаллада, бир адабиёт ва бир ижодий ташкилотда бирга бўлиб келдик. Бирга-бирга ёздик, бирга-бирга баҳслашдик, бир мақсад йўлида интилдик, ҳамнафас ва бамаслаҳат ишлашдик.

Мен Рамз Бобожонни турли-туман, бир-бирига ўхшамаган ва ҳатто бир-бирига зид шароитларда, ҳолатларда кузатиб келганман, ҳар қандай вазиятда ҳам унинг инсон, ёзувчи, жамоат арбоби сифатида тадбирли, фаросатли, оқилона иш туттишини кўриб мамнун бўлганман.

Дўстим ўспиринлик фаслидаёқ тенгдошлари орасида ўқимишли, маданиятли бўлганлиги билан ажралиб турарди.

Уша йиллари яна шундай бўлдики, устоз Ғафур Ғулом бир неча ёш шоирлар қаторида Рамз билан менинг ҳам қўлимдан тутиб, ўзига ҳамсуҳбат, ҳамижод қилиб олди. Ғафур аканинг дўстимга муҳаббати замирида унинг Насриддин ака билан қалин дўстлиги ҳам мавжуд эдики, биз, ёшлар, бу икки тенгдош қадрдоннинг бир-бирларига ҳурмат ва муҳаббатларига ҳавас билан боқар эдик.

Улуғ Ватан уруши арафасида адабиётимизда танилган ёшлар орасида Рамз Бобожон ҳам кўзга тез ташланди. Айни вақтда у партиявий-журналистика қозонида қайнаб пишди. Ёш шоир «Ленин учқуни» газетасида редактор вазифасида ишлади, «Совет Ўзбекистони» редакциясида масъул вазифаларни бажарди, Ҳамид Олимжон раҳбарлигида Ёзувчилар союзида ташкил этилган ёш ёзувчилар семинарида қаламини қайради.

Йиллар елдимримдай учқур, деймиз одатда. Аммо, ҳар йил, ҳар фасл, ҳар куннинг ўз мазмуни, ривожини, тароватини бор. Рамз Бобожон ҳам давр билан бирга — ҳамқандам, ҳамнафас бўлиб ўсди, улғайди, машаққатли ижод довопларидан дадил ошди, шеърят чўққиси томон дадил интилди.

Утган йилги бир воқеа ҳамон ёдимда. Баҳри Ҳазар — Каспий денгиз соҳилида уч дўст — Наби Ҳазрий, Рамз Бобожон ва мен ёз оқшомларининг бирида, кул ранг тўлқинлар рўпарасида, юлдуз тўла осмон тагида суҳбатлашиб ўтирибмиз. Суҳбат мавзуси — шоирнинг давр олдидаги бурчи. Ҳа, энг долзарб ва ҳаммиша абадий мавзу. Суҳбатдошлар — ҳар бири қирқ беш йил ижод қилган, мамлакатга ва дунёга танилган шоирлар. Наби Ҳазрий каби, Рамз Бобожон шеър у дostonлари ўз юртидаги каби, Москвада ҳам жилд-жилд нашр этилади, қардош тилларга таржима қилинади. Булар шеърятни социалистик

хамдўстлик мамлакатларида ҳам маълум. Чунончи, Рамз Бобожонни Венгрия ва Болгарияда яхши танийдилар, Македонияда — Струга кўли бўйидаги мушоирада жаҳон шоирлари унинг овозини эшитганлар, бу ерлик шoir Евтим Евтимов унинг шеърларини таржима қилган.

Рамз Бобожон Осиё ва Африка мамлакатларининг кўпгина шоирлари билан дўст. Покистонлик Файз Аҳмад Файз, афғон Асадулло Ҳабиб, ҳинд Мукержи ва бошқа ўнлаб шарқ шоирлари уни яхши биладилар. севадилар. Биз тинчлик, халқлар соодати, ҳамжиҳатлик ва дўстлик учун бир сафда туриб курашамиз.

Лекин, дунё бетинч, Америка империализми ва унинг шериклари — Англия тэтчерлари, Исроил бегинлари, Миср садатчилари, Жанубий Африка ирқчилари, Пекин гегемончилари жаҳонга ўт қўйиш учун ядро қуролларини кўплаб ишлаб чиқармоқдалар, гоҳ у, гоҳ бу ерда уруш оловини ёқмоқдалар, Совет Иттифоқига, социалистик ҳамдўстлик мамлакатларига ва жами тинчликпарвар инсониятга қарши бўҳтон уяғларни тобора кучайтирмоқдалар.

Ёр юзидаги ана шундай мураккаб шароитда совет шоирининг давр олдидаги, башар олдидаги бурчи, нақадар масъулият касб этганлиги ҳақида суҳбатлашдик уч дўст Каспий соҳилида...

Ёшлиқдан бирга ўсган, ҳар бир қадами, ҳар бир асарининг ёзилиш тарихидан хабардор бўлган дўстинг ҳақида қисқа мақолада бир нима дейиш ҳам осон, ҳам қийин. Шунинг учун осонки, кузатувларинг, хотираларинг, таассуротларинг, умуман айтмоқчи бўлган юрак сўзларинг бисёр — улар катта-катта мақолаларга ҳам етарли. Бироқ, қийин жиҳати шундаки, дўстингнинг катта ишлари, адабиётда воқеа бўлган асарлари сенга оддий бир нарсдай бўлиб кўринади. Балки, у билан ҳаммиша бирга бўлганинг, бирга ўқиганинг, бирга ишлаганинг, хуллас бир авлодга, ягона ижодий оилага мансуб бўлганинг учун шундайдир.

Ҳозир адабиёт кемасини юргизиб турган — «ўрта авлод» деб танилган романчилар, шоирлар, драматурглар, олимлар урушдан аввалги ўша йилларда, 15—16 ёшлик ўспиринлик фаслимизда Ғафур Ғулом ва Ҳамид Олимжон қаторида Ойбек ва Комил Яшин билан ҳам учрашдик. Улар бизнинг қўлимиздан маҳкам ушлаб, адабиётнинг кенг йўлида етаклаб кетдилар.

Рамз Бобожон бу қутлуғ даргоҳга инқилобчилар оиласидан келиб кирган эди. Унинг «Бобом билан суҳбат» достонида:

Менинг бобом Ленинни кўрган,
Ленин билан суҳбат ҳам кўрган...

деган мисралар бор.

Шоирнинг бобоси Очил Бобожонов Улуғ Октябрь Социалистик революциясининг актив иштирокчиларидан бўлган, Тошкент Эски шаҳар Советининг биринчи раиси сифатида Туркистонда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақамлаш учун астойдил курашган. Рамз Бобожоннинг отаси Насриддин Бобожонов, амакилари ҳам социализм фронтининг олдинги жабҳаларида курашганлар ва меҳнат қилганлар.

Шоирнинг «Уч қаҳрамон ҳақида баллада»сида шундай ибратли сатрлар бор:

Замон

беомон.

Замин нотинч.

Ўт чиқса ногихон,

Коммунист шубҳада.

Коммунистдан кўрар жаноблар...

Ҳолбуки,

олдинги жабҳада

Коммунист инсон

тинчликни қўриқлар.

Келажакка берар

шонли йўриқлар.

Тақдир учун,

жаҳон учун

Ҳис этади ўзин

жавобгар!

Шу ғоя, шу аъмол Рамз Бобожон поэтик ижодини суғоради, унга жанговарлик бахш этади.

Рамз Бобожон шоир сифатида ўнлаб шеърий тўплamlарнинг ва «Қадрдон дўстлар», «Бобом билан суҳбат», «Биринчи парвоз», «Оби ҳаёт», «Ҳайёмнома», «Юсуф ва Зулайҳо» дostonларининг; драматург сифатида «Тоға-жиянлар», «Лўли алданмайди», «Инсу жинс» комедияларининг муаллифидир. Айниқса, унинг устоз Фафур Фулом оқ йўл тилаган рубойлари машҳурдир. У анчагина таржималар ҳам қилган ва бу-

лар орасида Твардовский «Василий Тёркин» поэмасининг таржимаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Совет ёзувчисининг энг яхши фазилатларини ўзида жам қилган Рамз Бобожон таниқли жамоат арбоби ҳамдир. У республика газета, журнал, нашриётларида кўп йиллар давомида самарали ишлади, кўп йиллардан буён Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг секретаридир.

Шоирнинг:

Янгидан туғилди ҳамма нарса ҳам,

Янгича кўринар яқин-йироқлар...

деган мисралари бор.

Рамз Бобожон янги даврни зийрак кўз билан кўрган, халқи, Ватани бахтини улуғлаган, коммунизм тантанаси учун ўз илҳоми, ижоди билан астойдил курашаётган етук ёзувчидир.

Шеърим,

дарё бўлиб оқ!

Коммунизм боғларига боқ,

янги асримизнинг тонги отар пайт

янги авлодларга саломимни айт!

Саломимни айт!

Шоирнинг орзу ва аъмоли ана шундай нурли, олижаноб, улуғ. Унинг дарёдай ҳайқириб оқиб турган поэзиясидан миллион-миллион китобхонлар баҳраманд бўлмоқдалар. Машҳур шоир Николай Грибачёв таржимасида рус тилида жаранглаган «Оби ҳаёт» дostonи эндиликда ўнлаб тилларда халқимизнинг энг бахтли даврон — коммунизм учун курашлари жасоратига мадҳия бўлиб янграмоқда.

Шоирнинг ўтли камоли, янги авлодларга саломи ҳамиша янграйди, биз дўстимизга узун умр, тобора жасоратли ижодий парвозлар тилаймиз.

Ҳамид ҒУЛОМ.

Рамз Бобожон чет эллик дўстлари билан.

«САЙЁҲ ЎЗ БАХТИНИ ЙЎЛДА СИНАЙДИ...»

Шоир Рамз Бобожон ўз рубойларидан бирини юқоридаги сўзлар билан бошлаган. Аслида ҳар бир шоир сайёҳ, ҳаётнинг ҳар бир куни унинг учун йўл. Оддий, кўниқилган кўча эмас албатта, янгилик йўли, номаълум ихтиролар, танишишлар йўли. Бу йўл — шоир учун дастлабки пайтлардаги шакл изланишларидан тортиб, камолот даврида рўй берадиган, одамлар билан, даврон билан мулоқот йўли, демакки, ҳисобот йўли. Аслида шоирнинг ҳар бир асари ҳисобот, ҳар бир асари хулоса. Лекин бу ўтилган лаҳзанинг, куннинг хулосаси. Шоирнинг бошида эса ҳар кун эртанинг ғами:

Мард йигитнинг майдонга чиққани
таажжубмас,
Пистирмадан ёвонга чиққани
таажжубмас...

Уқувчига аён бўлдики, мен шоирнинг машҳур рубойларидан мисоллар олиб сўзлаётирман. Рамз Бобожон ижоди адабиётшунослар таъкидлаганидек, серқирра, рангин, кўламли. Унинг эпик шеърятини, лирик нағмаларини, ҳозиржавоблик билан ёзилган публицистик зарблар-оҳанглар баралла эшитилиб турган асарларини, меҳрмуҳаббат билан йўғрилган таржима ишларини яхши биламиз. Мен бу кичик лутфимга шоирнинг дунёга рубойлар кўзгуси орқали қараган лаҳзаларини олдим. Дунёнинг қурилиши нисбий — минора устидан қараб баъзан кафтдеккина жойни кўришингиз мумкин, кичик даричадан қараб еру осмонга ошифта бўлишингиз мумкин. Демак, гап дунёнинг қаерини кўриб турганимизда эмас, шу ердан қандай маъно кўраётганимизда, нимани билиб олганимиздадир:

Мезбон пеш қилса ҳам шоҳ
дастурхонни,
Яхши билмаслиги мумкин меҳмонни.
Фақат уйигамас, юрак ичига
Кирганда танийди инсон инсонни.

Рубой — арузнинг энг муқаммал ва универсал шаклларида. Кўп маънолилик — рубойнинг асосий қуроли, қуввати. Рубойда қадимги маърифатчиларнинг оламнинг тузилиши ҳақидаги ақидаларига ишора бор — шаклини назарда тутяпман. Демак, уй деганда оламни, ёр деганда ҳақиқатни, май деганда олам жамолини кўришимиз, англашимизга турткилар, ишоратлар бор. Аъъанавий рубойларда шундай. Йигирманчи аср шоирида-чи? Тезликлар, йилдирим суръатлар, лаҳзада ўзгариб кетаётган муносабатлар замонда шоир рубойи оҳангида замонавий гап айтиши, ишонтириб айтиши мумкинми? Ҳа! Пухта, аниқ, беомон ҳукм...

Кутганда вақт ўтмаслиги жуда
қизиқ,
Шошилганда етмаслиги жуда қизиқ.

Инсон кутган билан, вақт инсонни
Ҳатто бир он кутмаслиги жуда
қизиқ.

Ижодкор оламга оддий инсоннинг имкониятлари мавқеидан, оддий инсоннинг қайғулари, ташвишлари ойинасидан қарасанига оламнинг, вақтнинг аниқ манзарасини чиза олиши мумкин. Бу ҳам масаланинг бир томони, албатта. Шу инсоннинг ҳам ўз юки ҳаётдаги азалий мажбурияти, замонаси ва ёнидаги кишилар олдидаги бурчлари бор. Шулар ҳаммаси уйғунлашасанига инсоннинг тўлақонли портрети намоён бўлади:

Лайлатулқадрада ўтади умр,
На диний ақида, на бор сир, сеҳр:
Лаҳзани бой бермай тутиб
қололсанг,
Сен тутган ҳазина оламга татир.

Бу ўткир бошқа бир рубойда янада давом этади, мазмуни кўримли ва теран тус олади:

Кўшиқ қалбдан сатрларга синггани
яхши,
Гар измингдан чиқса қалам синггани
яхши.
Севги, нафрат туйғулари жанг
қилолмаса,
Ўша лаҳза томирда қон тингани
яхши.

Рамз Бобожоннинг рубойларини ўқир эканмиз бўёқдор, нурли ташбеҳлар, сўзлар, ҳолатлар хотирамизга «сувратланиб» қолади, завқ беради, ўйлантиради. «Олтин туюқ шарт эмас, оҳуни тутай десанг...», «Мен соянг эмасман, йўлдошингманку...», «Тўқай гули офтобдан нур ичолмас дамо-дам...», «Осмон гумбазда кенглик кўраман...», «Дашта ёмғир ёғса, яйраб кетади...»

Рубойлар — Рамз Бобожоннинг улкан ижодий ишларининг бир қирраси, холос. Буларга ўз вақтида адабиётшунослар ҳам, улкан адибларимиз ҳам муносиб сўзларини айтишган. Аммо ҳар қандай ижоднинг қиймати — вақтлар ўтган сайин ўз жилоларини сақлаб қола олишида! Шу боисдан шоирнинг ўн беш-йигирма йил бурун яратган сатрлари орқали бугун олтмиш ёшида ўзига айтиш мумкинки:

Инсон яшайди-ю баъзан на зоти
қолар,
Баъзан зоти қолган билан на оти
қолар.
Аммо элга манзур ишни уддалай
олса,
Келажакка ҳайкал бўлиб ҳаёти
қолар.
Кези келса кексалик ҳам ярашади,
Чолу кампир ўтган умрин санашади.
Олтмишда ҳам ўтгиз ёшдай яшаш
мумкин,
Кўпинчалик одам ёшдан адашади...

Омон МАТЖОН.

ШОИР РЕАЛИЗМИНИНГ РОМАНТИК ҚАНОТИ

Мен Рамз Бобожон ижоди билан қарийб 30 йил давомида муртазам танишиб келаётирман. Эллигинчи ва олтмишинчи йиллар мобайнида шоир нимаики ёзган бўлса, қизиқиб ўқиб бордим, кейин ижодий ҳамкорлик, ўртоқлик бошланди. Унинг номи айтилиши билан сочлари тароққа бўйсунмайдиган, «лирик паришон», барваста қомат, оқ кўнгил ва касбдошларига эзгуликни дариф тутмайдиган, илҳом парисининг доимий сирдоши кўз олдидан турадиган бўлди.

Рамз Бобожон қисмат ардоқлаган ижодкорлар жумласига киради, дейилса тўғри бўлади. Ёшлиқдан унинг қалбида пайдо бўлган шеърят учқуни секин-аста аланга олиб шоир даражасига кўтарганда бу хунар нақадар қийин ва масъулиятли эканини ҳис этди. Халқ ҳаёти ва истиқболини куйлашни, ўз китобхонлари олдига ҳозирги куннинг зарур ижтимоий проблемаларини қўйишни ўрганди. Зотан, поэзия давр ҳақида ва шоирнинг (ёки лирик қаҳрамоннинг) ўзи ҳақида ҳикоя қилиши лозим. Ҳақиқий поэзия даврнинг энг муҳим белгиларини акс эттирганидек, рўй бераётган катта ва кичик воқеалар, ер юзининг шодлиги-ю қайғуси шоир қалби орқали ўтади.

Ана шу фикрларнинг исботи ўлароқ Рамз Бобожоннинг қатор асарлари сирасида унинг «Бобом билан суҳбат», «Оби ҳаёт», «Ҳиндистон онаси», «Баҳс», ниҳоят, «Ҳайёмнома» поэмаларини эслатишни истардим. Чунки улар алоҳида бир гуруҳни, реализмдаги бадий шартлиликни намоян қилган циклни ташкил этади. Уларда социалистик реализмнинг асосий талаби — ҳаётдаги барча зиддият ва конфликтларни тарихий тараққиётдаги илғор тенденцияларнинг ғалабаси жараёнида, шахс образини эса социал-психологик жиҳатдан етуклик даражасига кўтарилаётган (гармоник) тарзда тасвирлаш яққол сезилиб туради.

Кўринадики, адабиётимизнинг методи — социалистик реализм учун бадий шартлилик бегона эмас. Константин Федин айтгандек, агар санъатни шартлиликдан маҳрум қилинса, у ўз моҳиятини йўқотади. Ҳеч қандай реалистик асар шартлиликдан четланмаслиги керак. «Соф» ҳолда реализмнинг бўлиши ғайри табиийдир. Шартлилик ёзувчига жуда кенг имкониятлар беради.

Рамз Бобожон поэмаларидаги шартлилик антропоморфизм характерига эга. Шоир табиат ҳодисаларини, нарсаларни, тасодифларни жонлантиради. Бу ҳам ижтимоий ҳақиқатни акс эттиришнинг ўзига хос бир усулидир. «Оби ҳаёт»да Аму суд қилинади. Бизнинг кўз ўнгимизда у турли вазиятларда ўтади. Даъвогарларга жавоб қайтаради. Ер тилга кириб, ўтмишда бошидан кечганлардан ҳикоя қилади. Одам зо-

тига бешик бўлиб, аллалаб ўстирган Ер ўз фарзандлари билан тинчликни орзу қилади: «Тинчлик истайман, осойишталик, саришталик, озодлик, шодлик!»

Реалистик тасвир билан бадий шартлиликнинг самараси бўлган «Ҳиндистон онаси»да она тимсолида гавдаланган, мармар тўсинлардан иборат ҳайкал тасвирланади. Бир оқшом етим қиз Чандра паноҳ излаб келиб, мурғли бошини ҳайкал пойига қўйиб, зор-зор йиғлаганда унинг охирига чидолмаган ҳайкал — Она мармар либосини ечиб, кўздан ғойиб бўлади. Мамлакатни кезиб чиққач, Парламент минбаридан нутқ сўзлайди. Нон, ҳақиқат, адолат, инсон қадри тўғрисида қайғуриб гапирди.

Шуни айтиш керакки, антропоморфизм Рамз Бобожоннинг ҳамма поэмалари учун бира тўла қабул қилинган приём эмас. Инсон онги объектив борлиқ ҳодисаларини пассив равишда акс этдириб қолмай, айна чоқда уларни фантазия, идрок ёрдамида тўлдирди, қайта яратади. Асарда сирли, фантастик воқеаларни, ажойиботларни тасвирлаш ҳам, умуман олганда шартлилик ушунчасига киради. Ҳақиқат ва ҳаёл қиссаси бўлган «Бобом билан суҳбат»да жуда ажойиб орзу бўлиб ўтган воқеа сифатида кўрсатилади — лирик қаҳрамоннинг бобоси тирилади. «Қабристон зулмати жонига тегиб, қиттай қуёш нурига» илҳақ бўлиб, совуқ қабрдан чиқади. Қолган саргузаштлар бобонинг меҳмон бўлиши, шаҳар кезиши билан боғлиқ. У Марказқўмга ўлимни бекор қилиш тўғрисида қарор чиқаришни илтимос қилади.

Нақадар олижаноб, чексиз хаёллар!

Бадий асардаги вақт тасвири шартлилик формаларидан ҳисобланади. Ҳеч қачон роман ёки поэмдаги вақт билан реал вақт вақти бир ўлчовга сиймайди. Китобдаги вақт ҳамда макон ҳаётдагига нисбатан узаяди ва кенгайди. Оқибатда қаҳрамон ўтган кунларини қайтадан кўздан кечириб, иккинчи бор яшагандек бўлади. Баъзан ҳар хил вақтлар бирлаштирилади. Мисол учун «Баҳс» поэмасига мурожаат қилайлик. У ёшликка айтилган қасида. Шоир ёшликни қўмсайди. Аммо ёшлик диёрига йўл йўқ. Хаёланчи? Мумкин. Ахир, «хаёлисиз на ижод, на ҳаёт! Хаёл идрокка қанот». Лирик қаҳрамон вақт машинасига тушиб, осмоний кемада «қўлидаги ёшликка қайтиш билети билан» умрининг наҳорига қайтади. Сафар асносида илгари гўдак зеҳни англаб етолмаган буюк тарихий ўзгаришларни баҳолаётганда туриб янгида кузатади ва муҳим фалсафий-ахлоқий хулосалар чиқаради.

«Ҳайёмнома»да «Оби ҳаёт» бошлаб берган, «Ҳиндистон онаси» давом эттирган таниш оҳангларга дуч келамиз: «Парламентда баҳс боради, баҳс. Рўзномада — Инсон, ҳуқуқ, шахс...» Биринчи қарашда Ҳайёмнома — ҳаётсеварлик туйғуларига эрк бера-

диган ва шодликни, майни, ёрқин ҳисларни мадҳ этишга бағишланган каби туюлган поэма асримиз фалокати бўлган капиталистик дунё инсон бошига келтираётган зулмдан, ЦРУ кирдикорларидан, барбод бўлган орзулардан, тақиқланган эрк, саодатдан ҳикоя қилади, юрак-бағри эзилади. «Бу дунё ташвишларидан ўзини қўярга жой топмайди».

Қисқаси, шоир нима тўғрисида ёзмасин, асосий гап биз нафас олиб турган «шу айём ҳақида» боради. Дилдаги дардини рўй-рост айтиб олишида, романтик юксакликка кўтарилишида бадиий шартлилик усули катта фикрлар изхори учун «либоси мавзун»лик бурчини ўтайди. Маълумки, ро-

мантик кайфият билан ижод қилаётган шоир ўзини ўраб олган дунёни, кишиларни аслида қандай бўлса шундай эмас, балки бўртдириб, сербўёқ ва сеҳрли қилиб, ҳаёл жиловини қўйиб юбориб тасвирлайди, китобхонлари руҳига чуқур кириб боради. «Монолог» ҳам, «Юсуф ва Зулайҳо» ҳам бундан Мубасно эмас.

Рамз Бобожон ўзининг 60 йиллик юбилейини енг шимариб, ғайрат билан ижод қилаётган бир паллада кутиб олаётир. Илҳом эркин қушдай кенгликка парвоз этаберсин. Шеърлари «янги асримизнинг тўнг отар пайтида янги авлодларга саломини» айтаверсин!

Маҳмудали ЮНУСОВ.

ИККИ КАЛИМА СЎЗ

Инсоннинг камол топиши, истеъдодининг улғайишида жамият ва шу жамият аъзоларининг таъсири, ибрати ва даъвати катта аҳамиятга эга бўлади. Одамлар ҳамиша бир-бирларига суянадилар, бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар. Ана шундан қалин дўстлик, қардошлик, ўзаро меҳру муҳаббат кўри яралади.

Қашқардан Совет диёрига кўчиб келиб, Тошкентда яшаётганимдан бери менга ҳамдардлик, хайрихоҳлик ва мурувват қўлини чўзган, мадад берган ва бераётган, устозлик қилган ўзбек адиблари анчагинадир. Ойбек, Ғафур Ғулум, Ғайратий, Комил Яшин, Уйғун, Миртемир, Назир Сафаров, Собир Абдулла, Мамарасул Бобоев, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулум, Рамз Бобожон, Иброҳим Раҳим, Жуманиёз Жабборов, Назармат ва бошқа бир қатор адиблар шулар жумласига киради. Менинг совет адиблари сафига қўшилишимда уларнинг роли катта бўлди. Мадад ва маслаҳатлари учун уларга бўлган ҳурматим, миннатдорчилигим бепоёндр.

СССР Давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Рамз Бобожон адабиётимизнинг тараққиётига муносиб улуш қўшган шоир, етук драматург ва публицист ҳамда моҳир таржимондир. У Совет Иттифоқидагина эмас, балки хорижий элларда ҳам ўз мухлисларига, китобхонларига эга бўлган нуфузли ижодкор саналади.

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда таниқли барча ўзбек шоир, адиблари қатори Рамз Бобожоннинг ҳам шеърли тўпламлари уйғур ўлкаси — шарқий Туркистонга етиб борди. Ундаги ўқувчиларнинг диққатини тортди. Шунингдек, Тошкентда уйғур тилида чиқадиған «Шарқ ҳақиқати» журналининг саҳифаларида унинг поэтик асарлари тез-тез босилиб, журналхонларнинг эътиборига сазовор бўлди. Ушлар қаторида мен ҳам 1950 йилларнинг бошларидаёқ Рамз Бобожонни ғойибона таниганман.

Мен Ғайратийнинг «Онамга хат», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон», Ойбекнинг «Қизлар», «Дилбар давр қизи», Ғафур Ғулумнинг «Кўкан», Уйғуннинг «Жонтемир», «Назир отанинг ғазоби», Миртемирнинг «Номус», Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс», Асқад Мухторнинг «Пўлат қуювчи», Ҳамид Ғулумнинг «Севги», Рамз Бобожоннинг «Қадрдон дўстлар» сингари дostonларини ўқиганман, таъсирланганман. Шу боисдан Рамз Бобожонни ҳам устодларимдан бири деб ҳисоблайман.

Шуни алоҳида таъкидлашим керакки, Рамз Бобожоннинг асарларини, хусусан дostonларини ўқиган кезимда уларнинг жиддийлиги, ҳаққонийлиги, инсонийлиги мени мафтун этади. Шоирнинг салкам ярим асрлик ижодидан яралган хирмонга нигоҳ ташларканмиз, унда шеърли ва драматик асарлардан таркиб топган том-том китобларни кўрамиз. Ана шу хирмондан биз, қардош халқларнинг буюк оиласига, социализмга, адолат ва эркпарвар, тинчлик ва дўстликсевар барча халқларга бўлган меҳру муҳаббатни, садоқатни, унинг маънавий дунёсига, улуғ алломаларига билдирган ҳурматини, эҳтиромини англаймиз. «Қадрдон дўстлар», «Бобом билан суҳбат», «Оби ҳаёт», «Баҳс», «Ҳиндистон онаси», «Ҳайёмнома», «Юсуф билан Зулайҳо» сингари дostonлари фикримизни тасдиқлай олади. Бундан ташқари кўп асрлар куллик занжирига боғланиб, азоб, кулфат чеккан, хўрланган, ҳаратланган қардош уйғур халқига, унинг озодлик йўлидаги курашига ва ғалабасига, эркино бахтига ҳамиша тилакдошлигини, мадад ва кўмак беришга тайёрлигини ҳам ҳис этамиз. Бу туйғулар айниқса 1951 йили ёзилган «Уйғур қизига» шеърда кучли жаранглайди.

Рамз Бобожоннинг ташкилотчи раҳбар сифатидаги самарали фаолияти ҳам таҳсинга сазовордир. Бунга биргина мисол сифатида унинг уйғур адабиётига хайрихоҳлиги, қаламкашларига ғамхўрлиги, кўмагини мам-

нуният билан қайд этаман. Айниқса Ўзбекистон Ёзувчилари союзи ҳузуридаги уйғур адабиёти секциясининг ташкил бўлишига, унинг ишларини йўлга қўйишда кўрсатаётган ёрдами яна ҳам диққатга сазовордир.

Рамз Бобожоннинг шахсан менга кўрсатган кўмаги ҳам оз эмас. У «Совет Ўзбекистони» газетасида бўлим мудир, бадиий адабиёт нашриётида директор чоғларида ҳамда бугунги кунда мен билан тез-тез суҳбатлашиб, темалар кўрсатиб, «Ўзбекистон ҳаёти, унинг юксалиши, халқлар дўстлиги,

айни пайтда уйғур диёрининг қадим ва гўзал жойлари, манзаралари, маданият обидалари ва ўчоқлари ҳақида ҳам кўплаб ёзинг, йирик асарлар яратинг» деб даъват этганлигини алоҳида қайд қилгим келади. Ундан мадад, маслаҳат олган, ижодидан таъсирланган қаламкаш сифатида доимо ҳурматлайман. Шу билан бирга уйғур фарзандлари, қаламкашлари номидан шоир таваллудининг 60 ёшлиқ тўйини муборакбод этиб, ижодига, умрига барака тилаймэн!

Рўзи ҚОДИРИЙ.

Рамз Бобожон ҳақида фикрлар

Ўзбек шоири Рамз Бобожонга «Оби ҳаёт» поэмаси учун Давлат мукофоти берилди. Эркин шеър билан ёзилган бу асар Урта Осиё республикаларида юз берган туб ўзгаришлар, Мирзачўлни ўзлаштиришга асос солган Ленин декрети, халқларимиз ўртасидаги дўстлик, Улуғ Ватан уруши йилларида Ленинградни ҳимоя қилишда иштирок этган ўзбеклар, қозоқлар, туркманлар ҳақида ҳикоя қилади. Совет кишисининг, табиатнинг кўр, ёввойи кучларига қарши кураши ва бу курашда жиловланган сувнинг чўлларга ҳаёт элтганини куйлайди. Асар ўзбек совет адабиётида янги ҳодисадир.

Николай ТИХОНОВ.

Лирик-публицистик хусусият Рамз Бобожон ижодининг асосий қирраларидан бири ҳисобланади. Унинг замонавий воқеалар ва фикрларни акс эттирган кўпгина лирик шеърлари ҳамда барча поэмалари давр нафаси билан тўла.

Алексей СУРКОВ.

Рамз Бобожон поэзияси — жонли ва ранг-баранг, доимий ҳаракатда бўлган мандрадир. Бу ҳаракат фақат поэтик маҳоратни ошириш, бадиий ифода воситаларини дадил янгилаш ва кенгайтириш (бу ҳам бор гап) ҳисобигагина бўлаётгани йўқ. Бу ҳаракат, ўсиш, тўғрироғи, динамика аввало ҳаётимизнинг жўшқин ривож ва резолюцион юксалиши, шоир ижодининг барча босқичларида озиқлантириб, баҳраманд этиб турган гўзал ва ёрқин воқелигимиз билан боғлиқдир.

Комил ЯШИН.

Рамз Бобожон шеъриятининг пафоси фикрларнинг парвози ва туйғуларнинг кучида намоён бўлади.

Виталий ОЗЕРОВ.

Талантли ёш шоирларимиздан яна бири Рамз Бобожондир. Бу шоир учун кичик миниатюр лавҳаларда ҳаётимизнинг улуғвор қудратини ечишга интилиш кўринади.

Мақсуд ШАЙХЗОДА.

Рамз Бобожон Шарқ адабиётининг традицион ихчам шеърий формаси бўлган рубоидан янгича фойдаланади. У ўз рубоийларида давримиз гояларини зўр руҳий кўтаринкилик билан тараннум этади, замонамизга хос янги-янги образлар ишлатади.

Фафур ҒУЛОМ.

ҚҶШҚАНОТ

САЛОҲИДДИН МАМАЖОНОВ 50 ЁШГА ТҶЛДИ

Адабий-эстетик тажрибада бир-бирига диалектик қондош, аммо специфик хусусиятлари, мақсад ва вазифалари, жанр қирралари, тадқиқ йўналиши, услуби, руҳи жиҳатидан нисбатан фарқ қилувчи жанрлар мавжуд. Бир қарашда бу жанрлар ўзаро бирдек, улар орасида шу мақсад ва вазифалардан келиб чиқувчи муайян фарқлар йўқдек туюлади. Шу сабабми, айрим илмий адабиётларимизда баъзан бу икки мустақил соҳа бир жанрдек синоним сифатида талқин этилади. Эҳтимол, шу боисдир мунаққидларга «адабиётшунос», адабиётшуносларга эса «танқидчи» деган нисбатлар ўйламай-нетмай ишлатилаверилади. Албатта, биз бу икки назарий-эстетик жондош соҳани бир-бирига қарама-қарши қўйиб, бирини иккинчисидан афзал кўраётганимиз йўқ.

Эҳтимол, қондош бу қўш соҳада истеъдод ва маҳорат билан ҳамма ҳам қалам тебрата олмаслигининг сабабларидан бири аниқ фанлардаги каби тор мутахассислашув тенденциясининг авж олганлигидир. Гап, албатта, тенденцияда эмас, балки унинг самарасида. Қувончлиси шундаки, бизда икки соҳанинг ҳам, гарчи санокли

бўлса-да, етук намояндалари мавжуд. Улар эстетик тафаккурнинг қўшқаноти бўлмиш бу муштарак соҳаларнинг ҳар бирига тенг маҳорат билан, теран илмий-назарий, эстетик баркамол тадқиқотлар яратиб, адабий жараёнга фаол иштироклар билан унинг сифат даражасини тайин этмоқдалар. Бундай серқирра тадқиқотчилар орасида хассос адабиётшунос, теран мунаққид, олим Салоҳиддин Мамажонов номи алоҳида ажралиб турадиганлардандир. Ғоят заҳматкаш, фавқуллода сермаҳсул тадқиқотчи, зукко ва дилбар инсон, мана, чорак асрчи, сўз санъати илмига, унинг равнақио камолига сидқидилдан хизмат қилиб келаяпти.

С. Мамажонов, аввало, адабиётшунос. Унинг социалистик реализм адабиётининг назарий-эстетик асосларига, поэтиканинг айрим қирралари, жумладан, услуб жилोलарига бағишланган қатор мақолаларию рисоалари фикримиз исботи. Тадқиқотчининг, айниқса, социалистик реализм назариясига алоқадор ишларида, аввало, ўзбек адабиёти, сўнг кўп миллатли совет адабиёти мисолида социалистик санъатимизнинг бош методининг шаклланиши ва камоли илмий аксини топган.

«Коммунизм ва адабиёт» (1962), «Адабиётнинг партиявийлиги ва халқчиллиги» (1964) китобларида, «В. И. Ленин ва адабиётимизнинг равнақи», «Умум партиявий ишнинг бир қисми», «Йўлчи юлдуз», «Оталарча ғамхўрлик», «Адабиётимизнинг маркча-ленинча программаси» сингари қатор махсус тадқиқотларида доҳийнинг ҳозирги замон эстетик тафаккури, бадийи маданияти ривожига таъсирининг беқиёслиги, ленинизм ўз ғоялари билан социалистик санъатни бойитиб, унинг революцион ва гуманистик пафосини белгилаб берганлиги янги, маҳаллий адабий фактлар асосида атрофлича кўрсатилган.

Лениннинг эстетик қарашлари системасида адабиёт ва санъатнинг партиявийлиги ҳақидаги таълимоти марказий ўринда туради. Олим мана шу ва доҳийнинг Лев Толстой ҳақидаги, «Миллий масала юзасидан тезислар», «Совет ҳукуматининг навбатдаги вазифалари», «Мажбурий давлат тили керакми?» сингари сўз санъатига бевосита ёхуд билвосита дахлдор мақолаларида ушбу масала хусусида фикр юритганда, ҳақли равишда, асосий эътиборни рус ва

жаҳон эстетик тафаккурининг бебаҳо дурдонаси ҳисобланмиш В. И. Лениннинг машҳур «Партия ташкилоти ва партия адабиёти» номли программ мақоласига қаратади. Социалистик реализмнинг назарий манифести ҳисобланмиш бу мақоланинг социалистик маданият учун ҳамиша энг ишончли ғоявий-эстетик асос эканлиги, ленинча партиявийлик принципи санъатнинг ғоявий мазмунини бойитиб, унинг бадий баркамоллашувига йўл очиши, ижодкор талантга ўз истеъдодини тўла намойиш этиши учун чексиз имкониятлар — буржуача сохта эркинлик сўз озодлигига қарама-қарши ўлароқ том маънодаги ижод эркинлиги беришини алоҳида таъкидлар экан, тадқиқотчи бадий ҳаққонийлик ва партиявийлик, ижод эркинлиги ва адабиёт ҳамда санъатга партиявий раҳбарлик диалектикаси ҳақидаги ленинча муносабатининг оламшумул тарихий аҳамиятига алоҳида урғу беради.

С. Мамажонов доҳийнинг юқоридаги мақолалари, айни пайтда, санъат ва адабий-бадий танқид ҳақидаги фанимизни методологик қуроллантиргани ва ленинча ғоявий мерос маданий, жумладан, адабий, факт ва ҳодисаларга тарихий — конкрет ижтимоий — синфий ёндашиш лозим эканлигини тасдиқлашда асосий дастуруламал бўлиб хизмат қилишни махсус қайд этади. Нанки қайд этади, балки шу ленинча кўрсатмага суянган ва ундан келиб чиққан ҳолда адабий ҳаётнинг қатор мураккаб ҳодисаларини илмий чуқур ва ҳалоллик билан ҳал этиб, ижоди маълум сабабларга кўра ўрганилмай ёхуд бир томонлама ўрганилиб келаётган айрим қаламкашлар (Элбек, Ёату ва ҳоказо) ижодини тадқиқ этади, уларнинг адабиётимизнинг ривожигади конкрет ўринларини тайин этиб, бугунги ва эртанги тунимизга хизмат қилувчи жиҳатларини теранликда намойиш этади. Айни пайтда истеъдодга ниҳоятда эҳтиётлик билан, адабиёт ва санъатнинг талантли асарларини миллий бойлик даражасида қадрлаётган шонли Ленин партиясининг ривожланган социализм бадий маданиятининг ривожини янада бойитиш, жамиятимизнинг маънавий бойлигини янада ошириш учун қилаётган, ғамхўрлиги бот-бот мисоллар ёрдамида кўрсатилди. Худди шу тасдиқ олимнинг бутун ижодидан қизил ип бўлиб ўтади. Худди шу тасдиқ тадқиқотчининг яхши назариячи адабиётшунос эканлигига ҳам гувоҳлик беради.

Дарҳақиқат, адабиётшуноснинг бутун илмий-назарий бисоти ленинчи таълимотнинг ҳаётбахш ғоялари нуридан баҳраманд. Олим тадқиқ ва таҳлил объекти учун олган ҳар бир, хоҳ катта, хоҳ кичик адабий факт ва ҳодисаларга ана ўша юксак мезонлар ўлчови билан ёндашади. Хоҳ ўзбек совет адабиётининг илк даври, хоҳ кейинги ривож этишлари таҳлили, хоҳ адабиётимизнинг ҳамма бўғинлари — Ғафур Ғулом Ҳамид Олимжонлар каби тўнғич авлоддан ҳозирги шеърятимизни ҳуфузини ижодларисиз тасаввур қилиш мумкин бўлмаган шоирлар — ёш авлод

вакиллари яратмалари таҳлили бўлсин, ҳамма-ҳаммасида, ана шу ўлмас руҳнинг муҳурини кўриш мумкин. Олим қайси давр адабий муҳитга муурожаат этмасин, ҳам унинг илмий салоҳиятининг бир қирраси (муайян даврлар адабиёти тадқиқи билан чекланиб қолмаслиги) ҳаммиша ўзаро адабий алоқа ва ҳамкорлик масаласини биринчи планга қўяди. Гап, биринчи навбатда, албатта, ранго-ранг эстетик фазилатларга ниҳоятда мўл бўлмиш улғу рус адабиёти ва унинг ўзбек совет адабиётига самарали таъсири ҳақида кетаяпти. Бу таъсир, С. Мамажоновнинг тўғри эътирофича, энг аввало, адабиётимизда социалистик реализм методининг вужудга келиши ва тараққий этишида (яъни жанрларнинг туғилиши ва ривожланишини, поэтика масалаларини айтмай қўя қолайлик) равшан намойён бўлди.

С. Мамажонов ижодига ҳам хос яна бир етакчи фазилат — бу адабий жараёнга ўта фаол аралашувдир. Бу ерда олим ўз илмий ижодининг бош тенденциясига (турли хил жанрлардаги адабий ҳодисалар ва турли услуб, турли йўналишдаги қаламкашлар — шоирлар, адиблар, драматурглар, болалар ёзувчилари ижоди) содиқ қолади. «Улғу жанг йиллари адабиёти», «Ўзбек поэзиясининг кечаги, бугунги ва эртанги кунини», «Ҳозирги адабий жараёнга бир назар», «Поэмада инсон ва замон», «Болалар адабиётида замонавийлик ва маҳорат масаласи» каби адабий жараён қирралари хусусида қизғин баҳс юритувчи мақолалари таҳлилнинг чуқур аналитик характери, қўйилган илмий-назарий муаммоларнинг ҳар томонлама етуқлиги мушоҳадаларнинг дадил ва чуқурлиги, хулосалар ва умумлашмаларнинг жиддийлиги билан, яъни адабий ҳаётдаги тенденцияларнинг тадқиқи билан ажралиб туради.

Поэтика — соф назарий муаммо. Бу борада адабиётшунослигимиз олдида очилмаган кўриқ анчагина, тўғрироғи, ҳали поэтиканинг жуда кўп масалалари ўз тадқиқотини кутмоқда.

С. Мамажоновнинг бу соҳадаги хизматлари эса махсус олқишга лойиқ. Ғафур Ғуломнинг ҳам насрий, ҳам назмий ижодига бағишланган «Шоир ва замонавийлик» (1963), «Ғафур Ғулом прозаси» (1966), «Услуб жилolari» (1972), Ҳ. Олимжон шеърини олами хусусида қизғин баҳс юритувчи «Шоир дунёси» (рус ва ўзбек тилларида, 1972, 1974) каби йирик монографияларининг, аксар қисмини поэтика масалалари ташкил этади. Жумладан, «Композиция ва ёзувчининг ғоявий нияти», «Нутқ формаси («Мен» — ҳикоячи) ҳақида», «Замонга мос услуб» сингари бўлимлар, «Услуб ҳаёт демакдир...», «Ҳамид Олимжон ва Зулфия», «Повестдан романга» каби ранго-ранг мақолалари проблемаларининг актуал ва долзарблиги, уларнинг инкишофи билан ажралиб туради.

«Адабиётшунослигимизнинг ўзак масалалари билан шуғулланиш лозим ва шарт!» С. Мамажоновнинг бу гапи, аввало, унинг ўзига дахлдор, яна ҳам аниқроғи, ўз ижод

дий кредоси — ниятидан келиб чиққан концепция. Бунинг яна бир исботи унинг поэтик услуб масалаларига, яъни асарларнинг жанр хусусиятларини белгилаш, авторларнинг индивидуал стили, баён қилиш, тасвирлаш манерасини кўрсатиш, ижодий методини характерлашга махсус бағишланган яна ўнлаб мақолалардир.

Поэтикада услуб масаласидек мураккаб, чигал, чалкаш муаммо оз. Бу борада ҳамон айрим нотўғри анъаналар ҳукм суриб келмоқда. Бировлар услубни тасвирий воситалар мажмуи, бошқалари приёмлар такрори ва йиғиндиси, яна бирлари эса фақат лингвистик ҳодиса сифатида талқин этишади. С. Мамажонов «Замонга мос услуб», «Услуб ҳаёт демакдир...» каби мақолаларида, «Шеърят баҳсида», «Услуб жиолари», «Шоир ва замонавийлик», «Лирик олам, эпик кўлам» каби капитал тадқиқотларида бундай қараш ва талқинларга қатъият билан қарши чиқади ва ижодий услуби, манераси турлича бўлган санъаткорларнинг конкрет асарлари (шеъри, прозаси, драматургияси) таҳлили мисолида ўз фикр-умумлашмаларини, концепциясини баён этади. Услуб «бадий асар тузилишининг барча элементлари — асарнинг ғоявий йўналиши — тематикаси, образлар системаси, сюжет-композицияси, тили — тасвирий воситалари, жанри ва методи билан ижодкорнинг ўзига хос шахсиятининг диалектик бирлиги». Албатта, бу ерда ижодкорнинг дунёқараши, ғояси, руҳий олами, эстетик идеали ҳам тажассум, яъни олим атамаси билан атасак «Услуб — ҳаёт демакдир!».

Адабий портретчилик — олим серкўлам фаолиятининг етакчи қирраларидан.

«Уйғун», «Ғайратий», «Ойдин» каби адабий портретлар, махсус адабий портретлар (болалар адабиётининг машҳур 16 вакили адабий портретлари) мажмуаси — «Эзгу ният йўлида» китоби, Ҳ. Олимжон, Ш. Рашидов, Зулфия, Миртемир, Шайхонда, М. Бобоев, Б. Бойқобилов каби қаламкашлар ижоди ҳақидаги танқидий ва адабиётшунослик ишларида С. Мамажонов услубига хос бош фазилат — қўшқанотлик.

Тадқиқотчи изланишларининг ажойиб самараси бўлмиш «Лирик олам, эпик кўлам» китоби моҳият эътибори билан соф адабиётшунослик асари шу жиҳатдан эътиборли, айниқса, «Олов сочлар», «Повестдан романга», «Ромаң ва халқ (эпопеяга қадам)» сингари боблар бўлса-да, унда муаллиф услубининг барча жиҳатлари намоён бўлган. Улар — эстетик тадқиқнинг соф публицистик ва социологик тадқиқот билан омикталашиб кетуви, индивидуал ижод ва унинг қирраларини санъаткор шахси, сиймоси билан комплекс ўрганиш, қиёслаш — аналитик таҳлил илмий хулосалару назарий концепциялар, турли адабий материаллар ва фактлар асосида атрофлича асослаш ва ҳоказо.

«Лирик олам, эпик кўлам» икки улўф санъаткор — хассос шоир Ҳамид Олимжон ва улкан адиб Шароф Рашидовнинг поэтик

маҳоратига бағишланган (шу биргина китобнинг ўзи ҳам олим «универсаллиги» — ҳам поэзия, ҳам наср ва ҳам драматургиянинг зўр билимдони ва моҳир тадқиқотчиси эканлигини кўрсатиб турибди. Китобни ўқиб, беихтиёр бир ҳақиқат туямиз. Яъни конкрет ижодкор, катта санъаткорлар ҳақида илмий асар ёзиш учун шу ижодни мукамал билишдан ташқари унга чўнг муҳаббат, чуқур меҳр ва оташин симпатия ҳам керак экан.

Афсуски, ғоят мураккаб, ранг-баранг 20-йиллар адабиётимизни ўрганиш, муаллифнинг одилана таъкидлашича, «ҳали партиямиз талаб этган даражада жиддий тус олганича йўқ. Бу давр адабиётининг ижоди ўрганилмаган вакилларнинг адабий меросига мёнсимаи қаровчи адабиётшунослар ҳам йўқ эмас». Ана шундай тенденциядаги қарашларга қарши ўлароқ С. Мамажонов жуда тўғри, принципаал тезисни — «адабий меросимизни ўткинчи иллатларга ва уларни дастак қилишга эмас, балки мазкур ёзувчилар фаолияти ва ижодидаги ижобий тенденцияларига, илгор, прогрессив жиҳатларга қаратишимиз керак» — деган фикрни олға суради.

Болалар адабиёти, фольклор билан бадий адабиёт диалектикаси, қардош халқлар адабиёти масалалари — серқирра олим илмий фаолиятининг узвий қисмларидир. «Адабиёт ва ёшлар» (1973), «Ёрқин келажак ҳақида орзу қилиб» (1978), «Замонавийлик — болалар адабиётининг қалби» каби мақолаларида, Қ. Ҳикмат ҳақидаги ишларда болалар адабиётининг эстетик муаммолари моҳирона тадқиқ этилади. «Адабиёт ва фольклор», «Фольклор заминиде» сингари мақолаларида ҳозирги адабиётимиздаги янги тенденция — барча адабий жанр ва турлардаги услубий ҳамда шаклий изланишлар, бунда оғзаки ижод намуналарининг роли масалалари ёритилади. «Рус шеърятининг мангу ўчмас қуёши», «Қурашаётган қитъанинги яловбардор шоири» сингари ишларда даҳлдор зиёси ва бу зиёдан бахраманд бўлган, бўлаётган адабиётимиз вакиллари ижоди қиёсий аспектда ўрганилади.

Шеърят, поэмачилик — С. Мамажоновнинг стихияси, фаолиятининг бош тадқиқ манбаи. «Шоир ва замонавийлик», «Шеърят ҳақида баҳс» (1970), «Ранглар ва оҳанглар» (1978), «Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиёти», «Шоир дунёси» сингари йирик монографиялари, Ҳамид Олимжон, Зулфия, Уйғун, Ғайратий, Миртемир, Шухрат ва бошқа шоирлар ижоди ҳақидаги адабий портретларию махсус ишлари, ҳозирги шеърятимиз ва поэмачилигимиз аҳволи, даражаси, ундаги нозик пайқалган етакчи тенденциялар, шоирларнинг индивидуал ўзига хослиги, услубий ва шаклий изланишлари тадқиқи ва таҳлили шеършунослигимизда янги гап бўлиб келяпти.

Бу ишларда замонавийликнинг тарихийлик билан чамбарчас оҳангдошлиги, қайноқ адабий жараённинг ички тенденцияларига махсус эътибор каби яна қатор етакчи фазилатлари тажассум.

Олим 4 томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг масъул муҳаррири ва етакчи муаллифларидан, Москвада «Наука» нашриёти чиқарган бир жилдлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг, олти томлик «Кўп миллатли совет адабиёти тарихи»нинг (III том, Москва, «Наука» нашриёти, 1970) авторларидан, қатор Бутуниттифоқ йиғилишлари, симпозиумлар ва фан кунлари, иштирокчиси, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали редколлегия аъзоси ва масъул котиби, филология фанлари бўйича докторлик диссертацияси махсус Советининг илмий котиби, Ўзбекистон ССР ФА Тил ва адабиёт институти Адабий алоқалар секторининг мудирини, Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи правлениесининг аъзоси, «Ватан» жамияти правлениесининг аъзоси.

Таниқли олим, ажойиб мураббий, ардоқли устоз ҳам. Илмий фаолияти каби устозлик фаолияти ҳам ғоят сермахсул. Унинг бевосита илмий раҳбарлигида 12 киши кандидатлик диссертациясини ёқлаб, ҳозир Урта Осиё республикалари олий ўқув юртларида, илмий-текшириш институтларида самарали меҳнат қилмоқдалар.

Унинг радио, телевидение орқали олиб бораётган адабий эшиттиришлари, республикамизнинг қатор педагогика олий ўқув юртларида адабий фактларнинг мўллиги ва теран илмий-назарий таҳлили билан ажралиб турувчи адабий жараён ва унинг етакчи тенденциялари ҳақидаги қизиқарли лекциялари барчага манзур. «СССР халқ маорифи аълочиси» унвоми ана шу хизматлар ҳосиласи.

С. Мамажонов том маънода фидойи. Бу фидойилик юксак қадрланмоқда ва тақдирланмоқда. У социалистик реализм адабиётининг байроғини баланд тутиб, унинг партиявийлик ва халқчиллик принципларини қизғин қувватляпти. Адабиётшунослик ва танқидчиликнинг шундай принципларига садоқат билан амал қилиб келяпти.

Эстетиканинг қўшқаноти бўлмиш адабиётшунослик ва танқидчиликнинг бугунги ғоявий-назарий даражасини, эстетик қимматини тайин этишда, шубҳасиз, қатор илмий мақолаларию 20 га яқин йирик тадқиқотлари билан филология фанлари доктори, профессор Салоҳиддин Мамажоновнинг ҳам улкан улуши бор.

«Улуғ Ватан уруши даври ўзбек адабиёти», «Шоир дунёси» монографиялари учун 1977 йилда берилган Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти ана шу ҳиссага берилган муносиб баҳодир.

Шубҳасиз, мазкур барча эстетик ютуқлар, энг аввало, олимнинг шахсий инсоний фазилатлари теран маънавий олами билан чамбарчас боғлиқдир.

Атоқли олим, ажойиб дўст, мураббий С. Мамажонов 50 ёшга тўлди. Бу ёш инсон умрининг гул фасли, теран фасли. Олим ана шу фаслни муносиб кутиб олди. Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, бир томлик адабий-танқидий мақолалардан иборат «Сайланма»сини чоп этди. «Сайланма»да олимнинг турли йилларда ёзган сара мақолалари тўпланган. «Сайланма» мундарижасининг ўзиёқ автор қизиқишлари доирасининг фавқулодда кенглиги, изланишларининг ранг-баранглиги, муҳофазасининг теранлиги, ижодининг серқирра ва серқўламчилигини кўрсатиб турибди. Юбилярнинг илмий-ижодий ниятлари жуда кўп. Бу ниятлар аввало, адабиётшунослигимизнинг актуал масалалари — поэтика муаммоларини ўрганишга бағишланган.

Қўшқанот қанча мустақкам бўлса парвоз шунча юксак ва ишончли бўлади. Ана шу парвозга эзгу ниятлар йўлдош бўлсин.

Воҳид ЗОҲИДОВ,

ЎзФА академиги,

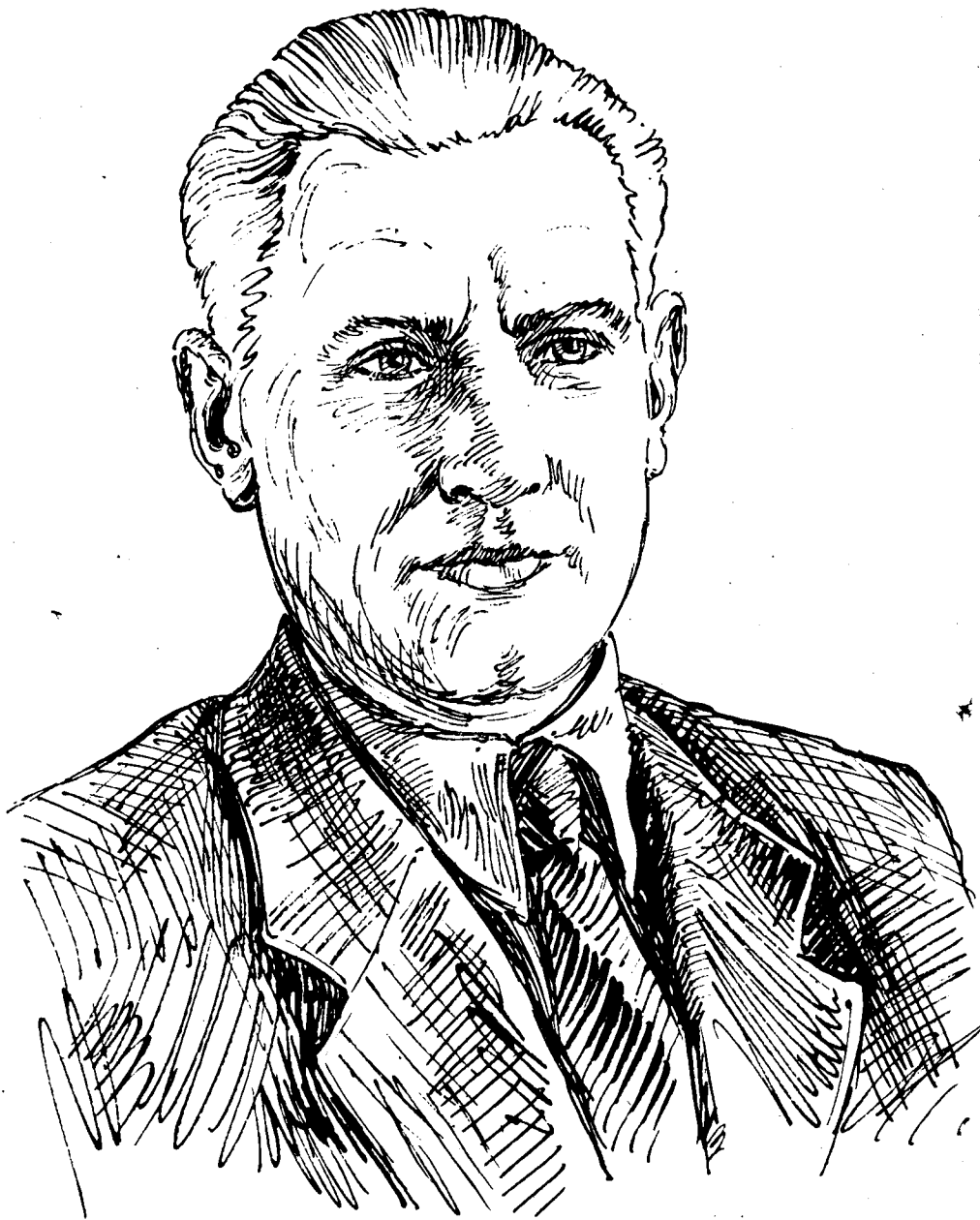
Мурод ҲАМРОЕВ,

СССР ПФА мухбир аъзоси.

Назрулла ШОДИЕВ,

филология фанлари кандидати.

Александр Фадеев туғилганига
80 йил тўлди

Расми В. Будаев чизган.

МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИК МАКТАБИ

А. ФАДЕЕВ ТУГИЛГАН КУННИНГ 80 ЙИЛЛИГИГА

Александр Фадеевнинг номи кўламдор ва ўзига хос бадий образлар олами билан, жонли, доимо ҳаракатдаги, жозибадор бўёқларга тўла инқилоб дунёси, яратиш ва кураш дунёси билан чамбарчас боғланиб кетган. Унинг «Тор-мор», «Ёш гвардия» романлари, «Удегеларнинг сўнгиси» эпопеяси авлодлар хотирасида Коммунистик партия даввати билан эксплуататорларга қарши курашга отланган халқнинг энг яхши вакиллари — оддий ва камтар кишилар жасоратига қўйилган ўлмас обида сифатида яшайди. Ҳар қайси авлод ёзувчи китобларида ўзи учун ниҳоятда қимматли бўлган бетакрор ўйлар ва туйғулар, умидлар ва орзулар оламини топа олади. Бу ўйлар — бутун инсониятнинг порлоқ истиқболи — коммунизм ғоялари гармоник ривожланган, юксак маданиятли, руҳан ва жисмонан етук янги инсон гўзаллигини ўзида мужассамлантиради. Бу ёрқин ва ажойиб олам янги жамият кишиси — руҳан бой инсон томонидан бунёд этилган.

Александр Александрович Фадеев 1901 йилнинг 24 декабрида собиқ Тверь губерниясидаги Кимри шаҳрида туғилди. Унинг болалик ва ёшлик йиллари ўзи кейинчалик меҳр билан «киккинчи ватаним» деб атаган Узоқ Шарқ ўлкасида ўтади. Манзарали Сучанский водийсидаги Чугуевка қишлоғи, бой, аммо одам сийрак жойлашган Жанубий Уссурий ўлкаси... Қашшоқ оилада илмга, ўқишга ташна бола — бўлажак ёзувчининг маълумот олиши учун ҳеч қандай шароит йўқ эди.

1918 йилда ҳали ўн саккиз ёшга тўлмаган Фадеев Коммунистик партия сафига кирази ва яширин инқилобий ишларда, сўнграқ партизанлик ҳаракатларида фаол иштирок этади. Узоқ Шарқни интервентлар ва оқ гвардиячилардан озод этиш учун кураш йиллари ниҳоятда кескин, оғир ва шиддатли эди. Унинг қаҳрамонлари ҳақида қўшиқлар ва афсоналар тўқилган. Ана шу қаҳрамонлар сафида Александр Фадеев «булига» партиявий тахаллуси билан Сучанский, Спасский ва Иманский районларидаги дастлабки тўқнашувлардан бошлаб, Хабаровск ва Забайкальёдаги ҳал қилувчи сўнги жангларга ҳам қатнашди.

1921 йилнинг февралда А. Фадеев Узоқ Шарқ большевикларининг ўлка конференциясида (Чита) иштирок этади ва РКП(б)нинг X съездида делегат қилиб сайланади. Шу билан ёзувчининг ажойиб

китоблари учун бой материаллар берган партизанлик таржимаи ҳоли тамом бўлади. Аммо унинг солдатлик биографияси ҳали тугамаган эди. Унинг сўнги саҳифалари Кронштадтдаги исёнчиларга қарши жангларда «ёзилади». К. Е. Ворошилов бошчилигида жангга отланган X партия съезди делегатлари орасида Александр Фадеев ҳам бор эди.

1921 йилнинг 18 мартда исёнчиларга қарши кескин олишувларда А. Фадеев қаттиқ ярадор бўлади. Уни қонга беланган ҳолда Кронштадт бўсағасида, Фин қўлтиғи музлари устидан топиб оладилар.

Петроград госпитали Москвадаги Тоғ академиясида ўқиш йиллари. Кубандаги партиявий ишлар. Журналистик фаолияти. Ростов-Дон ўлка газетаси редакторининг серташвиш кўнлари. Ундан кейин ёзувчиликнинг машаққатли меҳнати, адабий ҳаракатчиликнинг актив қатнашчиси ва йирик раҳбари. СССР Олий Советининг депутати. А. Фадеев таржимаи ҳолининг асосий саналари ана шулардан иборат. Фожиали ўлим туфайли ёзувчининг юраги 1956 йилда уришдан тўхтади.

Фадеев янги типдаги ёзувчининг типик ва ёрқин намунасидир. Унинг шахсида янги жамият кишисига хос барча фазилатлар мавжуд эди. У санъаткор, революционер, ватанпарвар жангчи эди. Фадеев сиймосида жуда кўп инсоний сифатлар мужассамлашганди. Табиийки, унинг характеридаги ва дунёқарашидagi хусусиятлар ҳаётсевар ёлғиз бир кишигагина хос фазилат эмасди. Фадеев вояга етган муҳит жуда кўп ақлли, ҳаётга шайдо, аниқ мақсадли шахсларни шакллантирди. Бу кишилар ўз қарашларининг кенглиги ва тиниқлиги, ахлоқий беғуборлиги, оламини фалсафий идрок этиши билан бизни мафтун этади. Александр Фадеевнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва шахсий феъл-атвори ана шу муҳит билан муштақкам боғлиқ эди.

Фадеев ўз характерига кўра — жангчи, дунёқарашининг хусусиятига кўра — фаяласуф эди. Фадеев эстетикасига хос энг яхши фазилатлар ана шундай инсоний сифатларни қамраб оладики, биз бу ҳақда кенграқ тўхталамиз.

Фадеевнинг адабий йўли энгил кечмади. У М. Алигерга ёзган хатларидан биринда: «Табият менга яхшиликни, бахтни кўра оладиган, англайдиган, ҳис қиладиган қалб ато этган», — деб ёзади. Юмшоқ кўнгли,

зийрак қалб ва мустаҳкам хотира эгаси бўлган Фадеев одамларнинг ғам-ташвишларини чуқур идрок қиларди. «...Ахир биз ҳаммаимиз «механик граждандлар» эмасмиз,— деб қайд этган эди у,— биз халқ ҳаёти, давлат ва фаолиятимиз доирасига боғлиқ бўлган барча қийинчиликлар ва етишмовчиликларни баъзан чуқур, жуда оғир ҳис қиламиз» (А. А. Фадеев. Хатлар, М., СП, 1967, 193, 664-бетлар).

Фадеев Узоқ Шарқ, Урал бўйлари, Қрим йўллари ва Россиянинг ўрта полосаларини кезиб чиқди ҳамда жаҳоннинг жуда кўп мамлакатларида бўлди. У ер юзида, турли тузумларга мансуб кишилар жамиятида кўрган нарсаларига ўта жиддий ва халол муносабатда бўлди. Ўзи ёзганидек, ҳаёт, бахт, яхшилиқни ҳис қила оладиган инсон сифатида у мунтазам равишда ҳақиқатни, жаҳонда гоҳо пинҳона, гоҳо ошқора рўй бераётган курашларнинг моҳияти ҳақида кўп ўйлади. Фадеев буни эскилик ва янгилик кучларининг муросасиз кураши тарзида теран ҳис этди.

Ҳаёт диалектикасини фалсафий жиҳатдан теран идрок этган Фадеев асосий диққат-этиборини янги, келажаги порлоқ, ижобий, ўзида яхшилиқни мужассамлантирган ҳодисаларга қаратган эди. Унинг «одамлардаги яхши фазилатларни кўришга ва тасвирлашга мойилман» деган эпитрофи ҳаммага маълум («Хатлар», 456-бет). Шунинг учун ҳам Фадеев асарларида руҳан бой, маънавий гўзал, эътиқоди мустаҳкам, пўлат иродали қаҳрамонлар ҳаракат қилишини кўрамиз. Энг муҳими, бу қаҳрамонларни ёзувчи реал ҳаётдан олади ва гўзаллик қондаларига асосланган ҳолда ўз эстетик принципларига мувофиқ умумлаштиради ва бадий гавдалантиради. Масалан, унинг граждандар урушининг қайноқ хотиралари асосида ёзилган «Тошқин» (1924) қиссаси, «Тор-мор» ёки «Удегеларнинг сўнггиси» (1929—1940 йиллар, асар тугалланмаган 4 китоби ёзилган, холос) эпопеяси, «Ёш гвардия» романларини олиб кўрсак, улардаги Левинсон, Лена, Сергей, Олег Кошевой, Иван Земнухов, Ульяна Громова каби аниқ ҳаётий прототипларга эга бўлган жасур, маҳонатли қаҳрамонларнинг қуйма образлари катта маҳорат билан яратилганига гувоҳ бўламиз.

Фадеевнинг таъкидлашича, инсон имкониятларига ишонмаслик маънавий камолатга зид тушунча бўлиб, айниқса ёшлар тарбиясига катта зарар етказиши. У Парижда ўтказилган Умумжаҳон тинчлик тарафдорлари конгресси минбаридан туриб: «...Инсон ҳаёти маданиятига ниғилистик муносабатда бўлиш ёшларни йўлдан оздиради»,— деб огоҳлантирган ва «Ер юзидаги энг нодир мавжудот бўлган инсон»ни авайлашга, «ҳар бир миллатнинг энг яхши одамлари васият қилганидек, гуманизмнинг буюк садосини янада юксалтиришга» даъват этган эди.

Социалистик тузум инсоннинг бутун олижаноб қиёфаси тўла намоён бўлиши учун барча шароитларни яратиб берди. Фадеев «одамлар ўртасида тиниқ ва оқи-

лона муносабатлар вужудга келгани, халқнинг ижодкор кучлари озод этилгани ва «янги одамзод наслини—янги инсон, социалистик инсонни шакллантираётган таъмомила янги ҳаёт қонуниятлари» рўёбга чиқаётганини катта қувонч билан қайд этди. Социалистик тузум илк марта меҳнатга янги муносабатни туғдирди. Меҳнат маънавий эҳтиёжга айланди. Инсон бу жараёнда ижодкор шахсга айланиб борардики, Фадеевнинг таъкидлашича, бу ҳол инсоннинг чинакам қиёфасини намоён этишга имкон беради. Санъат эса инсонни юксак маънавий чўққиларга етаклайди.

Ёзувчи турли «билимларни, маданиятни эгаллаш инсоннинг камолатга эришиши ва ижодий кучларининг рўёбга чиқиши учун катта имкониятлар яратди» деган эътиқодга амал қилади. Бошқача айтганда, Фадеев воқеликка эстетик муносабатда инсоннинг ҳаёт тарзи ва камолатининг энг муҳим қиррасини кўради. У жаҳон эстетик тафаккурининг энг илғор анъаналарига суянган ҳолда, бадий асардан олинган эстетик завқнинг аҳамиятига катта баҳо беради. Шунинг учун Фадеев: «Гўзаллик маънавий завқ беради, ўзига жалб этади. Меҳнат қилиш, яратиш ва яратиш зарур!»— деб ёзади. Ёзувчи узоқ йиллар давомида совет адабиётининг ғоявийлиги, партиявийлиги, юксак бадийлиги учун курашди ва ижодкорларни халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттиришга чорлади. «Санъаткорларни коммунизм кура тган жамиятнинг энг илғор кучлари ва реал ҳаёти билан чамбарчас боғловчи адабиётнинг ленинча партиявийлик принципи ёзувчилар учун жаҳоннинг бутун бойлиқларини очиб беради»,— деб ёзади у кейинги йилларда ёзган мақолаларидан бирида.

Бу фикрлар санъатни фақат «эстетик завқ манбаи» эмас, балки «кураш қуроли» деб англаган Фадеевга хос эстетик принципларни тўла намоён этади. Социализм адабиёти ана шундай бўлиши керак,— дейди у. Янги тузумга инсоннинг «асл» қиёфасини очиб берди. Фадеевнинг фикрича, адабиёт ва санъатдаги ана шу янги давр «чинакамига гўзаллик бўлиши мумкин!»

Ҳақиқатга ташналик, халқчиллик, партиявийлик ва буюк инсоний интилишларнинг ғалабасига мустаҳкам ишонч—Фадеев дунёқарашининг асосий хусусиятларини ташкил этади. Ёзувчининг бутун ижодий йўли давомида яратилган эстетикасида ҳам ана шу сифатлар тўла мужассамлашган.

Фадеев бутун куч-қувватини коммунизм қуришдек буюк мақсадга бағишлади. Унинг санъаткор, назарий ва адабий кучларининг улхан ташкилотчиси сифатида бажарган ишларининг аҳамияти ҳам ана шу хизмати билан белгиланади. Коммунист, ёзувчи, жангчи, чинакам ватанпарвар ва интернационалист бўлган Александр Фадеевнинг улғувор фаолияти барча авлодлар учун илҳомбахш намуна бўлиб қолади.

Сергей ИСАЕВ,
филология фанлари кандидати.

Муҳаммадали Қўшмоқов

ШОИР, ХАЛҚНИНГ ЎЗИ ВА БАХШИЛАРИ

Қўрғон дostonчилик мактабининг дostonчилигимиздаги мавқеини белгилаш учун унинг тингловчилари муҳитини ҳам ўрганиш катта аҳамиятга эгадир. Дарвоқе, дostonчилик мактаби ва тингловчилар муҳитининг бир-бирига таъсири — ўзаро, икки томонлама: дostonчилик мактаби тингловчилар муҳитини шакллантирса, ўз навбатида, тингловчилар муҳити ҳам дostonчилик мактабини шакллантиради. Мазкур яхлит жараённинг икки қутбини ҳисобга олмай туриб, бирон бир дostonчилик мактабининг камолат даражаси ҳақида тўғри хулоса келиш қийин.

Тингловчилар орасида маълум дostonчининг репертуарини, таржимаи ҳолини яхши ўрганган кишилар ҳам талай. Чунончи, Нурота район Қўтир қишлоғида туғилган Эргаш Асобоев Бекмурод Жўрабой ўғлининг ҳаёти ва ижодига доир қимматли маълумотларни билади.

1977 йил 3 март кунги суҳбатимизда Эргаш Асобоев аввало Бекмурод жиrow етишган муҳит ҳақида сўзлади:

«Бекмуроднинг бобоси Эшмурод Ёвқочди ўғли дostonчи бўлган. Онасининг оти Соатой эди. Бекмуроднинг бобоси — Рўзибой. Рўзибой ўзбекининг қарлиқ уруғидан. Рўзибойнинг хотини — Бексулуw қорақалпоқнинг жоби уруғидан эди. Лекин Бекмурод шоир қорақалпоқлар ичида яшагани учун қорақалпоқ аталиб кетган. Рўзибой тўрт ўғил кўрган: тўнғичи — Жўрабой, ўртанчаси — Пирназар, ундан кейингиси — Нурназар, кенжаси — Асобой. Бекмурод — Жўрабойнинг ўғли. Бекмурод жиrowнинг амакиси Нурназар қиссаҳон эди. Машрабдан, «Иброҳим Адҳам»дан, «Гуландом»дан ўқирди. Бекмуроднинг амакиваччалари — Холмурод Пирназар ўғли билан Нурмурод Пирназар ўғиллари ҳам дoston айтган. Лекин далага чиқишмаган. Улар 18—20 ёшларда вафот этди. Холмурод, Нурмуроднинг онаси Малоҳат хола тожик эди. Мулла Нурназарнинг хотини Онажон ҳам тожик эди, уларнинг Шараф деган қизлари бор. Мен Рўзибойнинг кенжаси

Асобойнинг ўғли бўламан. Онамининг оти Ойжон эди. Менинг кампирим Иқбол ҳам катта онам Бексулуwга ўхшаб, жоби уруғидан.

Жўрабойнинг Бекмуроддан кичик Шомурод, Турсунмурод деган ўғиллари ҳам бор эди. Шомурод уруш йиллари касал бўлиб ўлди. Турсунмурод босмачиларга қарши кураш йиллари милиция сафида бўлди, кейин фронтда ҳалок бўлди. Турсунмурод болали аёлга уйланиб эди; бола бегона бўлиб кетмасин деб, Бекмуроднинг қизини шу йигитга бердик.

Бекмурод шоир билан биз туғилиб ўсган Қўтир қишлоғи қозоқ, қорақалпоқлар йўли устида эди. Жума куни шанба бозорига келаётган қозоқ, қорақалпоқлар Қўтирда кўниб ўтишар, қайтишда ҳам тўхташар эди. Шундай қилиб, қиз бериб, қиз олиб, улар билан қуда-қудағай, қариндош бўлиб кетганимиз. Ҳозир Қўтир қишлоғи йўқ. Унинг аҳолиси асосан Нуротага кўчиб кирган.

Бекмурод шоир туғилган қишлоқнинг номи нима учун Қўтир дейсизми? Бир маҳаллар бизнинг қишлоққа қозоқлар кўчиб келишган. Оти туяси, қўйи бўлса, қозоқ маст. Вабо келадими, ҳаммаси ўзини Нуротага уради. Чунки бу ерда экин бор. Буғдой ўради, машок қилади, куни ўтади. Хуллас, бир йили туялари қўтир бўлиб, ҳаммаси қирилиб кетади. Борди-келди бор эмасми, бу касаллик бизнинг қишлоқ туяларига ҳам юқади... Шунақа, бу қишлоқнинг номи ўша оғир йиллардан ёдгор. У ёғини сўрасангиз, кўп қишлоқларнинг номи тасодифан қўйилган-қолган.— У жўшиб, суҳбатдоши томонга сурилиб олади-да, сўзида давом этади:

— Бекмурод хуши тобласа, узоқ айтар эди, хуши тобламаса, давра яхши бўлмаса, қисқа қилиб қўя қолар эди. Утиришнинг файзига ҳам қарар эди. Халқ қизиқса, авж қилиб кетар эди.

Дoston айтилаётган давранинги раиси бўлар эди. Ухлаб ёки алаҳсиб қолганини жазолар эди. Бекмурод бахши дostonчилик одатига кўра, аввал терма айтар эди:

«Қатор-қатор ул карвонлар,
Қаторимга нор, деб йиғлар
Баланд-баланд, баланд тоғлар
Восиб ётган қор, деб йиғлар
Шер битишли ул йигитлар
Номус билан ор, деб йиғлар,
Чилвир сочли қалам қошлар
Бир муносиб ёр, деб йиғлар,
Қалам қошли сулув қизлар
Оқ юзнимга хол, деб йиғлар.
Кенг, тулкили майдон, чўллар
Восиб ётган мол, деб йиғлар».

Бекмурод бахши даврани бир кўлдириб
кўйишни ҳам унутмасди.

«Тўқсон кирган қари момонг
Саксондаги чол, деб йиғлар.
Саксондаги чол бўлмаса,
Омонатинг ол, деб йиғлар».

Кейин «Достон териш»ни бошларди:

«Эгарининг қоши кумуш,
Қалмоқларга қилган юриш,
Ўз тўйида Қултой бўлиб,
Улан айтган Алпомиш —
«Алпомиш»дан айтайинми, қадрдон?

Бор кунинда бахмал бичган

туйникка,
Иўқ кунинда этик кесган энгликка,
Сув ўрнига шароб ичган Холбека —
«Холбека»дан айтайинми, қадрдон?

Сарой элда ўтган экан Сармонхон,
Сармонхоннинг боласидир Аҳмаджон.
Ёт кофирга қўшин тортган бек

Аҳмад —
«Бек Аҳмад»дан айтайинми,
қадрдон?..»

«Бекмурод шоир,— деб давом этади
Эргаш Асобоев,— ўзбекча, қозоқча, қо-
рақалпоқча, тожикча айтган, ё дўмбира,
ё лақай, ё кўбиз билан куйлаган.».

Энди мана бу ишга қаранг. Учбошда —
қорақалпоқларнинг элида Бекмурод жи-
ров билан қозоқдан келган Нортой
жиров учрашди. Иккита қора уй
қуришди: бири — Нортой жировга, бири —
Бекмурод жировга. Нортой жиров гармон
билан айтар эди. Бекмуроднинг энг гурул-
лаган пайти:

«Гиротим қайтмасин ғўнан тобидан,

Мен қўрқаман куйруқ жолли

жобидан,
Икки пари олдим Қуйи Қофидан.

Кокилин елпитиб қочган кунларим.

Бешлисинда эгар босдим белина,

Миниб чиқдим Райҳон араб элина.

Райҳон араб қизи дерлар

Гулзайнаб —

Гулзайнабни силтаб солиб белина.

Ўпкадай қалқитиб қочган

кунларим...»¹

1 «Ўпка сувнинг бетиде қалқийди-ку, отда ана ўшандай қалқитиб олиб қочганини айтаётибди». — деб изоҳ беради ҳамсуҳба-
тим.

деб айтганида, керагаларнинг орқаси
одамга тўйиб кетган. Ҳамма одамлар Нор-
той жировдан Бекмурод жировга келган.
Хотин-қизлар ҳам уймаллашиб кетар эди
Бекмурод айтганда. У хотин-қизларни
кўрса, ўта жўшиб айтар эди. Хотини —
Аноргулни жирига— куйига эритиб олган
эди».

1943 йили Эргаш Асобоев Тошкентдаги
партия мактабига олти ойлик ўқишга ке-
лади. Бу ерда фольклоршунос Мансур
Афзалов тил-адабиётдан дарс бериб: «Ҳо-
ди Зариф Нуротадаги ҳамма шоирларни
ёзиб келди», дейди. Эргаш Асобоев Бек-
мурод шоирнинг дарагини айтади ва Ман-
сур Афзаловни Нуротага бошлаб бориб,
Бекмурод шоир билан учраштиради. Эр-
гаш Асобоев бу ҳақда ғурурланиб гапи-
ради.

Эргаш Асобоев Бекмурод Жўрабой
ўғли репертуаридаги термаларнинг сар-
чашмаларини аниқлашга ҳам интилади:
«Бекмурод бахши Махтумқулидан кўп
куйлар эди. Гоҳо ўз термасига Махтумқу-
ли номини қўшиб айтар эди:

«Махтумқули шатранж ўйнаб
ўтирмас,
Ажал панжасидан қочган қутилмас,
Маърака-мажлисининг отин тутолмас.
Кассасида харжи-пули бўлмаса...»

Энди бу ёғи эсимда йўқ. Бахши айтган-
да, шу кўшиқлар қулогимга куюлиб қол-
ган. Манави бошқа термадан:

«Сарҳовуз на бўлар толи бўлмаса,
Эр йигит на бўлар моли бўлмаса,
Жой-жойида туғишгани қошида
О-қолашиб душманлари шод бўлар».

Бекмурод жиров Махтумқули йўлини
олиб, мана бундай термани ҳам куйлар
эди:

«Эр йигитнинг бўлса оши,
Биров — кўзи, биров — қоши;
Уйга борса, кенгашбоши —
Бир ғўччоқлик оға даркор йигитга...»

Эргаш ота Бекмурод Жўрабой ўғли ҳа-
ёти ёки унинг репертуари борасида ким
нима билишини ҳам гап орасида таъкид-
лаб ўтади:

«Бекмурод шоирнинг ҳамма куйини
Жаббор Умаров билади— у ҳозир 72 ёш-
да, мучал йили—илон. «Ленин» совхозин-
нинг 2-бўлимида— Қорада яшайди. Бек-
мурод шоирнинг термаларини Файзи
Нажмиддинов, Маъмур Эрматовлар ёдла-
рида сақлаб юришибди, иккови ҳам ет-
мишдан аллақачон ўтган.

Бекмурод жиров Нуротадан Кўктўбага-
ча бўлган ерлар оралиғида достон айтар
эди.

У анча вақт Қорақуддаги Оқбўта қиш-
логига истиқомат қилди. Кейин шу қиш-
лоқнинг Нуротадаги саройига кўчиб келди.
Сўнгра қизи-куёвининг орқасидан кўчиб,
Кониমেҳга борди. Иннанкейин, Навоий
район Бухоро колхозидеги Қалқон қишло-
ғига кўчиб келиб, 1955 йили шу ерда

ўлди.¹ Қабри—Қалқон ота мазоратида. Навоий райони раҳбарлари Бекмурод жи- ровнинг қабрини ободонлаштириш ҳақида ўйлаб кўришса, айтиш мумкин: «Бўлар эди».

Достончи ва унинг тингловчилари дав- раси бир-бирига ижодий таъсир қилар; бир-бирини илҳомлантирар эди. Достон- чилик чуқур илдиз отган муҳида тарбия топган кишилар аскиядан, бадиҳадан завоқ оладилар, ўзлари ҳам бадиий сўз айтишга ҳаракат қиладилар. Эргаш Асобоев бунинг бир мисоли. Унинг суҳбатлари маънили- дир. Шу нарса қувончлики, фольклоршу- нослик оғирини енгил қилишга қодир бун- дай кишилар ҳали орамизда бор. Улар- нинг бири Эргаш шоирнинг шоғирди Фар- мон бахшининг ўғли—Тоштемир.

«Отам уруш тугаган йили—1945 йилда ўлди,— дейди у.—У кишининг «Алпомиш»- ни, «Кунтуғмиш»ни дўмбира билан айтган- лари кўз ўнгимдан кетмай туради. Отадан ўн уч ёшимда етим қолдим».

Тоштемир Фармонов отасининг «Дўм- бирам» термасидан қўйидаги бандларни айтди, асласам, қолганлари ҳам тилимга келиб қолар, деди:

«Қулоқларинг бурғи билан тешилган,
Торларинг оч ичакдан эшилган,
Довушима довушларинг қўшилган,
Қўлимда булбулим бўлган дўмбирам.

Чаноқларинг қашов билан ўйилган,
Қулоқларинг жой-жойига қўйилган,
Сен бор жойда турли таом қўйилган,
Иззатман-ҳурматим бўлган дўмбирам.

Сени чалсам, қолмас менинг армоним
Сенсан менинг қўлимдаги меҳмоним,
Сени чертсам, келар менинг

достоним,
Кўп ичида дўстим бўлган
дўмбирам...»

Тоштемир Фармонов «Алпомиш» дос- тони ёр-ёр айтишув эпизодидаги ушбу шеърларни ҳам хотирлади:

Алпомиш
Тўй-тўй бугун, тўй бугун, тўйлай
келдим, ёр-ёр,
Қўлимда олтин соққам ўйнай келдим,
ёр-ёр.
Бир ганинг бор, ҳой келин, сўрай
келдим, ёр-ёр,
Келармидим шу тўйга, келмасмидим,
ёр-ёр.

Барчин
Бойбўри утирган жой ўтли бўлсин,
ёр-ёр,
Қайнанам севган сиз сугли
бўлсин, ёр-ёр,
Тўй бўлибсан, дейсан-да, сен
айтасан ёр-ёр,
Тўйим ошга уйрилсин деб айтаман,
ёр-ёр.

¹ «Ўзбек совет энциклопедияси»да Бек- мурад шоир Кармана посёлкасида вафот қилган, деб кўрсатилди. (II том, 132-бет).

Алпомиш
Бу тўйларга мен ўзим кеб
турганман, ёр-ёр,
Ҳасратингни орқангда жеб
юрганман, ёр-ёр.
Тил учини Ултонга бериб қўйиб,
ёр-ёр,
Тил тубидан ўзимники, деб
юрганман, ёр-ёр.
Барчин
Ундай бўлса, жон бобо, унинг
ўчсин, ёр-ёр,
Ўткир қайчи тилингнинг учин
қийсин ёр-ёр,
Мен куйганда, куйдириб ўлан айтсанг,
ёр-ёр...
Қув-таёқни судраб кунинг ўтсин,
ёр-ёр.

Алпомиш энди ўрнидан туриб: «Қўй вақти бўлди,— деди...»

Тоштемир Фармонов билганлари эси- дан чиқиб кетганидан зорланади. Ҳолбуки, айтиб берган шу шеърларнинг ўзи ҳам бизни ғоят хурсанд қилди. Зеро, улар кўзгусида Фармон бахши ижодий қиёфа- сини кўриш мумкин...

Тингловчилар қувваи ҳофизаси чиндан ҳам «қайнар хумча». Ундан ажойиб дос- тонлардан парчалар, вақти-соати келиб, достонга айлангулик воқеалар қайнаб чи- қаверади. Чунончи, дўмбира чалиб, қўшиқ айтиш қўлидан келадиган Юсуф Саримсоқ бахши ўғли қўйидагиларни ҳикоя қилади:

— Қамишлоқ кишлоғида Абдукарим деган зўр ўтган эди. Қаландар бой унинг жесири (тул қолган янгаси)ни тортиб олди. Абдукаримнинг бойга нисбатан адовати ошди, Қаландарнинг чўпони Қамишлоқ- қа сувлотга борганда, Абдукарим унинг бир қўчқорини олиб қўйди. Бой кечкурун сурувга қараса, қўчқор кўринмайди. Чў- пондан сўради:

Чолбош қўчқор кўринмайди кўзим,
Бир бало бўлдим, чўпон, ўзингга.

Чўпон қўчқорни Абдукарим олиб қўй- ганлигини айтди. Қаландар Абдукаримга бориб, қўчқорни сўради:

Абдукарим, бери келгин қошим,
Нега тушқин солдинг менинг ишим?
Сенинг ўзинг Қамишлоқда турасан,
Нега қўчқоримни тортиб оласан?

Абдукарим айтади:

Сени излаб бунда келмас деб эдим,
Бир қўй учун мен эркинлик қиб
эдим,
Бир қўй учун мунда сўраб келасан,
Суриштирсанг, ўзинг жезнам
бўласан.

Абдукарим Қаландарни алдаб уйига олиб кириб, зиёфатда ўлдириб, кейин эшакка миндириб, йиқилмайдиган қилиб боғлаб қўяди. Эрталаб Қаландарнинг хо- тини чиқиб қараса, аҳвол—шундай. У қай- натасига бориб айтади.

Бой бўлиб, бойликда йўқдир
пулингиз,
Хизматда ишлайди чўри, қўлингиз.
Бировман уришиб келти улингиз.

Тирна кетган тиниқ сувни лойлабди,
Дунёни бошига зиндон айлабди;
Маҳкам қилиб оқ эшакка бойлабди,
Мен билишда жони йўққа ўхшайди!¹

«Достон эшитавериб, қулоғимиз пишиб кетган»,— дейишади кексалар. Дарҳақиқат, бутун бошли достонларни айтиб бера оладиган тингловчилар ҳали ҳам борлиги биз учун ғанимат. Чаноқ қишлоқлик Абдулла бахшининг ҳамсояси Бобоқанд Соатов ана шундай кишилардан.

Эргаш Жуманбулбул ўғли бир ўринда:
Ўзбекда кўп бўлар сўзининг

синчиси, —

дейди. Бу тингловчилар муҳитини яхши билган шоирнинг иқроридир. Дарҳақиқат, тингловчилар бирон шоир ҳақида гапирсалар, унинг шоирлик қобилиятига баҳо берадилар, бошқа шоирлар ҳам таққослайдилар. Уларнинг кўпгина фикрлари танқидий, лекин холис. «Абдулла бахши фақат «Якка Аҳмад»ни айтар эди,— дейди Бобоқанд Соатов.— Катта бахши эмас эди».

Албатта, Эргаш шоир билан Абдулла бахши маҳорати ўртасидаги фарқни заршунос тингловчилар жуда яхши тушунар эдилар. Аммо ҳар бир достончи бетакрор бўлганидек, ҳар бир тингловчи ҳам ўзига хосдир.

Қўрғон тингловчилари яхши сўзни, эзгу туйғуни юракда олиб юрардилар— хилхушлари, шажаралари ҳам қалбларида эди. Бир-бирларини кўришса: «Гурунг беринг»,— дейишарди. Бу гурунг шингил-шингил хангомалардан тортиб, йиллар, асрлар, тақдирлар мазмунигача қамрар эди. Элнинг кўзига дунё жонли кўринар эди. Келинчаклар кўза кўтариб, булоқ бўйига чиқишганда, сувга қараб: «Ассалому алайкўм, сувсулу!»— дер эдилар. Бу одамзоднинг таҳсинга лойиқ фазилатларидан биридир, албатта.

Жуманбулбуллар, Жоссоқ шоирлар, Эргаш шоирлар, Пўлкан шоирлар тингловчиси ана шу кўнгли тоза халқ эди. Шоирлар куйлаётган достонлар унинг руҳий ҳаёти бадий тажассуми бўлиб, идеал қаҳрамонлар кечинмалари— ўз кечинмалари эди. Модомики, шундай экан, В. Г. Белинский таъкидлаганидек, қалбларининг азалий ҳамроҳи бўлмиш муайян «туйғунинг фақат бадий ифодасини кўриб» туришар, «ундан жуда теран маъно топар» эдиларки, бахши маҳоратини муносиб баҳолай билардилар. Биз билан суҳбат қурган отахонлардан, онахонлардан: «Достон тинглаётган пайти қандай ҳолга тушар эдингиз?»— деб сўрасак, кўп вақт: «Йиғлар эдик»,— деб жавоб қилдилар. Бу— руҳни поклайдиган кўзёши, не-не бало-қазоларни

¹ 1976 йилининг ёзида Шомирза Турдимов ёзиб олган — М. Қ.

енгиб чиққанига ишонч ҳосил этган кишининг йиғи билан ифодаланмиш шукронаси...

Тингловчилардан ёзиб олинган шеърини парчалар, достонларнинг мазмунлари, достончилик аънаналарининг руҳий жуғрофиясини, меҳнаткашлар эстетик олами бойлигини акс эттириши билан қимматлики, шу воситада фольклорнинг яшаш шартларидан бири— халқ онги, руҳи ва қалбига илдиэ ёя олиш хусусиятини равшан кўриш мумкин. Достон куйлаётган бахши кўз ўнгида халқнинг идеал қаҳрамони образи туради. Тингловчи кўз ўнгида ҳам шу қаҳрамоннинг сиймоси... Бу сиймо тасвири тингловчи юрагига болалигидаёқ чекилган, шунинг учун у ҳузурда достон айтаётган бахшининг талқинига танқидий муносабатда бўлади, бахши талқинидаги қаҳрамонни ўз тасавуридаги сиймо билан таққослайди. Чунончи, Гўрўғли тингловчилар тасавурида ёрқин шакланган образдир. Юсуфжон қизиқ даврага кириб келиши билан халқ кулавергани каби, Гўрўғли дейилгандан халқ уни тўғри тасаввур қилган. Шунинг учун халқ шоирлари унинг портретини Авазхон ёки Ҳасанхонники каби ҳар сафар муфассал тасвирлайвермайди, пайти-пайти билан деталлаштиради, холос. Масалан, Пўлкан шоирнинг «Авазхон» достонидаги Гулойим бундай дейди:

Ҳар елкаси қирдай бўлиб меҳмони,
Ҳар кўзи гавҳардай ёниб боради

(352-бет).

«Аста Булдуруқ қассоб қараса, яшини оққандай бўлиб, совут, найза, қаққон, тортиб бериб ўзига кийяпти. Ҳар елкасига ўн одам минадиган йигит. Булдуруқ қассоб; «ҳа» деди, «воҳ» деди. Теракнинг баргидай Булдуруқ қассобнинг жони тебранди...» (359-бет).

Оғзаки бадий ижоднинг, жумладан, достончиликнинг камоли ва халқ маънавиятида илдиэ суриши бошқа жуда кўп матлуб фазилатлар билан биргаликда, ҳам шоирларнинг, ҳам тингловчиларнинг қувваи ҳофизаси ўткирлаша боришига сабаб бўларди. Чунончи, Жуманбулбул бир кўрган ё бир эшитган нарчасини унутмас эди. Унинг ўғли— Эргаш шоир ҳақида ҳам шу гапни такрорлаш керак бўлади. «Эргашдаги ҳофиза қувватининг кучлилиги кишини ҳайратга солади,— деб гувоҳлик беради профессор Ҳоди Зариф.— У ўзбек тилидаги бирор шеърини асарни иштиёқ билан бир-икки мартаба ўқиб чиқса, бошдан-оёқ эсида қолар эди». («Булбул тароналари», I том, 23-бет).

Тингловчилар достонларининг мазмуни, сюжети, шеърлари, қаҳрамонлари тақдиринигина эмас, талай шоирларнинг сиймоси, савияси, таржимаи ҳолига оид маълумотларни ҳам хаёл хазинасида асраб келишди. Қўрғон мактаби шоирлари, жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли халқнинг юраги ва қувваи ҳофизасидаги севикли қаҳрамонларидан. Бу машҳур достончининг сўнги кунлари ҳақида ҳикоя қилиб,

Ойдин Синдоров отаси Синдор Қулсамад ўғлининг қуйидаги хотираларини эслайди: «Эргаш ака Самарқанддан касал бўлиб келди. Биз яхши қаролмадик. Кундузи бир-икки хабар оламиз. Кечаси Мусурмон билан бориб, ёнида ётардик. «Мени Жўшга—Саъдулла маҳсумнигига олиб бориб ташланглар»,— деди. Биз— яёв, Эргаш акани эшакка миндириб олдик. Арпалар тизза бўйи кўтарилиб қолган эди. Эргаш ака йўлда: «Бир тушир, шу арпа кўкатларни кўрай, — деди. Анча томоша қилиб ўтирди. Уша пайт кучга тўлган палламиниз, яна кўтариб, эшакка миндирдик. Мулла Эргаш ака эшакнинг бўйнига уриб, бизни зериктирмаслик учун қўшиқ, матал айтиб борди» (7 июль, 1976 йил кунги суҳбатдан).

Энди, Эргаш шоирнинг қайинсинглиси Кенжа хола Утамурод хатиб қизи эсдаликларидан бир шингил:

«Мулла акамнинг пистоқи жилдли китоби бор эди. Уқиб ўтиргич эди. Урнидан туриб, супадан тушгунча: «Вой, вой...» деб кетарди. Укалари, хотини, болалари ўлиб бир ўзи қолганига шундай қилар эди. Укалари чертган дўмбирасига тоғлардаги қушлар келиб кўнар эди...» «Буларнинг бари ўлиб адо бўлди. Эргаш шоир ҳам ўлимнинг тентаги бўлиб ўлди»,— деб эди Зиёдмомо...

Эргаш шоирнинг невараси Алия Турдим қизи: «Мулла отам олтмиш кун ётди, — дейди. «Водариг, Тошкентга яна бир бормадим»,— деб ётарди. Тошкентдан келишида: «невараларимга», деб новвот олиб келган, новвот қаттиқ эмасми, елкасини ишқаб, шилиб ташлаган экан; елкасини ўйлиб битмади. Абдуғани акам Жўшдан толбарг олиб келарди, мулла отамни толбаргга солардик, терлатардик... Шундай қилиб (қўли билан кўрсатади), тимирийсканиб кўкнорни қарайверарди. Қалтираб, ичолмай ҳам қолди. Кейин-кейин кеплади. Кейин-кейин чимчилаб оғзига соладиган бўлди. Охири бермай қўйдик.

Оғзи тўла дoston эди.

«Бебахт йигит эканман-да», деб ётарди. Аввал-аввал жойидан турди, кейин туролмай қолди. «Тошкент, Тошкент...» деб ўлди. «Тагин қайта Ленинни бир кўрсам», деб ўлди. Расми бор китобини менинг қайнанам Хўжа акамга (Раҳматулла шоирга) бериб юборди».

«Эргаш отанинг: Зарбуви, Улбуви, Несибали, Ҳожар деган қизлари, Абдунаби деган ўғли бор эди,— дейди Раҳматулла шоир Юсуф ўғли.— Зарбувидан бошқа қизлари болалигида нобуд бўлди, Абдунаби 7 ёшида ўлди».

«Эргаш шоир аёлларга тикиш учун чизма чизиб берар эди»,— дейди яна Раҳматулла шоир.

Эргаш шоир: «Шунча юрдим, лекин Олтин қозик юлдузи тепамга келмади»¹ дер ва шу тариқа дунёнинг бепоёнлигини ифодалар эди.

«Эргаш ота семурғ ҳақида дoston айтиб

¹ Эргаш шоирнинг чевараси Ш. Турдимовнинг билганларидан.

берар эди,— дейди Яви Турдимов.— Эргаш отанинг рассомлиги ҳам зўр эди. Дафтарларнинг орасига расм чизар, носкадиларни қўлга олиб томоша қилиб ўтирадиган қилиб ҳашамлар эди. Катта дафтари бор эди. Ярмагача ёзиб борган эди. Шу дафтарни янглишмасам, 1959 йили Ҳоди Зариф ҳам келиб сўроқлади. Топилмади» (6 июль, 1976 йилги суҳбатдан).

Кўрғоннинг устоз шоири Жуманбулбул, Жоссоқ каби шоирларнинг дўмбираси безга бўлиб қолмаслигини билар эди. Абдуғани ака шундай шохидлик беради: «Мулла отам касал бўлмасидан аввал—1935—1936 йиллари: «Абдуғани, сендан шоир чиқмади. Шоирлик осмонга учиб кетмайди. У, муносиб одам топилгунча, бахт қуши каби кўкда парвоз қилиб юради. Охири авлодиндан биронтасининг бошига кўнади», деб айттарди».

Янги замона бобоси, бобокалонлари орзу-армонларини рўйбга чиқаргани сари, улар шеърин меросидан бутун ўзбек халқини, қардош совет халқларини, халқара маънавий робита бўлмиш рус тили орқали жами тараққийпарвар инсониятни баҳраманд этаётганини кўргани сари Эргаш шоир сўзи Абдуғани аканинг эсига тушаверади. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг 90 йиллик тўйи кунини шу сўзларни хаёлидан кечириб ўтирганида, академик шоир Фафур Фулом, гўё унинг кўнглидагини уққандай, ҳазил-мутойиба қилиб, қўли билан қоғоз устида йўрғалаб бораётган қаламни тасвирлаб, «шунақа бўлиб турибдими?» деб қолади. Абдуғани ака «Қайнама» деган бир машқини дилидан ўтказди...

Бу, албатта, Эргаш Жуманбулбул ўғлидек шоирнинг юбилейида, Фафур Фуломдек шоир хузурида ўқиладиган шеър эмас эди. Ундан ташқари, Абдуғани аканинг кўнглида шоирликка даъвоси ҳам йўқ эди. Шунинг учун у қўли билан чўт ураётганини, ҳисобчилик қилаётганини тасвирлаб беради-да, дўмбира чертаётгандек бўлиб, буни уйдалайдиганлар ҳам чиқиб қолади, дейди...

Фафур Фулом хушчақчақ назар ташлайди-да, кулиб юборади...

Тингловчилардан шоирларнинг хулқ-атвори, ўзаро ҳазиллари тўғрисидаги нақлларни ҳам эшитасиз. «Пўлкан шоирнинг жиндек дурадгорликдан хабари бор экан,— деб ҳикоя қилади Абдуғани Турдимов.

— У Қўштамғали қишлоғида Ҳамдам деган кишиникида иморат қураётибди экан. Буни эшитиб, Эргаш шоир Пўлканни кўргани кирибди. Иттифоқо, шу пайт шамол туриб, ҳали битмаган шифтдаги вассажуфтлар, керакли ёғочлар учиб, тарақлаб паства тушибди. Эргаш шоир ўшанда мана бу шеърни тўқибди:

Қатағондан келди уста,

Уй солди Ҳамдам нокиста,

Шамол турди, шамол турди,

Чойнак-пиёла синдирди,

Пўлкан ишини тиндирди».

Кенжа хола Утамурод хатиб қизи Жоссоқ шоирнинг ўғиллари Жолғош бахши билан Уста Қўлдош ҳақида гапириб:

«Жолғош бахшининг товуши дўмбиранинг тори билан қўшилиб кета берар эди. «Одилхон»ни айтгучи эди. Уста Қўлдош унча-мунча айтардио, бахши эмас эди», — дейди.

Насим бува Еқубов Жоссоқ шоир тирик пайтларини хотирлаб:

«Итбурибойдан Ҳайдар, Қатағондан Пўлкан, Жонбошдан Олломурод, Қоратовдан Қўшбоқлар келар эди. Жоссоқ Пўлканга фотиҳа бериб, бир дўмбира совға қилди.

Жолғош тоза югурик бахши эди, ҳаммани йиғлатар эди. Уста Қўлдош зўр шоир эди, лекин эл ичига чиқиб кўп айтмас эди», — дейди.

Бу гап Кенжа холанинг Уста Қўлдош ҳақидаги фикрига аниқлик киритади, чунки бевосита шоирлар даврасида юрган Насим бува мулоҳазасининг ҳаққонийроқ бўлиши табиий.

Албатта, тингловчиларнинг савияси бир хил эмас эди. Масалан, Фазилат момо: «Оҳанги, довушига йиглаб ўтира берар эдик, мазмунига эътибор бермас эдик», дейди. «Жолғош бахши «Якка Аҳмад»ни яхши айтар эди», — деб қўшимча қилди у. Юқоридаги фикрига қараганда, бу баҳо бахшининг дўмбира чертиши билан овозига кўпроқ тегишли бўлса, эҳтимол. Фазилат момо Жолғош бахши мана бу байтларни айтар эди, деб ўқийди:

Бир вақтида мен ҳам сендек бор
эдим.

Вошини хатапга урган нор эдим.
Вақтим жетди, мизғилондек қаридим,
Музни чайнаб, қорни пурққан
кунларим.

У Жолғош бахшининг ушбу сатрларини ҳам эслайди:

Сулувни суйдирдим, кимхоб
кийдирдим.

Вааянгандан ўлжа қувиб келтирдим.

Жолғош («Якка Аҳмад», «Кунтуғмиш», «Қиронхон» ва ҳоказо) кўп дostonларни биларди, зўр бахши эди. «Қиронхон»нинг пири, дейишарди. «Қиронхон»ни ҳеч ким шунчалик айтолмасди», — дейди Абдуғани Турдимов.

Жолғош бахши Қўрғон ва унинг атрофларида куйлаган.

Жолғош бахши хотини Зиёддан ўн ёш катта экан. Биз Зиёдмомо билан 1976 йилнинг 8 июль куни учрашдик. Момо, саксон тўрт ёшдаман, деди. Демак, Жолғош шоир 1882 йили туғилган.

Жолғош Абдухалилнинг қаватида Эргаш шоирнинг таълимини олган. Эл орасида «Якка Аҳмад», «Қиронхон», «Одилхон» дostonларини куйлаган. Термалар айтган. У Қўрғон атрофидаги қишлоқларни кўп кезган. «Менинг оғам тегмаган қошиқ, мен кирмаган эшик йўқ», — дегувчи экан. Жолғош бахшининг оҳанги билан товуши яхши эди, деб шохидлик беришади.

Жолғош бахши колхозга кирган. Катта-қўрғон сув омбори, Фарход ГЭСи курилишига бориб, бахшилиқ қилган.

Жолғош бахшининг сўзлари эл оғзида юради. У Зиёдга севиб уйланган. Ёрининг

ишқида куйиб юрган ёш бахши тўқиган қўшиқни кўпчилик ҳануз эслайди. Масалан, Абдуғани Турдимов куйидаги бандни эслайди:

Бугун Оқчоп, эртан Жўшлар,
Муллакам опкелар гўштлар,
Саримсоқман Муллаўшлар,
Бизнинг ёрдан кўрдингларми?

Оқчоп — жойнинг номи, ҳафтанинг маълум кунида бу ерда бозор юргизилган, Жўшда Оқчопдан кейинги кун катта бозор бўлган. Жолғош бахши мурожаат қилаётган кишилар Қўрғон дostonчилик мактабига мансуб Саримсоқ бахши билан Раҳматулла Юсуф ўғлининг бобоси Утамишдир.

Жолғош бахшини одамлар хурсанд бўлиб хотирлашади:

«Оқтовдан ошиб келаётган Жолғош бахши Мавлон қишлоғида меҳмон бўлади. Мезбонлар: «Мозорбосди носдан олинг», дейишади. Даврани бир айлаиб келгунча, носқовда бир отим нос қолмайди. Шунда бахши йиғилганларни кулдириб:

Мозорлар босмай ўлмайми,
Жизмондан келсам бўлмайми?»

Жолғош бахши Жоссоқ ўғли 1953 йили оламдан ўтган.

Фольклор мутахассислари Жолғош бахши оддий тақлидчи эди, дейишади. «Қўрғон қишлоғидаги нақлларга кўра, Эргаш ота «Якка Аҳмад» билан «Қиронхон»ни тўлиқ ўрганса, бахши ўз йўлини топиб кетади, деб ҳисоблар экан», — деб ёзади фольклоршунос Т. Мирзаев. — Абдулла. Жолғош сингари бахшилар оддий тақлидчи бўлса, Абдухалил шоир бўлиб, ўз йўлини топиб кетган эмиш». («Булбул тароналари», V, 269-бет).

«Жоссоқ шоирнинг ўғли Жолғош бахшининг товуши соз эди. «Якка Аҳмад» билан «Қиронхон»ни айтарди», — дейди Раҳматулла шоир Юсуф ўғли. — Кейинги ўғиллари Қўлдош, Жўлдош ҳам бахши эдию, далага чиқмаган эди».

Ҳолбуки, Жолғош бахшини Раҳматулла шоирдан кўпроқ билган тингловчилар у «Одилхон», «Қиронхон», «Кунтуғмиш» дostonларини куйлар эди, деб айтдилар ва соз ва овоз бобидаги маҳоратига тан бердилар.

Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислом шоир Назар ўғли, Пўлкан шоир каби дostonчилар билан қиёслаганда. Жолғош бахшининг сўзи фольклоршунослар кўзига ғариб кўрингани шубҳасиз. Лекин унинг сози ва овозига диққат этиш, салаф шоирлар ҳақидаги эсдаликлари, фикр-мулоҳазаларини ёзиб олиш мумкин эди.

Қўрғон мактаби муҳити деганда, ажойиб ишқий-романтик дostonларни эслаймиз. Аммо шу ўринда таъкидлаш керакки, эртақлар, қўшиқлар, аллалар, лапарлар, топишмоқлар, туталлар, термалар, халқ кўғирчоқ томошалари, йиғи-айтимлар, алёрларнинг сочилиб ётган бу хазиналарини имкон борида йиғиб олишимиз, фольклор архивларида ҳаракатсиз ётган материалларни эгаларига етказишимиз лозим.

Муҳаммаднодир Саидов,

филология фанлари доктори

ХАЛҚ ИЖОДИДА РЕАЛИЗМ ПРИНЦИПЛАРИ

Халқ оғзаки бадий ижодиётида ижодий метод масаласи кенг кўламда ёритилган эмас. Ўзбек фольклоршунослари эса ҳали бу масалага эътибор берганларича йўқ. Шу сабабдан халқ ижодиётининг эпик турга мансуб баъзи асарлари асосида айрим мулоҳазаларимизни ўртага ташлаётқчимиз.

Шу вақтга қадар халқ оғзаки бадий ижодиёти асарларини ўрганиш жараёнида халқнинг ўзига хос — содда реализми бор деб ҳисобланарди, аммо у қандай эканлиги кўрсатиб берилмасди. Бу масалани бевосита чуқур ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, халқ реализми у қадар «содда» эмас экан. Фольклорнинг ўзига хослигини инкор этмаган ҳолда қаралганда унинг реализми етук ижодий метод даражасида эканлиги аён бўляпти. Бу соҳанинг баъзи мутахассислари халқ оғзаки ижодиётида «типик образлар» бору, «типик характерлар» йўқ, деган фикрни олға сурган эдилар (Масалан, В. И. Чичеров, «Халқ ижоди тарихи ва назарияси масалалари». М., 1959).

Бундай фикрнинг ўзи халқ оғзаки бадий ижодиётида мавжуд бўлган реализмни «содда» даражасида қарашга олиб келар эди. Лекин халқ ижодиёти хазинасида реализм ижодий методи талабларига тўла жавоб берадиган даражада бадий қийматга эга бўлган асарлар мавжудлигини кейинги илмий тадқиқотлар тасдиқламоқда. Шу муносабат билан ўзбек халқи орасида узоқ вақтлардан бери ардоқланиб ўқиб келинаётган «Уч оға-ини ботирлар» эртагини таҳлил қилиб кўрайлик. Бу асар қаҳрамонлик, эртаклари турига мансуб. Бу эртакин Ўзбекистонда хизмат кўрсатган шайтувчи, марҳум Пўлатхон Қаюмовдан

ёзиб олинган ва бир неча бор ўзбек халқ эртаклари тўпламларида нашр эттирилган варианты энг мукаммал нусха ҳисобланади.

Эртақ экспозициясидаёқ халқ ўз асари қаҳрамонларини реал ҳаётдан узилмаган ҳолда таништиради. Ботирлар ўрта ҳол одамнинг фарзандларидирлар. Нега қаҳрамонлар ўртаҳол оиладан танланган? Чунки қашшоқ оилада бола тарбиясига ортиқча имконият бўлиши қийин. Эртақда эса ота ўз болаларига насиҳат қиларкан, уларга ўзининг бой эмаслигини, ўлганидан кейин болалари бўлашиб олгудай давлат орттиролмаганини аёнлаштириб, кейинчалик бахтсиз бўлиб қолмаслиги учун уларни ўқитганини, яхши от қўйганини-ю, тўй қилганини айтади ва ўғилларини соғлом, кўрқмас қилиб ўстирганини, яроқ ишлатишни ўргатганини алоҳида таъкидлайди. Кўриниб турибдики, болаларни бундай тарбиялаш учун феодализм ҳукм сурган замонда албатта моддий имкониятлар бўлиши зарур эди. Шунинг учун ҳам эртақ қаҳрамонлари бой ҳам, камбағал ҳам бўлмаган табақадан танланган.

«Уч оға-ини ботирлар»да воқеалар қўшалоклаштириш усули орқали ривожлантириб борилади: уч ботир кечани тенг уч бўлакка бўлиб навбатда туриш, уч кеча воқеаси... Мана шу учлантиришда воқеалар соддадан мураккабликка — нисбатан энгилдан оғир ишларни бажариш томон ривожлантирилади: шер билан олишув, аждар билан жанг ва қароқчилар тўдасини йўқ қилиш. Нисбатан энгилроқ кураш Тўнғич ботирга, ундан оғирроғи ўртанча ботирга ва энг мураккаб вазифа Кенжа ботирга юкланади. Бу халқ оғзаки бадий ижодиётининг ўзига хос усулларида бири

бўлиб, алоҳида олинган асарда ягона бош қаҳрамон масаласини ҳал этишда муҳим роль ўйнайди.

Мусофир ботирларнинг подшоҳ саройига таклиф этилганидан кейин, зиёфатда оға-иниларнинг ўзаро суҳбати асарнинг кульминацион нуқтаси ва драматизми мужассамланган ўрин ҳисобланади. Бунда қаҳрамонларнинг подшоҳликка, феодал монархиясига нисбатан муносабатлари очилади. Масалан, Тўнғич ботир кўзи гўшти ҳақида гапириб унинг ит эмганлиги тўғрисида сўзласа, укалари унга, подшоҳлик ҳаром-ҳарошнинг фарқига бормаслигини, саралаб емоқ фақирнинг (меҳнат аҳлининг — М. С.) иши эканлигини айтишади. Шиннига одам қони қўшилганлиги ҳақидаги мулоҳазани ўртага ташлаган ўртанча ботирга акаси ва укасининг подшоҳлик — қонхўрлик демакдир, дея жавоб беришлари ўзлари яшаб турган тузумга нисбатан қарашларини очик-ойдин кўрсатади.

Кенжа ботир патнисга нон тахлаган одамнинг отаси нонвой бўлган деган фикрни ўртага ташлайди. Гарчи бу гап акаларининг айтганларига нисбатан жўнроқ кўринса-да, эртак ғоясини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Бундай фикр энди подшоҳ шахсини аниқлаш, унинг ижтимоий келиб чиқиши ва характери ни белгилашда алоҳида ўрин тутди. Чунки нонни патнисга подшоҳнинг ўзи тахлаган. Демак, у нонвойнинг ўғли, меҳнаткаш халқ орасидан етишиб чиққан. Подшоҳ ботирларнинг қаҳрамонликлари ҳақида хабар топиб, ақл-идроки, заковатини синаб кўргач, уларни кувё қилиш нияти туғилади ва бу кўнгил қарорини ботирларга ўзи таклиф этади. Йигитлар ўзларининг ижтимоий келиб чиқишлари жиҳатидан подшоҳга тенг келолмасликларини айтишганда, далиллар келтириб фикрини исботлайди. Бу феодализм ҳукмрон бўлган бир давр учун фавқулодда ҳодиса ҳисобланиши керак.

Подшоҳнинг бундай қарори феодализм аъёналарига қарши чиқиши билан бирга ижтимоий ҳаётда улкан жасорат кўрсатиш ҳам эди.

Агар ўзбек халқининг бир қатор эртакларига эътибор берилса, подшоҳ золим, ақл-фаросатсиз, маккор ва меҳнаткаш халққа доимо зулм ўтказувчи шахс сифатида тасвирланганини кўриш мумкин. «Золим подшо», «Аҳмоқ подшо», «Тоҳир ва Зухра», «Шерзод ва Гулшод» каби қатор эртакларда шундай ҳолат кўзга ташланади. Бу тиндаги эртакларда золим подшо ўлдирилиб, ўрнига адолатли шахзода ёки халқ вакиллари билан — чўпон подшоҳ қилиб кўтарилса, мамлакатда осойишталик ва фаровонлик бўлади, эзгулик ғалаба қилади, деган меҳнаткаш халқнинг орзу-умидлари, армонлари акс этарди. «Уч оға-ини ботирлар»да эса масала бошқача қўйилган. Унда подшоҳ кўпгина фазилатларга эга бўлган шахс. Аммо ҳаётда англашилмовчилар бўлиб туради. Бу эртақда ҳам шундай ҳодиса рўй беради. Боғда салқин супада ухлаб ётган подшоҳ

томон келаётган илонни кўрган Кенжа ботир қиличини чиқариб, уни чопиб ташлайди. Қиличини қинига солаётганида уйғонган подшоҳнинг кўнглида шубҳа туғилади. Дарҳақиқат, вазият ўйлаб кўрилса, шубҳангир пайдо бўлишига асос бор. Подшоҳ ўз шубҳасини вазири билан ўртоқлашади. Вазир эса ботирларга нисбатан кўнглида кек сақлар ва улардан қасос олиш учун қулай пайт пойлаб юрарди. Вазирнинг гаплари фитна-фужурга тўла сарой муҳитида асосли кўринади ва подшоҳ кенжа ботирни зиндон солишни буюради. Бундай адолатсизликнинг юзага келишида, эртак ичида эртак келтиришдан мақсад саройдаги фикс-фасодни янада очикроқ кўрсатишдир. Тўтиқуш ҳикоятидаги подшоҳ ҳам ёмон одам эмас. У тўтинини севади, уни тилла қафасда авайлаб асрайдди. Тўтининг илтимосига кўра, гарчи ундан бир дақиқа айрилишни истамаса ҳам, она юрти Ҳиндистонга бориб келишига рухсат этади. Тўти у ердан подшоҳга сехрли анор олиб келади. Совға эвазига подшоҳдан озодлик тилаш ниятида эди. Аммо ҳасадгўй вазир анорлардан бирини заҳарлаб тўтинини гуноҳкор қилади. Подшоҳ амри билан бегуноҳ тўти ўлдирилади. Вақт ўтиши билан сир очилади, аммо энди кеч бўлганди. Ҳар иккала ҳодисада ҳам подшоҳ шахси эмас, подшоҳлик тузуми қораланапти. Подшоҳ шахсига келганда у албатта салбий образ. Чунки у ўзи яхши одам бўлишига қарамай, саройдаги ярамасликларнинг олдини олишдан ожиз.

«Уч оға-ини ботирлар» эртаги меҳнаткаш омма билан сарой муҳити ўртасида келишувчанлик, бирлик бўлиши мумкин эмас, деган ғоя асосида яратилган.

Шу муносабат билан мазкур эртақнинг ёзма адабиёт томонидан қайта ишланиши масаласига тўхталиб ўтмоқчимиз. «Чалпак ёққан кун» эртақлар тўпламида у «Уч оға-ини қиссаси» сарлавҳаси билан чоп этилган. Уни шоир Шукур Саъдулла болалар учун қайта ишлаб, нашрга тайёрлаган. Аввало шунини айтиш керакки, эртақни қайта ишловчи нон тахловчи ҳақидаги фикрни Тўнғич ботир номидан келтирилади. Бу эса эртақдаги тадрижни бузади. Аслида бу фикр кенжа ботир томонидан айтилиши керак. Чунки унда қўшалоклаштириш усулига хос тадрижий тақомил бор. Эртак ичида келтирилган эртак ҳам тўнғич ва ўртанча йигитлар тилидан сўзлатилади. Қайта ишловчи қўшимча эртак — қарчиғай қиссасини киритади. Тўтиқуш қиссасига «янгиликлар» қўшилган. Буларнинг ҳаммаси айтилмоқчи бўлган асосий фикрнинг қувватини бўшаширган. Чунки қарчиғай қиссасида ҳам, тўтиқуш ҳикоясида ҳам подшоҳ фаҳм-фаросатсиз золим сифатида тасвирланадигани, бу эртақда назарда тутилган ғояни бузиб, унинг реалистик услубига, тасвир ва руҳига зарар етказди.

«Уч оға-ини ботирлар» эртаги яратилиш даври нуқтани назаридан жамият ривожининг нисбатан кечроқ даврига — феодализмнинг емирилиш пайтига тўғри келади.

Лекин ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётида жуда қадим замонларда — ибтидоий жамоанинг емирилаётган ва феодализмнинг дунёга келаётган даврида яратилган асарлар борки, уларни реалистик усулда яратилган деб аташга етарли далиллар топилади. «Алпомиш» достони бу жиҳатдан ибратлидир. Достоннинг экспозициясида қуйидаги маълумот берилади: «Қадим ўтган замонда, ўн олти уруғ кўнғирот элида Добонбий деган ўтди. Добонбийдан Олпинбий деган ўғил — фарзанд пайдо бўлди. Олпинбийдан тағин икки ўғил пайдо бўлди. Каттасининг отини Бойбўри, кичигининг отини Бойсари қўйди.

Улар катта бўлди. Бойсари бой эди, Бойбўриси эса шоҳ эди, иккови ҳам фарзандсиз бўлди». Шундан сўнг бефарзандлик мотиви ривожлантирилади. Маълумки, жуда кўп эртақларда, достонларда бу мотив учраб туради. Аммо «Алпомиш» достонида у ўзига хос мазмунга эга. Бундан чиқадиган маъно шуки, Добонбий ва Олпинбийлар замонасида жамият ривожини бир текисда борар, қабилачилик, уруғчиликдан иборат ибтидоий жамоа тузуми тинч ривожланиш жараёнини бошидан кечирар эди. Бойбўри ва Бойсари замонасига келиб жамият ҳаётида узилши рўй берапти. Энди жамият аввалгидек тинч ривожланиши мумкин эмас. Қандайдир фавқулодда ҳодисалар рўй бериши керак. Жамиятда табақаланиш кучайиб кетган, бойлар ва камбағаллар ижтимоий синфлар юзага келган. Бир сўз билан айтганда эски ижтимоий тузум емирилиб бораётган пайт. Мана шундай мураккаб бир замонда Ҳакимбек, Қалдирғоч ойм ва Барчиноилар дунёга келдилар. Улар жамиятдаги рўй бераётган ўзгаришларни амалга оширувчи қахрамонлар тарзида талқин қилинади. Энди жамиятда эскилик билан янгилик ўртасида кураш бошланиши ва бу кураш бошида Ҳакимбек, Барчин ва Қалдирғочлар фаолият кўрсатиши кўзда тутилади. Дарҳақиқат, улар ўз муҳити тушунчасидаги эскиликка қарши ўт очадилар.

Бевосита кураш бошлангунга қадар, халқ ўз қахрамонларини катта тайёргарликдан ўтказди. Улар мактабда ўқиб мулла бўладилар. Ҳакимбек етти ёшида Олпинбий бобосидан қолган ўн тўрт ботмон оғирликдаги бронза ёйни отади. Унинг отган ўқи Аскар тоғининг катта бир чўққисини учириб юборади. Ана шундан кейин халқ унга Алпомиш лақабини беради. Алпомиш «сипоҳий»ликни яъни ҳарбий билимларни ва элни бошқариш илмини эгаллашга киришади.

Бу ўринда яна воқеалар тавсиф қилинаётган замон ва шароит масаласига қайтишга тўғри келади. Гарчи Бойбўри шоҳ эди, дейилса ҳам, биринчидан, ҳали асарда шоҳлик шон-шавкати, подшоҳликка хос сарой муҳити кўринмайди. Иккинчидан, Бойсари ҳам ўзини ўзи элатига ҳоким ҳисоблайди. Шунингдек элат оқсоқоллари Бойсарини ҳам «шоҳим» деб атайдилар. Бундан чиқадиган маъно шуки, Бойбўри ҳам, Бойсари ҳам катта қабила ёки қаби-

лалар уюшмасининг бошлиқлари. Балки Бойбўрида кучлар нисбати Бойсарига кўра ортиқроқдир. Ана шу бир оз кучлироқ бўлганлиги Бойбўрига бошқаларни ўз қўли остида бирлаштириш имконини яратади.

Асар экспозициясининг ўзида таъриф-таъсир қилинаётган замон ва макон, шароит жамият тараққиёти тарихида типик ҳодиса. Демак, Алпомиш достонида қаҳрамонлар типик шароитда ҳаракат қилдилар. Бу эса реалистик ижодий методнинг энг муҳим шартларидан бири бўлсада, унинг тўла намоён бўлиши учун етарли асос бера олмайди. Реализмнинг етук намунасини кўриш учун ана шундай типик шароитда ҳаракат қилувчи типик характерларнинг бўлиши ҳам талаб қилинади. Шу нуқтаи назардан «Алпомиш» достонидан ўрин олган асосий қаҳрамонларни кузатиш зарур.

«Алпомиш» достонида Бойсарига закот солиниши муҳим аҳамиятга молик ҳодисадир. Чунки худди шу закот масаласидан тугун бошланиб, асарнинг ривожига туртки берилади. Шу жиҳатдан закотнинг асли моҳияти нима, мазкур достонда у қайси маънода ишлатилади деган саволнинг туғилиши табиий. Закот луғавий маъносига кўра ислом дини қонулар мажмуаси — шариятга биноан ҳар бир мусулмон ўзининг кундалик эҳтиёжларидан ташқари мавжуд бўлган хусусий мулкнинг қирқдан бирини ҳар йили вақфга — масжид-мадрасалар учун, дин арбобларига ёки бевабечора, қашшоқ, камбағалларга бериши керак бўлган диний солиқдир. Аммо достонда давлат солиғи маъносига қўлланилган. Шу сабабдан ҳам Бойсари закотдан норози бўлиб, закотчиларнинг бир қисмини ўлдиради, иккинчи қисмини эса қулоқбурнини кесиб қайтариб юборади. Бу ўринда закот ғояси кимдан чиқётганлиги ҳам эътибордан четда қолмаслиги керак. Бунинг учун бевосита достонга мурожаат этиш лозим: «Кунлардан бир кун Ҳакимбек китоб ўқиб ўтирганда бахилдан, сахийдан гап чиқиб қолди. Бойбўри шунда Алпомишдан «Кизи нимадан бахил бўлади, нимадан сахий бўлади?» деб сўради. Уғли туриб айтади: «Вақт-бевақт бировниқига бир меҳмон келса, отини ушлаб, жой бор бўлса, кўнглини хушлаб жўнатса, бу одам сахий; агарда жойи бор бўлиб «жой йўқ» деб қўндирмай жўнатса, бу одам бахил. Кишининг моли нисофга етса, закот берса бу одам сахий. Агарда закот бермаса бахил экан», деди. Қўрина-яптики, закот ғояси Алпомишдан чиққан.

«Алпомиш» достонида закотнинг давлат солиғи эканлигини яна бир факт кўрсатиб турибди. Асарда қалмоқ элида яшовчиларнинг ислом динига мансуб эмаслиги таъкидланади. Аммо қалмоқ подшоси Тойчохон икки ўринда закот сўзини тилга олади, бири Бойсарининг аризасини ўқигач бундай дейди:

«Мени ҳимоя тутиб келган одам бўлса, қаторда нори ҳам ўзиники, нор устида зари ҳам ўзиники, барча давлат моли ҳам

га қарама-қарши қўйилади. Бу параллелизми антитеза кўринишларидан бири бўлиб, халқ оғзаки бадий ижодиётида хусусан дostonчиликда кенг ишланган.

Истибод билан боғлиқ воқеалар ҳам типик шароитда юз беради. У фитначилар томонидан амалга оширилган тўнтаришдан ўзга нарса эмас. Қарор топган феодал давлатчилигида бундай ҳодисалар тарихан рўй бериб туради. Шунинг учун ҳам бу ижтимоий характерга эга. Мана шу сарой фитнасини Алпомишнинг ўғай укаси Ултонтоз бошқаради. У ҳокимиятни зўрлик билан қўлга олганидан кейин, мамлакатда истибод ўрнатадики, ундан меҳнаткаш халқ кескин норози бўлади. Шундай бир шароитда узоқ тутқунликдан кейин Алпомишнинг ўз она юртига қайтиб келиши ва адолатнинг қайта тантана қилиши халқнинг орзу-армонларини ифодалайди.

Албатта, халқ оғзаки бадий ижодиётида образ яратиш, типизация, умумлаштириш, индивидуаллаштириш усуллари ёзма адабиётдан фарқ қилади ва бу табиий. Чунки буларнинг бари халқ оғзаки бадий ижодиётининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Фольклорда яратувчилик жараёнининг коллективлик хусусияти кўп нарсани белгилайди. Биз тўхталиб ўтган асарлар ҳам коллектив ижод маҳсули. Уларда турли-туман ижодий методларга хос бўлган элементларни учратиш мумкин. Аммо булар ичида реалистик принциплар, реалистик услуб ва усуллар яққол кўзга ташланади. Узбек халқ оғзаки бадий ижодиётидаги реалистик йўналиш романтикага бой. Унда кўтаринки руҳ, ҳиссиётлар бойлиги, бадий бўёқларнинг ранг-баранглиги ҳаётни тасвирлаш, тип яратишдаги объективлик билан уйғунлашган. Ҳаётий воқеаларни тасвирлашда мажозий образлар ёки фантастик ҳодисаларнинг асар тўқимасига киритилиши унинг реалистик принципларига асло зид эмас. Аксинча, бундай ҳодисалар асар реалистик йўналишини тўлдириб бойитади. Бунга «Алпомиш» дostonида ишлатилган бир детални мисол келтирмақчимиз.

Барчин учун ташкил қилинган пойга эпизодиде қалмоқ алплари Қоражонни ва у минган Бойчибарни боғлаб-танғиб ташлайдилар. Пойга бошланиб бирқанча вақт ўтгандан кейин Қоражон банддан қутулади. Анчагина фурсат қўлдан бой берилган. Шунда Бойчибар осмонга кўтарилиб, учиб кетади ва пойгачилар кўзга ташлангандан кейингина ерга тушиб, улар билан йўл талашади. Бундай фантастик мотив реалистик йўналишни тўлдиради ва бойитади. Чунки шундай фантастик ҳолат қўл-

ланилмаса, кечикиб йўлга чиққан отнинг пойгани олдига ўтиши мумкинлиги асар ижодкорларига реал кўринмайди.

Юқорида таҳлил этилган асарлар ҳақидаги мулоҳазаларни яқунлаб шуни таъкидлаш лозимки, уларда яратилган образлар, типлар реал муҳитда ҳаракат қиладилар. Булар динамик ривождаги образлардир. Халқ оғзаки бадий ижодиётида реал ҳаёт билан бир қаторда ҳаёт ҳақидаги орзулар ҳам акс этади. Бу икки томонни бир-бирдан ажратиш мумкин эмас. Халқ оғзаки бадий ижодиётида объективлик етакчи ўрин тутади. Чунки коллектив ижод табиатининг ўзи шуни тақозо қилади. Халқ оғзаки бадий ижодиётида шартли форма масаласи аниқ ва равшан. Унда ҳаётни реал формада акс эттириш билан бир қаторда фантастик ёки мифологик шаклларда, аллегорик образлар орқали тасвирлаш ҳам бор ва бу шакллар бири иккинчисини ҳеч қачон рад этмайди. Бунга биз таҳлил қилган асарларнинг ўзи мисол бўла олади. Халқ оғзаки бадий ижодиёти доирасида яратилиб омма орасида яшаб келаётган асарларнинг барини ғоявий-бадий жиҳатдан бир ўринга қўйиш мумкин эмас. Бу коллектив ижоднинг ўзига хос томонларидан бири. Аммо уларнинг энг яхши намуналари ҳақида фикр юритилганда инсон тақдири масаласининг очилиши ҳамisha биринчи ўринда туради. Шу жиҳатдан оғзаки адабиёт ёзма адабиётдан фарқ қилмайди. Шахс, жамият, ижтимоий муҳит бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвир этилиши нуқтаи-назаридан «Алпомиш» ёзма адабиётнинг энг яхши намуналари билан бир ўринда туради.

Назаримизда, ёзма адабиётда мавжуд бўлган ижодий метод якка шахслар ўйлаб чиқарган нарсалар эмас. Уларнинг манбаини халқ оғзаки бадий ижодиётдан ахтариш керак. Ёзма адабиёт вакиллари халқ оғзаки ижодиётида мавжуд бўлган усуллар, принциплардан ўрганган ҳолда у ёки бу ижодий методни шакллантириш ва ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Реализм масаласини ўрганишда ҳам конкрет халқнинг оғзаки бадий ижодиёти тарихий заминлик, она бағирлик родини ўйнаганини ҳисобга олиш лозим. Халқ оғзаки бадий ижодиётидаги ижодий метод элементларини, усулларини, принципларини ўрганиш ҳар бир халқ ёзма адабиётида мавжуд бўлган ижодий методларнинг ўзига хос томонларини, қирраларини, муҳим нуқталарини очиб бериш имконини яратади.

ОГАҲИЙ АСАРЛАРИНИНГ КУЛЛИЁТИ

Муҳаммад РИЗО Мироб Эр-ниёзбек ўғли ОГАҲИЙ. Асарлар. Олти жилдлик. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1971—1979.

Классик меросимизни тўплаш, тадқиқ этиш ва уларни нашр қилиб китобхонларга етказиш иши кейинги даврда кенг кўламда амалга оширилмоқда.

Эндиликда классик шоирларимизнинг халқчил ижодий мероси тобора тўлароқ, янада мукамалроқ ҳолда нашр этилмоқда. XIX асрда Хоразмда яшаб ижод этган Муҳаммад Ризо Мироб Эрниёзбек ўғли Огаҳий олти жилдлик асарларининг наشري бу соҳадаги муваффақиятларнинг бири-дир.

Уз ижодининг кўлами ва бадиий салоҳияти жиҳатидан буюк Алишер Навойдан кейинги ўринда турадиган санъаткор шоир Огаҳийнинг дастлабки «Танланган асарлар»и 1958 йилда нашр этилган эди. 1960 йили эса «Таъвизул ошиқин» девони ўқувчиларга тақдим этилди.

Аммо ҳар икки нашр ҳам Огаҳий ижодий меросининг фақат бир қисмини — унинг лирикасинигина қамраб олган бўлиб, шоир яратган таржима асарлар, тарихий солномалар ҳанузгача чоп этилмаган эди. Шу жиҳатдан қараганда Огаҳийнинг ҳам поэтик ижоди, ҳам таржималари, ҳам тарихий асарларини ўз ичига олган мазкур нашрнинг майдонга келиши маданий ҳаётимизда қувончли воқеа бўлди.

Маълумки, Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг лирикаси ҳам, таржима ва тарихий асарлари ҳам XIX аср адабий аъёнлари, бадиий ва илмий услуби асосида яратилган. Унинг шеърини хилма-хил мураккаб образларга бой. Шоир ўзининг устози Алишер Навоий изидан бориб, улуг ижодкор аъёнларини давом эттириб, ўзбек адабий тилининг қудрати ва нафосатини ўз асарларида бутун тўлалиги билан намойиш қилишга интилади. Ана шундай мураккаб услубда битилган адабий ва тарихий асарларни нашрга тайёрлаш ғоят катта билим ва малака талаб қилади.

Илмий-танқидий ва текстологик тадқи-

қотлар соҳасининг зукко билимдонлари Ғулом Каримов ва Субутой Долимовлар шундай сермашаққат ишни ўз зиммаларига олиб, илмий жиҳатдан юксак тадқиқотни яратганлар.

Огаҳий ноёб асарларининг мазкур куллийети кенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб тузилган. Нашр шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган «Муҳаммад Ризо Огаҳий» мақоласи билан бошланади. Унда шоир яшаган ижтимоий-маданий ва адабий муҳит, Огаҳийнинг таржимаи ҳоли, ижодий мероси, шоир лирикасининг ғоявий-бадиий хусусиятлари, таржималари ва уларда қўлланган ижодий принциплар, тарихий асарларининг кўлами, мазмуни ва моҳияти, ижодий меросининг маданиятимиз ва классик адабиётимиз ривожига аҳамияти батафсил ёритилган. Муаллифлар бутун ижодини «фақр элига хизмат» қилишга бағишлаган бу ажойиб сўз соҳибининг мавзу доираси, услубий ўзига хослиги, бадиий салоҳияти, айна вақтда унинг дунёқарашидаги зиддиятли жиҳатларини атрофлича акс эттирганлар. Ана шу сўзбошидаги илмий маълумотларни Огаҳий таржималари ва тарихий асарлари ҳақида учинчи ва бешинчи жилдларда берилган сўзбошилар янада тўлдирди.

Мазкур нашр Огаҳий ижодий меросининг асосий қисмини — унинг энг ноёб асарларини қамраб олган. Куллийетнинг дастлабки икки жилди шоирнинг лирик шеърларидан тузилган. Учинчи ва тўртинчи жилдларида Огаҳий яратган таржима асарларнинг энг яхшилари ўрин олган. Бешинчи ва олтинчи жилдларда эса адибнинг тарихий асарларидан муҳимлари жамланган. Нашрнинг ҳамма жилдларида зарур изоҳлар ва луғатлар берилган. Нашр XIX асрнинг йирик санъаткор шоири, таржимон ва тарихчиси Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг бой ва серқирра, ғоявий юксак ва бадиий баркамол ижоди ҳақида атрофлича тасаввур беради.

Огаҳий лирик асарларида фақат севги ва садоқатнигина тараннум қилиб қолмай, ўз даврининг қатор ижтимоий масалаларини: инсонпарварлик ва халқпарварлик, ватанпарварлик ва халқлар дўстлиги ғояларини илгари сурди, таркидунёчилик ва бадбинлик, хурофот ва феодал ахлоқни

фош этди, меҳнаткаш халқ ҳаётининг реалистик лавҳаларини чизиб, адолат ва эзгулик куйчиси бўлиб майдонга чиқди. Унинг

Чарх бедоди етиб беҳаду поён
туну кун,
Ишимиз чекмак эрур нолау афгон
туну кун.
Танимиз хастау озурда эрур жон
туну кун,
Вўлмади мушкулимиз бир нафас
осон туну кун.

каби ўтли мисралари меҳнаткаш омма дарду ғами, оху фарёдининг акс садоси бўлиб жарангласа,

Одам улдур бу жаҳон аҳли аро,
Қайси ҳайвоннинг эса сийму зари.
Кирмагай зарсиз кишилик сонига
Саъдий ўлсун фазл аро ё Анварий.

сингари заҳарханда билан йўғрилган байтлари мол-дунё, олтину кумуш ҳукмронлигига асосланган феодал тузумига қарши кескин айбнома бўлиб янграйди.

Бирон классик шоир асарларини нашрга тайёрлаш унинг ижодий услубини жиддий ўрганиб чиқишни тақозо этади. Ижодкорнинг ғоявий мотивларини ифодалаш, бадий образ яратиш усуллари, тил хусусиятларини пухта ўзлаштирмай туриб, қўлёзми илмий жиҳатдан аниқ транслитерация қилиш мушкул. Шу сабабли Ғулом Каримов ва Субутоӣ Долимов олдида ҳам Огаҳийнинг лирик ижодида хос услубий жиҳатларни атрофлича тадқиқ этиш ва шу асосда унинг лирик меросини қайта тиклаш вазифаси турарди.

Маълумки, Огаҳий ўз даври анъаналари доирасида ижод қилди. XIX асрнинг биринчи ярмида, хонликларда зулм ва жаҳолат энг юқори нуқтасига чиққан бир даврда прогрессив шоирлар гуманистик ғоялар, илғор фикрларни аксарият яширин, мажозий тарзда, гоҳ масаллар, гоҳ сўз ўйинлари воситасида ифодалаш йўлидан бордилар. Гулханӣнинг «Зарбулмасал» ки қушлар ҳаётини акс эттиришга қарамай, давр ижтимоий ҳаётининг қатор жиддий муаммоларини бадий ифодаси даражасига кўтарилганлиги бу фикрнинг далили бўла олади. Огаҳий ҳам ўз юксак идеалларини кўпинча мажозий шаклда баён қилади. Шоирнинг ўз кўнглига хитобан айтилган:

Ракикун — нутқ бўлғил, эй кўнғил,
қўй хуш адолиқни,
Ки булбул қадрӣ йўқдур аҳли даҳр
олдида кузғунча —

каби мисралари ёки қашшоқ халққа озор етказаётган кишига мурожаат тарзидаги:

Не билурсан кечалар фақр аҳлидин
не ўтканин,

Вистари заррин уза эйким қилурсан
хоб қиш.

каби мажозий мушоҳадалари остида теран фалсафий фикрлар, шоирнинг ўз замонасига, мавжуд ижтимоий тузумга, зулм ва

эўравонликка, зolimлар ва эўравонларга муносабати, шоирнинг туғёнли қалб кечинмалари ёрқин жилोलаниб туради. Муаллифлар Огаҳий услубига хос ана шу хусусиятни яхши ҳис этганлари учун ҳам ҳар қайси асардаги етакчи ғоя ўқувчи қалбига етиб боради, лирик қаҳрамонга хос исёнкорлик, инсонпарварлик фазилати кўзга ярқираб ташланиб туради.

Огаҳий лирикасини нашрга тайёрлаш ҳар қайси асарнинг композициясини қайта тиклашни ҳам тақозо этади. Шоир услубига асосланган ҳолда ҳар бир асардаги байтлар, бандларнинг ўрнини, ўзаро муносабатини синчиклаб ўрганмай туриб ижодкор вариантини аниқлаш ва тиклаш мумкин эмас. Икки жилдлик лирик асарларни кўздан кечирилганда муаллифларнинг бу соҳадаги меҳнатлари ижобий натижалар билан яқунланганлиги яққол кўрилади.

Огаҳий лирик асарлари услубининг етакчи хусусиятларидан бири ҳар қайси шеър композициясининг яхлитлигидир. Алишер Навоийнинг лирик асарлар композицияси устидаги ишлаш маҳоратидан баҳраманд бўлган шоир ғазал ва мухаммасларида ҳам, рубоӣ ва туюқлари, таржибанд ва маснавийларида ҳам ана шу анъанага оғишмай амал қилади. Ҳар бир асарда муайян ғоя лирик қаҳрамон кечинмалари ифодаси воситасида байтдан-байтга, банддан-бандга кўчиб, изчил равишда ривожланади, лирик қаҳрамон қиёфаси ҳам шу хил тадриж асосида тобора такомиллашиб, ёрқинлашиб боради. Шоир шеъриятига хос ана шу фазилатга алоҳида эътибор берган матн муаллифлари ҳар қайси асарнинг тўғал композициясини таъминлай олганлар.

Олти томлик биринчи ва иккинчи жилдларида «Таъвизул ошиқин»нинг олдинги нашрларида йўл қўйилган хатоларнинг жуда кўплари тузатирилганлигини мамнуният билан қайд этиш лозим.

Огаҳий девонининг 1960 йилги нашрдан ўрин олган ғазаллардан бирида шундай байт учрайди:

Кўздин оққан қатра қонлар демаким
атрофима
Тўкти боғи дарддин унуб ила
уммон кўзим

Ўз шеъриятида янги ва завқёб бадий образлар яратишга моҳир ижодкор ошиқ атрофида сочилган қонли ёшларни дард боғидан кўзи тўккан қизил рангли мева-унуб, яъни чилон жийда ва... «уммон», яъни денгизга ўхшатади. Дард боғида денгиз нима қилсин? Санъаткор шоир наҳотки шу хил мантиқий нуқсонга йўл қўйган бўлса? Ана шу байт, ундаги ноўрин қўлланган «уммон» сўзини тадқиқ этиш, қўлёзмаларни синчковлик билан қиёслаб ўрганиш мазкур байтни қуйидагича ўқиш зарурлигини аниқлаш имконини берган:

Кўздин оққан қатра қонлар демаким
атрофима
Тўкти боғи дарддин унуб ила
руммон кўзим

Шоир кўзи атрофдаги қонлар чилон жийда билан руммон, яъни анор доналари экан. Чиндан ҳам оригинал ва тақорланмас тасвир яратган шоир: аламли ошиқ атрофида қонли кўз ёшлари эмас, балки унинг кўзидан — дард боғидан тўкилган чилон жийда ва анорлар экан. Муаллифларнинг тадқиқоти тўғрисида ана шу ажойиб образли лавҳа қайтадан тикланган.

Огаҳийнинг бир байти девоннинг олдинги нашрида шундай берилган эди:

Лаъли рангини фараҳ зебо
такаллумлар била
Ҳуққаи ёқутким тўлмишдуруп
сероб анга.

Шоир гўзал маъшуканинг лаълдек лаби ва ширин сўзларини лим тўла ёқут қутичага ўхшатапти. Лекин ана шу қутича нима билан тўла экан? Бу саволга байтада жавоб йўқдек кўринади. Аммо худди шу савол нашр муаллифларини ҳам тўлқинлантирган. Огаҳий услубини пухта ўзлаштирган адабиётшунос олимлар мазкур байтни қуйидагича ўқибдилар:

Лаъли рангини фараҳ зебо
такаллумлар била
Ҳуққаи ёқутким, тўлмиш дури
сероб анга.

Ҳа, ёқут қутича дур билан лиммо-лим тўла экан. «Дури сероб» сўзларини олдинги нашрдан «дуруп сероб» тарзида ўқилиши ғазал бадииятига қанчалик салбий таъсир кўрсатгани сезилиб турибди.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Муаллифларнинг ҳар бир образ устида шу тарзда жиддий изланишлари Огаҳий услубини айнан ифодалаб, ўқувчилар оммасини унинг юксак бадииятидан баҳраманд бўлишларига имконият яратган.

Огаҳий асарларининг учинчи ва тўртинчи жилдлари шоир қаламига мансуб таржималардан тузилганлиги қувонарли ҳодисадир. Муаллифларнинг ташаббус ва илмий тадқиқотлари тўғрисида ўқувчилар оммаси ўзбек таржима адабиётининг ноёб дурдоналари билангина эмас, Хоразм таржима мактабининг аъёнлари билан ҳам танишиш имконига эга.

Муҳаммад Ризо Огаҳий ўзбек классик шеърлятига муносиб ҳисса қўшган атоқли шоир бўлиш билан бирга, истеъдодли таржимон сифатида ҳам маданиятимиз тарихида алоҳида ном қолдирган ижодкордир. У Шарқнинг улкан сўз усталари яратган 19 та асарни ўзбек тилига ўгириб, халқимизнинг маънавий-маданий камолатига, илму маърифат тараққиётига беқиёс улуш қўша олди. Огаҳий таржимонлик фаолиятини 1848 йилда «Равзатус саф» (Мирхонд асари)нинг иккинчи дафтари таржима қилиш билан бошлаб, умрининг охиригача бу ишни давом эттирган. «Таъвизул ошиқин» девонининг дебочасида у ўзининг таржима асарларини бирма-бир қайд этган, ҳар бир таржимада тутган йўлини ҳам қисқача баён қилиб ўтган эди.

Огаҳий таржима қилган китобларнинг тўққизтаси бадиий, олтитаси тарихий ва тўрттаси ахлоқий ёки фалсафий-ахлоқий характердаги асарлардир. Адиб бажарган ижодий ишнинг қўлами ҳам, савияси ҳам кишини ҳайратга соладиган даражада улғўдир. Адабиёт тарихида ҳеч бир ёзувчи таржима соҳасида бунчалик катта маҳсулот яратган эмас. Бу умрини халқ маърифати йўлига тиккан, «ихлос қаламини эътиқод авроғига суриб... қудрати борича саъю кўшиш» қилган фидоий инсоннинг тинимсиз ижодий меҳнати самарасидир. Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, Огаҳий таржимонлик фаолиятидаги баланд мартаба, бир томондан, унинг шахсий қобилияти, меҳнатсеварлиги, чуқур билим тўғрисида эришилган натижа бўлса, иккинчи тарафдан, Хоразмда ўша пайтда маданий ҳаётнинг нисбатан жонланганлиги, таржима ишига бўлган эътиборнинг кучайгани ҳам бунга ижобий таъсир этиб, яхши шарт-шароит ҳозирлаган, хоразмлик маърифатпарвар адибларнинг мақсади кишиларда ижобий, эзгу хислатларини шакллантиришга кўмаклашадиган бадиий мукаммал асарларни, йирик-йирик тарихий китобларни ўзбекчалаштириб, «мажмуий туркиуй бўлган Хоразм элини баҳравар этиш» (Мунис), омма орасига илм-маърифатни ёйиш, инсонпарварлик ғояларини тарқатиш эди.

Нашр муаллифлари Огаҳий таржимасидаги асарларни атрофлича ўрганиб, улардан энг мукамалларини, энг аҳамиятлиларини танлаб олганлар. Ўқувчилар оммасига Низомий «Ҳафт пайкар», Саъдий «Гулистон», Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» ҳамда Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» асарлари тақдим қилинган. Муҳими шундаки, ана шу асарлар шоирнинг таржимонлик услуби ва маҳорати ҳақида ёрқин тасаввур бера олади.

Шубҳасиз, бу асарларни нашрга тайёрлаш иши ҳам машаққатли меҳнатни талаб этарди. Зеро, таржима асарларини транслитерация қилиш учун тадқиқотчи асл нусха муаллифининг бадиий услубини ҳам, асл нусханинг ғоявий-бадиий хусусиятларини ҳам таржимоннинг ижодий ва таржима услубини ҳам мукаммал билиши шарт.

Тўрттала асар аввало тўрт етук ижодкорнинг машхур асарлари бўлиб, улар тузилиши, услуби, ғоявий йўналиши ва бадиий хусусиятлари билан бир-бирдан фарқ қилиб туради. Шунга кўра, Огаҳийнинг бу асарлар таржимасида қўллаган усуллари ҳам ҳар хил, буларни ўрганиш орқали шоирнинг таржимонлик методи ва санъаткор сифатидаги ажойиб маҳоратининг умумий белгиларини аниқлаш мумкин.

Низомий Ганжавий «Ҳамса»сининг тўртинчи дostonи бўлган «Ҳафт пайкар» Баҳром Гўр сюжетини асосида ёзилган, унда улуғ шоирнинг адолатли шоҳ ҳақидаги қарашлари, шоҳлик ва ишқ-муҳаббат, давлат ва раият орасидаги муносабатлар масаласи кўтарилади, зулм ва бош-бошдоқлик

қораланади. «Ҳафт пайкар»нинг асосий сюжет мазмунини Огаҳий насрий йўл билан баён қилиб берган, муқаддима ва хотима бобларини қисқартирган ва ўзи янги бир боб қўшиб таржима сабабини баён этади. Саъдий Шерозийнинг машҳур «Гулистон» асари реал инсоний муносабатлар, ибратли ҳикоялар, халқ донолигининг хазинаси бўлган «зарбулмасал» ҳикмат ва афоризмлар билан безатилган ва ажойиб услубда, зўр шоирона тароват билан ёзилган асардир. Огаҳий мазкур асарнинг баъзи ўринларини қисқартирса ҳам, ҳикоялар тилининг ихчамлигини, саъж орқали вужудга келган алоҳида ритми, наср ва назмнинг алмашиниб туриши туфайли ҳосил бўлган чиройли оҳанг, таъсирчанликни тамсил санъати ёрдамида яратилган шеърий ҳикматларини ажиб бир усталик билан қайта ижод қилган.

Огаҳий таржималари турли котиблар кўчирган қўлёзма нусхаларда етиб келган, улар орасидаги фарқ катта. Бундан ташқари, таржима асарлари тилининг алоҳида эътибор берадиган томонлари бор: асл нусха услуби, махсус сўзлар, иборалар учраб туради, таржимон бошқа асарларида қўлланмаган образлар, ифодаларни ишлатади, муаллиф дастхатини сақлаш учун она тилнинг ҳали очилмаган қатламларини кашф этади; янги шеърий усуллар, оҳанглар билан иш кўрди. Бунинг ҳаммаси қўлёзма устида ишлайдиган ва уни нашрга тайёрлайдиган одам фақат котиб хатнинг хусусиятлари, нусханинг саводчилиги даражасини аниқлаб, улар орасидан энг ишончлисини танлаб олишдан ташқари, ҳар бир асар тили ва услубининг хоссаларини ҳам билиши лозимлигини талаб қилади.

Мазкур асарлар киритилган жилдлар билан танишар эканмиз, нашр муаллифларининг бу соҳада ҳам жиддий меҳнат қилганига ишонч ҳосил қиламиз. Уларнинг диққат билан олиб борган текстологик тадқиқотлари туфайли Огаҳий таржималари бутун мукамаллиги, бор нафосати ва таровати билан ўқувчига етказилган.

Огаҳий таржималарини ноширлар Худойберган Девон томонидан кўчирилган нусхалар асосида нашрга тайёрлаганлар. Худойберган Девон Хоразмнинг сермаҳсул, хушхат ва саводи баланд котибларидан бўлган, унинг нусхаларида имло хатолари нисбатан кам. Учинчи жилдига киритилган Жомий ва Ҳилолий дostonлари (нашрга тайёрловчи профессор Ғулом Каримов, масъул муҳаррир Субутой Долимов), тўртинчи жилддаги «Ҳафт пайкар» ва «Гулистон» асарлари (нашрга тайёрловчи Субутой Долимов, масъул муҳаррир Ғулом Каримов)нинг матни қўлёзмалар матнига мувофиқ келади.

Огаҳийнинг Мунисдан сўнг давом эттирган «Фирдавсул-иқбол», шунингдек «Риёзуд давла», «Зубдатут таворих», «Жамиул воқеоти султоний», «Гулшани давлат» ҳамда «Шоҳиди иқбол» деб аталган тарихий асарларини арақлар эканмиз, XIX асрнинг дастлабки уч чорагида Хива хон-

лигининг ўзига қўшни бўлган Бухоро ва Қўқон хонлиги ҳамда Россия билан олиб борган алоқалари, хонликда юз берган ижтимоий-сиёсий ва маданий-адабий ҳаёт воқеалари кўз ўнгимизда намоён бўлади. Ана шу солномаларнинг саҳифаларидаги бой ва ёрқин фактлар хонликлар ўртасидаги зиддиятлардан, феодал урушларнинг халқ бошига келтирган ҳадсиз-ҳисобсиз кулфатларидан, инглиз мустабидларининг Хивани ўз мустамлакасига айлантириш йўлида ишлатган ҳийла-найрангларидан, Россия билан бўлган илиқ муносабатларнинг ривожидан далолат беради.

Тарихчи жафокаш Хоразм халқининг оғир ҳаётини қалб дарди билан тасвирлайди, меҳнаткаш омманинг зулмга қарши курашини қаламга олиб:

Агар жамъ ўлса учқун бир маконга,
Бўлур албатта оташгоҳ пайдо.—

дея бу курашга ўзининг хайрихоҳлигини ифодалайди; меҳнаткашлар манфаатига мос бўлиб тушадиган ҳар бир воқеани, масалан, каналлар қурилишини қониқиш билан баён қилади. Умуман, бу асарлар ўзбек халқининггина эмас, айтиш вақтда туркман, қозоқ, қорақалпоқ халқлари тарихининг ҳам ёрқин ва ишончли ҳужжатларини ўзида мужассамлантирган. Машҳур шарқшунос олим В. В. Бартольднинг «Мунис ва Огаҳийларнинг адабий ва тарихий асарлари, қанчалик камчиликларга эга бўлмасин, тарихий воқеаларни баён этишда ҳамда уларда берилган аниқ материалларнинг кўпчилиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича ёзилган ҳадса асарларни ўзидан анча орқада қолдириб кетади»,— деб баҳолагани бу асарларнинг юксак илмий қимматини кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу солномалар Хоразм тарихини тадқиқ этган ҳар бир олим учун энг нодир қўлланмалар хизматини бажариб келади. В. В. Бартольд, П. П. Иванов, Я. Ғуломов каби йирик шарқшунос ва тарихчи олимлар бу асарлардан ўз тадқиқотларини яратишда баҳраманд бўлдилар.

Аммо яна шу муҳим асарлардан биронтасининг ҳам ҳанузга қадар нашр этилмаганлиги кенг ўқувчилар оммаси ва илмий жамоатчиликка улардан фойдаланиш имконини бермасди. Огаҳий кўп томлик асарлари ичида тарихий солномаларнинг ҳам ўрин олганлиги шу жиҳатдан айтиш мумкин бўлган.

Шубҳасиз, Огаҳийнинг тарихий асарларини нашрга тайёрлаш адабий асарлар матнига қараганда ҳам мураккаброқ иш. Зеро, матншунос олдида юзлаб саналар, минглаб киши, жой номлари, ўнлаб тарихий воқеалар баёнини ҳар қайси асарнинг бир неча қўлёзма нусхаларини қиёслаш, сонсиз-саноқсиз фактларни шу давр воқеаларини акс эттирган бошқа қатор тарихий асарларга қиёслаш, аниқлаш вазифаси туради. Нашр муаллифлари бу мураккаб, сермашаққат тадқиқотни ҳам муваффақиятли тугатганлар. Бешинчи ва олтинчи жилдлардан ўрин олган «Риёзуд давла»,

«Зубдадут таворих» (нашрга тайёрловчи Субутой Долимов, масъул муҳаррир Фулом Каримов), «Жомеул воқеоти султоний», «Гулшани давлат» (нашрга тайёрловчи Фулом Каримов, масъул муҳаррир Субутой Долимов) асарларидан танланган парчаларда XIX асрда Хоразм хонлиги тарихида юз берган муҳим ижтимоий-сиёсий ва маданий воқеалар анча кенг акс этганини кўрамыз.

Мазкур парчаларда тарихчининг ўзига хос услуби тўла сақланган. Маълумки, Огаҳийнинг тарихий асарларида бадияят кучли. У ўзи шоҳид бўлган тарихий воқеаларни асосан бадий-образли тарзда баён этади, характерли ҳодисаларни тасвирлашда муаллиф маснавийларга мурожаат қилади, ўрни-ўрни билан лирик чекиниш тарзида шеърий парчалар келтиради. Шу хил хусусиятлари туфайли унинг солномалари тарихий-адабий асар даражасига кўтарилган. Нашрда тарихчининг ана шу услуби ўз ифодасини топган.

Умуман, олти жилдлик асарлар тўплами Огаҳийнинг серқирра ижодий мероси ҳақида: халқпарвар, инсонпарвар ижодкорни тўлқинлантирган ижтимоий ғоялар, унинг хассос шоир сифатидаги юксак бадий маҳорати, ажойиб таржимонлик иқтидори, билимдон тарихчи эканлиги ҳақида кенг тасаввур беради.

Шубҳасиз, бу йирик тадқиқот баъзи жузъий нуқсонлардан холи эмас. Жумладан, айрим сўзларни нотўғри ўқиш ҳоллари, баъзи мисраларда вазн сакталиклари кўзга ташланиб қолади. Масалан: биринчи жилддаги бир ғазалда шундай байт учрайд:

Қошинг ёсиға солиб юз кара шўри
газаб бирла,
Валоу дард ўқиға хаста жонимни
нишон этдинг.

Биринчи мисрадаги «кара» сўзини «гириҳ» деб ўқиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Лутф этиб ушшоқ аро қилғил мени
Сарафрозу сарафрозу сарафроз.

Байтида кейинги мисрадаги сўзлар «сарфароз» тарзида ўқиши маъқулроқ, шундагина асар вазни (рамали мусаддаси мақсур, рукнлари: «фоилотун, фоилотун, фоилон») сақланган бўлур эди. Ҳозирги кўринишида иккинчи мисрада сакталикка йўл қўйилган.

Таржималар матнида ҳам баъзи текстологик хатолар учрайд.

УЛКАН ТАДҚИҚОТ

Саид ШЕРМУХАМЕДОВ. Некоторые вопросы теории и практики развития социалистической культуры. Издательство «Узбекистан», Ташкент — 1980.

Ўзбек совет маданияти назариясини бугунги фан ютуқлари даражасига кўтариш олимлар олдида турган муҳим масалалардан биридир. Шу эҳтиёж нуқтаи назардан қараганда йирик олим, фалсафа фанлари доктори Саид Шермухамедовнинг «Социалистик маданият назарияси ва практикаси тараққийётининг баъзи бир масалалари» номли монографияси катта воқеа бўлди. Мазкур асарнинг таҳлил объекти кўп қиррали. Биз унинг биргина ва назаримизда, ғоят муҳим аҳамиятга эга бўлган маданиятшунослик назариясига оид томони хусусида фикр юритамиз.

Сўзбошида олти жилдликни нашрга ҳозирлашдаги принциплар ҳақида тўхтаб ўтилганда бир қатор масалалар янада ойдинлашарди. Шунингдек, луғат қисмини янада тўлдириш зарурияти сезилиб турибди.

Бу хил жузъий нуқсонлар нашрнинг умумий қимматиغا путур етказа олмайди, албатта.

Таниқли олимлар Фулом Каримов ҳамда Субутой Долимовлар Огаҳий асарларининг олти жилдлик тўпламини нашрга тайёрлаб, адабиётшунослигимиз ривожига муносиб ҳисса қўшдилар. Зеро, бу асарлар шоирнинг хилма-хил жанрдаги ижодий мероси билан кенг ўқувчилар оммасини таништирибгина қолмай, Огаҳий лирикаси, таржимонлик ва тарихнавислик фаолиятига бағишланган янги-янги илмий тадқиқотлар учун кенг имконият яратиб беради.

Мазкур жилдлар келгусида Огаҳий асарларининг янада тўлароқ, янада мукамалроқ нашрини амалга ошириш зарурлиги ва мумкинлигини кўрсатиб турибди. Олти жилдлик Огаҳий шеъриятининг катта ва муҳим бир қисми — форс-тожик тилида битилган ғазалиёти, рубоиёти, маснавий ва қасидаларини ўз ичига олмайди. Унинг таржималарининг асарияти, жумладан, Хусрав Дехлавийнинг «Ҳашт биҳишт», Жомийнинг «Саламон ва Абсол», «Баҳористон», шунингдек, «Насиҳатномаи Кайковус», «Забдатул ҳикоят», «Мифтахут толибин» каби қатор муҳим асарлар ҳали нашр навбатини кутиб турибди. Худди шунингдек, Огаҳий тарихий асарларининг муҳим бир қисми ҳам албатта китобхонга етказилиши лозим. Бинобарин, олти жилдликни тайёрлашдаги тажриба келажакда янада мукамалроқ нашрни ҳозирлашда қўл келиши шубҳасиз.

Огаҳийнинг дилрабо шеърлари, нафис таржималари ва қимматли тарихий асарларидан ташкил топган бу куллийет халқимизнинг сеvimли асарлари қаторидан ўрин олиши муқаррар.

Ҳамид ВОХИДОВ,

фалсафа фанлари доктори, профессор

Анвар ҲОЖИАҲМЕДОВ,

филология фанлари доктори, профессор.

Нажмиддин КОМИЛОВ,

филология фанлари кандидати, доцент.

Маълумки, «маданият» тушунчаси турли олимлар томонидан талқин этилади. Шу боис Саид Шермухамедов асарининг бу тушунчага атрофлича шарҳ ва яхлит таъриф беришдан бошланиши табиий ҳолдир. Олим марксизм-ленинизм классикларининг маданият тушунчаси ва унинг ижтимоий воқелик сифатидаги моҳияти ҳақидаги таълимот ва қарашларига кенг тўхталади. У турли давр, турли ижтимоий формацияда яшаган турли олимларнинг маданият ҳақидаги қарашларига экскурс қилади, уларнинг фикрини таҳлил этади, ўрни билан баҳсга киришади. Бу жараёнда моддий ва маънавий маданият, маданиятнинг типлари, маданият ва мерос, маданият ва омма, маданиятнинг ижтимоий-иқтисодий асослари, маданиятда ворисийлик қонуниятлари, маънавий маданиятнинг таркибий узвлари, техника прогресси ва маданият, ахлоқ ва маданият, ҳуқуқ ва маданият, матбуот ва маданият, маориф ва маданият, дин ва маданият, санъат ва маданият каби бир қатор муҳим масалалар синфийлик ва партиявийлик, тарихий тараққиёт қонуниятлари нуқтаи назардан атрофлича ёритиб берилган. Бу эса ўқувчини монография объектининг чуқур фалсафий-ижтимоий қатламларига олиб киради.

«Коммунистик маданиятнинг шаклланиши масаласига доир» деб номланган бобда, муаллиф ленинча таълимот материалларига таянган ҳолда коммунистик ижтимоий-иқтисодий формация, айниқса унинг дастлабки босқичи бўлган социалистик қурилиш ва ривожланган социализм даврида моддий ва маънавий маданиятнинг туб моҳияти ҳақида фикр юритади. Унда коммунистик маданиятнинг яратилишида миллий маданиятлардаги энг прогрессив ва демократик элементларнинг фаол ҳиссаси қонуниятлари ҳақидаги ленинча таълимот, кўп миллатли маданиятларнинг ўзаро муносабати, коммунистик формация маданиятининг интернационалистик моҳияти ва марксча-ленинча дунёқарашнинг роли ҳақидаги масалалар атрофлича, аниқ фактологик ва тарихий-назарий асослар намунасида ёритиб берилган.

Маълумки, интернационализм — социалистик жамиятда мисли кўрилмаган даражада қанот ёзди. Шунинг учун ҳам монографиянинг «В. И. Ленин социалистик маданиятнинг интернационал асослари ҳақида» деб аталган боби ҳам жижиратидан ҳам, «географик» мавқеи кенглиги жиҳатидан ҳам, публицистик актуаллиги жиҳатидан ҳам алоҳида эътиборга эга. Муаллиф, бу ерда В. И. Лениннинг интернационализм ҳақидаги қарашларига атрофлича тўхталиб, сўнгра бу таълимотнинг амалий самараси бўлган СССР халқлари маданияти шарҳига ўтади ҳамда ана шу назария ва амалиёт ўртасидаги диалектик алоқадорлик табиатини очиб беради. Совет социалистик маданиятининг таркибий қисми бўлган ўзбек халқи маданияти, унинг жаҳон бўйлаб турли мамлакат ва давлатлар муқофотида сазовор бўлган намуналари, ўзбек совет драматурглари, танқидчилари, шоир-

лари ва санъаткорлари ижоди заминидagi интернационал муносабатлари таҳлилига тўхталинган. Таассуфки, худди шу ерда ўзбек маданияти саҳифасида ёрқин из қолдирган арбоблар қаторига иккинчи даражали айрим кишилар номи киритилгани ҳолда кўпгина йирик ижодкор ва санъаткорлар ҳиссаси четлаб ўтилганки, бу принципга қўшилиб бўлмайд, албатта. Шунга қарамай, бу бобда санъаткорлардан бир гуруҳининг ижоди объектив баҳоланган ва улар ижодий фаолиятининг интернационал моҳияти қайд этилган. Навбатдаги «Октябрь ва ўзбек халқи социалистик маданиятининг равнақи» деб аталган боб эса, аввалги бобнинг назарий ва фактологик шарҳи сифатида катта қимматга эга. Шундан кейин берилган «Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари маданияти тараққиётининг интернационал асослари ва уларнинг рус ҳамда СССРнинг бошқа халқлари маданияти билан яқинлашуви» номли «мақолада муаллиф социалистик маданиятнинг интернационал асослари ҳақидаги чуқур илмий концепцияларини фактологик материаллар асосида исботлайди.

Монографиянинг ҳам жижиратдан ҳам, мазмун жиҳатдан ҳам, назарий теранлик жиҳатдан ҳам салмоқли қисми бўлган «Миллий маданиятлар ҳақида»ги баҳс, мулоҳаза ва хулосалар катта илмий-амалий аҳамиятга эга. Муаллиф, бу ерда совет файласуфлари, адабиётшунос ва санъатшунослари СССР халқлари миллий маданиятларининг равнақи ва ўзаро яқинлашуви проблемасига кўпроқ қизиқаётганликларини қувватлагани ҳолда, бу масаланинг мураккаб ва нозик эканлигини алоҳида эътироф этади. Ана шу критерий талабларидан келиб чиқиб бир қатор совет ва чет эл олимлари билан баҳсга киришади ҳамда уларнинг миллий маданиятларнинг тараққиёт моҳияти ва қонуниятига оид баъзи қарашларини марксизм-ленинизм асосчиларининг фикрлари, шунингдек Белинский, Чернишевский, Луначарский каби назарийчилар ва партия-ҳукуматимизнинг қарорларидаги хулосаларга таяниб объектив танқид қилади, камчилик ҳамда нуқсонларини асослаб ўз концепциясини олға суради. Яна шуниси характерлики, муаллиф фақат илмий-назарий мушоҳадалар билан чекланиб қолмай, ўз нуқтаи назарини ибратли мисоллар билан мустаҳкамлайди. Қатор илмий-назарий мушоҳада ва хулосалари салмоғини заррача камситмаган ҳолда, навбатдаги «Ривожланган социализм даврида СССР халқлари бадиий маданиятида миллийлик ва интернационаллик диалектикаси» боби фактик материаллари ҳам юқоридаги бобга атрофлича хизмат қилади.

Монографиянинг бошидан охиригача ёрқин бир фикр жаранглаб туради. Бу — мазкур тадқиқотнинг практик аспекти ҳам аниқ кўзда тутилганлигидир. Асардаги «Интернационал тарбия — коммунистик қурилишнинг муҳим факторидир» деб номланган «мақола» ана шу фикрни янада чуқурроқ, мустақил ва мукамал тарзда ёритиб беришга бағишланганки, бу ҳол моногра-

фиянинг конкрет дастурамаллик қиммати янада оширади. В. И. Лениннинг маданий меросни танқидий ўзлаштиришга оид таълимотидан келиб чиқиб тадқиқ этилган ва олға сурилган конкрет тадбирлар бу бобнинг рационал маъзани ташкил қилади. Шу жиҳатдан мазкур боб коммунистик тарбия бўйича олға сурилаётган вазифаларни адо этишга ёрдам беради.

Олим социалистик маданиятнинг қисқа тарихий даврда эришган катта одимларини чуқур таҳлил этиш билан бирга, келажакка ҳам назар ташлайди ва истиқбол режаларини кўзлайди. Шу жиҳатдан «Коммунизм қурилиши ва миллий маданиятларнинг ўзаро бойиши» «мақола»си ажралиб туради. Бу бобда коммунистик жамиятга хос бўлган маданият элементларининг шаклланиши, шаклланиб бораётган ва шаклланиши эҳтимолдан холи бўлмаган намуналарини фалсафий-сиёсий нуқтаи-назардан таҳлил этиб, илмий хулосалар чиқаради.

Олим ҳақли равишда таъкидлаганидек, ягона коммунистик маданият фақатгина миллий маданиятларнинг равнақи, уларнинг ўзаро яқинлашуви, бойиб бориши ва оқибатда яхлитлик касб этиши натижасидагина шаклланади.

Агар олим «Миллий маданиятларнинг ўзаро бойиш факторлари» бобида яна чуқур назарий масалаларга, марксча-ленинча таълимот қатламларига мурожаат этиб, илмий хулосаларини тарихий, замонавий реал воқеликлар билан қиёсласа, «Санъатнинг партиявийлиги ва баъдий ижод эркинлиги» бобида ҳозирги кунда ҳам кескин ғоявий уршларга объект бўлаётган масалаларни ўртага қўяди.

Унинг санъатда партиявийлик ва баъдий ижодда эркинликка оид буржуа назарий-чилари қарашларига зарба бериб, марксча-ленинча таълимотни бой фактологик мисоллар билан исбот этганлиги ибратлидир. Муаллиф худди шу ерда ҳозирги кун ўзбек адабий танқидчилигида рўй бераётган айрим ўринсиз ҳайбаракаллачилик, енгил-елпи баҳо бериш, асарнинг моҳиятини, ғоявий-баъдий мезонини чуқур ҳис этмаган ҳолда баҳолаш тенденциясини қоралайди. Таассуфки, олим бир-иккитагина адабиёт-шунослар йўл қўйган жузъий чекинишлар билан кифояланади.

Монографиянинг «Социалистик маданият жаҳон цивилизацияси авангардидир» деб номланган бобида олим, социалистик маданиятнинг ҳозирги замон кишилари, ижтимоий ривожланишига таъсирини қандай гушуниш керак ва бундай таъсирнинг тарихан инкор этиб бўлмаслик сабаби нимада ва самарадорлиги замини қаерда, деган саволларга атрофлича жавоб беришни мақсад қилиб қўяди. Бу дафъа ҳам олим мушоҳада ва тадқиқни марксча-ленинча таълимот манбаларидан бошлаб, назарий хулосаларини ҳозирги замон воқеликлари билан узвий боғлайди. Энг муҳими, у асосли мушоҳадалардан сўнг қатор конкрет хулосаларга келади.

Дастлаб шуни айтиш керакки, юқорида таъкидланганидек, бу асар бутун мазмун ва моҳияти билан фалсафий-сиёсий монографиядир. Асар гарчи монография дейилган бўлса-да, бу фикр мулоҳаза тугдиради. Агар китоб яхлит монография тарзида тортиқ этилганда, ундаги айрим қайтариқларни ислоҳ этиш, баъзи шарҳларни киритиш, композицион мустақкам яхлитлик ва узвийликни таъминлаш керак эди. Аксинча, мустақил, аммо мантиқий ва методологик ҳамжинс мақолалар тўплами «жанри» тарзида берилганда эса ҳар бир мақоланинг манбаи тарихий хронологияси кўрсатилиши лозим эди. У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам асар ҳеч нарса йўқотмаган, балки янада ёрқинлашган, конкретлашган бўларди.

Таассуфки, асарда учрайдиган қолган камчилик ва нуқсонларнинг кўпчилиги ана шу «жанрий» ноаниқликдан келиб чиққан. Жумладан, катта методологик қимматга эга, ҳар бир миллат маданиятида икки қарама-қарши элемент мавжудлиги ҳақидаги ленинча фикр китобда қайта-қайта такрорланади (3, 7, 19-бетлар). Бундай қайтариқлар Маркс ва Энгельс асарларига мурожаат этилган ҳолларда ва фактологик мисолларда ҳам учрайди. Чуқур илмий-фалсафий характерга эга бўлган асарда айрим газетабоп, расмий ҳисобот тарзидаги, сап вақт ўтмай эскириб қоладиган фактларнинг аралашиб қолганлиги ҳам қўшилиб бўлмайди (56—60, 80, 86, 215—216-бетлар). Шунингдек, олимнинг рассомлар ижодидаги юзакилик, айниқса, «поза ва жестлар» ҳақидаги фикрлари баҳс талаб (233—234-бетлар), чунки, санъатнинг бошқа турларига қиёсланадиган бўлса, рассомлик соҳасида иттифоқ ва жаҳон аҳлига манзур бўлаётган асарлар нисбатан кўпроқ.

Китобда асосли шарҳланган илмий-фалсафий концепциялар (77—83-бетлар) билан бирга айрим шарҳ талаб ўринлаб ҳам йўқ эмас (71, 193-бетлар). Шунингдек, унинг 33—48-бетлари (16-бети) икки марта чоп этилганки, бунинг учун ноширлар ҳам, монография муҳаррири ҳам, Тошкентдаги 1-номери типография маъмурилари ҳам баббаравар айбдорлар. Кўриниб турибдики, нуқсон ва камчиликларнинг асосий қисми таҳририй ва техник характерга эга. Шунинг учун ҳам улар ўзбек маданиятшунослиги соҳасида воқеа бўлган бу монографиянинг илмий-амалий қимматига соя ташлай олмайди. Кенг умумлашма ва назарий асос даражасига кўтарилганлиги ҳамда ҳозирги кун ва истиқбол учун зарур эканлигини ҳисобга олиб, монографияни ўзбек тилида ҳам нашр этиш мақсадга мувофиқ бўларди.

Эркин УМАРОВ,
фалсафа фанлари кандидати.

Сотим ИНОМХУЖАЕВ,
санъатшунослик фанлари кандидати.

ДЎСТЛИК ЗАМИРИДАГИ ҲАМКОРЛИК

УРТА ОСИЁ ВА ЭРОН МАДАНИЙ МУНОСАБАТЛАРИГА ДОИР

Кўхна тарих саҳифаларини бир-бир назардан ўтказар эканмиз, аксарият тарихнавислар Урта Осиё ва Эрон халқлари муносабатларини жангу жадаллар, қирғин-баротлар тарихига айлантириб юборганларининг гувоҳи бўламиз. Воқеаларни сохталаштириб баён қилиш синфий жамиятнинг моҳияти ва талабидан келиб чиққан. Ҳар икки томоннинг ҳумкрон доиралари ўзларининг ғораткорона — таловчилик сиёсатларини амалга оширишда халқларни бир-бирларига нисбатан адоват, душманлик кайфиятида тутиб туришликдан манфаатдор бўлганлар; бу хусусда улар Урта Осиё ва Эрон халқлари ислом динининг икки — сунний ва шиъа мазҳабларига эътиқод қилганликларидан усталик билан фойдаланиб келганлар. Аслида Урта Осиё ва Эрон халқлари яхши қўшничилик ва маданий ҳамкорлик алоқалари тарихига ҳам бой. Шунини айтиш керакки, ўша сиёсий алғов-далғовлар ва инқирозлар даврида ҳам ҳар иккала мамлакат халқлари ўртасидаги савдо-сотиқ, иқтисодий ва айниқса, маданий алоқалар ҳеч вақт тўхтаб қолмаган.

XVII асрнинг қирқинчи ва сансонинчи йилларида Бухоро хонлиги билан Эрон ўртасида тинч ва яхши қўшничилик муносабатлари қарор топади. Бухоро тахтини эгаллаган Абдулазизхон (1645—1680) ички-феодал курашларига чек қўйиш билан бир қаторда, ўз обрў-эътиборини орттириш мақсадида чет эл давлатлари, шу жумладан Эрон билан дўстона муносабатлар ўрнатишга интилган. Эрон территорияси орқали Бухорога келаётган Анисим Грибовнинг маълумотига кўра, 1647 йилнинг декабрида (А. Грибов Исфаҳонда турган вақтида) Бухородан Эронга Асан (Ҳасан) қушбеги бошчилигида, 2 минг кишидан иборат бўлган Бухоро элчилиги келади. Элчилар қулфланиб муҳрланган олтин жиҳозлар тўла бир сандиқ, етмиш туяга ортилган мўйна ва турли хил матолардан иборат совға-салом келтирганлар. Эронда Бухоро элчилигига нисбатан ўта дўстона муносабатда бўлинган, улар шаънига бағишлаб базмлар қурилган...

А. Грибов Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос (1642—1667) ҳам Бухорога элчилар юборганини, томонлараро тинч ва бир-бирига нисбатан комил ишонч муносабатлари ўрнатилганлигини қайд қилади. Бу ерда шунини таъкидламоқ лозимки, айни замонда Абдулазизхон ўша даврларда Бухоро хонлигига қарам бўлган Балх вилоятида марказий ҳукумат ҳокимиятини тиклаш ва мустақамлаш йўлида Ҳиндистондаги мўғуллар (Бобирийлар) империяси билан ҳам яхши қўшничилик алоқаларини боғлашга ҳаракат қилган. Шунга кўра, Абдулазизхон ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлигининг тинчликни ўрнатишга асосланган ташқи сиёсатини ўрганиш олимлар олдида турган муҳим вазифалардандир.

Кексайиб қолган Абдулазизхон тахтни укаси Субхонқулихонга (1680—1702) топшириб, ўзи Макка томон йўл олади. Сафар вақтида собиқ хон ўз ҳамроҳлари билан биргаликда бир қанча кун Эронда, Шоҳ Сулаймон (1667—1694) ҳузурини туради. У кўпгина қимматбаҳо буюмлар қаторида Шоҳ Сулаймонга Ҳофиз Шерозийнинг бир нусха девонини ҳадя қилади. Девонни назардан ўтказиб чиққан шоҳ ўтирган тахтидан туриб кетиб, «Ҳоқон (яъни, Абдулазизхон) бугун менга бутун жаҳонни тортиқ қилдилар», деб суюниб, болаларга ўхшаб чапак чалиб юборади. «Тарихи Муқимхонийнинг муаллифи Муҳаммад Юсуф Муншийнинг ёзишича, бу девонни замонасининг моҳир хаттоти, машҳур Мир Ҳусайннинг шогирди мавлоно Хўжа Ёдгор кўчирган. Абдулазизхон хонлик даврида бу хаттотни қақририб, бутун истеъдод ва ҳунарни ишга солиб бир кунда неча байт ёзасиз, деб сўраганда хаттот ўн байт кўчиришга уриниб кўраман, деб жавоб берган. Шунда Абдулазизхон хаттотга қараб: «Узоқ Шарқда бир хитой пиёласини қирқ йилда, Боғдода эса бир кунда юзлаб пиёла ясар эмишлар, қайси пиёла яхши эканини, сиз, албатта, яхши билурсиз», дейди. Ва у хаттотга ҳар кун икки байтдан ортиқ ёзмасликни, Ҳофиз девонини кўнот билан санъатнинг юксак намунаси этиб битишликни буюрган.

орасида шоир Козим Кошоний ҳам бор эди. Козимнинг шеърятдаги ўрни ва қобилияти устидан сўзлаб Малейҳо «устозларнинг усто-зи унинг шогирдидир», деб таърифлайди. Бухоро элчиси ва Малейҳо Кошон атрофидаги Боғи Нор саройига келиб тушганларида «мазкур (Козим) мусофирнавозлик қилиб... ажойиб базм ташкил этди». Сўнг анжуман қизиган палласида нималарнидир ёзиб бир бола орқали бериб юборади. Кейинчалик, Малейҳо билишича, бу хат шеърый сатрлардан иборат бўлиб, у вазир номига битилган экан.

Малейҳо эронлик ёш шоирлар ижоди билан ҳам яқиндан танишган. «Муҳаммад Афзал,— деб кўрсатади Малейҳо,— ёши ҳали йигирмадан ошмаган, «Фазли» тахаллуси билан шеърлар ёзади, шеъри маънидан ҳоли эмас, тараққиёт сари бормоқда». «Мадрасаи жадиди олий» талабаси Соҳиб (Охунд Масиҳо Соҳиб Кошоний) барча баҳс ва мунозаралар иштирокчиси, деб Малейҳо унинг келажақда машҳур шоир бўлишига умид боғлайди ва жумладан, қуйидаги рубойисини келтиради:

Булбул нишо деҳад аз ранги буйи ту,
Парвона бо чироғ кунад жусту — жуйи ту,
То бошад дам баҳона аз меҳри ёр кист —
Дило баҳок гузашта рақам бакуйи ту.

Мазмуни:

Ранги буйингдан булбул гулга нишон бермоқда
Парвона чироқ тутиб сени қидирмоқда;
дамни баҳона этиб ёр меҳрини топган ким ҳам бор;
энди сени куйингни дил ҳоққа рақам этажак (тупроқда ёзажак).

Малейҳо Эронда ном қозонмай Турон (Урта Осиё) да шухрат топишга интиланган шоирлар билан ҳам учрашган, аниқроғи шундай шоирлар бухоролик адибнинг Эрон шоирлари ҳақида маълумотлар йиғиб юрганини эшитиб, у билан учрашишга ошиққанлар, булардан бири шоир Маҳдий эди.

Маҳдий Исфаҳонийнинг Мовароуннаҳр шеърхонлари ҳукмига ҳавола қилинган рубойларидан бири будир:

Дилро аз ғамат, эй санам, бадан месузад,
Номи дил агар барам даҳан месузад,
Ин турфаки аз ҳарорати оташи бут —
Ту гарм шуди ва жони ман месузад.

Мазмуни:

Эй Санам, дилга етказган ғамингдан бадан ёнмонда; дилини тилга олсам оғзим куймоқда;
бут оташининг ҳарорати турлича — сен исномқадасан—менинг эса жоним ёнмоқда.

Шеър мазмунидан маълумки, шоир дилини ром этган маҳбуба бутпараст маъжусийдир.

Малейҳо асарига баъзи Эрон шоирларининг турмуш тарзлари ва шахсий хулқ-атворларига танқидий назар билан қараганлиги ҳам сезилиб туради. Муаллифнинг кузатишича, Кошон вилоятига Тобе Орон мавзеъида қарийб йигирма минг тўқимачилик дастгоҳлари бор, аҳолининг кўпчилиги — ёшидан кексасигача йигирув-тўқув касби билан машғул; фақат шоир Фоиъ Кошонийгина эрталабдан қуёш ботгунга қадар қаҳвахонада, у ўз моддий шароитини яхшилаш хусусида ўйламайди, гоҳ-гоҳда дилгирликдан шеър ёзади.

Кошонлик шоир Нажиб ҳақида сўзлаб, Малейҳо у ўзини доим мағрур туттишини, мутаккаббир эканини эслатиб ўтади. Нажиб «Шам парвонаси қасидаси» ва «Имом Маҳдий қасидаси» асарларининг муаллифи эмиш, деб киноя қилади. Нажиб ашъорларидан намуналар келтирган Малейҳо шубҳа билан «агар шулар унинг ашъорларидан бўлса... ёмон эмас, деб ҳисоблаш мумкин» деб ёзади.

Малейҳо барча учрашган ва суҳбатлашган Эрон шоирлари, жумладан Мирзо Тоҳир Насрободий, Латиф Бастомий, Метин Исфаҳоний, Ваҳшат Воқиф, Содик Исфаҳоний ва бошқалардан шеърый девонлар ёки ўз дастхатлари билан кўчирилган ашъорларидан намуналар олишга муяссар бўлган ва уларнинг кўпчилиги «Музақкирул-асҳоб»да келтирилган.

Малейҳо ўз ҳаёти ва ижодига бағишланган саҳифаларда отаси вафот қилган 1083 ҳижрий (1672-73 мелодий) йили ўттиз ёшда экани, сафардан қайтгач, етти йил араб тили, фикҳ, тафсир ва ҳадис илмларини ўрганганини баён қилади. Шунга кўра, Малейҳо 1642 ёки 1643 йили таваллуд топган, 36—37 ёшларда сафарга чиққан.

Малейҳо «Музақкирул-асҳоб» тазкира асарини эллик ёшида ёзиб, иттимомига етказган. Демак, у зоқ йиллар давомида тайёргарлик ишларини олиб борган — ўз билимини оширган, тазкирага киритмоқчи бўлган шоирлар ижодини атрофлича, қунт билан ўрганган ва муносибларинигина танлаб олган. Бу жиҳатдан унинг Эрон шоирларининг келгуси йиллардаги ҳаёти ва ижодлари билан қизиққанлиги ҳам диққатга сазовордир. Тазкирада айтилишича, Малейҳонинг Эрон сафаридан ўн йил сўнг Мовароуннаҳргә ташриф буюрган қашгарлик шоир Мулла Ниёз (у то бунга қадар Эронда ҳам бўлган эди) Эрон шоирларига тегишли бирмунча янги маълумотлар орасида шоир Беҳжатнинг Ҳиндистонга кетиб қолганлиги хабарини ҳам етказган. Фикримизнинг далили учун яна бир мисол келтирайлик. Бир вақтлар Бухоро ва умуман Мовароуннаҳрда ҳиндистонлик шоир Қосим девонанинг шухрати ортиб кетади, унинг девон ва ашъорлари шаҳар ва ўлкалар бўйлаб кенг тарқалади. Бу ҳол Малейҳо диққатини ўзига тортади, чунки у Эронда Қосим номли шоир билан суҳбатлашган ва унинг асарларидан намуналар олиб кел-

ган эди. Малейҳо Қосимни тарихдан ва айниқса Эрон ва Турон алоқаларига оид тарихий воқеаларни яхши билувчи олим сифатида ҳам таърифлайди. Текширишлар натижасида Малейҳо, икки ном билан машҳур бўлган шоир аслида бир шахс экан, деган аниқ хулосага келади.

Эрон шоирлари фаолиятига ижодий ёндашиш орқасида тазкиранавис олим уларнинг кимнинг издоши ва маслакдоши эканини ҳам аниқлаб беради; масалан, ўз асарларини яратишда Амин Назир Нишопурий, Носир Кошоний эса Абу Толиб Калим ижод йўлидан борганлигини уқтиради.

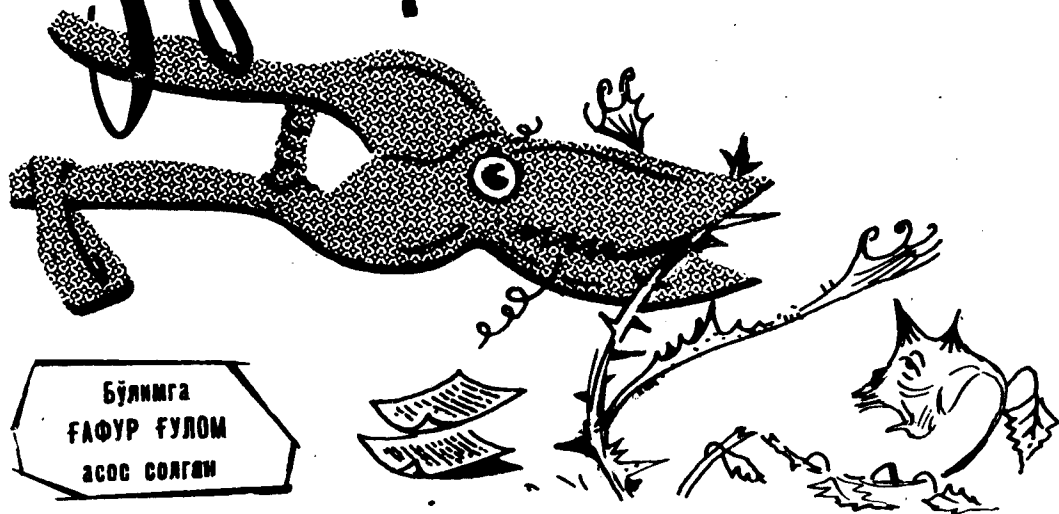
Малейҳо асари Эрон халқига нисбатан самимийлик туйғуси ва чуқур ҳурмат ифодаси билан йўғрилган; у бир неча бор эронликларнинг нозиктаъб ва очиқ кўнгилли эканликларини таъкидлаб ўтади ва бунга мисоллар келтиради. Малейҳо замондоши забардаст шоир ва мутафаккир Шавкат Бухорийнинг ижтимоий-сиёсий сабабларига кўра Эронда истиқомат этишга мажбур бўлгани ва бу ерда зўр обрў-эътибор қозонганини Эрон ва Турон халқлари дўстлигининг рамзи деб қарайди ва бу ҳақда мамнуният билан сўзлайди: «Шавкат Қаландарий шеърлари ва шухрати,— деб да-

вом этади ёзувчи,— на фақат Туркистонда, балки Рум (Туркия), Булғор, Миср, Шом, Ироқ (яъни Эрон), Хуросон ва Ҳиндистонда кенг тарқалган ва таралган, Эрон мамлакатида ҳамма — ёшу қари ва шоҳу гадо у билан суҳбат қуриш ва улфат (дўст) бўлиш орзусидадир».

Барча замонларнинг илғор фикрли зиёлилари халқларни дин асосида камситишликка, уларни бир-бирларига қарама-қарши қилиб қўйишликка қарши кураш олиб борганлар; ўзларининг амалий фаолиятлари ва асарларида турли дин ва эътиқоддаги халқларни дўст ва ҳамжиҳат бўлиб яшашликка, ижодий ҳамкорликка даъват этганлар. Малейҳонинг Эрон бўйлаб қилган сафари ва бу сафар давомида унга нисбатан кўрсатилган самимий ҳамда дўстона муносабатлар ва ўз навбатида, Малейҳо тазкирасида ўз ифодасини топган Эрон шоирлари ижодининг ҳаққоний баёни ва талқини ҳар икки қўшни мамлакат — Урта Осиё ва Эрон халқлари ўртасидаги дўстлик замиридаги ижодий ҳамкорлиқнинг ижобий самараси ва ёрқин намунаси дир.

Илёс НИЗОМИДДИНОВ,
тарих фанлари кандидати.

Тўрқабачи

Бўлимга
ҒАФУР ҒУЛОМ
асос солган

Оғир қанотлар

Уйлаб қолди ёш шоир бир кун:
«Омад менга куларкин қачон?
Менга тенгдош шоирлар бутун
Бўлиб олди машҳури жаҳон!..
Э-ҳа, билдим уларнинг сирин:
Улар шухрат топмади бекор —
Бир устози бордир ҳар бирин,
Номдор ёки маъмур, мансабдор.
Чиқармоқчи бўлсам яхши от,
Устоз топай, устозлар — қанот!..»
Шундан кейин ёш шоир шитоб
«Устоз» излаб, топди бир талай:
Нашр этилди биринчи китоб,
Тақризлар ҳам чиқди пайдар-пай.
Уйлагандай ёш шоир, аттанг,
Элга машҳур бўлиб кетмади,
Фақат шунга — шунга-я, қаранг! —
«Қанот»ларнинг кучи етмади!
Уз йўлидан қайтмай ёш шоир,
Яна «қанот» излашга тушди.
«Ока, менинг шеъримга доир
Ёзинг...» дея бўзлашга тушди.
Кимки деса унга: «Ҳа, шоир»,
«Қанот!» дея баридан тутди, —
Хушомадга бўлди кўп моҳир,
Шеър ёзишни, аммо, унутди.
Шеър осмони сари ёш шоир
Учаман деб шундай интилди,
Лекин уча олмади,
ахир:
«Қанот»лари оғирлик қилди!

20 ноябрь куни Ўзбекистон Ёзувчилар Союзида проза советининг навбатдаги йиғилиши бўлиб ўтди. Совет аъзолари келгусида қилинадиган ишларни режалаштирдилар. 1981 йилда эълон бўлган насрий асарлар муҳокамасини эса февраль ойида ўтказишга қарор қилдилар. Шунингдек, «Бадий адабиётда тил масалалари» деган мавзудаги мунозарани декабрь ойида ўтказишга келишиб олинди.

Проза советининг раиси Одил Ёқубов бошқарган бу йиғинда Тўхтасин Жалоловнинг «Нодираи даврон» асари ҳам муҳокама қилинди. Асарда Қўқон хонлиги тарихига оид баъзи ижтимоий, сиёсий ва маданий воқеалар, улуғ шоира ва давлат арбоби Нодирабегим шахсининг ўзига хос томонлари тасвирланган. П. Шермухамедов, У. Норматов, М. Қориев, С. Кароматов, Н. Худойберганов, Н. Аминов, О. Шарафидинов каби ёзувчи ва адабиётшунослар асарнинг ютуқ ва камчиликлари ҳақида кизгин, самимий фикр билдирдилар. Муаллиф ўзининг бу янги асарини яна бир бор кўздан кечириб, нашрга топширадиган бўлди.

ШОИРНИ ШАРАФЛАБ

Октябрь ойида ватанимиз пойтахти Москва Тожикистон халқ шоири, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ленин мукофоти лауреати Мирзо Турсунзода таваллудининг 70 йиллигига атаб Союзлар Уйининг Колонна залида катта тантанали кеча бўлиб ўтди. Кечани Анатолий Сафронов олиб борди. Тожикистон КП МКнинг секретари Г. Б. Бозодиқова оташнафас шоир ҳақида нутқ сўзлади. Ватанимизнинг атоқли ижодкорлари — Ч. Айтматов, А. Олимжонов, М. Қаноат, Я. Козловский, Д. Кугультинов, Б. Олейник, К. Яшин, Осие ва Африка мамлакатлари бирдамлик комитети раиси ўринбосари А. С. Дзасохов, Мирзо Турсунзода номидаги мукофот лауреати, афгон шоири Сулаймон Лойиқ ўртоқлар ҳам сўзга чиқиб, қадимий тожик тупроғи ва бепоеън ватанимизнинг ҳассос кучисини Мирзо Турсунзода шарафладилар.

Кечада КПСС МК секретари М. В. Зияний, КПСС МК Маданият бўлими муdiri В. Ф. Шауро ўртоқлар иштироки этди.

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

ДЕКАБРЬ СОНИДА

Журналнинг бу сони «Ун биринчи беш йиллик амалда» рубрикаси остида ёритилган П. Қаюмовнинг «Ишчи синфи, издошларни қабул эт» мақоласи билан очилди.

Шеърят мухлислари эътиборига шоир Б. Бойқобилоннинг «Шарора» достони ҳавола этилган.

Таниқли қорақалпоқ адиби Т. Қаипбергачовнинг «Гумроҳлар» романи ҳам журналнинг шу сонидан ўрин олган.

1983 йилда «Шоввоз аскар Швейкнинг бошидан кечирганлари» асарининг муаллифи, атоқли чех ёзувчиси Ярослав Гашекнинг 100 йиллик юбилейи бутун жаҳон миқёсида кенг нишонланади. Бу ЮНЕСКОнинг маданий саналари рўйхатига ҳам кирган.

Адибнинг она Ватани Чехословакияда бу тантанали кунларга қизгин тайёргарлик кўрилмоқда. Маданият ва санъат аҳллари, айниқса, сатира ва юмор жанрида ижод қиладиган 230 дан ортиқ ёзувчилар, шоирлар, актёрлар, адабиётшунослар уюшмаси бўлган «Гашек дўстлари жамияти» бу ишда жонбозлик қилмоқда. Маъмурий ташкилотлар Гашек туғилган куннинг 100 йиллигига атаб юбилей тангалари, эсдалик медаллари зарб этадилар, почта маркаларини чоп қиладилар, кино ва телевидение ходимлари махсус программалар тайёрлайдилар. Нашриётлар ҳам адиб асарларининг махсус нашрларини босишга ҳозирлик кўрмоқда. Прагада Гашекка ҳайкал қўйилади. Адиб умрининг сунгги йиллари кечган Липницада эса доимий сатира ва юмор кўрғазмаси очилади.

ЯНГИ ЖУРНАЛ

Истамбулда чоп этила бошланган «Елештири» журнали Туркия маданияти тарихида илк адабий-танқидий журналдир.

Ҳикмат Али муҳаррирлик қилаётган бу журналнинг илк китобларида Қўнур Ертопувнинг «Адабий танқидимиз тарихи; Ҳаёти Аслёзувчининг «1960 йиллардан кейинги турк театри» мақолалари босилди. Журналда ҳорижий туркшунослар асарлари босилдиган махсус бўлим ҳам бор. Унда Житқа Пелтман (Чехословакия), Иброҳим Татарли (Болгария), Радий Фиш (Совет Иттифоқи) каби машҳур туркшунос олим ва ёзувчиларнинг турк адабиёти масалаларига оид асарлари, фикр-мулоҳазалари мунтазам бериб бориляпти.

ФОЛКНЕРНИНГ ЯНГИ КИТОБИ

Америкадаги «Рендом-Хаус» нашриёти асримизнинг буюк ёзувчиларидан бири У. Фолкнернинг 45 ҳикоядан иборат, тахминан 700 саҳифалик китобини чоп этди. Бу ҳикояларнинг ҳеч бири, номаълум сабабларга кўра, на ёзувчининг ҳаётлигида, на ўлимидан кейин, ҳеч бир жойда нашр этилмаган — яъни, ҳаммаси янги асарлардир.

Бу йил атоқли совет ёзувчиси А. Фадеев туғилган кунга 80 йил тўлди. Н. Малаховнинг «У кўп нарсага қодир эди» номли мақоласи шу санага бағишланган.

СССР Давлат мукофоти лауреати Р. Бобожоннинг 60 йиллик юбилейи муносабати билан унинг ижоди ҳақида мақолалар ҳамда шоир шеърларидан намуналар берилган.

Шунингдек, Г. Меликянцнинг «Афгон қундалигидан» сарлавҳали сафар таассуротлари, адабий танқид ва санъат рубрикалари остида берилган материаллар ҳам қизиқиш билан ўқилади.

Чет эл романи илхосмандлари Вернер Штейнбергнинг «Қасос» асари охири билан танишадилар.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» ЖУРНАЛИ

1981 ЙИЛ СОҢЛАРИНИНГ

УМУМИЙ МУНДАРИЖАСИ

Л. И. БРЕЖНЕВ. КПСС XXVI съездида сўзлаган ҳисобот докладидан. 6—3.
Л. И. БРЕЖНЕВга СССР Ёзувчилари VII съезди қатнашчиларнинг мактуби. 10—3.
Ш. Р. РАШИДОВ. Ленинчасига ишлаш беш йиллиги. 5—3.
Ш. Р. РАШИДОВ. Дўстимиз, биродаримиз. 10—203.

Ш. Р. РАШИДОВ. «Одам гулдан нозик, тошдан мустаҳкам...» 11—3.
Г. М. МАРКОВ. СССР Ёзувчиларининг VII съездида сўзлаган доклад.
С. О. АЗИМОВ. Халққа муносиб асарлар яратайлик. 5—8.
С. О. АЗИМОВ. Адабиётнинг юксак бурчи. 10—23.

РОМАН, ҚИССА ВА ҲИКОЯЛАР

Ю. Ақобиров. Урик гуллади. Ҳикоя. 4—46.
А. Асиров. Ёмғирли кунлар. Малҳам. Ҳикоялар. 6—41.
Т. Ашуров. Оқ от. Ҳикоя. 5—87.
Т. Ашуров. Оназор. Қисса. 10—49.
З. Аълам. Эркин. Усма кетар, қош қолар. Икки ҳикоя. 12—90.
М. Аҳмедова. Байрамлик. Ҳикоя. 3—28.
Н. Гацунаев. Скрипкали фортепьяно учун концерт. Қисса. 12—151.
Ч. Ёқубов. Эски раис. Қисса. 7—67.
Ҳ. Жалилова. Муҳаббат. Ҳикоя. 3—21.
Р. Жалил. Хотиржам бўлинг, холажон. Ҳикоя. 4—34.
Л. Жариков. Довюрак дўстим қиссаси. Қиссадан боблар. 7—163.
М. Икром. Леди. Овчи хотиралари. 8—102.
Ж. Икромий. Улаксахўр зоғлар. Романдан парча. 4—21.
Г. Марков. Сибирь. Роман. 2—13, 3—35, 4—73.
М. Маҳмудов. Улмас қоялар. Роман. 10—32, 11—60.
С. Маҳмудова. Фурур. Ҳикоя. 3—5.
Г. Марьяновский. Минг бир тақдир. Хужжатли қисса. 6—163, 7—104.
Мирмуҳсин. Илдизлар ва япроқлар. Роман. 1—22, 2—50, 3—90.
Қ. Мирзо. Мубтало бўлдим сенга. Қисса. 6—63.
Музаффар. Кўнгил. Ҳикоя. 4—145.
Ф. Муҳаммадиев. Дўст хати. Ҳикоя. 4—39.
У. Муҳаммадиев. Мармартош. Ҳикоя. 7—193.
Ф. Ниёзий. Урмонни холи деб гумон қилмагин. Романдан парча. 4—27.
Қ. Нурмуҳаммадиев. Дўстлар. Айбсиз айбдор. Ҳикоялар. 7—205.
М. Осим. Нур ва зулмат. Уч ҳикоя. 8—114.
И. Раҳим. Оқибат. Роман. 7—3, 8—36, 5—33.

Н. Раҳматов. Дашт. Қисса. 5—14.
И. Султон. Донишманднинг ёшлиги. Драма. 11—21.
Р. Тагор. Бибҳа соҳили. Роман. 8—159, 9—162.
Т. Тўла. Етти зоғора ҳангомалари. Қисса. 10—100, 11—135.
Тўлқин. Амма. Ҳикоя. 7—201.
С. Турсун. Чорраҳа. Ҳикоя. 4—55.
С. Улуғзода. Восеъ. Романдан парча. 4—37.
Б. Халилов. Гулбаҳор қани? Комедия. 3—68.
О. Юсупова. Қуёшдан тушган одамлар. Фантастик қисса. 4—156, 5—163.
Ш. Юсупова. Қумғон. Ҳикоя. 3—12.
Н. Қиличев. Хокисор. Қушлар учиб кетдилар. Ҳикоялар. 6—26.
Н. Қобул. Янги қор ёққан кун. Қисса. 8—7.
Р. Қодиров. Фарзанд. Ҳикоя. 1—187.
П. Қодиров. Нажот. Афсона-қисса. 5—94, 6—114.
В. Ғафуров. Садоқатли ёр. Тунги жанг. Ота бурчи. Уч ҳикоя. 5—75.
Ҳ. Ғуллом. Машраб. Роман. 1—106, 2—104.
У. Ҳошимов. Тўйлар муборак. Пьеса. 5—131.
У. Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. Қисса. 12—3.
М. Хўжаев. Самимият. Ҳикоя. 4—51.

ДОСТОНЛАР, ПОЭМАЛАР ВА ШЕЪРЛАР

У. Азимов. Қуёшли олам. Достон. 9—3.
С. Акбарий. Кўкан шўро. Достон. 3—62, 4—188.
Айёмий. Ғазаллар. 9—164.
Ж. Алимардон. Кутиш лавҳалари. Шеър. 6—113.
З. Баҳриддинов. Ватан севгиси. Шеър. 8—152.
М. Бобоева. Менга алам қилмас... Шеърлар. 3—18.

- Р. Бобожон. Юсуф ва Зулайхо. Драматик поэма. 2—164, 2—166, 3—131.
- Р. Бобожон. Минг бир турна. Достон. 10—88.
- Х. Бобомуродова. Туйғуларим. Шеър. 3—9.
- М. Бобоқулов. Бир томчида. Шеър. 8—109.
- Б. Бойқобилов. Табаррук тупроқ. Достон. 5—49.
- Гулназар. Тўртликлар. 4—17.
- Дилшода. Соғинч. Шеър. 3—19.
- А. Дементьев. Ғалаба куни. Шеърлар. 5—91.
- О. Даминов. Юлдузли, Қуёшли, Ойли осмон... Шеърлар. 8—132.
- Ж. Жабборов. Муҳаббат наққоши. Достон. 4—128.
- Г. Жўраева. Денгиз — худди менинг ўзимдир. Шеърлар. 7—160.
- Ғ. Исмоилов. Раққоса. Шеърлар. 6—111.
- Ислом шоир. Москва шаҳрини кўрдим. Шеър. 1—21.
- А. Исроилов. Қўшиқ ишқи. Шеърлар. 12—83.
- Б. Исроилов. Менинг кўшиғим. Шеърлар. 6—61.
- Қ. Киром. Бошоқлар. Шеър. 4—20.
- Н. Қуликов. Авлодлар. Поэма. 6—159.
- Лутфий. Янги ғазаллар. 5—202.
- Лоиқ. Душанбе. Шеърлар. 4—15.
- С. Мамадалиев. Излайман. Достон. 5—11.
- М. Миршакар. Ҳақиқат ва афсона. Шеър. 4—6.
- М. Мирзаев. Таассурот. Шеърлар. 6—58.
- А. Мусақулов. Кўза. Шеър. 8—159.
- Н. Муҳаммад. Эзгулик. Шеърлар. 8—109.
- А. Носиров. Умид соҳили. Шеърлар. 8—132.
- Н. Нарзуллаев. Муҳаббат фарзандиман. Шеърлар. 11—55.
- Г. Нуруллаева. Ҳайрат ранги. Шеърлар. 8—29.
- Н. Нурмухамедов. Дугонамга. Шеърлар. 3—32.
- В. Николаева. Уруш бўлмасин. Шеър. 8—152.
- А. Обиджон. Юрак. Шеърлар. 8—152.
- Олти миллион. Ўзбекистон мушоираси. 1—5.
- Б. Отаева. Осмон подалари. Шеърлар. 3—10.
- М. Ойдинова. Тонг отаётир. Шеър. 7—61.
- Ж. Оймурзаев. Армоним йўқ. Шеърлар. 8—3.
- М. Отажонова. Танбур навоси, «Ёр-ёр» садоси, Илтифот этгандим. Шеърлар. 3—26.
- Ж. Охунова. Қуёш бор. Шеърлар. 3—33.
- А. Пўлканов. Отахонларим. Достон. 11—126.
- Ҳ. Раҳмат. Ширин қиз. Шеърлар. 6—157.
- Б. Раҳимзода. Ленин кўчаси — шаҳрим юрағи. Шеърлар. 4—8.
- У. Ражаб. Заминга сиғинаман. Шеърлар. 4—13.
- Г. Сафиева. Уйқу олдидаги истак. Шеър. 4—16.
- Б. Собир. Яна жануб уфқин... Шеър. 4—19.
- Х. Солиқова. Пахтазор тонги. Шеър. 3—11.
- Х. Солиқова. Сен ёлғиз эмассан... Шеърлар. 10—186.
- Й. Султонов. Минг шукрки..., Шеър. 8—109.
- Т. Содиқов. Аёл монологи. Шеър. 3—3.
- У. Темур. Тушларимга киради, онам. Шеърлар. 1—152.
- А. Тошхўжаев. Яхши ният билан... Шеърлар. 12—87.
- Б. Туробова. Хатингни кутаман. Шеърлар. 3—17.
- М. Турсунода. Кишининг ёдида. Шеър. 4—3.
- Т. Тўла. Муҳаббатнинг рангин овози. Шеърлар. 2—42.
- М. Тўлкин. Қуёш билан суҳбат. Шеър. 4—18.
- С. Тўлаганова. Балоғат. Шеър. 8—109.
- Толиб Йўлдош. Таъзим. Шеърлар. 2—100.
- Уйғун. Янги доvon. Шеър. 1—4.
- Б. Холбекова. Остонада. Шеър. 3—19.
- Ҳамид Ризо. Коммунист. Шеър. 7—64.
- Ж. Харасова. Бир шеър ёзай. Шеър. 3—34.
- М. Ҳайдаров. Мудроқ тун кўйнида. Шеър. 7—65.
- С. Ҳайдарова. Бахт кўшиғи. Шеърлар. 3—27.
- А. Ҳожи. Лирик шеърлар. 4—148.
- О. Ҳожиева. Бўзтўрғай. Шеърлик кисса. 6—11, 7—94.
- М. Ҳамроева. Ватан. Шеър. 3—33.
- А. Шер. Чанқовуз. Шеърлар. 4—148.
- О. Шукурова. Қишлоқ. Шеър. 7—65.
- Э. Шукурова. Қўшиқ. Шеърлар. 3—25.
- М. Эгамбердиева. Ёшлик. Шеър. 3—22.
- А. Юнусов. Гилоснинг гулидай... Шеър. 8—109.
- М. Қаноат. Тўққизинчи баҳор. Шеърлар. 4—10.
- Т. Қаҳҳор. Журъат. Шеърлар. 7—16.
- Ҳ. Қорабоева. Шундай яшайман. 9—10.
- Ғ. Ғулум. Партиямга минг раҳмат. Шеър. 2—11.
- Д. Ҳасан. Шеърлар. 9—166.
- У. Ҳайём. Рубоийлар. 12—176.

ОЧЕРК, ПУБЛИЦИСТИКА, САҢЪАТ

- У. Асқарова. Дастлабки қадамлар. Лавҳа. 10—194.
- Ғ. Асадуллаев. Умр гуллари. Очерк. 11—186.

- С. Анорбоев.** Қарноб чўллариде. Очерк. 4—208.
Б. Байрамов. Кенгликлар диёри. 3—190.
А. Ершов. Қаловини топсанг... Очерк. 9—212.
О. Жуманазаров. Бола бошидан. Очерк. 7—217.
В. Зоҳидов. Шарқ енгмоқда. 8—198.
Б. Исроил. БАМда. Очерк. 1—202.
З. Калонova. Ўзбек саҳна ленинномасида янги босқич 10—192.
Ҳ. Мурод. Барҳаёт сиймолар. Лавҳа. 12—183.
М. Нишонов. Савр инқилоби миллатлар тақдирда. 8—210.
Ф. Норхўжаев. Янги хилдаги армия. 2—3.
Н. Саъдуллаев. Прометей ворислари. Очерк. 7—212.
И. Сатторов. Ердан ташқарида ҳаёт борми? 4—203.
Ш. Сиддиқов. Олим бўлсанг, олам сеники. Очерк. 3—213.
И. Фозилов. Менинг каъбам — Ватаним. 5—201.
А. Эгамназаров. Мураббий масъулияти. Лавҳа. 1—207.
А. Эшонов. Чўлни Ватан қилганлар. Очерк. 1—197.
Р. Шомансурова. Доимо олдинни кўзлаб... 5—196.
Р. Раҳмонов. Чинниобод. Очерк. 10—189.
М. Қаюмов. Кинематография — ҳаётим. 3—204.
Н. Қиличев. Онахон шифокор. Очерк. 4—214.
М. Қодиров. Уста санъаткор. 5—206.
С. Хўжаев. Экранда Ильич сиймоси. 3—199.
С. Маҳмудова. Бир юракнинг юз жасорати 11—133.

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

- Э. Аҳмадхўжаев.** Сўз мулкида ягона Лутфий. 5—200.
М. Али, У. Норматов. Поэма қалб кўшиғи. 8—215.
М. Азимова. Давр даъвати — қалб даъвати. 8—229.
Т. Йўлдошев. Халқ хизматида. 10—229.
Н. Бекмирзаев. Чўлқувەرлар кўшиғи. 8—231.
Ҳ. Воҳидов, А. Ҳожиаҳмедов, Н. Комилов. Огаҳий асарларининг куллиёти. 12—223.
Г. Владимиров. Адабий барҳаётлик ҳуқуқи. 2—209.
Г. Владимиров. Замондошимиз — бош қаҳрамон. 9—223.
Х. Зайниддинов. Теран ҳикоялар. 1—233.
М. Закиев. Қадим юнон тарихчилари туркий тил тўғрисида. 2—217.
Б. Имомов. Имконият ва ижро. 7—231.
Б. Имомов. Фулом Зафарий — шоир ва драматург. 11—211.
Р. Иноғомов. Шарқнинг улкан шоири. 10—208.
Н. Йўлдошев. Парвоз «баланд»лиги. 7—233.
С. Исаев. Маънавий камолот мактаби. 12—208.
А. Каттабеков. Ҳаёт ҳақиқатидан бадий ҳақиқатга. 10—216.
Н. Комилов. Фирдавсийнинг шеърӣ карвони. 3—225.
Н. Комилов. Ибн Сино ва жаҳон адабиёти. 1—225.
Н. Каримов. Изланиш давом этади. 11—234.
Ғ. Каримов. Жажжи лавҳалардан йирик полотноларга. 5—216.
Ғ. Каримов, Б. Қосимов, Ҳ. Муҳаммадхўжаев. Кўп асрлик адабиёт кўзгуси. 9—211.
Ҳ. Каримов. Муҳаббат ва кураш жозибаси. 10—226.
С. Ирисхўжаева. Бир жаҳон болаларимиз. 10—227.
С. Мамажонов. Ленин ва миллий адабиётлар. 6—3.
Марҳабо, азиз дўстлар (редакцион мақола) 4—64.
Э. Мавлонбердиев. Ҳикоя масъулияти. 10—225.
Ш. Муродов. Бахсларда аён бўлган ҳақиқат. 10—223.
М. Маҳмудов, М. Солиева. Шоирнинг икки тўплами. 11—234.
Б. Норбоев. Илк изланиш мевалари. 8—223.
С. Очил. Замин кўрки. — шеър. 4—229.
П. Равшанов. Ҳаёт гуллари. 2—236.
Н. Раҳимжонов. Шеърятга кўчган туйғулар. 4—224.
Б. Содиқов. Қирқинчи афсона. 7—235.
С. Содиқов, Т. Халилов. Мунаққиднинг ижод кўзгуси. 4—227.
М. Саидов. Халқ ижодида реализм принциплари. 12—212.
Т. Содиқова. «Исеиқ қор»ни ўқигач... 4—231.
Й. Солижонов. Ҳар шоирнинг ўз дунёси. 4—232.
И. Султон, З. Ахметов, М. Қўшжонов, А. Содиқов, Т. Мирзаев. Совет Иттифоқида туркий халқлар адабиёти ҳамда фольклорини ўрганишнинг аҳволи ва вазифалари. 2—213.
А. Солиев. Ҳаётни эъозлаб. 2—234.
Ф. Сулаймонова, Ҳ. Сулаймон ҳақида 6—231.
Ҳ. Сулаймон. Асрлар қаъридан қад кўтарган шоир. 6—232.
Ия. Стеблева. Туркий тиллар поэзиясида образлар системасини ўрганишга доир. 2—221.
О. Тоғаев. Тасвир ва муддао. 11—229.
М. Тўлахўжаева. Саҳна асарининг умри. 5—220.
П. Тўраев. Меҳнатни шарафловчи тадқиқот. 5—227.
Э. Умаров. С. Иномхўжаев. Улкан тадқиқот. 12—227.
Р. Файзий. Фахримиз. 9—226.
Н. Худойберганов. Таҳлил бахслар кудрати. 1—219.
Н. Худойберганов. Оламлардан олам яратади. 5—232.
Х. Худойбердиева, Т. Сулаймон. Тонг билан тун тўқнашуви. 1—231.

- О. Шарафиддинов. Инсон қалбига йўл. 3—219.
 О. Шарафиддинов. Қардошлик қўшиғи. 8—226.
 С. Эркинов, Наим Каримов. Фозиллик фазилати. 11—201.
 М. Юнусов. Бадий адабиёт назария кўзгусида. 6—225.
 К. Яшин. Замондошларимизнинг ёрқин образлари. 9—225.
 К. Яшин. Қитъалар оша. 9—220.
 Г. Қара. Вамбернинг йўлдоши — Мулла Исроқ. 2—223.
 М. Қасимова, К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат ҳақида. 1—222.
 Б. Қосимов. Хурриятга чорлаган шеърят. 6—219.
 С. Қосимов. Биллур шам. 3—232.
 И. Ғафуров. Мўъжизалар ҳар куни керак. 7—224.
 Б. Ғуломов. Саҳна асарида драматизм. 2—228.
 Ю. Мориц. «Кўнгил мамлакати»га саёҳат. 7—209.
 А. Қулжонов. Нафосат ва тафаккур ҳазинаси 9—229.
 М. Қўшмоқов. Шоир халқнинг ўзи ва бахшилари. 12—211.

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ ВА БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

- С. Азимов. Дарёдай умр. 4—68.
 О. Абдуллаев. Инқилоб жангчиси. 11—204.
 М. Али. Етук ва фаол адиб. 5—219.
 Ш. Алимов. Тиришқоқ шоир. 11—212.
 Б. Бафоев. Наво Навоий васфида. 2—199.
 Х. Бердиёров, Р. Орзибеков. Таниқли адабиётшунос. 3—217.
 О. Ёқубов. Танқидчининг камоли. 1—218.
 О. Ёқубов. Юксак баҳо. 5—215.
 О. Ёқубов. Асарлари ўзига ўхшайди. 9—209.
 В. Зоҳидов, М. Ҳамроев, Н. Шодиев. Қўшқанот. 12—04.
 Р. Иноғомов. Адабиётимиз сардори. 4—70.
 Ғ. Каримов. Алишер Навоий ва шарқ поэзияси аънаналари. 2—195.
 С. Мамажонов. Сарҳисоб. 5—210.
 С. Мамажонов. Жанговар шоир. 11—211.
 С. Мавленов. Гўзаллик шайдоси. 5—212.
 О. Матжон. «Сайёх ўз бахтини йўлда синайди». 12—200.
 Ғ. Мўминов. Улкан олим. 1—215.
 Ғ. Мўминов. Пушкин ва халқ ижоди. 7—221.
 У. Норматов. Ижодкор қиёфаси. 4—220.

- С. Олимов. Шарқу ғарб бўлди манзил... 2—205.
 С. Очилов. Т. Норбек. «... Тиниқлашар ҳаёт ранглари». 11—230.
 М. Раҳматуллаева. Ҳошиялардаги ҳазина. 2—203.
 А. Раҳимов. Яшаш ва кураш романтикаси. 11—232.
 Ҳ. Сулаймон. Алишер Навоийнинг Париж куллиёти. 2—191.
 М. Сафаров. Тугёнли қалб. 11—209.
 Н. Ҳазрий. Рамз — дўстлик рамзи. 12—194.
 Т. Тўла. Замон зарб билан ураётган юрак мисралари. 12—194.
 Н. Фозилов. Мир ака. 5—218.
 Шўҳрат. Тўғма шоир дўстим. 9—207.
 Н. Грибачёв. Ҳаётбахш оби ҳаёт. 12—196.
 Шўҳрат. Қувноқ соз. 11—196.
 Ш. Қурбон. Улуғ рассом. 1—212.
 Рўзи Қодирий. Икки калима сўз. 12—201.
 И. Ғафуров. Шеър ва яхшилик. 9—209.
 Ҳамид Ғулом. «Шеърим дарё бўлиб оқ!» 12—198.
 И. Ғафуров. Лаҳзаларнинг қиммати. 12—190.
 М. Юнусов. Икки калима сўз. 12—202.
 О. Худойберганов. Ҳаёт сабоқлари. 11—229.

ЙИЛЛАР, ҲУЖЖАТЛАР, ВОҚЕАЛАР

- А. Ашрапов. Замон талаби. 11—232.
 Б. Аҳмедов. Тарихий манбалар тилга кирганда. 5—235.
 М. Миртожиев. «Тошкент» сўзининг маъноси. 2—237.
 И. Низомиддинов. Дўстлик замиридагў ҳамкорлик. 12—234.
 О. Собиров. Мазмунли умр. 8—234.
 Ш. Турдиев. Дўстлик ва ҳамкорлик эстафетаси. 4—235

«ГУЛҚАЙЧИ»

- А. Абу-Бакар. Ҳикоятлар. Ҳажв и я. 8—237.
 Т. Адашбоев. Алдагани бола яхши. Пародиялар. 8—238.
 М. Очилов. Ёзувчи бўлай десангиз. Ҳажв и я. 7—237.
 О. Фармон. Қадр танлаш. 6—238.
 Ҳ. Файзиев. Замоний. 4—238.
 М. Қодиров. Камолнинг камоли. 1—235.
 Ғ. Ғулом. Шоирлик носқовоғидан бир отим. Ҳажв и я. 9—237, 10—237.
 Конвертларни қайчилаганда. 1—237, 2—238, 3—237.
 Хандалар. 5—238.
 А. Пўлкан. Мунаққиднинг севгиси. 11—237.

Бош редактор: Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, ЗУЛФИЯ, МИРМУҲСИН,
Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЁЗОВ (бош редактор ўринбосари),
У. НОРМАТОВ, И. РАҲИМ, Т. ТУЛА, УЙҒУН, У. УМАР-
БЕКОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙЗИЙ, Н. ФОЗИЛОВ (масъул
секретарь), Ш. ХОЛМИРЗАЕВ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, Ҳ. ҒУЛОМ, И. ЮСУ-
ПОВ.

Рассом А. Қамбаров.
Техредактор М. Мирражабов.
Корректор А. Билолов.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 12

Орган Союза писателей Узбекистана
Ордена Трудового Красного знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1981

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайта-
рилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши
шарт.

Теришга берилди 21.09.81 й. Босишга рухсат этилди 30.11.81 й. Р—03366. Қоғоз форма-
ти 70×108^{1/16}. Қабарик босма. Физ. листи 15. Шартли босма листи 22,0+0,35 (вкл.).
Нашриёт ҳисоб листи 23,06+03 (вкл.) Тиражи 210075. Заказ № 1810.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© Шарқ юлдузи, 1981.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, № 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 330918.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.